

ДИМИТЪР ДИМОВ

СЪЧИНЕНИЯ
В ПЕТ ТОМА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

КРЪСТЬО КУЮМДЖИЕВ, БОГОМИЛ НОНЕВ,
ЛЮБОМИР ТЕНЕВ

ДИМИТЪР ДИМОВ

СЪЧИНЕНИЯ
ТОМ ПЕТИ

НЕЗАВЪРШЕНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
СТАТИИ · ПИСМА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

НЕЗАВЪРШЕНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
СТАТИИ · ПИСМА

5

ДИМИТЪР
ДИМОВ

Димитър
ДИМОВ
СЪЧИНЕНИЯ
ТОМ ПЕТИ

2,10 лв.

ДИМИТЪР
ДИМОВ

5

НЕЗАВЪРШЕНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
СТАТИИ ПИСМА

ДИМИТЪР
ДИМОВ
СЪЧИНЕНИЯ

5

НЕЗАВЪРШЕНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
СТАТИИ ПИСМА

РЕДАКТОР: КРЪСТЬО КУЮМДЖИЕВ

НЕЗАВЪРШЕНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ

АХИЛЕСОВА ПЕТА

РОМАН

Изглежда, че съм роден под знака на щастлива звезда. Не мизерията, не отчаянието, не слепият гняв на угнетените, а спокойният разум и вярата в човека ме накараха да вляза в партията, която се бореше на живот и смърт срещу стария свят. С това не искам да подценя ни най-малко героизма на ония, които, бранейки човешкото си достойнство, влизаха в борбата от безизходност. Искam само да кажа, че веригата от причини и средства, която изпрати стотици великолепни другари на бесилка и разстрел, ме пощади от смъртта.

В партийното ми досие няма нищо особено. Отговорен пост в младежкия сектор през нелегалния период на партията, провал по чужда вина и арест. Никакъв излишен патос, но и никакво огъване пред палачите, следователя и съда. Смъртна присъда, която връзките на баща ми успяха да отложат, и освобождаване на Девети септември от затвора. Това е всичко.

Доскоро завеждах отдел в Министерството на културата — служба, която ми бе поверена след тригодишно прекарване на дипломатически пост в чужбина, и снемането от този пост поради нередовности в семейния ми живот. През годините на моето стоене в чужбина бях забравил нещо, на което партията ме бе научила през нелегалния си период: суровата и необходима твърдост, с която комунистът трябва да мисли и действа не само в обществения, но и в личния си живот. Това е единственият път да стигнем до комунизма, да превъзпитаме бързо и ефикасно себе си и другите.

Но колко невъобразимо сложна е тази задача, поставена от живота? И колко различни са душите на хората? . . . Боя се от ония другари, които, щом почнат да пишат или говорят, виждат само ясната схема на външния свят и отбягват враждебно лабиринта на душата. Те забравят

действената сила на нашия дух и преобразяването на външния свят. Но не мога да се съглася и с тези, които в името на фалшивия хуманизъм човъркат самодоволно душите си и по един или друг начин издигат правата на своя мбничък субективен свят над нашата велика революционна идея, която движи човечеството напред. Истинското щастие идва, когато душата почне да трепти в съзвучие с външния свят. Погледнете мраморното лице на милоската Венера! . . . Откъде идва това спокойствие, тази ведрина, тази недостижима външна и вътрешна красота на образа на човека в нея? . . . Аз бих казал без колебание: от съзвучието между външния и вътрешен свят на нейния създател. Как? . . . Нима ваятелят ѝ не е виждал около себе си жестокостта и ужасите на робовладелческия свят и не е бил потресен като човек и художник от тях? . . . Виждал ги е, разбира се, но те не са докарвали у него нравствени кризи, защото му са се стрували напълно естествени. В душата му не е имало никакви тежки конфликти. Той се е отдал на съзвучието и е създал прекрасния, но малко студен образ на античния човек — неизбежен исторически етап в развитието на съвременния човек. Ние, разбира се, не сме антични човеци, а нещо безкрайно по-сложно и по-богато от тях. Това е нашата гордост, макар да не сме спокойни и ведри като тях. Но можем ли да постигнем тайната на тяхното щастие, красотата на вътрешното им равновесие, което е необходима предпоставка за материалната сила на човека и полета на духа му в бъдещето? Или всичко това ще стане достояние само на бъдните поколения, които идват след нас? Аз мисля, че можем! . . . Постигането на съзвучието е в наша власт. Но за това са необходими сурово мъжество и нежно съчувствие, неумолимост и великодушие, готовност да се изправим лице срещу лице пред трудностите, а не да ги премълчаваме и заобикаляме с малодушни хитрости. Дори с отрицателните си страни обективната истина е винаги наш съюзник, защото ни позволява да поправяме грешките си навреме. Много пъти, през най-критичните моменти на моя личен и обществен живот, наблюдавайки себе си и другите, аз съм идвал до заключението, че именно в проявата на тази сплав от морални качества пред истината и трудностите се крие силата на комунистическия характер. Впрочем дори в най-тежкия и неприятен случай истината е по-малко опасна от пло-

ската и скудоумна лъжа, която се мъчи да я прикрие. В обществения живот истината е в наша полза, блести с ослепителна яркост и само слепците не могат да я видят. В някои страни на личния си живот обаче ние я премълчаваме. Защо? . . . Нима богатството, разнообразието, тънкостта, дълбочината на мислите и чувствата, които необятната сложност и красота на външния свят събуждат у нас, са някаква ерес? Та нали тъкмо в това се крият възможностите на новия човек, който строи социализма! Нали от това богатство на душата извира почините на материалния и духовен труд! . . . Ние обсъждаме и критикуваме грешките в изпълнението на производствения план. Защо да не обсъждаме и критикуваме със същата спокойна увереност в себе си и фактите на нашия вътрешен сантиментален живот? От състоянието на чувствата ни, добро или лошо, от хармонията или дисонансите в тях зависят неподозирано множество постъпки, които вършим, зависи доброто или лошото изпълнение на задачите, с които сме натоварени. Не! . . . Нашият душевен мир притежава действена сила, която заслужава толкова внимание, колкото и външното ни поведение. Не са прави ония, които се плашат от истината на неговите закономерности и го покриват с лустрото и варака на схемите. Тези схеми не убеждават никого, а най-малко ония, на които искаме да спечелим доверието. И тук, както навсякъде, обективната истина може да ни помогне, стига само да я видим правилно с ума и сърцето си. Великото в душата на съвременния човек, който строи социализма, идва не от еснафското приличие на неговия морал, не от дрънкулките, с които украсяваме характера му или прикриваме пороците му, а от смелостта, с която се изправя пред истината, от героичната твърдост, с която преодолява трудностите около себе си и в себе си.

Подозирам, че разсъжденията ми станаха много общи и могат да доскучаят, та бързам да се върна върху конкретните факти от историята на моя живот. След като се прибрах от чужбина в София, под мое ведомство в министерството се оказаха стотици хора от света на изкуството, които със своите големи и малки пороци, със своите неизбежни чувствителности, със своите амбиции, упоритости, заядливости, сплетни, съперничества и невероятни дребнавости могат да докарат човека до ярост. Този букет от качества на хора, всеки от които имаше за себе си твър-

дото убеждение, че стои над всички останали, изпъкваше в ярък контраст с първичната и сурова, но честна простота на работниците и селяните, с които бях работил през не-легалния период на партията. Но талантите не успяха никога да ме докарат в пристъп на ярост, защото аз ги вече познавах, разбирах и даже обичах. А това, което ме караше да ги разбирам и обичам, бе собственият ми опит, чувственият порок на моята душа, дисонансът между моите стремежи и околния свят, който рушеше стари морални ценности и създаваше нови. Споменът за всичко това оцветява миналото ми с някаква горчива и сладостна мъка, която не ме напускаше дори в ония къси мигове от живота ми, когато се усещах почти напълно щастлив. Сега разбирам, че тази тайнствена мъка бе един от признаците на несъзвучието, което обуславяше някои епизоди в личния ми живот. Когато се опитвах да живея по новите понятия за добро и зло, виждах смутени че голяма част от хората, включително и самият аз, се намираме още под властта на старите. Простете, ако в разказа на моя живот ви занимавам непрестанно с мъката, която се ражда от несъзвучията. Някои могат да кажат, че може би тя е естественото състояние на духа през преходния период, в който живеем, и трябва да се примирим с нея. Едва ли! . . . Тази мъка произлиза от трудностите в построяването на новата човешка душевност по същия начин, както от неравния терен или скалистата почва, от студа или горещината произлиза физическата мъка при построяването на новия живот. Ние можем да преодолеем мъжествено тези трудности и да вкусим от античната наслада на съзвучието между душата и околния свят. Но нека не крием тази мъка, защото преодоляването ѝ е един от подвизите, с които можем да се гордеем и за които бъдните поколения ще ни бъдат признателни. За нея не искат да слушат само дребните и самодоволни душици, които превръщат лакировката на нашата велика епоха в своя кариера, а оптимизма — в свой монопол. Истински оптимисти са само хората, които кипят и страдат в трудностите на материалното и духовно строителство. Оставете ме прочее да се отдам на мъката от моите несъзвучия и да разказвам свободно за нея! . . . Тя се влива като тъжен, но успокоителен поток в руслото на моя живот и прави вярата ми в комунизма непоколебима. Дори чудно нещо — с напредването на възрастта ми, с натрупването на жизнения ми опит,

със задълбочаването на знанията ми за човека тази мъка започна да се прелива в усещането за някакво тихо и равно щастие, което прилича на вечерната отмора след хубав, прекаран в работа ден. Може би ще кажете, че търся в мъката си наслада, че това е нездрава сантименталност, а сантименталността е ахилесовата пета на комуниста, която прави самия него и делото му уязвими. Това е наистина така, ако ни липсва ясна мисъл, воля за действие и способност да поемем отговорност пред съвестта си. Но докато комунистическата идея е безсмъртното в душите ни, тази ахилесова пета е белег за смъртното и тленното у нас, което ни свързва с останалите хора, което ни позволява да ги разбираме и убеждаваме, да се лутаме, да страдаме и да умираме като тях. Кой би посмял да упрекне комуниста, когато се измъчва или страда от някакво несъвършенство в себе си или около себе си? Само хитреците, скритите врагове или убогите души, които превръщат комунизма от възвишена и героична борба за човешко щастие в пълзяща професия на тесногръди чиновници. Не намирам нищо опасно в способността ни да страдаме. Не виждам нищо антипартийно, ако покажем от какво страдаме. Зад мъката стои съчувствието, зад съчувствието — човечността, а зад човечността — цялата програма на нашата партия.

Сега съм на друга работа, която ми позволява да пиша. Все трябва да почна отнякъде и за отправна точка на моя разказ избирам най-ранните години на юношеството си.

II

Не зная дали има по-трудна и мъчителна възраст от онази, в която момчетата навършват петнадесетата или започват шестнадесетата си година. Тя прилича на разсъмване в дъждовно утро, на състоянието между сън и пробуждане, в което човек не може да си даде ясна сметка нито за кошмарното или сладостно видение на сънуването, нито за приятната или неприятна действителност на предстоящия ден. Повечето от гимназистите на тази възраст приличат на хилави, недоразвити мъже или уродливи, непоносимо дръзки деца. Тялото израства като върлина, но мускулите са още слаби, около устните набождат грозни и редки първите твърди косми, погледът е жаден,

неспокоен и див като у малко зверче, което се зъби и ръмжи, но не смее да хапе. Въображението мечтае за власт, могъщество и велики подвизи, слабата мисъл прави смешни усилия да обхване всичко и стига до налудничави пози, волята се люшка-безпомощно между нагона на първите страсти и непобедима плахост. Грозната и нехигиенична ученическа униформа и коравата, запарваща косите фуражка ви карат да се стеснявате навсякъде, създават някакво чувство за малоценност, особено в присъствието на възрастни, които съвсем основателно имат пренебрежително и малко недоверчиво отношение към момчетата от тази възраст. Прибавете към всичко това неприятното, почти болезнено усещане, че зависиш напълно от властта на родителите си, и вие ще имате представа за времето, когато баща ми беше преместен от провинцията в София.

Няколко думи за семейството ми и за живота, който водехме в провинциалния град. Баща ми беше учител. Учителското съсловие в България не може да се похвали никога, че е водило охоложен живот. Според мене учителската професия е най-отговорната, най-трудната, най-напрегнатата и съобразно с това най-слабо възнаградена професия у нас. Не мога да си представя по-благородна задача от тази да възпитаваш и подготвяш за живота крехките човешки души. Говоря, разбира се, за професията на истинските учители, работещи с идеализъм и гражданско себеотрицание, а не за карьеристите, към които, уви, спадаше моят баща. Бедният човек!... Ще видите по-нататък колко парадоксално е да го наричам така!... Той бе «лисансие ес летр» от Дижонския университет, започна кариерата си като гимназиален учител по френски език в родния си град и я завърши блестящо като началник на отделение в Министерството на просветата. Неговата стихия бяха речите по учителските конгреси, с чиято изискана реторика и патриотичен дух пленяваше не толкова своите колеги, колкото представителите на Министерството на просветата. Той употребяваше своя педагогически талант почти изключително в писането на всевъзможни учебници, граматики и методични ръководства по френски език, които след това прокарваше, преиздаваше и налагаше неуморно по всички училища с помощта на приятелите си от Министерството на просветата. Ако се интересувате от външността му,

напразно бихте очаквали да видите в портрета му хлътналите бузи и апостолския пламък в очите на нашите възрожденски учители. Той бе едър и здрав като бик, а по външност, дори на шестдесетгодишната си възраст, приличаше на любовник от Мопасанов роман. Обичаше да яде, да пие и да люби жени. Най-мъчителните спомени от детинството ми са свързани с пристъпите на леден и мълчалив гняв, в който изпадаше майка ми, когато откриеше връзките му с някоя нова любовница. Изобщо той бе умен, но покварен и лекомислен човек, което вероятно се дължеше на младежките години, прекарани с разгулни приятели във Франция. Ала ще бъде несправедлив към него, ако го лиша от всякакви добродетели. Той обичаше да разговаря и да се занимава с мене. На него дължа основното си познаване на френски език, навика си към систематичен труд, вкуса си към театъра и литературата. На него дължа също материалната си обезпеченост през ученическите и студентски години, която ми позволяваше да чета задълбочено, да се обличам добре, да не завиждам никому. На него дължа, ако щете, дори желязното си здраве, което ми помогна да издържа докрай тежкото изпитание в полицията. Аз не мога да му простя само две неща: неговия карьеризъм, който го правеше раболепен пред властниците, и безобразното му отношение към майка ми.

Не знаей дали на света има майка, за която би могло да се каже нещо лошо. Майката е същество, предопределено да страда, и нейната мъка изкупва всички възможни недостатъци в характера ѝ. Моята майка бе чувствителна, леко неврастенична, но много достойна жена, която баща ми изобщо не заслужаваше. Тя бе почти двадесет години по-млада от него, тънка, слабичка, руса, с тъмносини очи и бледо одухотворено лице, чиято прелест баща ми никога не съумя да оцени. Той обичаше само ярките, чувствени и малко вулгарни жени, които впрочем го харесваха също. Майка ми произхождаше от бедно учителско семейство. Баща ми я бе избрал по същия начин, по който се избира предвидливо къща, лозе или апартамент, т. е. с оглед на плодоползуването през цял живот. Той бе предвидил у нея много добродетели, които донжуаните са наклонни да изискват само от собствените си съпруги: да бъде скромна и вярна, да му роди деца и да му създава къщни удобства. Той бе предвидил у нея всичко с изклю-

чение на нейната чувствителност, на мълчаливото и хладно презрение, което тя бе започнала да изпитва към него навярно още през първите месеци след сватбата им. Има жени, които остават верни на недостойните си съпрузи през цял живот. Те правят това от уважение към себе си, а не към нравствената норма. Майка ми бе от тях. На нея дължа много неща и преди всичко способността да пазя мрачно и горделиво достойнството си. Нейното сърце не можеше да се разтвори никога за чаровния и трагичен образ на Сибилата. Но аз отдавна съм ѝ простил това.

В нашето семейство имаше още един човек, чието име ще бъда принуден да споменавам от време на време в разказа си. Това бе моят по-малък брат Зарко. Казвам брат, но сякаш не ми беше брат, а някакво далечно същество, към което винаги съм изпитвал срамно безразличие. Откъде идеше тази отчужденост?... У него се бяха съединили неврастенията на майка ми с лекомисления характер и пороците на баща ми.

Твърде често, когато се прибирах от гимназията, аз заварвах в къщи непоносима атмосфера на ледено мълчание, която се създаваше от майка ми, но чийто повод бе винаги някоя постъпка или решение на баща ми. Няма нищо по-угнетяващо за децата от безмълвната враждебност между родителите. Дори в най-крехка възраст те усещат инстинктивно, че зад тази враждебност стои някаква заплаха, която може да разруши семейния мир и да ги остави беззащитни. Но това тревожно, инстинктивно усещане на децата у мен, гимназиста, се бе превърнало отдавна в пълно и мрачно разбиране на отношенията между родителите ми.

През този ден, с който започвам разказа си, лицето на майка ми издаваше по-скоро тревожно вълнение, отколкото обида и гняв. Бях свикнал да различавам оттенъците на настроението ѝ по израза на лицето.

Веднага предусетих, че се е случило нещо, което щеше да отрови за дълги седмици въздуха в къщи. Нямах никакво значение дали това бе ново прегрешение на баща ми, или само съмнение за изневяра у майка ми. И в двата случая страдах ужасно.

— Супата е чудесна!... — заяви баща ми, когато седнахме да обядваме. — Сипи ми още веднъж!...

Той поднесе ухилан с двете ръце чинията си, в която майка ми с изопнато лице и резки движения му сипа от

супника няколко големи лъжици борш. В такива моменти неговият смях и безгрижие ме въвеждаше. Аз знаех от опит, че колкото по-виновен се чувствувах, толкова по-угодническо и шеговито към всички ставаше държането му. Но това щеше да продължи само няколко дни, докато се измореше да любезничи и заглажда негодуванието на майка ми срещу новата си любовна връзка, а после щеше да почне, както си знае: да не обръща внимание никому и да си тананика френски песнички.

Спомням си, че в този момент го погледнах с омраза. Цфтящото му от здраве лице с гладки, червендалести бузи и гъсти, черни мустаци, които той боядисваше грижливо, ми се стори противно. В тъмните му и дяволити очи, в самоуверения му басов глас, в контепшките му дрехи сякаш имаше нещо безсрамно, което ме караше да се стеснявам; аз знаех, че тая външност, този поглед, този глас го правеха да се харесва на чуждите жени, и страдах заедно с майка си; страдах от срама, че баща ми е известен в целия град сластолюбец, от негодуванието, че пре небрегваше и унижаваше майка ми.

«Сигурно е почнал нова история — помислих яростно. — Но с кого?» Знаех вече за училищната лекарка от гимназията, с която се срещаше в дома на една акушерка сводница, за съпругата на един тютюнотърговец, у която ходеше през отсъствията на мъжа ѝ в чужбина, за младата библиотекарка от читалището, за хубавата продавачка на билети в киното... Баща ми притежаваше забележителен талант да прелъстява жени.

Докато си блъсках главата да отгатна коя можеше да бъде последната му любовница, той рече:

— Поканих следобед инженер Витанов на черешни в лозето... Ще дойдеш, нали?

Имахме грижливо поддържано лозе, недалеч от града, с малка едностайна виличка в него. Беше началото на юни. Черешите зрееха. Баща ми искаше да устрои този следобед на лозето нещо като пикник. Името Витанов не ми каза нищо, но трепнах обезпокоено. Дори на тая невинна възраст, на която бях, аз вече разбирах, от наблюдения върху баща си, мръсната истина, че когато един мъж иска да спечели някоя жена, най-сигурният път към това е да стане приятел на съпруга ѝ. През главата ми мина тревожното предположение, че инженер Витанов

имаше сигурно красива жена, чието познанство да натрапи на майка ми.

Успокоих се малко, когато майка ми отговори разсеяно:

— Ще дойда, ако мога.

Тя не би отговорила тъй, ако предусещаше долно намерение у баща ми. Пак ми се стори, че тя бе по-скоро разтревожена и замислена, отколкото сърдита на баща ми.

Той каза, гледайки проникателно и усмихнато към нея:

— Тъкмо да се разведриш и да го разпиташ за апартамента. . . — И после добави: — Довечера ще поиграем покер.

— С кого? — попита майка ми.

— С инженер Витанов, аптекаря и доктора.

Отдъхнах с облекчение. В компанията нямаше да има жени — вечната причина за тревогите и униженията на майка ми.

Баща ми потъна в лакомо ядене на задушеното и салатата от пресни домати и краставички. Той имаше винаги превъзходен апетит, ядеше с някакво животинско удоволствие, което се разливаше върху израза на лицето му като спазма на сладострастие. Предполагам, че първото разочарование на майка ми от него е настъпило именно, когато го е видяла да яде.

След като се наяде до насита и запали цигара, той се обърна към мене:

— Ти намери ли си румкорфова спирала бе? . . .

— Намерих! . . . — произнесох внезапно развълнуван. — У един електротехник.

— Колко струва? . . . — Баща ми протегна ръка към портфейла във вътрешния джоб на самото си.

— Двеста лева — измърморих със затаен дъх.

— Заповядай! . . .

Баща ми измъкна тържествено от портфейла си две банкноти от по сто лева и ми ги подаде. Поех ги с трепереща ръка.

Румкорфова спирала! . . . Това бе мечтата ми от четири месеца насам. С нея можех да правя какви ли не опити в моята «лаборатория» на тавана, където прекарвах часове и часове като мъничък самотен Фауст. Аз се бях прирастил с еднаква сила към физиката, химията, биологията, астрономията. . . Не по-малък интерес изпитвах към

философията, а енциклопедичният характер на знанията у Аристотеля, чиято биография прочетох с дълбоко вълнение, ме накара да се насоча и към теорията на драмата. Разбира се, заниманията ми се движеха в кръга на елементарните ръководства и научно-популярните книги, които избирах от библиотеката на баща си, ала те създаваха у мене панорама на битието, която, макар и абстрактно мъглива, бе хармонична и стройна. Мисълта, че щях да притежавам румкорфова спирала, ме опияни до такава степен, щото забравих за миг новите буреносни облаци, които в началото на обяда тревожното ми въображение виждаше да се съгъстват по семейния небосклон. Разбрах веднага, че баща ми трябва да бе получил хонорара от последното издание на един от учебниците си по френски език. Жестът му ме изпълни с признателност. Той погледна по-малкия ми брат и му даде пари да купи нови гуми за велосипеда си. Колко охолно живеехме ние в сравнение с другите учителски семейства! . . .

Баща ми стана от масата и запали нова цигара.

— Е. . . — произнесе той весело, като се спря разкрячен до стола ми. — От тебе положително ще излезе професор. . . Може би химик. . . или ботаник! . . . Само че внимавай да не се разболееш от туберкулоза.

И тръгна към кабинета си, тананикайки басово:

Он химик, он ботаник

княз Феодор; наш племянник.

Майка ми гледаше втренчено и замислено пред себе си. В тъмносините ѝ очи забелязах отново нещо, което ме разтревожи.

III

Трябва да ви опиша нашата къща в провинциалния град. Тя живее в съзнанието ми с тъжната и призрачна красота на други спомени от детинството ми, които няма да забравя никога. Баща ми я продаде на един местен търговец, който я събори веднага и построи на нейно място студено и луксозно модерно жилище, превърнато сега в детски дом.

Къщата, построена върху полегатия склон на хълма, който се издига над града, се състоеше от един етаж с

голям еркер. Към еркера водеше гранитна стълба, а над нея се намираше обширна веранда-балкон, върху която се излизаше през една таванска стаичка. Мястото около къщата бе изравнено на последователни тераси, които се събщаваха една с друга чрез стълбички, и представляваше нещо подобно на гъста, сенчеста и влажна гора от стари овощни дървета и букети от чимширени храсти. От двете страни на еркера растяха грамади лози, които пълзяха и се разклоняваха по цялата фасада на къщата, образувайки над верандата жив свод, поддържан от летви. На верандата имаше обикновено плетени столове и маса, върху която баща ми и приятелите му се събираха привечер да играят покер или да пият ракия. Наесен листата на лозите добиваха жълти или огненочервени цветове, а в градината между изсъхналата трева се показваха бледовиолетовите цветове на есенни минзухари. От прозорците на къщата се разкриваше гледка към планината и незастроените места от другата страна на улицата, които се спущаха стръмно до брега на пенливата и бърза река. Планината придава тихо и философско спокойствие на моя роден град. Тя се издига до него изведнъж — близка, стръмна, могъща и някак приветливо-тайнствена с тъмнозелените си борови гори. В нея липсват враждебността и суровата печал на голите, опустошени от ерозията и човека планини. Тя привлича погледа ви и ви предразполага към мислене. През ясните и безлунни нощи над нея изгряват съзвездията. От прозорците на къщата се виждаше и реката, чието еднообразно и тъжно клокочене пее още в ушите ми.

След оня паметен обед, през който чух за първи път името на инженер Витанов, аз излязох от трапезарията и все още развълнуван от придобиването на румкорфова спирала, се качих в таванската стая на къщата, където се помещаваше «лабораторията» ми. Трябва да кажа няколко думи и за тази «лаборатория». Тя представляваше по-скоро коридор, през който се излизаше на верандата. Когато през летните вечери приятелите на баща ми идваха да играят покер, те се спираха в нея и почваха да я разглеждат любопитно, а това ме изпълваше с гняв и стеснение. Струваше ми се, че тяхното любопитство разголяваше най-съкровениите мисли в душата ми, най-скритите занимания на моето «аз», които не желаех да правя достояние другиму.

По стените на стаята имаше лавици, отрупани с всичко, което едно затворено и саможиво момче на шестнадесет години, обладавано от жажда за знания и лишено от инстинкт за игра, можеше да събере и измисли. В един ъгъл се намираше «химическият отдел», с колбите, ретортите, епруветките и химикалите, в друг — «естествено-историческият» с минералите, растенията и бръмбарите, събирани и препарирани лично от мене, в трети — «електротехническият» с ключове, контакти, трансформатори и хаос от насновани жици. На една от стените висеше голям морски бинокъл, с който се отдавах на «астрономически» занимания през ясните есенни нощи, когато атмосферата бе много прозрачна и звездите трептяха особено ярко. Нямахме никакво съмнение, че тази лаборатория и ефективните опити, които можех да показвам в нея, ми създаваха пред възрастните ореола на момче, от което «ще излезе нещо», а пред съучениците в гимназията прозвището на манияк, който си губи времето. Заниманията в моята «лаборатория» понякога налагаха нуждата от «асистент». За такъв след известно колебание избрах брат си, но опитът излезе твърде печален. На другия ден, влизайки в «лабораторията» си, видях следния надпис, изрисуван от брат ми художествено с цветни тебешери на вратата ѝ:

«ЛАБОРАТОРИЯ
«САПУНЕНО МЕХУРЧЕ»
на
проф. д-р ЖАН ПАРЛЕПА
а л х и м и к

Пукам бомбички от бертолетова сол и сяра. Изгарям бушони, повреждам грънци, развалям непоправимо радиоапарати, електрически чайници, телефонни и всякакви други инсталации. Късам нервите на пожарната команда и смайвам всички глупци.

Моля, не ме безпокойте.»

Моят прякор в гимназията бе Жан Парлепа и се дължеше на баща ми. Веднъж в часа по френски език му се стори, че говоря високо, и това го накара да ме изругае несправедливо пред целия клас. Станах от мястото си и заявих гневно, с лошо произношение: «Je ne parlais pas!...»

Баща ми се усмихна и рече: «Добре!... Седни си. Жан Парлена!...»

Почнах да изтривам дръзкия надпис. Най-ужасното в него беше това, че съдържаше зрънца от горчива истина. Вечерта успях да пипна брат си в градината. Разменихме мълчаливо няколко сѐрни от юмручни удари, които биха правили чест на двойка боксьори от категория «петел». Но тъй като часовете, които аз посвещавах на «лабораторията» си, брат ми прекарваше по спортните игрища, резултатът от схватката далеч не беше в моя полза. Легнах си, без да вечерям, с подута буза и прехапан език. Върху лицето на брат ми нямаше никаква драскотина.

През следобед, за който говоря, се залових да получавам електромагнитна мед чрез разлагане на разтвор от син камък с прав ток. Ала румкорфовата спирала, с която щях да се сдобия на другия ден, насочваше натрапчиво мисълта ми към физиологични опити с жаби. Трябваша ми жаби. Необходимо бе също тъй да се запозная подробно с анатомията на жабата. Сведенията, които можех да почерпя от гимназиалния учебник по зоология, в това отношение бяха съвсем оскѳдни и се налагаше да потърся университетско ръководство. Представях си с вълнение как сърцето на жабата, извадено от тялото ѝ и поставено във физиологически разтвор, продължава да бие, а след като спре, може да се съживи отново с индукционен ток.

Обхванат от това вълнение, излязох на верандата и сядайки на един стол, за да обмисля подробно плана на опитите си, чух неочаквано разговора между баща ми и майка ми, който долиташе от отворения прозорец под мене. Работният кабинет на баща ми се намираше от лявата страна на еркера, точно под верандата. Скрѳбното поведение на майка ми, което възприемах така мъчително, ме караше понякога да подслушвам разговорите между родителите си. Правех това с единствената цел да узная какви са отношенията в момента помежду им, да разбера дали се карат, или не, дали клетата ми майка щеше да понася нови унижения, или не. Ако разговорът се отнасяше до безразлични неща (те не разговаряха никога за приятни), отдѳхвах с облекчение и преставах да слушам. Но ако майка ми му отправяше студени и презрителни упреци за някоя нова лудория, чувствувах се потиснат, смазан, нещастен, не можех да намеря утеха дори в «лабораторията» си. Твърде малко родители съзнават колко зловещо

се отразяват семейните драми върху децата им. Изневяратата, порокът или неуважението, което единият от родителите проявява към другия, могат да осакатят душата на детето, да убият способността му да вярва, изобщо да го направят печален скептик през цял живот.

Разговорът, който чух през този топъл юнски следобед, не ме нито облекчи, нито потисна по обикновения начин. Той ме обърка и разтревожи, понеже се отнасяше до нещо, което щеше да промени коренно досегашния ни живот.

Баща ми се разхождаше с едри крачки из кабинета си (долавях това по шума от стѳпките му), а майка ми вероятно седеше в едно от креслата.

— Предлагат ми тоя пост вече за трети път, разбих ли?... — Гласът на баща ми беше необикновено възбуден. — Неудобно ми е да отказвам!... Просто рискувам това, което съм изградил досега, и всичките си бъдещи възможности... Ще помислят, че се страхувам, че бягам от гражданска и служебна отговорност, че съм прикрит левичар или нещо подобно... Ще изхвърлят учебниците ми.

— Това ли те вълнува? — попита майка ми.

— Да!... — Гласът на баща ми прозвуча с раздразнение и неубедителен патос. — Имаме деца.

— Ако ти мислеше за децата, нямаше да прѳскаш парите си по любовници.

Сърцето ми се сви. Разговорът вземаше внезапно тоя обрат, от който се страхувах най-много. Очаквах баща ми да избухне, но вместо да направи това, той се спря и каза кротко:

— Остави миналото настрана, Ана!... Моментът е критичен и сега решаваме съдбата си.

Майка ми въздѳхна дълбоко. Настѳпи пауза, в която баща ми почна да крачи отново и продължи:

— Помисли си: началник на отделение в министерството!... Висш административен пост!... И с ключовата позиция, която командувам в новия просветен съюз, с владееенето си на чужди езици, с хубавия апартамент, който ще купим от Витанови... О, Ана!... Ти ще се гордѳеш с мене!

Майка ми отвърна иронично и хладно:

— Колкото се гордѳе сега!... — И после добави: — Защо се допитваш до мене?... Ти винаги си вършел каквото си искаш. Аз бях против жените, които уронват

достойнството ти на възпитател, против подялбата на хонорарите ти с чиновниците, които одобряват и препоръчват учебниците ти, против влизането ти в просветния съюз, който е сбирщина от карьеристи и подлизурковци. . . Нима ме слушаш? Да, защо се допитваш още до мене?

Огново настъпи пауза, в която щях да заплача от мъка и срам. И тогава баща ми произнесе нещо, което ме удиви:

— Защото те обичам.

Чух само нервния и подигравателен смях на майка си.

— Да, Ана! . . . — Долових шума, в който едрото му тяло се тръшна върху едно кресло. — Въпреки всичко! . . . Да, повярвай ми, въпреки всичко. . . — Той въздъхна: — Ти си чистият, светлият, неуязвимият елемент в живота ми. . . от който черпя морална сила, да не стигам до гадости.

А майка ми рече:

— Колко тесен е твоят критерий за гадостите! . . .

— Остави това! . . . — Гласът на баща ми прозвуча разстроено. — Няма да приема. . . Ще се пенсионирам тук като скромен учител.

Скромността бе последното качество, с което баща ми можеше да се похвали. Знаех, че майка ми имаше всички основания да не вярва на думите и на постоянството на решенията му и че в края на краищата той щеше да постъпи, както си иска. Патосът в гласа му можеше да излъже всекиго другото, но не и нея.

— Нищо! . . . — въздъхна той по неизкоренимия навик на егоистите да подчертаят дебело жертвата, която са готови да направят. — Изпускам неповторим случай в кариерата си, но нищо.

— Не ме интересува твоята кариера! . . . — внезапно избухна майка ми. — Мисля за децата! . . . Единственото съображение да се преселим в София трябва да бъде образованието на децата.

— Та какво друго! . . . — потвърди баща ми с вид на човек, който не говори за неща, разбиращи се от само себе си.

— Имаш ли пари за апартамента?

— Ще се наложи да продадем къщата.

— А какво представлява инженер Витанов?

— Много симпатичен човек. . . Следвахме заедно в Дижон.

— Защо продава апартамента си?

— Защото е затруднен и не може да плаща ипотеката му. Освен това местят го на работа във Варна. Бедният човек! . . . — Окуражен от обрата в държането на майка ми, върху която имаше навик да прехвърля винаги част от отговорността за решенията си, баща ми стана изведнъж по-словоохотлив: — Бедният човек! . . . Толкова способен и толкова мил, а се отдаде на комарджийската страст, която му докара големи нещастия.

Майка ми го прекъсна грубо с думите:

— Зная, твоите приятели са комарджии, развратници или пиячи.

И излезе от кабинета му.

IV

Бях потресен: баща ми искаше да продаде къщата и да се пресели в София. С егоизма на всички деца помислих най-напред за себе си. Моят свят загиваше. Сънливото спокойствие на провинциалния градец, многоцветието на планината, чиито тонове се меняха през различните сезони и часове на деня, шумът на реката, който ме приспиваше, малкият рай от лози, чимширови храсти и овощни дръвчета, в сред които бях израснал, малката ми лаборатория, в която беснееше въображението ми на романтик и фантаст в науката — всичко това щеше да изчезне. Обзе ме гняв и безумно желание да се втурна в кабинета на баща ми и да му закрещя: «Подлец! . . . Не те ли знам защо искаш да продадеш къщата и да се преселиш в София! За да се надуваш като пуяк в министерството и си намираш полесно жени! . . . » Засрахих се в миг от гнева си. Все пак баща ми, гледайки удоволствията си, не забравяше никога семейството. В къщи се изливаше рогът на изобилието, живеехме почти охолно, майка ми никога не се притесняваше за пари. Спомних си орфаните дрехи и продънените подметки, с които ходех в гимназията другите учителски синове, докато брат ми имаше велосипед, а аз — фотографически апарат. Ами парите, които получавах, за да купувам уреди и химикали за лабораторията си! . . . Колко неблагодарен бях! . . . Може би преселването ни в София, приемането от баща ми на високия пост в министерството се налагаше като необходимост от гледна

точка на нашето издържане и следване в чужбина. Но да продаде къщата! . . . Как не го е срам, как му позволява сърцето! Понеже баща ми поради грижите си към нас си оставаше в съзнанието ми все пак неуязвим, гневът ми се насочи повече към инженер Витанов, който сигурно го бе увещал да продаде къщата и купи апартамента. Представих си инженера: червендалест и весел хитрец, който спекулираше със слабостта на баща ми към жените. Въображението ми се хлъзна по схема, построена върху сегашните ми наблюдения в къщи. Вероятно инженерът имаше хубава съпруга, която също увещаваше баща ми да купи апартамента. Какви мръсници! . . .

Докато разсъждавах така, видях на двора по-малкия си брат, който се приготвяваше да излезе някъде с велосипеда си. Извиках го да се качи при мен на верандата, но той отказа небрежно, понеже не страдаше от предразсъдъка да уважава по-възрастните. Бях принуден да слеза при него. Мислех да го «накова», та заедно с майка ми да се противопоставим на решението на баща ми.

— Говори! . . . — каза той нетърпеливо, като постави единия си крак върху педала. — Имам бърза работа.

По накривената фуражка и благоуханието на лаванда, което се излъчваше от куртката му разбрах, че отиваше на среща.

— Знаеш ли? — произнесох глухо. — Баща ми иска да се преселим в София.

— Хе! . . . — Той погледна учудено разтревоженото ми лице. — Лошо ли е? . . .

— Но той иска да продаде къщата! . . .

— Че нека я продаде. . . Защо ни е тая паянтова колиба! . . .

Той хвърли презрителен поглед към фасадата на къщата, потънала в избуялите лози.

— Как! . . . — рекох полугласно. — Не ти ли е мъчно за тук?

— Хайде бе! . . . — Брат ми се разсмя и ме погледна снисходително. — Ти не знаеш колко е «гот» да живееш в София. . . Обличаш цивилен костюм и се разкарваш, където си искаш. . . Никакъв даскал не може да те пипне.

Той ме погледна още веднъж с усмивка на съжаление към моята сантименталност и тикна велосипеда си към вратата на улицата, като се возеше ловко върху единия му педал. «Гамен — помислих тъжно, докато той излиза-

ше на улицата. — Никога и никъде не мога да разчитам на него.»

Влязох бавно в къщи. Оставаше да поговоря с майка си. Заварих я да кърпи чорапи до прозореца в трапезарията. Тя бе миловидна и спретната, в тъмна, добре скроена рокля, върху чийто фон изпъкваше ярко овалът на русото ѝ, малко продълговато лице. Няколко секунди я съзерцавах с тъга. Колко млада и хубава беше майка ми! . . . Тя нямаше повече от тридесет и шест години. И колко малко я заслужаваше баща ми, този петдесет и пет годишен сатир с боядисани мустаки, който не оставаше да мине хубава жена покрай него, без да я погледне с мръсни пламъчета в очите си.

Майка ми бавно повдигна главата си и престана да движи иглата.

— Мамо — казах сериозно. — Искам да поговоря с тебе.

— За какво? — попита тя неспокойно.

— Чух разговора ти с татко.

Тя се намръщи леко и каза:

— Не е хубаво да подслушваш родителите си.

— Направих го, без да искам — оправдах се смутено.

И в същия миг почувствувах стеснение от това, което исках да ѝ кажа. Разговорът ни, ако тя го приемеше, щеше да стигне неминуемо до постъпките на баща ми, които я унижаваха. Имах ли право да я измъчвам, като ѝ напомням повторно срама от връзките му с други жени, от подлизурството и кариеризма му, които го увенчаваха с висок пост в министерството?

Тръгнах към нея и се спрях безпомощно до масата. Лицето ми трябва да е било много разстроено, защото тя изостави кърпенето на чорапите и дойде веднага при мене.

— Какво ти е? . . . — попита тя, като ме гледаше в лицето, и улови нежно ръката ми.

— Няма да продават къщата и да се преселваме в София. . . — произнесох задавено. — Няма да му позволиш, нали! . . .

Тя ме притегли към себе си. Сгущих се в прегръдката ѝ и захлипах безпомощно като съвсем малко дете. В майчината прегръдка има някаква тайнствена топлина, някаква нежност, неописуема и прекрасна, която ви облекчава отведнъж, която ви вдъхва усещане на сигурност и спо-

койствие и която извира може би от първичния инстинкт на майката да продължава и да закриля живота. Спомням си, че докато плачех, тя остана невъзмутима и твърда. Но в тая твърдост нямаше студенина, а само сила на характера.

— Колко си чувствителен! . . . — рече тя полуусмихнато и някак странно доволна от мен, като целуваше челото ми и гладеше косата ми. — Колко си чувствителен. . . Това ще те накара да страдаш много в живота. Но успокой се! . . . Преселването ни в София се налага по няколко причини. . . Най-важната е вашето следване в университета. Много бих желала да не се отделяш от мене, докато следваш в университета.

— Защо? — попитах учудено.

— Защото ти си точно такъв, какъвто искам да бъдеш, а животът много лесно променя хората. . . особено младите! . . . Разбираш ли ме?

Разбрах я, но малко смътно. Тя продължи с откровеност, която ме удивляваше.

— Ще ме разбереш по-добре, когато станеш голям. . . Мислим да изпратим в чужбина първо Зарко. . . Той е практичен като баща ти. В него няма неопределени неща, докато ти. . . ти си съвсем друг! . . . — Тя ме разтърси и притисна щастливо към себе си. — Ти прекарваш по цели нощи да гледаш звездите, а хората, които гледат звездите, са определени от съдбата да сочат пътя на другите. . . Но тия хора са отначало слаби и беззащитни. . . Гледайки нагоре, те могат да се спънат от всеки камък върху земята! . . . — Майка ми се разсмя жизнерадостно на метафората си. — Разбираш ли ме? . . . Искам първо да заякнеш духовно, да разбереш ясно какво търсиш в света и тогава да се впуснеш в него.

— Мамо. . . — казах покъртен. — Никога не ще се отделя от тебе.

Нежността, която изпитвах към нея, продължаваше да ме облива в сълзи.

— Ела на себе си! . . . — рече тя с лека усмивка, като почна да бърше лицето ми с кърпичката си. — Никак не ти прилича да плачеш като момиче! . . . Успокой се! . . . Така! . . . Животът е пълен с мъчителни събития, но ти трябва да ги понасяш твърдо и да мислиш само за избраната цел. . . Избрал ли си нещо в живота си досега? — добави тя с любопитство.

— Да, мамо! . . . — отговорих твърдо. — Искам да стана професор по химия или астроном.

— Миличкият! . . . — Майка ми се разсмя отново. — Няма нищо по-скучно от професор по химия или астроном, когато човек е решил да бъде само това. . . Но продължавай да гледаш звездите! . . . Може би те ще ти разкрият нещо друго. Ти познаваш само една стотна, една хилядна част от нещата, които правят живота красив. . .

Тя млъкна изведнъж. Зад вратата на съседната стая се чу дълга, басова прозявка, придружена от блажено хъркане. Баща ми се събуждаше от следобедния си сън. Бе часът, през който отиваше в кафенето. Отдалечих се веднага от прозореца и застанах с гръб към светлината до него. Не исках да показвам пред баща си подутите си от плач очи. Майка ми се залови отново да кърпи чорапи. След малко той се показва на вратата по летен халат, като се протягаше мързеливо с ръце зад тила.

— Е! . . . — изръмжа той добродушно, щом ни видя. — Обсъждахте великото преселение в София ли?

— Да! . . . — спокойно отговори майка ми.

— И с какъв резултат? — Той захвана цигара и почна да търси кибрит в джоба на халата си.

— Решихме да се пазариш малко повече с инженер Витанов — произнесе майка ми, без никакъв оттенък на враждебност.

— Така ли! . . . — Баща ми се усмихна загадъчно. — Но аз купувам апартамент почти на безпеница! . . .

— Ще видим — рече майка ми.

Баща ми намери най-сетне кибрита си, запали цигарата си и седна на един стол до масата.

— Слушайте, мили деца! . . . — каза той самодоволно. — В София има едно твърде опасно заведение, наречено граждански клуб. Оня ден инженер Витанов е загубил в него голяма сума държавни пари, които трябва да възстанови най-късно до утре вечер. . . Ако не направи това, отива в затвора! . . . Той е търсел напразно купувачи два дни и тази сутрин му е дошло на ум за мене. Ясно ли ви е положението?

Никога не ще забравя противното изражение, което имаше лицето на баща ми в този момент.

Дори сега, деветнадесет години след-тия събития, аз още немога да преодолее срама от хладната пресметливост, с която баща ми използва нещастieto в едно семейство, за да придобие апартамент в София почти на една трета от костюемата му стойност. Той притежаваше търговски усет, който не отстъпваше по нищо на умения му да произнася речи по учителските конгреси или да пише студии върху творчеството на Пруст или Жюл Ромен. Способността му да увисва на «случая» бе така ловка, щото будеше удивление у всички. Предполагам, че ако греховете му в Учителския съюз не бяха тъй непоправими, след Девети септември, използвайки умело моето име и заслуги, щеше да стане непременно професор или поне старши научен сътрудник в академията.

Привечер, след разговора в трапезарията, майка ми поиска да я придружа до лозето. Изпълних молбата ѝ с удоволствие, към което се примесваше парливото и тревожно любопитство да видя инженер Витанов. Представях си го като наконтен, дързък и безсъвестен тип с неприятна любезност в обноските.

Докато отивахме към лозето, успях да се освободя от тревогата за бъдещето. Щяхме да се преселим в София, но какво от това! . . . Нали майка ми го одобряваше напълно? . . . Мъчно ми бе за къщата, за «лабораторията» и за начина, по който бях живял досега, ала навикът да разсъждавам трезво ми подсказваше, че този начин на живот не можеше да продължава вечно. Ето, след две години аз трябваше да се запиша в университета. Нима и тогава щях да изпитвам същата мъка за самотните и приятни часове на верандата, през които уморен от «опитите» в «лабораторията» си, размишлявах за звездите, атомите и протоплазмата? . . . Нима и тогава нямаше да искам да се разделя с приспивния шум на реката, с дълбоките сенки на старите круши, лозите и чимширите, с милото и тъжно спокойствие на родния дом! . . . Колко много нови и вълнуващи неща ми предстояха в София дори преди да стана студент! . . . В Народната библиотека можех да намирам всяка книга, която ме интересуваше; професори по химия и физика изнасяха научно-популярни лекции, придружени с демонстрации: имах вуйчо, математик и доцент в университета, чрез когото можех да се добера до

Астрономическата обсерватория и да видя през истински телескоп планините на Луната, пръстените на Сатурн, спътниците на Юпитер! . . . Ами Зоологическата градина и Естествено-историческият музей, в които щях да прекарвам захласнат по цели часове! . . . Ами Народният театър, в който представяха «Медея», «Хамлет», «Тартюф», Мисълта за всичко това ме опияни до такава степен, щото аз не само престанах да упреквам, но дори, напротив, почнах да се радвам на решението на баща ми да приеме поста в министерството.

Бяхме излезли вън от града по една пътека край реката, която криволичеше заедно с нея между хълмове, засадени с лозя и тютюн, и водеше към нашето лозе. От планината лъхаше приятен хлад, реката ставаше все по-бърза и пенлива, а от гъстите, свежозелени шубраци се разнасяше свирене на шурци. Понеже пътеката бе тясна, вървах зад майка си. Тя бе в кафява пола, тъмносиньо жакетче и обувки с ниски токове. Русата ѝ коса бе свита зад тила в тежко златисто роло. От време на време тя се обръщаше настрана и тогава виждах красивия ѝ, но малко студен профил, който през първите години на моето детство ми внушаваше страх. Сега тя ми се стори по-хубава от обикновено и не знаех защо, мисълта, че инженер Витанов — такъв, какъвто си го представях — щеше да я види, засили раздразнението ми срещу него. Тя изглеждаше спокойна, но малко тъжна.

— Мамо — казах с желание да я разведрия. — Може би татко ще намери начин да купим апартамента, без да продаваме къщата. . . И тогава двамата, ти и аз, ще прекарваме ваканциите тук.

— Да! . . . — отвърна тя. — Но това ще зависи от цената, която инженер Витанов ще иска за апартамента.

— Познаваш ли инженер Витанов?

— Не! . . . — произнесе тя разсеяно. — Не го познавам.

— Трябва да е много неприятен човек.

— Защо? — попита тя, малко учудена от моята рязкост.

— Защото е картоиграч! . . .

— Да! . . . — съгласи се тя. — Хора, у които липсва чувство на отговорност към семейството, са обикновено неприятни. . . — И после добави замислено: — Но има

добри хора, които изглеждат неприятни, и неприятни, които изглеждат добри.

Не отговорих. Тогава ми бе трудно да схвана пълното значение на тия думи, но сега го разбирам добре.

Стигнахме до лозето. То се намираше върху южния склон на един хълм, бе голямо и добре отгледано. Баща ми се славеше с хубавото вино в избата си. Слънцето клонеше към запад и хвърляше червеникави отражения върху зелените листа на лозите, напръскани грижливо с разтвор от син камък. На пейката през едностайната вилчка в лозето седяха баща ми и един непознат мъж.

Не мога да кажа, че първото впечатление от инженер Витанов опровергаваше веднага враждебната представа, която си бях съставил за него. Но не мога да кажа също, че той представляваше и това, което очаквах. Децата притежават инстинкта да поглеждат непознатите хора най-напред в очите. Моето първо усещане от инженер Витанов прочее идеше от очите му. Това бяха същите светлокафени, лешникови очи, които по-късно видях у Сибила и чийто бистър и печален поглед нямаше да забравя вече никога. В тях светеше интелигентност и доброта, но заедно с това и някаква горчивина, някаква мечтателност, някакъв копнеж към недостижимото, което ги правеше именно печални.

Реших почти веднага, че инженер Витанов не спадаше към лошите хора — към ония, които са по рождение лоши или в чиито пороци, колкото и малки да са, има нещо противно. Стори ми се, че той можеше да бъде отчаян картоиграч, но никога шмекер, подлизурко или развратник, че тикан от сляпата сила на комарджийската страст, можеше да изиграе за една вечер жилището на семейството си, но никога нямаше да предложи подкуп, да изнуди притеснен човек или да прояви двуличие. Стори ми се също, че той бе напълно лишен от способност да напредва бързо в кариерата си, да си докарва странични доходи извън заплатата или да сключва износни покупки-продажби. Ако трябваше да запаси къщата със зимнина например, той едва ли би могъл да отиде на пазара и да избере най-хубавите зелки и чушки за туршия или ако имаше лозе едва ли би му дошло на ум да го напръска навреме със син камък. А всичко това — напредването в кариерата, страничните доходи, износните сделки, лозето, туршията, постоянната и самодоволна заетост — бе всекидневната

стихия на баща ми, в сред която навярно инженер Витанов не би могъл никога да живее. Въпреки едновременното им следване във Франция той бе най-малко десет години помлад от баща ми. Това се дължеше сигурно на обстоятелството, че той е бил изпратен от родителите си да учи в чужбина веднага след свършване на гимназията, докато баща ми е трябвало да учителствува по селата, за да спести пари за следването си. И навярно през това време единият бе живял като аристократ, а другият — като плебей. Ала дори тази разлика във възрастта и в начина на живота не бе в ущърб на баща ми. Докато последният бликаше от жизнена енергия, инженер Витанов приличаше на изхабен от живота човек. Той бе висок, слаб, мургав, с хлътнали очи, може би уморени от безсънните комарджийски нощи на гражданския клуб в София. Лицето му бе изопнато и неподвижно, с две горчиви гънки около устните. Носеше елегантен, но много овехтял сив костюм и също така елегантни, но много овехтели бяха ризата и вратовръзката, и обувките му.

— Ето моя народ! . . . — самодоволно рече баща ми, когато стигнахме при тях.

Инженер Витанов стана веднага от пейката и се запозна първо с майка ми, после с мене. Последва къс разговор за разходката, за чистия въздух, за моята възраст и тази на брат ми. Баща ми се впусна да хвали състоянието на лозето си и хубавото вино, което получавал от него. Той спомена мимоходом, че годишният доход от него е към тридесет хиляди лева, и не можа да не изтърве, че една тютюнева нива, която даваше на изполица, му носеше още десетина хиляди.

— Ти трябваше да станеш чифликчия! . . . — рече майка ми.

— Честна дума, съжалявам, че не станах! . . . — възпламени се баща ми. — Истинското щастие е в буколическия живот и литературата! . . . Ти спомняш ли си моя Видал? . . . — обърна се той внезапно към инженер Витанов. — Онова селянче от Южна Франция, което веднъж ни покани в родното си село! . . . Още си кореспондираме с него. . . Е, добре, той мечтаеше да стане литературен критик, а вместо това се отдаде на експлоатация на бащините си лозя и сега е почти милионер! . . . Да, един културен милионер, който от време на време пише статии в «Revue de deux mondes». . . Просто му завиждам.

— На какво? — попита майка ми. — На милионите или на живота му в село?

— И на едното, и на другото! . . . — отговори баща ми с бързо мигане. — А спомняш ли си добрия Видол? — отново се обърна баща ми към своя приятел. — Оня, който учеше руски и на рождения си ден ни водеше в един луксозен ресторант да ядем стриди! . . . Сега е преподавател в един провинциален колеж. Нищо не излезе от него. Заглъхна в писане на буквари като мене. . . Кореспондирам си и с него. . . А също с Ален и Дюгаре.

— Смятно си го спомням — отговори инженер Витанов с кимване на глава.

— Естествено! . . . — съгласи се баща ми. — Твоите приятели бяха от Политехниката. . . Но компанията, която се събираше в «Поасон Руж», беше знаменита, а? . . . Какво станаха Жерар и Монтелу? . . .

— Монтелу? Не зная. Жерар направи добра кариера в Алжир.

— Ще направи, разбира се. . . Ако не в Алжир, в Мароко, ако не в Мароко, в Сайгон или Мартиника! . . . Широка е френската империя, брат! . . . Има простор за всички. И славни бяха тия години. А тук. . . Животуркаме! . . .

Баща ми махна презрително с ръка и смаза някакъв бръмбар, който пълзеше до обувката му.

— Защо не останяхте там? — хладно попита майка ми.

— Специалността ми беше такава — въздъхна със съжаление баща ми. — Младост. . . Сантименталщини! . . . Записах литература, а не медицина или инженерство! . . . Френските колонии нямат нужда от даскали. . . Но питай него! . . . Той завърши Политехниката с отличие. . . Предложиха му инженерско място в строително предприятие, и то не в пустинята, не в джунглите. . . а в Ривиерата! . . . Разбираш ли? В Ривиерата! . . . И той отказа.

— Вярно ли? — рече майка ми.

— Да, госпожо! — сухо потвърди инженер Витанов. — Имах ангажименти, които ми налагаха да се върна в България.

— Семейен ли стъ? — попита майка ми.

— Да. Имам дъщеря и син на възраст колкото вашите.

Настъпни мълчание, което ми се стори ужасно стеснително. Навярно инженер Витанов предполагаше, че май-

ка ми и аз знаем също причината, поради която продаваше апартамента си. И това трябва да бе за него непоносимо. Добих усещането, че преча на разговора. Взех кошницата, която бях донесъл от къщи, и се покатерих на черешата.

— Колко си досетлив! . . . — довольно рече баща ми.

Черешата бе само на няколко метра от инженер Витанов и родителите ми. Скрит в шумата ѝ, имах възможност да слушам разговора им и да наблюдавам лицата им.

— Не попречих ли на възпоминанията ви? . . . — шеговито попита майка ми.

— Не, госпожо — отговори инженер Витанов. — Вие дойдохте тъкмо навреме.

— Така ли. . . Защо?

— Защото деловата част на нашия разговор бе стигнала до задънена улица.

Майка ми се усмихна. Стори ми се, че тя гледаше инженер Витанов с горчиво съчувствие. Клепките ѝ мигаха бързо, бузите ѝ се бяха зачервили от странно вълнение.

— Да! . . . — хладно потвърди баща ми. — Стигнахме до задънена улица. . . Кажете, Ана! . . . — обърна се той към майка ми. — Бихме ли могли да дадем повече от двеста и двадесет хиляди лева за апартамента, без да продавам лозето и къщата?

— Аз не зная какво представлява апартаментът — отговори майка ми.

— Госпожо! . . . — рече инженер Витанов с глас, в който долових леко раздражение. — Този апартамент се намира на булевард «Евлоги Георгиев». Има южно изложение, инсталирана баня и бойлер с електрическо отопление. Състои се от четири стаи и голям хол с паркет, гипсов таван и дъбова ламперия. . . Заплатил съм за него четиристотин и осемдесет хиляди лева, а го предлагам на вашия съпруг за двеста и петдесет! . . . Кажете си мнението.

Майка ми не отговори. Тя гледаше инженер Витанов със същия горчив и съчувствен израз в очите си, както преди малко, а бледата руменина на вълнението продължаваше да залива лицето ѝ.

— Разбирам бе, брат! . . . Всичко това е много хубаво! . . . — намеси се баща ми с плачевен тон, на чиято искреност би могъл да завиди най-добрият актьор. —

Но кажи ми, откъде да взема тези тридесет хиляди лева? . . . Да продам къщата? . . . Изключено! . . . С нея ме свързват хиляди спомени. . . . Да продам лозето? . . . Но погледни го, моля ти се! . . . Осем декара! . . . В него съм вложил толкова грижи, толкова средства! . . . Самият Видал ми изпрати сто пръчки от най-добрия гасконски сорт, които тук виреят отлично. Виж! . . . Виж това бижу! . . . — Баща ми стана пъргаво от пейката и отиде при най-близката лоза, като разтвори нежно листата ѝ. — От тези дънери получавам същинско бордо! . . . Ще го опиташ довечера.

Инженер Витанов погледна мрачно и безразлично знаменитата лоза.

— Защо ти е лозето, ако се преселиш в София? — не очаквано попита майка ми.

Баща ми, клекнал до лозата, се изправи като ужилен и погледна враждебно майка ми.

— Ана! . . . — произнесе той с безкрайно огорчение. — Ти ли казваш това! . . . Ти, която си ме виждала с пръскачка на гърба! . . . Не! — заяви той патетично, като скръсти ръце зад гърба и почна да се разхожда с нервност, която ни най-малко не му бе присъща. — Нито дума повече за лозето! . . . От него не мога да се лиша! . . . Да, просто не мога.

В продължение на няколко секунди инженер Витанов остава съвсем неподвижен, гледайки втрепенено пред себе си. Не мислеше ли за парите, които трябваше да внесе до утре вечер? Или за семейството си, което оставаше без покрив? Или за страшната нощ в гражданския клуб? Или за изнудваческата комедия, която разиграваше баща ми? Вълнението ми бе така силно, щото без малко щях да изпусна клона, за който се държах. Отклоних погледа си за миг и се улових за друг клон. Когато погледнах отново инженер Витанов, видях с изненада, че лицето му бе извърнато към майка ми. Няколко мига двамата се гледаха с лека, мълчалива усмивка, сякаш преценяваха солидарно неубедителната нервност на баща ми. Не знаех защо тази размяна на погледи между двамата ме раздразни. След това инженер Витанов стана от пейката, отиде при баща ми и му протегна ръката си.

— Съгласен съм! . . . — рече той с тъжна усмивка. — За двеста и двадесет хиляди.

— Ха така! . . . — Баща ми пое веднага протегнатата

ръка и я раздруса продължително по същия начин, по който джамбазите друсат ръцете на селяните по панаирите. Лицето му се зачерви от удоволствие за невероятно износната сделка. — Но слушай! . . . — рече той неочаквано, гледайки инженера в очите. — Да се разберем: целият данък върху покупко-продажбата ще бъде платен от тебе, нали?

— Само от мене ли? — попита инженерът и тоя път в гласа му прозвуча явно негодувание. — Но как така? . . . При покупко-продажбите данъкът се разпределя поравно между двамата конкракгенти! . . .

— Не мога, брат! . . . — извика баща ми драматично. — Не мога! . . . Това е свръх силите ми! . . . След като ти платя двеста и двадесет хиляди, ще остана ей така! . . .

Той измъкна от джоба носната си кърпичка и я разтърси многозначително във въздуха.

Почувствувах срам. Идеше ми да изкреция на баща си: «Стига.» В тоя миг майка ми стоеше настръхнала със спуснати клепки и полуотворена уста. Инженер Витанов гледаше баща ми по-скоро учудено, отколкото възмутено. Тая унизителна сцена продължи само няколко секунди, но те ми се сториха безкрайни. Чух внезапно гласа на майка ми.

— Николай! . . . — обърна се тя кротко към баща ми. — Преди два месеца брат ми откупи моя дял от къщата на родителите ми в Карлово. Имам петнадесет хиляди в книжката! . . . Искам да направя скромнен принос в покупката на апартамента. . . . Позволи ми да платя половината от данъка! . . .

— Да платиш данъка ли? . . . — учудено рече баща ми. — Че защо пък ти?

Майка ми се приготви да отговори, но инженер Витанов я изпревари:

— Госпожо! . . . — натъртено произнесе той. — Данъка ще си платя аз.

Никога не съм мислил баща си за глупав. Но винаги съм го считал за ужасно тъп към известни неща, в които се проявява финесът и великодушието в човека. Той не видя, не почувствува, не предусети нищо в поведението на майка ми към инженер Витанов.

IV

Останалото, което си спомням от събитията през този ден, бе връщането ни с инженер Витанов от лозето и вечерята в къщи. По пътя към града баща ми се върна отново към своите любими спомени от студентския живот във Франция. Той разправи с недомлъвки няколко истории, които накараха майка ми да се намръщи, а у инженер Витанов предизвикаха само разсеяна и снисходителна усмивка. След това той ни отегчи с дълга реч върху модерния френски роман, а после издекламира «с истинско актьорско майсторство» един откъс от Сирано дьо Бержерак. Когато стигнахме до площада пред градското читалище, той се отби в кафенето, за да доведе със себе си аптекаря и кмета — неразделните си приятели в покера и всяко гастрономическо начинание. В продължение на няколко минути инженер Витанов и майка ми останаха в навалищата на площада сами. Те вървяха бавно, за да дочакат баща ми, а аз — след тях, с кошница в ръка, като зяпах минувачите и си давах разсеян и безразличен вид. Всъщност изпитвах тягостно притеснение от всички събития през изтеклия ден. До слуха ми стигнаха няколко реплики от разговора между инженер Витанов и майка ми.

— Тя е зле — обясняваше инженер Витанов. — Толкова зле, колкото може да се чувства една майка, чийто съпруг се оказва неочаквано луд. . . Да! — горчиво добави той. — Престъпно луд.

— А децата? — развълнувано попита майка ми.

— Усещам на всяка крачка мълчаливия им упрек. . . — В гласа на инженер Витанов прозвуча неизразима болка. — Не, това не е упрек! . . . — поправи се той. — Това е по-скоро солидарност в нещастieto, съчувствие, което не можете да приемете, защото разкъсва сърцето ви, защото иде от беззащитни, слаби същества. . . Те са превъзходни, мили деца. . . Бяхме купили на дъщеря ми плат за рокля. . . Органдин или нещо подобно. . . Вчера получих малка сума от една командировка и ѝ предложих пари да си ушие роклята. . . А тя сложи ръката си на рамото ми и каза: «Татко, аз продадох плата.»

— Да — каза майка ми. — Децата понякога са трогателни. . . Но как стигнахте до положението. . . — майка ми се запъна — . . . да загубите такава голяма сума?

— Госпожо — отговори инженер Витанов. — Ако в

тоя момент се наведе, взема един камък и ви ударя с него по главата, бихте ли могли да обясните постъпката ми другояче освен с лудост? . . . Минавам пред себе си, пред семейството си и пред обществото за нормален, уравновесен човек. . . Аз съм специалист по железобетонните строежи. . . Работя в министерството, получавам прилична заплата и от време на време правя изчисления за частни предприемачи. . . Трудя се, грижа се за жена си и децата си, обичам ги. . . Имам дребни удоволствия: да излизам в неделя с въдица за риба, да играя покер с приятели на малки суми, да ходя с жена си на театър. . . Да, обожавам театъра! . . . Какво по-нормално от това? . . . Така прекарвам месеци, години. . . Може би думата покер ви подсказва нещо! . . . Не, не може да ви обясни нищо! . . . Това е покер за удоволствие, покер с приятели, покер, който ще играем тази вечер и в който аз ще загубя или спечеля петдесет лева. . . Аз оставям в него толкова уравновесен, колкото когато стоя с въдица в ръка на някой вир. . . Но ето, идва моментът на лудостта, през който ми се струва, че мога да се превърна за една вечер от скромен чиновник в богат човек. . . Това е моментът на безумното упование в играта на случая, моментът на рулетката, на бакарата, на покера с чипове от по сто или двеста лева, който играят рентниерите или търговците на тютюн. . . Това е парливият, неописуемият момент, в който изпитвате едновременно слабост, страх, надежда, суетност, срам. . . Слабост, защото усещате, че се подчинявате пасивно на някакво съляпо желание, страх. . . защото се боите да не загубите, надежда. . . защото очаквате да спечелите, суетност. . . защото ставате център на внимание, срам. . . защото съзнавате, че рискът е безумен, че той стои над силите и възможностите ви и че всички, които наблюдават от страни, ви съжаляват. . . Може би си представяте състоянието на играчите в този момент. . . Те не мислят за нищо. . . Не усещат, не чуват, не виждат нищо освен огнения мираж на печалбата, за който са готови да пожертвуват всичко. . . Но ето, идва моментът, в който съзнавате, че сте загубили, че потъвате в бездна от срам и отчаяние. . . Едни ви гледат съчувствено, други подигравателно. . . Някакъв смътен остатък от гордост ви кара да се преструвате на равнодушен, дори да се усмихвате. . .

Инженер Витанов замълча. . . В продължение на де-

сетина секунди той и майка ми вървяха, без да приказват. Минувачите се извърщаха и ги гледаха с клюкарско учудване, което ме дразнеше. Избързах напред да застана от дясната страна на майка ми, като мислех, че с това намалявам неприятното впечатление от липсата на баща ми. Ядосвах се мълчаливо на бавенето му.

— Госпожо! . . . — рече инженер Витанов, като извърна внезапно главата си към майка ми: — Казах ви всичко за себе си.

Майка ми го погледна също. Тя просто прикова погледа си в лицето му и това ме разстрои. Изравних се с тях и не можех повече да наблюдавам израза на лицата им. В това време покрай нас мина един познат на семейството, който ни поздрави. Отговорих само аз. Майка ми не го забеляза. Не отвърна на поздрава му.

— И какво мислите да правите сега? — бързо попита тя, като продължаваше да гледа към инженер Витанов.

— Първо, да излекувам нервите си! . . . — отговори той. — Моите нерви са ужасно разстроени. Не мога да спя по цели нощи. . . Взех отпуск по болест, който искам да прекарам някъде със семейството си. А после ще почна да работя. . . Ще работя така, че да изкупя всичко. . . Поисках да ме преместят в провинцията.

— Къде мислите да прекарате отпуската си? . . . — нетърпеливо попита майка ми.

— Не съм решил още. . . Вероятно в някое планинско място, където мога да се отдам на въдичарството. . . Ловенето на риба успокоява много нервите ми. . . Аз умея да ловя пъстърви! . . . — похвали се той.

Шумът от мотора на един камион погълна думите им. После чух гласа на майка ми, който казваше:

— Защо не доведете жена си и децата си тук? . . . Градът е приятен. . . Ще ви намерим евтина и хубава квартира.

Майка ми ли говореше така? . . . Обикновено децата имат само смътна представа за изневерите на родителите си, но печалните връзки на баща ми с лекомравни жени ме бяха направили твърде сведущ и подозрителен в това отношение. От начина, по който баща ми задаваше дори най-невинен въпрос на някоя от тези жени, аз можех да отгатна безпогрешно дали я ухажваше, или не. Уважението, което изпитвах към майка ми, бе твърде голямо, за да я подозирам по същия начин, както баща ми. Ала

въпреки това предложението ѝ ми се стори нередно. В него имаше нещо дръзко и унизително, което ме потисна именно защото се правеше в отсъствието на баща ми. Да, майка ми ли говореше така? . . . Не, невъзможно! . . . Майка ми, която бе най-безупречната, най-милата жена в целия град и която всички уважаваха. Почувствувах веднага срам от оскърбителното си подозрение. На тая възраст опитът ми не стигаше да разбере, че именно на безупречна и чувствителна жена като майка ми, която никога през живота си нямаше да изневери дори на един съпруг развратник, филистер и хитрец като баща ми, трагичната и пълна с духовно изящество личност на инженер Витанов можеше да направи най-силно впечатление. Сега съм напълно сигурен, че чувството, което покъсно се разпали помежду им, не премина никога границите на тъжно и благородно приятелство.

— Да, защо не дойдете тук? . . . — продължаваше развълнувано майка ми. — Вие и семейството ви. . . Сутрин ще се разхождаме по хълмовете, през деня ще почивате, а вечерите ще прекарвате у нас. . . В това отношение нравът на моя съпруг е превъзходен. . . Той умира за гости! . . . Прекрасно, нали?

Инженер Витанов не отговори веднага.

— Това е една идея! . . . — произнесе той замислено, след като извървя няколко крачки. — Да, би било прекрасно наистина! . . . Запознаването с вас. . . разходката. . . цялата обстановка тук. . . ми са извънредно приятни. . . След тази ужасна история в София те ми действуват успокоително. . . Но аз не мога да взема решението сам. Трябва да се посъветвам с жена ми. В този момент не би имало нищо по-печално от това да не държа сметка за настроението ѝ. . . Разбирате ме, нали?

— Разбирам ви, естествено! . . . — отговори майка ми. — Но какво представлява съпругата ви?

— Една мила, но много елементарна жена.

— Какво разбирате под елементарна жена?

— Просто жена, която гледа домакинството и се грижи за мъжа и децата си. . . Боя се да не останете разочарована от нея.

— Така ли? . . . — Майка ми се разсмя. — Но в това отношение аз съм също елементарна жена.

— Ще я видите, ако дойдем тук! . . . — продължи инженер Витанов. — Тя е моя връстница и следователно

най-малко десет години по-възрастна от вас. . . Притежава съвършено чувство за реалност, което напразно се мъча да култивирам у себе си. . . Всяка мисъл, чувство или действие у нея са свързани с определени и дребни, но много важни неща, които правят живота удобен и за които аз обикновено не мисля. . . Тия дребни неща са чистотата, дрехите, яденето, равновесието на семейния бюджет и малките икономии в края на месеца, които постъпват във фонда за почивка през лятото. . . Идиллия, нали? . . . Не ме разбирайте криво, мила госпожо! . . . Не искам да мислите, че злословя срещу всекидневния героизъм на една самоотвержена жена. Аз я уважавам, дори обичам. Без нея аз бих бил много по-лош, отколкото съм.

— Нима сте лош? — весело попита майка ми.

— Госпожо! . . . — произнесе инженер Витанов. — Аз съм картоиграч. Има ли по-лошо от това?

Майка ми не отговори. Зад нас се чува гласовете на баща ми и на приятелите му — кмета и аптекаря. Баща ми ги представи на инженер Витанов, към когото те проявиха голяма любезност. Впрочем те имаха навик да проявяват същото към всеки софиянец, който притежаваше служебна или университетска титла и благоволяваше да посети градеца ни. Тръгнахме към къщи. Вървах най-отзад, като премествах тежката кошница с череши ту в едната, ту в другата си ръка. Чувствах се самотен и потиснат. Радостта на баща ми от износната сделка ме караше да се срамувам, а любезността на майка ми към инженер Витанов ме дразнеше. Колкото за кмета и аптекаря — молци на провинциалния хайлайф, — те бяха идвали много пъти в къщи и събуждаха у мене само досада. Разговорът се въртеше около последните заплахи на Хитлер към Полша. Докато аптекарят превъзнасяше въодушевено тия заплахи, кметът ги одобряваше със спокойствието на трезв администратор, а баща ми се преструваше на обективен, като посочваше възможността за образуване на световна коалиция срещу Хитлер. Инженер Витанов и майка ми не вземаха участие в разговора и вървяха един до друг напред.

— Господин Витанов! . . . — внезапно попита майка ми. — Вие интересувате ли се от политика?

— Не, госпожо — отговори инженер Витанов. — За мене политиката е израз на колективната човешка глупост, която прави войните възможни.

Забелязах с удоволствие, че майка ми го погледна разочаровано и дори с известна досада.

— Но все пак от политиката зависи нашата лична съдба — рече тя.

— Това е може би вярно — съгласи се той с тих смях. — Но досегашната ми съдба се е определяла не от политиката, а от лични слабости.

— Не се ли самоизмамвате?

— Самоизмамата е такова всеобщо явление, щото едва ли правя изключение от него.

— Може би не обичате да спорите?

— Споровете, мила госпожо, служат само за безпозното усложняване на проблемите.

— А не трябва ли поне да разсъждаваме? — почти гневно попита майка ми.

— О, да разсъждаваме! . . . — рече той. — Но разсъжденията са средство да оправдаваме това, което сме вече извършили или което не можем да извършим поради липса на сили или възможност. . . Простете! . . . Имам пред вид само себе си. Не обичам цинизма, нито парадоксите. . . Тази вечер говоря така просто, защото се презирам. Продадох един апартамент, който бе купен със средства на жена ми. . . С последното, което ѝ оставаше.

— И може би ни намразихте?

— Не, госпожо. Не мразя поне вас.

— За първи път ли губите на покер?

— За пети. . . за десети. . . или може би за двадесети път. . . Най-страшното нещо у картоиграчите е това, че дори когато печелят, те пръскат парите за глупости или продължават да играят, докато ги загубят.

— Трябва да сте много нещастен човек.

— Аз съм просто пропаднал човек.

И досега не мога да забравя горчивината, с която бяха произнесени тия думи. Баща ми и приятелите му продължаваха да разговарят за Хитлер — у когото според аптекаря геният се съчетаваеше така сполучливо със силния юмрук. Престанах да слушам разговора, но не от враждебност към Хитлер — тогава бях политически безразличен, — а просто защото ме отегчаваше. Бях го слушал десетки, стотици пъти от две години насам. Наближавахме къщи. Улицата, на която живеехме, бе осветена от редки електрически лампи. Срещу нас, в полумрака, се зададе момче на велосипед, което взеше върху

рамката му едно четиринадесетгодишно момиче. Разпознах брат ми и дъщерята на един кръчмар, която живееше на другия край на града.

— Е-хе! . . . Николай! . . . — рече аптекарят ниско, като смушка с лакътя баща ми в ребрата. — Имаш надежден син! . . .

— Нали! . . . — гордо отвърна баща ми. — Време му е.

— По-големият не прилича никак на него.

— Да! . . . — Презрителният тон на баща ми ме оскърби дълбоко. — Мотая се още с разни лаборатории. . .

— Нищо — успокои го аптекарят. — Ще му дойде умът в главата.

Двата се изкикотиха неприятно. Но смехът на баща ми пресекна изведнъж. Той се сети вероятно, че вървях с тях и можех да чуя разговора им, твърде неназидателен за един младеж.

— Стефане! . . . — рече той, като се обърна назад.

— Какво? — попитах мрачно.

— Дай да понося кошницата! . . . Ти се умори.

Той протегна ръката си, за да вземе кошницата, но аз отскочих назад.

И в същия миг усетих нещо, което бях съзнавал много пъти досега — че не го уважавах никак.

Стигнахме в къщи. Майка ми отиде в кухнята и с помощта на слугинята се залови да приготвяла аперитива, а мъжете се качиха на верандата. Както споменах вече, всички гости, които баща ми канеше лятно време на ракия в къщи, преди да излязат на верандата, трябваше да минат през моята «лаборатория». Някои от тях — най-вече аптекарят — имаха навика да разглеждат и да бърникат дреболиите по рафтовете ѝ. Това ми бе неприятно, особено тази вечер, след думите на баща ми, че се «мотая с разни лаборатории». Тръгнах след гостите с намерение да отговоря по най-груб начин, ако се опитаха да правят иронични коментари на заниманията ми. Когато минавах през станчката, инженер Витанов се спря за миг и погледна равнодушно към лавиците с химикали, над които стоеше внушителният надпис «Уенепа».

— Господине! . . . — тържествено му обясни аптекарят. — Тук работи един бъдещ учен.

— Виждам — отговори инженер Витанов. — Вие ли

се занимавате с всичко това? — обърна се той към мене.

— Да — казах намръщено.

Кметът и баща ми излязоха на верандата, аптекарят се наведе и почна да чете снизходително надписите върху банките с химикали, голяма част от които ми бе подарил той, а инженер Витанов хвърли обидно разсеян поглед върху «електротехническият отдел» на «лабораторията» ми.

— Всичко това е много хубаво, момчето ми! . . . — назидателно рече аптекарят. — Но ти се отдаваш прекалено много на тия работи! . . . Да, прекалено много! . . . Не намираш ли?

— Забавлявам се тъй, както ми харесва — отговорих надменно.

— Е да, разбира се! . . . — горчиво забеляза аптекарят. — Това е принципът на днешната младеж. . . Общество, държава, национални идеали. . . всичко това са маловажни проблеми, които съвременните младежи от добри семейства предоставят за разрешаване на комунистите. . . Виждате ли, господине? . . . — обърна се той патетично към инженер Витанов, като ме посочи с пръст. — Този умен и кротък младеж е решил да стане химик или астроном. В гимназията той е пръв по математика, пръв по химия, пръв по литература. . . Чете Овидий и Лукреций в оригинал. Денем прави химически опити, а нощем следи как изгряват съзвездията, мечтае за галактиките или се любовува на Марс. Прекрасно, нали? . . . Но през това време, драги господине, неговите съученици комунисти издигат червени знамена върху покрива на гимназията, дращят лозунги по стените или развъртават с противодържавни идеи душите на другарите си. . . Да! . . .

Инженер Витанов не отговори. Забелязах с удоволствие, че той остана напълно равнодушен към цялата тирада и ако се учудваше на нещо, то това трябва да бе само на аптекаря.

— Какво искате да кажете? — попитах с безстрастие, за което знаех, че ядосваше особено много аптекаря.

— Какво ли? . . . — избухна той. — Само това, че равнодушието ти към обществените проблеми е възмутително. . . Да, просто недостойно за семейството, от което произхождаш, за превъзходния и умен баща, когото имаш. . .

— Петно за родителите си! — добавих ухилено.

— Лъжа ли е? — кипна аптекарят. — Ти си отка-

зал да влезеш в една патриотична организация, която си е поставила за цел да въведе ред и законност в нашата страна, да постигне националните ни идеали, да. . . — Аптекарят заекна и погледна враждебно към верандата, на която кметът и баща ми бяха вече излезли. — И не само си отказал — продължи той, — но си я обругал публично, пред другарите си, вземайки позата на безстрастен, висш човек, който не желае да се бърка в работите на простолюдието. . .

Аптекарят се сепна пак. През стаичката мина майка ми, носейки към верандата поднос с ракиени чашки и салата. Тя разбра веднага за какво ставаше дума.

— Господин Петрунов — каза тя твърдо. — Пак ли агитирате? . . . Казвала съм ви сто пъти, че никога не ще позволя на синовете си да станат legioneri.

VII

Историята на моя живот би била непълна, ако след беглото описание на семейната среда, в която живеях, не спомена нещо за атмосферата на гимназията, в която учех. Струва ми се, че трябва да опиша училищната страна на моя живот, от която, ако не възприемах, то поне научавах за съществуването на известни политически идеи. Моето безразличие към тези идеи през първите години в гимназията трябва да се обясни само с обстоятелството, че не бях син нито на banker или индустриалец, нито на пролетарий, а на обикновен «даскал», който се нагаждаше раболепно към Министерството на просветата, но не вземаше пряко участие в изстъпленията му. Бях забелязал отдавна, че нямаше нищо по-ловко, по-неискрено и по-противно от поведението на баща ми като човек и учител. И може би защото съзнавах колко гадно бе това, не исках да приличам на него. Не вземах никаква страна при политическите разпри в гимназията. Както ремсистите, така и legionerите бяха установили с положителност моята политическа неутралност.

Гимназията! . . . Защо всички спомени, свързани с нея, ми се струват сега така горестни и мили? Дори грозните случки от това време сега будят в душата ми сладостно вълнение и подлостта на хора, които мразя, взема в тоя момент образа на невинност? Съучениците от

софийската гимназия, в която учих с последните два класа, се събират редовно срещу празника на Кирил и Методий. Между тях има инженери, лекари, адвокати, професори. Едни са се издигнали след Девети септември и са доволни, други са загубили част от предишните си привилегии и са леко озлобени. Поканиха ме на една от тия срещи в някакъв локал. Отидох. Посрещнаха ме почтително, с едновременно ставане на крака, както подобаваше при идването на голям човек с ранга на помощник-министър. Забелязах с приятна изненада един партиен другар от Ремса — сега полковник в милицията, — който също бе дошъл на срещата. Отначало разговорът течеше принудено. После хубавото вино ни развесели и накара да развържем спомените от гимназията. Смяхме се. Полковникът от милицията се смееше също на учители и събития, които някога го вбесяваха. Защо се смееше? Защото заедно с другите почувствува прелестта на тия години. Той бе умен и безупречен в службата си. Но може би беше безупречен тъкмо поради тая чувствителност. Няма нищо по-тъпо от разум, лишен от чувствителност. През първите години на следването ми в гимназията аз бях лишен от обикновената, човешка чувствителност, която кара хората да бъдат отзивчиви, и това е другата причина за моята политическа неутралност. Немоощната ми и учудена мисъл съзерцаваше в захлас величествената панорама на битието. Нима имаше нещо по-интересно от тайните на звездите, атомите и живата материя? Политическите спорове в гимназията! . . . Та това бяха пигмейски истории, в които глупците и филистерите си губеха времето.

На другия ден след вечерята на инженер Витанов в къщи научих, че той щеше да доведе семейството си за една седмица в нашия градец. Посрещнах новината с досада, защото идването на гости изобщо пречеше на «научните» ми занимания в «лабораторията». Особено ме отегчи фактът, че инженер Витанов щеше да доведе децата си, които бяха приблизително на моята възраст. Представих си веднага две предвзети същества — момче и момиче, — които щяха да надникнат с презрително равнодушие в лабораторията ми или нещо още по-лошо — да бърникат с нахално любопитство в нея.

— У дома ли ще живеят? — попитах намръщено.

— Не — отговори баща ми. — Аптекарят обеща да им намери квартира у свои роднини.

— Слава богу! . . . — рекох с важостта на учен, който се бои да не развалят спокойствието му.

— Така ли? . . . — забеляза майка ми. — Крайно време е да станеш по-общителен с хората. . . Инженер Витанов има хубава дъщеря. . . Видях снимката ѝ! . . . — Гласът на майка ми стана изведнъж развълнуван. — А ти просто не знаещ как да се държиш с момичетата.

— Оставете я на мене, ако е наистина хубава — гаменски заяви брат ми.

Майка ми се намръщи, а баща ми се разсмя и го погледна одобрително. Разговорът се водеше, докато закусвахме в трапезарията, и тримата — баща ми, брат ми и аз — бързахме за гимназията. На връщане от училище възнамерявах да се отбия у един електротехник, с когото бях говорил да ми намери румкорфова спирала. Освен това мисълта ми беше заета с направата на сак за ловене на жаби.

Когато тръгнахме към гимназията, брат ми избърза за нещо напред, а баща ми и аз останахме да вървим заедно. Свежото слънчево утро събуждаше в душата ми оня неясен и бликащ неудържимо възторг, който здравите младежи изпитват винаги от природата. По синьото небе летяха чучулиги. Въздухът бе наситен с благоуханието на цъфналите акации по улиците, на липите, шибоя и карамфилите в просторните градини около къщите. По улиците се движеха бавно волски коли, карани от селяни, които отиваха на пазар. Главините на колелата скърцаха глухо и от тях се разнасяше миризма на пресен боров катран. По тротоарите с ритмично и шумно тракане на налъмите си вървяха работнички, които бързаха към тютюневите складове. От време на време баща ми се заглеждаше в по-хубавите от тях и това ме караше да изпитвам гняв и стеснение. Крачехме мълчаливо.

— Ти поддържаш ли някакво приятелство с Колов? — неочаквано попита той.

— С Колов ли? . . . — рекох учудено. — Най-обикновено познанство между съкласници. . . Защо?

— Арестуван е. Полицията го обвинява в разпространяване на нелегална литература между учениците.

Трепнах от справедливо негодувание. Колов бе един-

ственият от съкласниците ми, с когото можех да разговарям на научни теми — за звездите или живата материя. Бях го отделил в съзнанието си «от простолюдието» на класа, към което причислявах високомерно останалите съученици, отдадени на политически спорове или вулгарни приключения с леки момичета. Той бе дошъл от друга гимназия по неизвестни причини, за които никога не говореше. Изглеждаше две-три години по-възрастен от мене и се учеше много добре. Будеше уважението ми със справедливия си характер. В класа имаше няколко гамени, изтървани и покварени същества, които ме дразнеха непрекъснато с подмятания за хубостта на майка ми. Веднъж, в двора на гимназията, един от тях на име Кокилев, син на богат мелничар, тръгна след мене и почна да повтаря с наслада: «Ах, каква красива майка имаш, Жан Парлепа! . . .» Разбрах, че Кокилев беше пиан, та побързах да се отдалеча. В гимназията имаше една банда от охолни развратници, които прекарваха нощите си в комар, пиене на ракия и оргии с леки момичета. Към тях спадаше и Кокилев. Най-доброто в случая бе да не обърна внимание на състоянието му, но той продължи да върви след мене и да повтаря с тъпо и сладострастно хилене: «Ах, каква майка имаш, Жан Парлепа! . . .» Настръхнах. В гласа, в очите и в неприличните движения на ръцете му имаше нещо толкова извратено и оскърбително, щото кръвта нахлу в главата ми и се приготвих за бой, при все че Кокилев бе много по-силен физически и минаваше за най-големия побойник в гимназията. В това време отнякъде дойде Колов. Той застана между мене и сина на мелничаря и му каза сухо: «Махай се! . . . Остави момчето на мира! . . .» Мелничарският син стана изведнъж снизходително сериозен и удари презрително с опакото на ръката си плесница на Колов. Последният отговори почти светкавично с юмручен удар в долната челюст, който простря мелничарския син на земята. Занемях от отмъстителна радост. Легионерите, които стояха около нас, гледаха втрещено. Никой не смееше да нападне niskия, но широкоплещест Колов, чиито юмруци удряха като чукове. Мелничарският син се изправи с изкривено от плач лице и псувайки жалко, безпомощно, се изгуби в тълпата от иронично усмихнати ученици. Припомних си всичко това и казах развълнувано:

— Колов е превъзходно момче. Трябва да го защитиш.

— Въпросът е усложнен от полицията — с гримаса забеляза баща ми.

— Легионерите кого ли не клеветят в полицията! . . . — произнесох троснато.

— Ти не се бъркай в тия истории! . . . — строго посъветва баща ми. И след като повървахме малко, добави: — Получавал ли си някаква книга за четене от Колов?

— Да.

— Коя?

— «Желязната пета» от Джек Лондон.

— Революционна книга — намусено въздъхна баща ми. — Може да те повикат на разпит в полицията.

— Да ме повикат на разпит в полицията ли? . . . — рекох възмутено. — Та да не съм престъпник, ако чета Джек Лондон.

— Ти слушай какво ти казвам! . . . — гневно изсъска баща ми. — Колов има досие в полицията. Той се ока- за отдавна известен комунист.

По-скоро раздразнителният ми характер, отколкото чувство за справедливост ме накара да отговоря дръзко:

— Та що като е комунист? . . .

Стигнахме до гимназията, голямо и хигиенично здание — най-красивото в града. Към входа му от всички страни се стичаха момичета и момчета в униформа. Малко по-навътре от входа, в преддверието, от което започваше широката стълба към горните етажи, бяха застанали директорът и двама учители. Те връщаха с изобличаващи ругатни всеки индивидуалист, който си бе позволил да дойде в гимназията без колан, фуражка или с дълга коса. Една руса осмокласничка протестираше енергично срещу обвинението, че си е начервила устните. Някакво дребно учениче от долните класове, с избеляла куртка жълто лице, обясняваше просълзено на директора, че в момента не разполага със средства да си купи фуражка. Тоя преглед не бе всекидневен и се извършваше само няколко пъти в годината, но с много голяма строгост. Минах през него благополучно, тъй като по отношение на гимназиалните наредби се намирах винаги в пълна изправност. Ала ниско остриганата коса, която придава глупав вид на всяко дете, ме изпълваше със скрито и дълбоко негодувание.

Баща ми се отправи към стаята на учителите, а аз

влязох в моя клас. Първия час имавме физика. Когато дежурният съобщаваше номерата на отсъстващите, забелязах потиснато, че между тях бе и номерът на Колов. Заедно с него липсваха и двама други ученици, които минаваха за ремсисти. Вероятно новината за арестуването им се беше разпространила вече в гимназията, защото, докато учителят записваше номерата им в дневника, легионерите се усмихваха ехидно. Още в шести клас бях усвоил целия гимназиален материал по химия, физика и естествена история, поради което преподавателите по тия предмети ме викаха да им помагам при опитите в класа. Докато помагах на учителя по физика — един добродушен чичко, когото наричахме «Кевор» — да демонстрира опитно закона на Бойл — Мариот, усетих с досада, че тази почетна длъжност на асистент вече не ми правеше предишното удоволствие. Бях дори разсеян и без малко щях да счуля една стъкленица с живак. В съзнанието ми изпъкваше натрапчиво образът на Колов. За първи път изпитвах странна симпатия към ремсистите, които преди това считах за глупци, губещи времето си в дребнаво и безплодно зъбене срещу установени и никому невредящи порядки. И в същото време усетих някаква глуха, безлична ненавист срещу всичко, което ставаше в гимназията.

Външно изглеждам спокоен, ала всъщност съм сприхав и това е отличителна черта на моя характер, за което често ще става дума по-нататък. Вероятно тая сприхавост създава у мене наклонност към подчертани постъпки, съдържани по форма, но обидни по съдържание. Следващия час имавме класно по алгебра. В междучасието мелничарският син, който седеше на чина зад мене и след инцидента с Колов бе станал много кротък, ме помоли да държа през време на класното рамото си малко наведено, за да може да препише задачите. Настроен срещу легионерите, отговорих грубо, че нямам намерение да му услужа по тоя начин, и в същия миг се залових да обяснявам на двама ремсисти решението на предполагаемите задачи. Постъпката ми бе забелязана веднага от него.

— А-ха! . . . — рече той многозначително. — Значи, почна да им симпатизираш.

— Не е твоя работа кому симпатизирам — отговорих сухо.

— Ако не беше даскалски син, щяхме да те вразумим много лесно — заяви той.

Даскалски син! . . . Тоя изрод, чийто баща имаше само прогимназиално образование, си позволяваше да ме нарича даскалски син! . . . Кръвта нахлу в главата ми. Ако имах възможност, щях да се хвърля върху него и да го разкъсам на части. Но аз бях тънък и слаб като върлина. Засрамах се от своята кръвожадност и казах с достойнство:

— Не желая да разговарям с тъпаци.

— Кой е тъпак? — диво изкрещя мелничарският син.

— Ти! . . . — отговорих спокойно. — Оставаш във всеки клас по две години и не можеш да схванеш най-простите неща по физика и математика.

Съкласниците са разсмяха високо. Мелничарският син почервения от срам и с опулени очи тръгна мълчаливо към мене. Стиснах юмруци и се приготвих за отчаян бой. Не последва нищо, защото в тоя миг влезе учителят по математика — сухо и ледено старче с бяла брадичка, от което всички се бояха. Смразяващият му поглед обиколи класа и въдвори мигновено гробна тишина в него.

Реших задачите много бързо и в продължение на пет минути се наслаждавах на безпомощните пъшкания на мелничарския син, който седеше зад мене. Взех грижливо всички мерки да не види нито едно тъгълче от тетрадката ми. След това преписах на едно малко листче решението на задачите и го предадох великодушно и ловко на редицата пред мене. Всичко това докара мелничарския син в делириум от безсилна злоба. Той започна да ме псува полугласно по най-мръсен начин. Но тъкмо това не трябваше да прави през гробната тишина на класното по алгебра.

— Вие, там! . . . — чу се леденият и равен глас на учителя по математика. — Напуснете веднага класа! . . .

Мелничарският син стана и почна да се оправдава с нещо.

— Напуснете класа, ви казвам — повтори безстрастно учителят по математика.

И в тоя безстрастен глас имаше такава ледена закана, най-малко за поправителен изпит, щото мелничарският син побърза да се подчини веднага.

Надявах се, че постъпката ми през часа по алгебра ще създаде известно доверие у ремсистите към мене, та да мога да науча от тях нещо за съдбата на Колов. В между-

часието след класното отидох при единия от ремсистите, на които бях подал листчето с решените задачи, и го попитах направо:

— Какво става с Колов?

Ремсистът ме погледна недоверчиво и отговори сухо:

— Нищо не знам.

Той бе спокойно и здраво селско момче, с добродушно-лукави очи, които много мъчно можеха да се надхитрят. Навярно имаше известен опит в нелегалната дейност, та не желаше да излага с излишен разговор нито себе си, нито Колов.

— Слушай! . . . — казах леко раздразнен. — Ти знаеш много добре, че нямам никакви лоши прояви срещу вас и не мога да бъда провокатор. . . Кажете ми, какво става с Колов? . . . Искам да му помогна.

— А как ще му помогнеш? — с тъжна ирония попита ремсистът.

— Ще опитам чрез баща си.

Сините и добродушно-лукави очи на селското момче продължаваха да ме гледат изпитателно. Мисълта му преценяваше поведението ми бавно, но точно. Навярно си спомняше за епизода, в който Колов ме защити. Найсетне върху лицето му се появи оня израз на спокойна и човечна ведрина, който придобиват лицата на повечето селяни, когато почувствуват, че не ги мамат.

— Колов е смазан в полицията от бой — произнесе ремсистът тихо.

Почувствувах студ и уплаха, която навярно се беше изписала върху лицето ми.

— Е-я! . . . — потвърди селското момче на своя югозападен диалект. — В участъка при околийското управление.

Нямах още никаква представа за издевателствата, на които се подлагат арестуваните комунисти, и не бях още никакъв комунист, та да се боя, но въпреки това почувствувах страх — внезапен, малодушен, почти панически страх от изтезаването, който парализира за миг самообладанието ми. И тоя страх се дължеше на съзвездията, където мисълта се рееше свободно, в калта на живота, където царува жестокостта и насилието. Ала веднага след това страхът ми отстъпи място на негодуване, което не идеше от никаква идея, от никакъв предишен опит, от какво прак-

тическо съображение. И досега съм уверен, че този нищо-жен епизод тогава доказваше нравствената основа, без която по-късно не бих могъл да изградя своето съзнание на комунист. Всичко, което до тоя миг ме караше да се бунтувам несъзнателно и глухо срещу моята семейна, училищна и социална среда, изкристализира изведнъж около съдбата на Колов и насочи всичките ми чувства и мисли в негова полза. В гърдите ми пламна неизпитван досега патос, обзе ме наивно желание да рискувам дори живота си за него. Не знам откъде бях слушал, че на арестуваните се носеше преди всичко ядене.

— Ще му занеса храна — рекох важно.

— Недей! . . . — отвърна ремсистът. — Ще пипнат и тебе.

— Та що, като ме пипнат? — попитах с мрачна решителност.

— Ти си неопитен! . . . Ще се уплашиш от няколко плесници и ще признаеш, че си взел от Колов «Желязната пета». . . А това ще му навреди.

— Няма да призная нищо — заявих гордо.

Училищният звънец почна да бие за влизане в класа, но останахме на двора, понеже имахме час по гимнастика. Не можех да си представя по-отвратителен предмет от гимнастиката. Може би ненавистта ми към него се дължеше на учителя Полихронов, който ме караше да изтезвам слабото си тяло на лоста и паралелката. Полихронов минаваше за най-свирепия и омразен преподавател в гимназията. Всяко заяждане с него водеше неминуемо към намаляване на поведението, преместване в друга гимназия или изключване завинаги. Той бе едър, петдесетгодишен мъж, завършил някаква гимнастическа школа в Чехия или Швейцария. Имаше кръгло червено лице, за чийто цвят допринасяше и всекидневното пиене на ракия. Най-любимата му тема беше поученията му за необходимостта от дисциплина. Веднъж в гимнастическия салон той каза: «Насадя ли у вас дух на дисциплина, вие ще станете добри граждани.» «И покорни говеда» — добави дръзко някакъв новодошъл, анархистично настроен ученик, който не познаваше свирепостта му. Полихронов се приближи до него усмихнат, сякаш нямаше намерение да му стори нищо, и го повали неочаквано с една дивашка плесница. Благодарение на дисциплината, която той насаждаше по този начин, маршируването на гимназията през града на

празника на Кирил и Методий приличаше на военен парад. Полихронов бе решил да посвети днешния ден също на маршировката. Веднага щом се появи, той свирна със свирката си, а ние, сякаш гонени от камшици, се строихме почти мигновено в две идеално прави редици. «Мирно! . . .» — изкомандува той с глас на йерихонска тръба. Редиците ни се вкамениха. След като ни закова така не в сенчестата, а в най-горещата част на двора, той се отдалечи от нас и без да ни изпуска от погледа си, почна безкраен разговор с разсилния. Пролича намерението му да ни изтезва по тоя начин най-малко четвърт час в жегата на юнското слънце, което припичаше немилостиво върху голите ни, ниско остригани глави. Потта струеше изобилно по лицата ни. Коравите и добре закончени яки на куртките стягаха шиите ни до задушаване. От време на време до ушите ми долиташе глухо пшкане или тихи, яростни псувни, които Полихронов, бидейки далеч, не чуваше. Тъй като от сутринта поради случката с Колов се намирах в особено нервно състояние на скрит бунт срещу порядките в гимназията, почнах да се ядосвам и аз. Заболя ме внезапно глава. Всичко ми се стори изведнъж непоносимо унизително. Особено ме вбеси обстоятелството, че Полихронов, водейки разговора с разсилния, продължаваше да ни гледа с подигравателна усмивка как се пържим на слънцето. Най-сетне не издържах и за всеобщо изумление на класа извиках високо и гневно:

— Господин учителю! . . . Докога ще ни държите така безмилостно на слънцето? . . . Докато някой от нас получи слънчев удар ли?

— Кой се обажда? — попита Полихронов, като тръгна бавно към нас.

— Аз! . . . — отговорих дръзко.

— Ти ли! . . . — рече той с дълбоко удивление, като дойде при мене. — Не мога да повярвам.

Наистина, минавах за най-кроткия и прилежен ученик като в гимназията.

— Трябва да повярвате — заявих сухо. — Безобразията ви с учениците изчерпаха дори моето търпение.

Дружно възклицание, в което ехтеше възторг, поздрави смелостта ми. Червеното лице на Полихронов стана мораво. Обикновената му реакция в такива случаи бе да зашлеви тежка, парализираща ученика плесница и той повдигна ръката си, за да направи това.

— Внимавайте! . . . — рекох високо, за да чуят всички. — Ако посмеете да ме ударите, ще си счупите ръката! . . . Баща ми ще поиска веднага анкета от министерството, а списъкът на протестите срещу вашите побища е и без това дълъг. . .

Ръката на Полихронов замръзна във въздуха, а лицето му стана бледо. Едва ли някой се бе осмелявал да срине така страшно моралния му авторитет пред учениците. В продължение на няколко секунди той ме гледаше с широко опулени очи и мислеше без съмнение за предстоящото назначение на баща ми за инспектор в министерството. Видях как благоразумието на подлеца победи бързо гнева на простака. Ръката му се отпусна безпомощно надолу. След това реши, че запазва остатъка от своя авторитет, като изрева над ухото ми с всички сили:

— Вън от строя! . . . Ходом. . . марш! . . .

Може би той очакваше, че щях да изляза от строя с маршировка и отсечени движения, както ни бе учил, но вместо това аз разкопчах първо яката на куртката си, а после с колкото може повече лениви и небрежни движения напуснах редицата. Това беше втори атентат срещу неговата система.

— Марширувай! . . . — реवеше той вън от себе си след мене. — Марширувай! . . .

Обърнах бавно лицето си към него и произнесох с най-спокойно нахалство:

— Защо да марширувам? Тук е гимназия, а не военно училище.

— Идиот! . . . — изкрещя Полихронов, като загуби най-сетне самообладанието си. — Ще видиш! . . . Ще те науча аз тебе! . . .

— Аз съм отличник в гимназията, а не идиот, господин учителю! . . . — отвърнах невъзмутимо. — Но запомнете думата, с която ме наричате публично. . . Ще искам обяснение за нея.

Докато минавах покрай редиците, четиридесет чифта очи ме следяха с възхищение.

В междучасието станах обект на най-искрени поздравления.

— Браво бе, Жан Парлепа! . . .

— Наряза го като краставица! . . .

— Нищо няма да ти направи, бди спокоен.

— Ама ти си бил нахакан, ей! . . .

Следващия час имяхме час по психология. Учителят Станимиров, тих, добър и трогателно учтив стар ерген, с пенсне и мигащи късогледни очилца, имаше твърде либерално разбиране за учебната програма. Той почиташе дълбоко Сократовия метод, благодарение на което преподаването на психологията се превръщаше в един вид свободна дискусия по всички философски въпроси. Не можех да си представя по-беззащитен и по-мил преподавател от него. Колкото Полихронов бе мразен и презиран, толкова Станимиров бе обичан и почитан. Свободата на мненията, която допускаше при дискусиите, можеше да се превърне лесно в марксистическа пропаганда, но ремсистите съзнателно пазеха часа му именно от това. За да не му създават неприятности с директора, те поставяха въпросите в обща и приемлива за обсъждане форма, като отхвърляха идеалистическите му схващания, а когато биваха изпитвани в присъствие на инспектор от министерството, с лукаво намигване към класа развиваха уроците по най-ортодоксална за идеологията на правителството линия. Всичко това правеше часа му забавен и превръщаше класа в нещо, подобно на буржоазнодемократичен парламент с легални комунистически представители. Станимиров влезе в час и по любимия си сократовски метод почна да развива проблема за свободата на волята, като задаваше въпроси и си служеше с конкретни примери. Разви го идеалистически, като отрече обусловеността на човешките действия, и стигна до заключението, че хората по собствен избор могат да бъдат добри или лоши. Ремсистите мълчаха и чакаха търпеливо, за да атакуват заключението му през следващия урок, тъй като до края на часа оставаха само няколко минути. Тогава вдигнах ръка и зададох въпрос:

— Нанасянето на побой като проява на волята етично действие ли е?

Добрият човечец отговори правдиво, че побоят е скръбно насилие, което унижава човешкото достойнство. Свободната воля на нравствения човек е в състояние да избегне всяко осъдително действие и за случаите, в които не може да направи това, трябва да се съжалява дълбоко.

— Благодаря, господин учителю! . . . — произнесох тържествено и седнах на мястото си.

Почти целият клас изръкопляска демонстративно. След две седмици учителят Станимиров бе преместен в

гимназията на един затънтен делиормански град. И навярно там не развиваше вече уроците си по сократовския метод.

Толкова подвизи не можеха да не обърнат още през същия ден вниманието на учителите върху поведението ми. Спомням си, че петия час имяхме история и през всичкото време учителят, който минаваше за прикрит марксист, ме гледаше някак изпитателно и съчувствено, сякаш се мъчеше да открие не само близките, но и подалечни причини за бунта ми срещу издевателствата на Полихронов. Очевидно Полихронов бе осведомил веднага баща ми и останалите преподаватели за инцидента през часа по гимнастика. Когато се връщах в къщи, настигнах директора — енергичен и делови мъж, който търпеше с досада педагогичните похвати на Полихронов и родолюбивите изстъпления на легионерите, но не смееше да се опълчи срещу тях, когато засягаха ремсистите. Очаквах да отговори на поздрава ми с любезна усмивка, както правеше обикновено, но вместо това сега ми кимна само намръщено с глава.

У дома в стаята ми заварих брат си, който се бе върнал от училище преди мене и сресваше пред огледалото на гардероба дългата си руса коса. Той я бе спасил и тоя път от прегледа на директора в гимназията с цената на още едно неизвинено отсъствие. Хвърлих чантата си на бюрото и се тръшнах на едно кресло. Нервното напрежение на събитията от сутринта ме бе изтощило, но се чувствах горд.

Брат ми обърна към мене лицето си и рече присмехулно:

— Перко!... Най-сетне можеш да бъдеш доволен: цялата гимназия говори за теб.

Мисълта, че подозираше суетни мотиви в поведението ми, бе отворителна, но се овладях и казах спокойно:

— Не е твоя работа.

— Разбира се, че не е — потвърди той. — Но се срамувам от глупостта ти... Ремсистите мислят, че си преминал в техния лагер. Остава само да те завербуват в подхвърлянето на позивчета и драскане на лозунги по стените...

Кипнах, отидох при него и го сграбчих за раменете.

— От що се срамуваш?... — извиках възмутено. — От това, че не позволих на един доносчик в полицията да ме изтезава и бие като говедо ли?

Изразът в очите ми трябва да е бил много страшен, защото брат ми се дръпна уплашено.

— Кажи!... — повторих отчаяно. — От това ли се срамуваш?

В тоя момент забелязах, че на прага на вратата стоеше майка ми.

— Какво има? — попита тя разтревожено.

Брат ми използва появата ѝ, за да се измъкне от стаята. Не зная защо присъствието ѝ ме накара да се разплача. Разправих ѝ с няколко думи за събитията от сутринта, като не скрих, че възмущението ми идеше от новината за арестуването на Колов. Майка ми ме прегърна и като изтри сълзите ми с кърпичката си, произнесе нежно:

— Успокой се и ела да обядваме.

Влязох с нея в трапезарията. Слугинята бе донесла супата, но баща ми и брат ми още не бяха почнали да ядят и ни чакаха намръщени, с лакти, опрени върху масата. Първата половина от обела премина с демонстративно мълчание. Почти винаги фронтовете в къщи се очертаваха така: на една страна заставахме майка ми и аз, а на друга — баща ми и брат ми.

— Какво се е случило тази сутрин в гимназията? — попита най-сетне баща ми. — Цялата учителска стая говори за теб.

Тонът му не бе толкова сърдит, колкото очаквах. Отдадох това на хубавото вино, от което бе изпил вече две чаши и което смекчаваше лошото му настроение. Описах отново причините, които ме бяха накарали да се озъбя дръзко на Полихронов. Докато разправях за гавренето на Кокилев с името на майка ми, лицето на баща ми се изчерви от гняв.

— Полихронов досажда с поведението си на всички — рече той. — А Кокилев отдавна трябваше да бъде изключен от гимназията... Когато стана инспектор в министерството, ще поставя на мястото им и двамата.

— Защо не го направиш сега? — сухо попита майка ми.

— Защото всяко нещо трябва да се върши в удобния момент — с тон на спокоен мъдрец обясни баща ми. — Полихронов е доносчик в полицията, а бащата на Коки-

лев — народен представител. . . Местни подлеци, които могат да ми докарат големи неприятности.

— Тогава позволи поне на сина си да пази достойнството ни — произнесе майка ми.

Баща ми я погледна с упрек, сякаш искаше да каже: «Та кой му забранява?» Винаги съм мислел, че единият от родителите трябва да щади пред децата достойнството на другия. Но характерите в къщи се бяха проявили до степен, в която тази предпазливост ставаше безполезна. Към края на обедата заявих с най-естествен тон:

— Трябва да занеса храна на Колов.

— Ще му увия в пакет от печеното и палачинките — усмихнато отговори майка ми.

Сякаш бомба беше избухнала в къщи. Баща ми и брат ми ни погледнаха с поразени лица. Клепките им мигаха слисано.

— Та това е. . . политическа демонстрация!. . . — заекна баща ми.

— Не — отвърна майка ми. — Човешко съчувствие.

— Именно!. . . Към нелегални елементи!. . . — Баща ми още не можеше да дойде на себе си от изумлението. После кипна изведнъж към майка ми: — Забранявам ти да деморализираш децата!. . . Забранявам подобни глупости. . . подобни сантименталщини!. . . Или искаш да насочиш синовете си там, където завърши брат ти?

Майка ми отговори тихо:

— Винаги съм се гордеела с него!

— Но аз ти забранявам да правиш това пред децата!. . . Разбра ли?

Той хвърли вилицата върху покривката и стана от масата.

— Казах ли ти, че от утре ще минаваме за симпатизанти на комунистите? — подло се намеси брат ми.

— По-добре такива, отколкото мижитурки — отвърнах на свой ред.

Стана невъзможно да седим повече на масата и всички я напуснахме сърдито.

Не искам да идеализирам майка ми и трябва да призная, че макар да произхождаше от бедно семейство на учители-комунисти, тя не допринесе с никакви умишлени съвети или действия за моя път към комунистическата

партия. Напротив, имам подозрението, че тя ме пазеше съзнателно от влизане в Ремса и бурния патос, който обзема нравствено чистите младежи при запознаването им с маркс-ленинската идеология. Може би тя правеше това от егонизма на майчината обич, който се бсеше да не последвам съдбата на брат ѝ — потънал в дълбока нелегалност и увиснал на бесилката през един от големите процеси в 1928 година. Майка ми прочее далеч не приличаше на майката на Гракхите. И в нея едва ли имаше дори следа от скръбното величие, с което толкова други майки на комунисти изпращаха синовете си към смъртта. Ала справедливостта изисква да кажа, че всичко добро, което усещам у себе си, бе подхранвано и развивано от нея.

Към три часа следобед, когато баща ми легна да спи, а брат ми отиде с велосипеда си на среща с кръчмарската дъщеря (разбрах това по усърдието, с което се изми и напръска с одеколон), майка ми влезе при мене с един доста голям пакет.

— Ето яденето за Колов — рече тя. — Предай го в участъка, без да влизаш в обяснения. . . Разбра ли? . . .

— Мамо!. . . — казах огорчен от малко острия ѝ тон. — Трябва ли да се срамувам от приятелството си с Колов?

— Не, не трябва — отговори тя. — Но се боя да не попаднеш под влиянието му. Баща ти има право. Колов е избрал опасен път.

— Но аз нямам никакво намерение да тръгна по тоя път!. . . — рекох уверено, като си спомних досадата, с която наблюдавах понякога проявите у ремсистите.

— Добре тогава!. . . — Майка ми се усмихна доволно. — Изпълни само човешкия си дълг, а политиката остави на други. . . Това, което правиш сега, е достатъчно.

Взех пакета. Тя ме изпрати до пътната врата, гледайки замислено след мене, сякаш се упрекуваше в нещо. Тръгнах бавно към градския площад, където се намираше участъкът на околийското управление. Улицата изглеждаше сънлива и пуста, е реката край нея клокочеше лениво. Под малкото дървено мостче децата бяха заприщили вир, в който се къпеха. Настъпваха първите летни горещини — предвестници на ваканцията, през която се отдавах с безумна и тиха страст на химическите опити в лабораторията ми и на мечтите да стана философ или учен. Ала се-

га ми се стори, че блаженото спокойствие на ваканцията, през която се превръщах в съзерцаващ и мислещ дух, нямаше да ме осени вече никога. Край на звездните нощи, през които яркото сияние на Венера и меланхоличният блясък на Марс ме караха да мечтая за извънземните светове и разпалвах в душата ми пантеистичния патос на Бруно! . . . Край на тихите утрини, през които наблюдавах кипящата смес в епруветката и размишлявах за тайнствения живот на атомите и молекулите! . . . Край на ленивите слънчеви следобеди, през които четях на сянка в градината «Произход на видовете» от Дарвин, а след това една многотомна «История на изкуството» и немсех в захлас пред закономерностите, които бяха издигнали живата материя от грозотата на прилепа и змията до чудните форми на Рафаеловата «Мадона»! . . . Край на всичко това! . . . Някаква груба и жестока ръка бе разрушила хармонията на моя мъничък свят, бе смутила спокойствието на моя дух. Баща ми искаше да напуснем родната къща и да се преселим в София: майка ми харесваше някакъв непознат и красив мъж (как ясно долавях това! . . .); едно животно в гимназията бе оскърбило достойнството ми и направило опит да ме удари. Някаква тъмна сила бе лишила от свобода и нанесла дивашки побой на едно честно момче, което уважавах. Откъде и защо се струпваше върху мен всичко това?

Докато вървах по улицата замислен така, чух пряко-ра си:

— Ей, Жан Парлепа! . . .

Бе ремсистът, с когото сутринта разговарях за Колов.

— Не ме наричай Жан Парлепа — рекох сухо.

— Добре. Извинявай. Къде отиваш?

Посочих пакета и казах:

— Да занеса храна на Колов.

Ремсистът ме погледна учудено, сякаш не вярваше, че можех да направя това наистина.

— Добре, занеси му! . . . — произнесе той след малко. — Това ще го зарадва. . . Но не те ли е страх?

— От що да ме е страх?

— Могат да те арестуват. . . А когато арестуват, обикновено бият.

Без да искам, мигнах няколко пъти тревожно.

— Ако те е страх, дай да му занеса пакета аз — пред-

ложи ремсистът без никакъв оттенък на подигравка в гласа си.

— А тебе не те ли е страх? — попитах.

— Не. Аз съм свикнал с боя от село.

Усмихнах се. Ремсистът се усмихна също.

— Искам да му занеса пакета аз — казах твърдо.

— Върви тогава! . . . Ти си бил наистина добро момче.

Продължих. Повторното предупреждение на ремсиста, че могат да ме арестуват и бият, внесе нов, неочакван смут в душата ми. Уплаших се не толкова от боя, колкото от арестуването. Представата ми за арестуването независимо от това, дали си виновен, или не, бе оцветена условно с оттенъка за нещо позорно и унижително. Трябваше ли да усложнявам вътрешния хаос в духа си и с тази неприятност? Какъв ми бе Колов? Само един съученик, който ме бе защитил от хунската гавра на мелничарския син и с когото разговарях от време на време на научни теми. Е добре, можех да му се отплатя по друг начин, а не като се излагах на арестуването. Обзе ме внезапно и подло желание да се върна назад, ала веднага съзнах, че това щеше да бъде гадна постъпка, която нямаше да си простя никога. И с какви очи щях да погледна майка си? Стиснах пакета и продължих отново напред.

Стигнах площада, на който се намираха участъкът на околийското управление, читалищното кино и едно голямо кафене, което привечер се изпълваше с посетители. Всичко дремеше в горещина и сънлива следобедна неподвижност. Пред киното, заляно от светлината на слънцето, пъстрееше ярко и ослепително заглавието на новия американски филм «От остров на остров» с Марлена Дитрих. Между празните маси на кафенето се разхождаше куче с изплезен език. Един малоумен и дрипав бедняк, известен в целия град, седеше на сянка пред аптеката и говореше нещо високо на себе си. Пред участъка лъщеше нова, скоро боядисана будка, в която се прозяваше един стражар на пост. Тръгнах нерешително към нея и като я наближих на десетина метра, се спрях.

— Що бре, даскалче? — приветливо попита постоянният стражар, като ме забеляза и видя ученическата ми униформа.

— Нося храна на един арестуван — произнесох смутено. — Мога ли да му я предам?

— Ядене за арестант ли?... — рече стражарят. — Влез и питай началника.

Тръгнах към входа на участъка с потискащото усещане, че влизам в някаква клопка, която можеше да се затвори след мене така, че да не изляза никога. Попаднах в дълъг и полутъмен коридор с много врати, пред една от които седеше на стол и пушеше някакъв едър и затлъстял старшия с посивели мустаци. Коридорът миришеше неприятно на подово масло, нафталин и ботуши.

— Какво искаш? — грубо попита старшията.

— Търся началника — отговорих с разтуптяно сърце.

— Защо ти е?

— Искам да му кажа нещо.

— Ти какъв си?

— Ученик от гимназията.

— А-ха!... — многозначително изръмжа той, сякаш се досети за нещо. — А какво има в този пакет?

— Храна.

Той взе пакета, опита тежината му и ми го върна обратно. После влезе в стаята, пред която седеше, и след минута излезе пак при мене.

— Влез при началника... — рече той, като ме измери с поглед.

Началникът се оказа млад, синеок инспектор с розово лице и елегантна униформа. Бях го виждал много пъти по улиците. Хубавата му външност ми вдъхна доверие и успокои малко разтуптяното ми сърце.

— Какво бе, младеж?... — попита той с почти приятелски тон, като ме погледна бързо и веднага наведе глава над папката, в която прелистваше книжа.

— Господин началник!... — почнах предварително подготвената си реч. — Донесох ядене на един арестуван. Мога ли да му го предам?

— Мо-о-же, разбира се!... — отговори началникът, сякаш се учудваше, че аз допусках противното. И после добави бързо: — На кой арестуван?

— На Димитър Колов.

— Да не сте приятели?

Началникът повдигна глава и ме погледна усмихнато. Казах си уверено, че зад толкова чисто и приятно лице бе невъзможно да се крие подла мисъл, и доверието ми се засили.

— Не, не сме приятели. Ние сме само съученици.

— А тогава защо му носиш храна?

— Защото... — реших да бъда откровен. — Господин началник!... Веднъж един гамен в гимназията оскърбяваше майка ми и Колов ме защити... Това е всичко. Искам да му се отплатя.

— Тъй кажи. Приятел в нужда се познава. Значи, сте приятели?

— Не. Казвам ви, че не сме приятели — отвърнах раздразнен от уловката, която ми подхвърляше.

— Ти как се казваш? — внезапно попита той, като втренчи изпитателно погледа си първо в лицето ми, после в чистата бяла якичка на куртката ми, след това в изгладените ръбове на панталоните ми и най-сетне в новите ми обувки.

— Стефан Антонов — произнесох с известна важност.

— Да не си... Да не сте син на учителя Антонов?

— Да.

Бях повторно раздразнен от държането му. Той почна да ми говори на «ти», а след това обърна на «вие.» Каква мижигурка!... Ала в тоя момент ми олекна и отправих мислена благодарност към баща си, който съумяваше да си извоюва обществен авторитет навсякъде, включително и пред полицията.

Страхът ми от позорната възможност да бъда арестуван изчезна напълно.

— Вижте какво, господин Антонов... — рече началникът, като стана от бюрото си и дойде пред мене в тъмносинята си униформа, от която се разнасяше благоухание на одеколон. — Възхищавам се от баща ви и това ме кара да се обърна към вас с една молба: кажете ми откровено, какво е мнението ви за Димитър Колов?

Приех възхищението му от баща ми твърде сдържано и казах сухо:

— Колов е честно момче и превъзходен ученик.

Върху розовото лице на началника се появи усмивка на добродушно, но скръбно съжаление, която никак не съответствуваше на острия, изпитателен израз в очите му. Обзе ме неясен смут от тая противоположност между погледа и усмивката му. После добих впечатление, че възхищението от баща ми го караше да изпитва все още известна благосклонност към мене.

— Така!... — рече той, запазвайки горчиво-до-

бродушната усмивка върху лицето си. — Но не обърквате ли понятията . . . Какво значи честен човек? . . . Може ли един човек да бъде честен, когато е абсолютно безчестен по отношение на обществото, на държавата, на националните идеали на народа си? . . . Вие сте интелигентно и образовано момче! . . . Кажете ми, може ли?

Ах, какъв хитрец! . . . Той искаше да уточни мнението си за мене и за отношението, което имах към Колов. Но опитът от петминутния разговор с него ме бе научил вече да не се поддавам на провокациите му.

— Господин началник! . . . — казах невинно. — Аз не съм разговарял с Колов по тия въпроси.

— Как, никак ли? — недоверчиво попита той.

— Абсолютно никак! . . .

— А не сте ли го чували да разговаря с други?

— Не — отговорих сухо.

Едва ли съществуваше ремсист, който да не агитира, макар и прикрито, на обществени, политически и философски теми. Както началникът, така и аз знаехме много добре това. И като се отказвах да обвиня Колов в една всеизвестна проява на ремсистите, аз обвинявах в неискреност себе си. Върху лицето на началника се появи отново усмивка, но тоя път ехидна и зла. Хвана ме най-после.

Настъпи пауза, в която попитах:

— Мога ли да предам пакета?

— Веднага! . . . — рече началникът, като натисна копчето на звънеца върху бюрото си.

Влезе старшията. Началникът взе пакета от мене и му го подаде.

— Предай това веднага на Колов! . . . — каза той. — От съученика му Стефан Антонов.

Старшията излезе.

— Е! . . . — Началникът седна отново зад бюрото си. — Речено, свършено! . . .

— Благодаря, господин началник! . . . Довиждане! . . .

— Довиждане! . . . Довиждане! . . .

Излязох от полутъмния участък, наситен с миризма на нафталин и ботуши, като изпитвах усещането, че се бях отървал от досадна неприятност. Почнах да дишам с наслада горещия, но чист въздух. Минавайки по плочни-

ка пред кафенето, подсвирнах от удоволствие на кучето, което се бе излегнало между пустите маси, а на малоумния бедняк до аптеката се усмихнах приятелски. Слава богу, всичко се бе свършило благополучно! . . . От една страна, бях изпълнил дълга си към Колов, а, от друга — бях се отървал от всички неприятни последици, свързани с това изпълнение.

Но докато отивах към къщи, мигновената жизнерадост, която ме бе обзела, стори постепенно място на странна потиснатост и гняв срещу преживяното в полицията. Държането на инспектора ме беше смутило. Ах, какъв фин подлец бе този полицейски инспектор, когото бях виждал да танцува така безобидно с момичетата на дансинга в читалищната градина! . . . Любезните му и подобни на въдица въпроси, с които искаше да изкопче обвинение срещу Колов, ме изпълваха с негодувание. Дразнеше ме и убеждението, с което навярно беше останал, че прикривах несъществуващи разговори на политическа тема между себе си и Колов. Ето ти наистина подозрение, че симпатизирам на ремсистите, без да съм имал дори сянка от подобно намерение. Нямаше ли да ме вика на разпит при най-малкия повод? Кретен! . . . Стори ми се, че твърденията на ремсистите за тъпотата и своеволията на полицията не бяха лишени от основание. Само че те (включително и Колов) преувеличаваха безобразно нещата. И фантазиите им за събарянето на капитализма, за диктатурата на пролетариата и за благоденствието на безкласовото общество (доколкото ги бях долавял от спорове в междучасията) ме отегчаваха по същия начин, както утопията на Кампанела.

Тъй разсъждавах през тоя ден след нищожния подвиг да занеса храна на един арестуван ремсист. Не съзнавах, че снизходителното ми отношение към ремсистите идеше от уплахата ми в участъка. Заварих майка ми в къщи обезпокоена от моето забавяне.

— Какво стана? — попита тя развълнувано.

— Нищо особено — рекох с вид на човек, свикнал да се справя с нещата. — Предадох пакета.

— Имаш едновременно горд и уплашен вид — забеляза майка ми с мила усмивка.

— Така ли? . . . Не съм нито горд, нито уплашен, а просто отегчен от глупостите на инспектора и ремсистите.

Стори ми се, че погледът на майка ми трепна горчиво,

но лицето ѝ запази миловидната си и доволна усмивка.

— Колкото за Колов — продължих важно, — уважавам го много и ще положа всички възможни усилия да го изтръгна от утопията на марксизма.

Майка ми направи явно усилие да прикрие смеха си.

— Защо се смееш? — попитах обидено.

— Защото, мили, боя се да не стане обратното!...

По-скоро Колов ще те направи марксист.

— Кого? Мене ли? — попитах иронично.

И в същия миг прехапах устните си.

Майка ми произнесе учудено:

— Нима познаваш марксизма?

Остатък от деня прекарах в «лабораторията» си, но каквото и да правех, не можех да се отърва от унизителното усещане, че бях взел пред майка си отрицателно отношение към един въпрос, който не познавах. Любовта към естествознанието (макар и в дилетантска форма) бе създавала у мене навика да мисля точно и честно, да приемам или отхвърлям нещата след известно задълбочаване, доколкото позволяваха умствените ми сили през тая възраст. И какво, ако не страхът, ме бе накарало при дадените обстоятелства, да вземам отрицателно отношение към една идея, която не познавах, но за която знаех, че движеше волята на хиляди гимназисти в България? Съвсем друго щеше да бъде самочувствието ми, ако можех да се аргументирам срещу идеите на ремсистите в мисълта си. Но нима бях в състояние да направя това, когато нямах дори представа за същността им? Нима тази същност се изчерпваше с позивчетата и лозунгите на ремсистите, с анекдотичната и просташка форма, която ѝ даваха legionerите и с която ни я поднасяше Полихронов в своите беседи за родолюбието и дисциплината? И нима понятията пролетариат, класова борба, революция, комунизъм нямаха етично съдържание и означаваха само животински бунт срещу глада, завист, омраза и превръщане на хората в сива, безцветна маса? Не, не бях умствен идиот като Полихронов и legionerите, за да възприемам нещата по този начин. Не бях, но се правех като такъв пред себе си и пред майка си от малодушие пред разпита на инспектора, от страх да не бъда разкарван, арестуван и бит като Колов. Какво значеше високомерното ми изявление, че ще из-

тръгна Колов от утопията на марксизма? Какво значеше предварителната ми увереност, че никога не ще стана марксист, без да познавам марксизма? Познаване на добрите страни на капитализма ли? Та нима не се сблъсках всеки ден около себе си с хиляди мръсотии в мисленето, възпитанието и поведението на човека, за които ремсистите твърдяха, и то съвсем убедително, че се дължат именно на капитализма!... Нима не знаех за мизерията на работниците? Нима не видях кървавия начин, по който господарите и полицията потушиха голямата тютюнева стачка? Можех ли да забравя ужасния ден, в който се връщах от училище и в който видях на площада трима убити тютюноработници, над които плачеха деца и обезумели от мъка жени си късаха косите? Всичко това не бе ли свързано поразително с идеите на ремсистите, не съдържаха ли достатъчно основание не да ги възприема, а поне да се запозная с тях, поне да не ги отричам предварително с тъпотата и умствената леност на legionerите? Да, моето поведение се дължеше на страха — на ниския, подлия, жалкия страх на мижитурка, който разбира нещата, но се бои да не му развалят спокойствието.

Излязох на верандата и се загледах в планината. В прозрачния въздух и светлините на залеза склоновете ѝ се очертаваха така ясно, щото по тях личаха дори най-малките гънки. Тишината и спокойствието на тоя час насочваха винаги мисълта ми към тайните на природата и обобщаването на «опитите», които правех в «лабораторията» си. Ала какво значение имаха сега тайните на природата пред очевидната подлост на духа ми, която ме караше да се боя жалко от полицията!... Нима така биха постъпили великият Галилей и Джордано Бруно!... Не, от мене нямаше да излезе никакъв философ, никакъв учен!... Липсваше ми смелост.

Крайностите се обуславят взаимно и това състояние докара у мене още същата вечер едно словесно изстъпление, което премахна у баща ми и брат ми последните съмнения, че се намирах под влияние на ремсистите.

Бе получена телеграма, че Витанови пристигат след два дни, и новината разсея потиснатото настроение, в което се намирахме всички от инцидента на обед. Седнахме да вечеряме под знака на възбудата (все пак неприятна за мене) от близкото пристигане на гостите. Доколкото можех да забележа, тази новина създаваше приятно ожи-

вление у родителите ми. Дори брат ми, който приемаше винаги с надменно равнодушие всички събития в къщи, сега прояви интерес към гостите и попита дали ще ги посрещнем на гарата.

— Не е необходимо — рече баща ми, като го погледна строго, сякаш разбра изведнъж намерението му за тая прекалена любезност. И после добави: — Аптекарят е намерил само една стая. . . Ще се натикат в нея като сардели.

— Тогава да приемем децата в къщи! — веднага предложи майка ми.

— Може! . . . — малко замислено рече баща ми.

— А къде ще ги настаним? — попитах сърдито.

— Момчето ще спи при вас, а сестра му — на кушетката в кабинета на баща ти — каза майка ми.

Довърших десерта си и се приготвих да стана от масата с вид на човек, който понася досадните и суетни хрумвания на околните.

— А ти, какво? . . . — внезапно се обърна към мене баща ми, сякаш едва сега му бе дошло на ум за моето съществуване. — Занесе ли днес храна на приятеля си в участъка?

— Да, занесох — отговорих с достойнство.

— Носи, носи! . . . — рече баща ми. — Полицейският инспектор е съобщил вече името ти в учителския съвет! . . . И подвигът, който си извършил в часа по психология, ще струва преместването на Станимиров в друга гимназия, разбра ли?

— Защо? — тревожно попита майка ми.

— Защото този глупак превръща часа си в свободна трибуна на ремсистите — обясни ѝ баща ми.

— Не е вярно! . . . — извиках с негодувание. — Станимиров е един от най-умните и достойни учители в гимназията.

— Така ли? . . . — иронично попита баща ми. — Защо?

— Защото не запушва устата на ремсистите с плесници и доноси в полицията.

— А какво прави?

— Аргументира се срещу тях — отговорих презрително. — А това е много по-почтено и ефикасно от методите на Полихронов.

— Но докато той се аргументира — саркастично про-

изнесе баща ми, — ремсистите успяха да те направят свой съмишленик.

— Толкова по-добре за ремсистите — казах дръзко. И станах от масата.

И досега не мога да реша дали онова, което се случи на другия ден, беше внушено от баща ми, или представляваше самостоятелно хрумване на полицейския инспектор, директора и Полихронов. Повече съм наклонен да приема първото, тъй като инспекторът бе претрупан предостатъчно със служебна работа, за да му дойде на ум да ме сплашва с възпитателна цел. Директорът не обичаше Полихронов и нямаше никакъв интерес да се скарва заради него с баща ми, а самият Полихронов бе такова раболепно и страхливо нищожество, че не смееше да ме удари дори когато го предизвиквах. Както и да стоеше работата обаче, всичко бе нагласено така непохватно, щото аз го разбрах почти веднага и запазвайки пълно самообладание, изпитах още по-голямо презрение към полицията.

Бях се върнал от училище и отидох на обичайните «научни» занимания в «лабораторията» си, когато някой позвъня на входната врата под верандата. Тъй като баща ми спеше, брат ми бе излязъл някъде веднага след яденето, а майка ми и прислужницата бяха отишли да купуват нещо, показах се на верандата да видя кой е.

На стълбата стоеше един познат двадесетгодишен младеж, който се наричаше Михаил и бе син на вдовицата Магда — една от бившите ни прислужници. Минаваше за несретник и будеше винаги състраданието ми. Баща му, известен пияница в града, беше прегазен една вечер на улицата от камион. Магда, много трудолюбива и честна жена, успя да изучи сина си в гимназията. Нашето семейство също имаше принос в това дело. За огорчение на всички обаче, след като изкара гимназия, той не можа да си намери подходяща работа и се отдаде на навика да кисне по кръчмите като баща си. Понякога Магда идваше в къщи и се оплакваше на майка ми от постъпките на сина си. Най-много я тревожеше обстоятелството, че не знаеше отде Михаил вземаше пари за разпуснатия си живот.

— Ти ли звъниш? . . . Какво има, Михаиле? — попитах учтиво, но хладно.

Помислих, че идеше да моли за някаква услуга майка ми.

— Слез долу! . . . — рече той безцеремонно. — Имам да ти кажа нещо.

— Не мога да слеза. . . Зает съм — отвърнах раздразнен от тона му. И след това добавих по-меко: — Майка ми не е в къщи. Почакай я.

Затворих вратата на верандата и се прибрах в станчката си, но той позвъни повторно.

Излязох отново на верандата.

— Какво искаш? — попитах тоя път почти грубо.

— Е, слез де, слез! . . . — захили се той. — Това, за което съм дошъл, засяга теб! . . .

— Мене ли? . . . — попитах учудено. — Тогава качи се горе! . . . Вратата е отключена.

Той се бе хранил много пъти с майка си у нас и понеже познаваше вътрешността на къщата, влезе без колебание. След малко чух стъпките му по стълбата.

— Още ли се забавляваш с тия работи? . . . — попита той, след като влезе в «лабораторията» ми и обхвана с презрителен поглед нещата в нея.

— Да, още! . . . — отвърнах сухо. — А ти с какво се забавляваш?

Той се престори, че не чува въпроса ми, и се загледа в един апарат, който бях направил през последните дни.

— Какво е това? — попита той.

— Апарат за показване на токовете на Фуко.

— Нищо не си спомням от физиката! . . . — произнесе той отегчено. След това ме погледна втренчено и добави бързо: — Натоварен съм да ти кажа нещо: полицейският инспектор иска да поговори веднага с тебе.

— Полицейският инспектор ли? . . . А какво общо имаш ти с него?

— Аз съм на служба в полицията — рече той.

— Така ли? . . . — произнесох с глас, в който може би прозвуча несъзнателен упрек. — Откога?

Той извади важно от вътрешния джоб на самото си някаква карта, тикна я под носа ми и след това я прибра веднага.

Едва сега обърнах внимание на новия му костюм, който имаше много светъл гълъбов цвят. Обувките му бяха също нови, яркожълти, а вратовръзката — с червени резки на син фон. Изобщо всичко у него бе ново, ярко и никак безобразно просташко. Той имаше дълго и грозно

лице с кафяви петна по кожата, които, не зная защо, ми внушаваха винаги отвращение. . .

— Какво ме разглеждаш? . . . — рече той, като се усмихна самодоволно. — Намерих добра работа и получавам голяма заплата.

— Радвам се — казах сухо.

Той извади металическа табакера с цигари и ме покани:

— Пушиш ли?

— Не.

— Значи, трябва да дойдеш! . . . — произнесе той натъртено, като палеше цигарата си.

— Но аз разговарях вече с инспектора! . . . — отговорих с досада. — И не желая да го виждам повече.

Той ме погледна учудено и малко насмешливо с мърните си и подкопани от синкави кръгове очи.

— Това съвсем не зависи от твоето желание — заяви той с неприятна усмивка.

Съзнах изведнъж, че именно тази усмивка ми бе пречила да се сприятеля с него през детинството ни, когато майка му го водеше в къщи да играе с нас. Това бе усмивка, която изразяваше едновременно умствена тъпота, раболепие, завист и някаква горчивина, идеща от липсата на перспектива в живота. Така се усмихваха тъпаците в гимназията, които не можеха да разберат формулата на бензола или как се извеждаше Нютоновият бином. По-късно забелязах, че по същия начин се усмихваха пропадналите пияници по кръчмите или младите подпоручици, които бяха получили заповед да подпалят къщата на някой ятак, или жандармеристите, които излагаха на показ труповете на убити партизани по селата.

— Как? . . . — попитах възмутено. — Значи, ще ме закараш насила ли?

— Не вярвам да стигне дотам.

Той изпусна дима само от единия ъгъл на устата си, като я изкриви важно и издаде долната си челюст настрана.

— Хайде де — изсмях се презрително.

— Получих заповед — рече той сухо.

Няколко секунди наблюдавах с отвращение голямата му костелива ръка в пожълтели от цигарите пръсти и нечисти нокти. Той ме гледане също, но никак иронично и

сякаш се учудваше, че още не можех да разбера значението на идването му.

— Хайде да вървим! . . . — предложи той, като стана от стола. — Вземи си и някаква горна дреха.

— Защо ми е горна дреха?

— Може да те разпитат чак довечера или през нощта. . . Когато човек отива в участъка, трябва да си чоси винаги горна дреха. Запомни това! . . .

— Защо да го запомня?

— Защото от гимназията казват, че си станал ремсист, а ремсистите посещават често участъка — отговори той с двусмислена усмивка.

Гневът накара кръвта да нахлуе в главата ми, но едновременно с това почувствувах и страх, който ме накара да кажа:

— Не мърдам оттук, преди да съобщя на родителите си.

— Ще им съобщиш, разбира се — флегматично произнесе Михаил. — Обади се на баща ти.

Докато слизах, или по-точно тичах по стълбата, за да събудя баща си, страхът ми нарасна и се превърна в паника.

— Татко! . . . — викнах високо, още преди да вляза в кабинета му, където спеше следобед. — Татко, арестуват ме! . . . Арестуват ме!

Навярно виковете ми са били много тревожни и високи, защото в хола излезе брат ми, който през време на разговора ми с Михаил се бе върнал в къщи. Той държеше в ръката си книга.

— Какво си се развикал като луд бе? . . . — попита той сърдито.

— Арестуват ме! . . . — произнесох с прегракнал глас, сякаш си бях счупил ръката или порязал дълбоко.

Вместо тревога лицето на брат ми изрази насмешливо любопитство.

— Голямо чудо! — каза той.

След това хвърли на едно кресло книгата («Мадоната на спалните вагони»), която четеше задълбочено от два дни, и с разкрасени крака пхна ръце в джобовете на панталоните си, наблюдавайки ме усмихнато. Паниката ми попречи да забележа върху безгрижното му лице първия признак на комедията, която разигравах с мене. Продължавайки да тичам, влязох при баща ми. Той хъркаше

дълбоко върху кушетката в кабинета си. В тоя момент бях простил всичките му недостатъци. Искях да се свия до него и да не мърдам от мястото си. Търсех бащината помощ и усещах инстинктивно, че само той можеше да ме отърве от връхлитащата беда.

— Татко! . . . Татко! . . . — виках отчаяно. — Арестуват ме! . . .

Той се събуди и размърда лениво върху кушетката.

— Какво има? . . . — рече той, като повдигна глава от възглавницата.

— Арестуват ме! . . . Арестуват ме! . . . — повтарях като притисках безпомощно свитите си юмруци върху гърдите си.

— Кой те арестува?

— Михаил! . . .

— А-ха! . . . — рече баща ми, сякаш си спомни в полусънното състояние нещо, и друсна отново главата си върху възглавницата. — Е, няма какво! . . . — добави той важно и назидателно, като повдигна нагоре веждите си. — Ще сърбаш попарата, която си надробил.

— Как? . . . Няма ли да се обадиш на началника на гарнизона. . . на кмета. . . на инспектора. . .

— Не мога да се бъркам в постъпките на властта. . .

— Но. . . ти. . .

— Какво да направя?

Той се бе разсънил, гледаше ме спокойно, но сериозно и въпросително.

Бях поразен от отговорите му, но в същия миг през главата ми мина като светкавица мисълта, че това спокойствие у него би било недопустимо, ако ме заплашваше някаква действителна опасност от физическо или морално насилие в участъка. Недопустимо, разбира се! . . . Баща ми можеше да бъде всичко: и шмекер, и карьерист, и женкар, но все пак си оставаше превъзходен баща, който се грижеше безупречно за семейството си. Спомних си, че брат ми и аз имахме по двеста хиляди лева в банката, с които се осигурявахме при всички обстоятелства нашето следване в университета. Спомних си грижите, които употребявахме да учим езици. . . Спомних си седмиците, когато бях болен от тежка форма на скарлатина и той прекарваше по цели нощи над леглото ми с просълзени очи. Ех, татко, татко! . . . Колко си добър, но и колко се боиш от честното мислене! . . . И защо е необходимо да ме

сплашваш по такъв унизителен начин!... За да не стана ремсист ли?... Значи, идеята, която ги движи, е толкова силна и опасна!... Въздъхнах дълбоко.

— Така е, синко!... — меко произнесе баща ми, който взе въздишката ми за уплаха и разкаяние. — Предстоят важни международни събития и не е време да се кокетира с утопични идеи.

В публичните си речи баща ми наричаше комунизма «кокетиране с утопични идеи», за да не хвърля пряко и тежко обвинение срещу ония, които го възприемаха. По този начин, макар да застъпваше най-реакционни тези, с които се харесваше в министерството, той предизвикваше у комунистите само смях, но не и омраза. Затова допринасяше и обстоятелството, че когато нямаше опасност да си навреди, той се застъпваше за мнозина от тях.

— Значи, да вървя? — попитах престорено загрижен.

— Трябва да се подчиняваме на властта — произнесе баща ми със сократовска простота.

Когато излизах от кабинета му, едва сдържах смеха си. Ведага след излизането ми при него влезе брат ми, който през това време продължаваше да стои в коридора. Спрях се да чуя последното доказателство за фарса на моето арестуване.

— Ама че герой!... — рече брат ми с тих смях зад полуотворената врата. — Но като че ли в последния момент се усети за всичко.

— Шт!... — каза баща ми.

Качих се бързо в таванската стаичка. Михаил бе запалил втора цигара и ме чакаше отегчено. Той ме погледна пак с противната си, раболепно-горчива усмивка, която сега изглеждаше някак виновна. Разбрах, че и той заедно с инспектора и баща ми вземаше участие в играта.

— Да вървим!... — казах хладно, като му посочих вратата.

Той излезе от стаичката преди мене, сякаш той бе арестуваният, а не аз. Минавайки през вестибюла, метнах на ръка ученическия си шинел. Когато стигнахме на улицата, аз се спрях и му заповядах строго:

— Ти ще вървиш петдесет метра зад мене!...

— А, добре!... — съгласи се той ухилено. — За да не изглеждаш арестуван, нали?

— Не е за това — казах презрително.

— А за какво?

— Срам ме от хората да вървим заедно. ... Не искам да мислят, че имам нещо общо с пропаднал тип като тебе.

— Защо мислиш така?... — попита той. — Аз си намерих най-послед каква да е работа и съм благодарен за това на инспектора.

— Това е най-мръсната работа!... — произнесох с погнуса. И после добавих: — Ти си... «катил!»...

Бях запомнил от гимназията, че ремсистите наричаха така стражарите и агентите на полицията. Михаил наведе бавно глава. Добрините, които бе получил от семейството ми, бяха твърде много, за да реагира външно на обидата ми. Той се усмихна и не каза нищо. Но в тая усмивка освен завист и раболепие сега имаше нещо ново: той ме мразеше.

Докато вървах по улицата с шинел в ръка, съзнах цялото унижение, на което бях подложен от комедията, разигравана с мене. Водеха ме в участъка, за да ме сплашат назидателно като последен глупак, чиито постъпки и убеждения се определяха не от разумни доводи, а от мигновени пориви или животински страх. Нещо повече: тъй като не бях извършил досега никакво провинение, отнасяха се към мене като към детето в приказката, което изпращат за вода и бият, преди да е счупило стомната. Не, това минаваше всякаква граница!... Играта, която си позволяваха с мене, бе по-недостойна и унизителна от побоя над Колов!... Ремсистите поне имаха гордото усещане, че ги считат за опасни врагове на режима, докато аз съзнавах, че всички около мене — баща ми, брат ми, инспекторът и тази нещастна отрепка Михаил — се подиграват и гаврят с малодушието ми. Може би трябваше да ги изоблича още веднага щом забележах това. Ала аз се уплаших. Да, аз се уплаших по най-глупав начин и облекчението, което почувствувах веднага щом се уверих, че в участъка нямаше да ми сторят нищо, ми попречи да се възмутя от гаврата с мене. Нямаше по-първобитно и по-унизително чувство от страха. Значи, не трябваше да се плаша повече. Ето всичко.

Горещината и гневът, а също и шинелът, който стисках под мишницата си, ме накараха да се изпотя. Зачервеното ми и развълнувано лице навярно привличаше вниманието

на минувачите, тъй като мнозина от тях се обръщаха и ме изглеждаха любопитно. На главната улица, пред аптеката на Петрунов, срещнах неочаквано майка ми. Спряхме се.

— Къде отиваш? — тревожно попита тя. — Защо ти е в горещината тоя шинел?

Разправих ѝ с няколко думи историята на моето арестуване, като не скрих, че считам това за жалка комедия, предназначена да ме сплаши. Споменах дори доказателствата, които имах за тази комедия: спокойствието на баща ми и думите на брат ми зад полуотворената врата.

— Как е възможно всичко това!... — прошепна тя с тих ужас от начина, по който постъпвах с мене.

И веднага се затича към аптеката на Петрунов. Потърсено разбрах, че тя бе изсипала по телефона върху баща ми всички упреци, които пропуснах да му кажа аз. И може би щях да бъда освободен веднага, ако сам не бях усложнил положението си по най-неочакван начин.

— Така!... — рече инспекторът, когато Михаил ме въведе в кабинета му. — Остави го при мене!

Михаил излезе от стаята, а инспекторът потъна отново в преписката, която разглеждаше на бюрото си. Това продължи около десет минути, които ми се сториха цял час. Той прелистваше книгата с леден и мрачен израз на лицето си, като изпуши последователно две цигари и от време на време ме поглеждаше разсеяно, сякаш бях неодушевен предмет. Стоях прав и слушах бръмченето на някакво едро насекомо, което се блъскаше отчаяно в стъклата на прозореца. Към досадата, която изпитвах, се присъедини и умората от неподвижното стоене на крака. Почувствувах отново слабо, но тягостно усещане на тревога. Последната идеше от съзнанието за това, че макар и на шега, бях играчка в ръцете на сила, която можеше да прави с мене каквото искаше.

— Е?... — рече инспекторът най-сетне, след като му се стори, че ме е изтормозил достатъчно с мълчанието си. — Ще признаете ли, че сте вземали от Колов революционни книги за четене?

Той затвори преписката, стана от бюрото си и дойде при мене.

— Не, господин инспекторе! — отговорих с презри-

телно спокойствие. — Не съм вземал от Колов никакви книги.

— Защо не признаеш бе, момче?... Защо? — някак трагично и горчиво избухна инспекторът. — Ето! — Той посочи книгата върху бюрото си. — Там се намира листчето, върху което Колов си е отбелязвал кому какви книги е давал. Ти си получил от него «Желязната пета». Защо го прикриваш, когато вината му е очевидна?... Ти защо искаш да измамиш властта, че не си съмишленик на ремсистите? Та твоето поведение в гимназията вече доказва това!... Какво, лъжа ли е? Хм!...

У инспектора нямаше вече ни следа от предишната снизходителност. Той ме гледеше строго. Но колкото и внушителна да бе позата му (с разкрасени крака и гневно изкривени устни), в гласа му прозвуча някаква театрална пресиленост, която ми напомни, че намерението му бе да ме сплаши. Да ме сплаши ли?... Е, ще видим!

Наведох глава, без да кажа нищо. Той взе мълчанието ми за полупризнание и насърчен от него, изсипа върху мене една правоучителна реч, твърде подобна на ония, с които ни занимаваше Полихронов в час по гимнастика, когато валише дъжд и не можехме да маршируваме на двора. След като изсипа най-грозни обвинения върху ремсистите и моето сътрудничество с тях, за което нямало никакво съмнение, той се опита да ме върне в правия път, като ми посочи за пример ония чисти души, които заставали без колебание зад царя, отечеството и установените закони в тая страна и давали с ума и волята си активен отпор на предателите. Тъй като продължавах да мълча — а мълчанието, когато те обвиняват, е в повечето случаи признак на разкаяние, — той добави снизходително, че от уважение към баща ми сега ще потули връзките ми с ремсистите, но че за в бъдеще, ако аз участвувам в техните прояви, ще действа по отношение на мене с всичката строгост, която законът предвижда срещу тях.

— Разбираш ли?... — повтори той. — С всичката строгост на закона!...

С тия думи инспекторът помисли, че възпитателната му задача е изпълнена, и навярно се готвеше да ме освободи. Ала вместо да ме смутят, както очакваше, те ме накараха да се засмея.

— Какво има, Антонов!... — изръмжа той. — Защо се хилиш?

— Мога ли да кажа нещо, господин инспекторе? — попитах учтиво.

— Може. Говори! . . .

— Искях да кажа само, че ако някога наистина стана ремсис, голяма заслуга за това ще имате вие. . .

— Какво! . . . — произнесе той, смаян от дързостта ми.

— Какво ли, господин инспекторе! . . . Ще ви кажа направо. Вие разсъждавате така: ако откажа да измисля обвинение срещу Колов, който защити майка ми от мръсното бръщолевене на един гамен, ремсис съм! Ако протестирам срещу господин Полихронов, който бие гимназистите като говеда, ремсис съм! . . . Ако не глътна езика си от страх пред вашата унижаваща закана, пак съм ремсис. . . Не съзнавате ли, не виждате ли, че вършите всичко възможно, за да ме направите наистина ремсис? . . . Това ли е задачата на полицията и на културните й служители с юридическо образование като вас? Но успокойте се, аз нямам никакво намерение да стана ремсис. . . Мисля само за вашата нетактичност и за грубостите на господин Полихронов, които озлобяват така безполезно мирните ученици.

Инспекторът ме погледна с широко отворени очи, смаян от моята пледоария. Последната доказваше несъмнено ораторския талант, който бях наследил от баща си, но това като че вдъхна у инспектора още по-голямо недоверие към мене. Клепките му замигаха враждебно и бързо.

— А ти какво искаш? . . . — рече той. — Да стоим пред агитацията на ремсисите със скръстени ръце ли? И пред глупостта на хапльовците, които се улавят на въдицата им и ги прикриват? . . . Това ли? . . . Няма да го бъде!

— Аз не съм хапльо и не съм се уловил на въдицата им — казах с достойнство.

— Как? . . . Нима не знаеш, че Колов е ремсис?

— Това ми е неизвестно.

— А на нас е много добре известно! . . . Също и това че си получавал книги от него. Но стига толкова! . . . — завърши той сърдито, като седна отново зад бюрото си и натисна копчето на звънеца. — Омръзна ми да се разправям с неискрени хора. Давам ти срок от двадесет и четири часа да признаеш, че си получавал книги от Колов,

Това не е голяма вина и ще те освободя веднага. Но ако не признаеш. . . ще видим. . .

Влезе старшията.

— В ареста! . . . — сухо заповяда инспекторът.

Сравняването на този епизод или по-точно на тази полицейска шега с всичко онова, което преживях по-късно в Обществената безопасност в София, сега ме кара да се усмихвам. . .

РОМАН БЕЗ ЗАГЛАВИЕ

* * *

Всяка сутрин в седем часа Адамов, началникът на спасителната група при морските бани, заемаше своето място върху най-високата площадка на моста и като олимпийски бог философски наблюдаваше мравуняка от голи тела под себе си. Той оставаше там чак до два часа следобед, без да слезе, без да разговаря и понякога без да мръдне, като бронзова статуя под ярките лъчи на слънцето.

Жените, които напразно се опитваха да привлекат вниманието му, мислеха, че позира. Подчинените му пък си обясняваха това с обстоятелството, че той бе завършил с отличие мореходния отдел на Морското училище и наесен очакваше да стане трети капитан в един кораб от пирейската линия. Всъщност той нито позираше, нито се надуваше, а просто си гледаше работата, която изискваше бодрост и внимание. Миналата година цялата команда го бе ударила на флирт и сладки разговори, та затова се удавиха няколко души. Сега Адамов бе въвел между подчинените си пълна дисциплина, като извоюва от кмета и правото да уволнява всеки, който не се подчиняваше на нея.

В новата си служба, която бе временна, докато заеме място в кораба, и щеше да му донесе десетина хиляди лева, той вложи същите организаторски и командни качества, които проявяваше в училището. Той спадаше към ония младежи, които животът бе научил да се справят с всяка работа без подлост и шикалкаване. Ако наесен щеше да стане капитан в голям кораб, това се дължеше на способностите му, на откровения му и честен характер, който началникът на Морското училище бе засвидетелствувал пред съвета на параходното дружество.

— От него ще излезе отличен моряк! Ще видите. . . — казваше той. — И ако някога купите океански параход, сами ще го предпочетете.

Старият морски вълк никога не се лъжеше. Той имаше

огромна житейска опитност, бе участвувал като руски кадет в сражението при Цушима и умееше да преценява основно характера на хората. Всички младежи, които бе препоръчвал досега, се проявяваха като отлични капитани в търговския флот.

И наистина у Адамов имаше всички заложби да стане добър моряк. От баща си, който загина като офицер при Каймакчалан, той наследи решителност и мъжество. Майка му бе нежна, чувствителна жена. От нея той получи романтични пориви и склонност към фантазиране. Тя мечтаеше синът ѝ да стане лекар и адвокат, с независимо поприще, но се помина твърде рано, за да осъществи това желание. Тя бе тиха, приятна жена, с вечно траурни дрехи и остана в паметта на сина си като горестен спомен, като нежно и меланхолично видение, което понякога го посещаваше в сънищата му. Роднините решиха да дадат момчето в Морското училище. Те направиха това, едно, защото нямаха пари да му дадат друго образование, и, второ, за да се отърват от грижи. В Морското училище постъпваха повечето сираци от войните и сприхави младежи, които не вирееха в гимназията, та имаха нужда от строг режим, за да станат ако не друго, поне моряци. Отначало първите седмици се сториха на момчето непоносими, но после свикна. Суровият живот разви здравите, естествени заложби в характера му. Слънцето и морският вятър го калиха. Лицето му доби един постоянен, здрав цвят на добре изпечена глина. Той свикна да скача зимно време в ледената вода и усвои смелостта на гладиатора при състезанията на ръгби, когато под одобрителните викове на тълпата трябваше да отнеме топката от противника. Той се научи да командува, да се кара и да нанася свирепи юмручни удари в зъбите, когато трябваше да брани правата си с бой. Същевременно показваше отличен успех по всички дисциплини в отдела, от мореходна астрономия до най-дребните тънкости на платноходството.

Като възмъжа, обзеха го копнежи на екзотична любов и южни страни. Той прочете всички романи на Конрад и Лоти, които го облъхнаха с далечно, парливо благоухание. У него се породиха желание да стане търговец на опиум, контрабандист или пират, но тия нездрави мечти се изпариха веднага, когато видя момичето Мария. Тя бе дъщеря на чиновник от митницата и приличаше на нежен пролетен цветец. В нейната мъничка руса фигурка имаше нещо леко

и прозрачно, като цвете на акварелен портрет. Той я видял една сутрин на пристанището след уморително нощно плуване с миноносците. Тя бе тъй свежа, тъй въздушно красива, че не посмя да я поздрави, както правеше по нахалния моряшки обичай с други жени, които му харесваха. След това един кадет, неин братовчед, го запозна с нея и работата се нареди. Отначало бащата се разсърди, но след като чу добрите отзиви за него, им позволи да се срещат. След последния изпит началникът на училището извика Адамов при себе си.

— Е, Адамов, какво решихте? . . . — попита той.

— В търговски кораб, господин началник!

Той произнесе желанието си малко смутено. Страхуваше се да не го обвинят в липса на патриотизъм. По старата традиция на училището кадетите с най-висок бал постъпваха във Военното училище и след това ставаха флотски офицери, но Адамов имаше други планове. Началникът познаваше свободния и независим характер на момчето, който го караше да предпочита търговското корабоплаване, и каза бащински:

— Добре тогава. Още утре ще уредя стажа ви в «Мария-Луиза». Само че заплатата е незначителна! . . .

Адамов изкара през зимата шестмесечния стаж и се сгоди за Мария. Мястото на трети капитан обаче се освобождаваше едва наесен, тъй че сватбата, която бе свързана с известни разходи за обзавеждане, можеше да стане чак на следущата зима. За да не стои празен през лятото и за да спечели малко пари, той прие да организира спасителната служба при баните. Мария се възпротиви. Струваше ѝ се неподходящо за един бъдещ капитан на кораб да става началник на спасителна команда при бани.

— Аз не виждам нищо унизително в това — каза той. — Напротив, ще направя всички да ме уважават повече. Освен това парите, които ще взема, не са без значение за нас.

Най-напред той изгони всички невъзпитани хлапета, които киснеха на моста и се кичеха с прозвището на «спасители», като на тяхно място назначи безработни, съвестни моряци. След това обучи плувците в специален курс, раздели плажа на райони и за всеки район назначи отделна група с отговорен началник. За себе си той запази централното място на моста, откъдето можеше да надзирава поведението на групите и при нужда да взема сам участие

в спасяването. Всичко това той организира тъй добре, че възхити целия плаж, и Мария се гордееше с него.

II

Сега той стоеше на моста и както винаги, наблюдаваше с острият си моряшки очи гъмжилото от мургави тела между шамандурите и линията на моста. В това пространство се движеха обикновено неопитните, но самоуверени плувци, които забъркваха дишането си при първата по-силна вълна. Същевременно той хвърляше бързи погледи и към входа на баните, откъдето трябваше да дойде Мария. Тя идваше всеки ден към единадесет часа, за да му донесе сандвич и стъкло с цитронада, която го разхлаждаше приятно. Докато погледът му се рееше из мравуняка, той ставаше неволен свидетел на дребни семейни драми, на флиртове, успехи или безплодни ухажвания. Наблюдателното му око запомняше, без да иска, отделни лица и събития. Тъй например един недосялан инженер правеше отчаяни усилия да влезе в хайлайфна среда, но все не успяваше. Две красиви блондинки изневеряваха виртуозно под носа на мъжете си. Един стар рентиер най-последно си намери метреса. Общо взето, на плажа не ставаха големи безобразия. Процентът на уличните жени бе малък, което се дължеше на конкуренцията на порядъчните.

Тълпата се интересуваше главно от предстоящите конкурси за красота и елегантност. Няколко интелектуалци и мъже на изкуството станаха обект на не особено внимание, като възможни жури в конкурса. Те даваха вид, особено пред жените си, че не искат да приемат тази чест или ако я приемат, това ще бъде ей тъй, поради настояване и куртоазия. Бъдещите конкурентки ги разучаваха внимателно и се стараеха да ги спечелят било чрез пленителни усмивки, било чрез ходатайствата на други.

Богатата румънка Цецилия Попеску, която бе дошла тук, затъмнена в Мамай от дъщерята на един еврейски банкер, се показваше всеки ден с нов костюм. Една сръбкиня, студентка по философия, идваше на плажа винаги с книга в ръка. Тя възлагаше големи надежди върху интелектуалния оттенък на своето лице. Едно бедничко момиче от периферията на града се снабди тайно от брат си с някакво американско списание, което даваше нормите на

красотата в сантиметри, и след продължителни измервания също реши да участва в конкурса.

Една седмица преди конкурса публиката и вестникарите също бяха определили своето мнение. Шансовете се разделяха между Цецилия Попеску, сръбкинята и бедното момиче от периферията. Това се отнасяше до състезанието за красота, а след него следваха други — за пижами и бански костюми, — от които можеха да очакват радост и по-грозни жени.

Днес вълнението бе в разгара си, защото съставът на журито за красота стана известен. В него вземаха участие един писател (с неодобрението на жена му), един художник, един скулптор и една съпруга на пълномощен министър, която изпитваше странно удоволствие да стопля погледа си в младенческия жар на голи женски тела. Бе образувано нещо като естетичен синедрион, който веднага се събра на заседание във вилата на пълномощния министър и реши до деня на състезанието да не се показва на плажа. Така щяха да избегнат необективни преценки и ходатайства, които идваха от всички страни. Тъй например курортната дирекция по рекламни съображения настояваше първата премия да се даде на Цецилия Попеску и даже бе напечатала плакати за чужбина с нейния лик (с чадър, по бански костюм върху терасата на баните). Членовете на българо-югославското дружество пък държаха за сръбкинята, изтъквайки политически мотиви, докато една група патриоти развиваше агитации за свежата и неподправена хубост на бедното българско момиче. Всъщност синедрионът бе решил вече да не извършва грешката на Париса, а да провъзгласи вместо една три хубавици — румънката, сръбкинята и българката.

Всичко това бе известно на Адамов от случайните разговори, които дочуваше под себе си. Под него кипеше животът на средния българин, на суетността на чиновници, на дребни търговци и рентиери, които бяха дошли тук, за да изтормозят почивката си колкото може по-пълно. Понякога му ставаше унизително, че той трябваше да пази от удавяне именно тия глупави хора, които разнасяха по градовете на България стремежа към лукс и подражателство, но после се утешаваше с мисълта, че спасителството е благороден занаят при всички възможни обстоятелства. Освен това той изпитваше горделива радост, когато си спомняше за Мария. Без съмнение тя

стоеше много по-високо от всички тия оперени момичета, които скитаха из плажа и хвърляха предизвикателни погледи към него. При все че бе хубава, на нея нито на ум не ѝ минаваше да вземе участие в конкурса за красота или да заглежда непознати мъже. Адамов съзнаваше, че тя бе родена да бъде жена на моряк, жена, която можеше да понася търпеливо дългите отсъствия на мъжа си. Тя бе именно жена за него, нежна, вярна и обичаща.

Той трепна от удоволствие, когато видя малката ѝ фигурка с платнена чанта в ръка. Тя тръгна към моста бързо, с наведена глава, сякаш се срамуваше от голотата си. Нейният бански костюм бе евтин, но с добре подбрани цветове. Тя се изкачи при него и щастливо усмихната, му подаде сандвичите, после цитронадата. Тя бе сложила върху устните си малко червило, нищо повече. Сините очи образуваха прекрасно съчетание с русата коса и чайния тен на лицето ѝ. Между двамата се завърза обикновеният, мил и безсъдържателен разговор.

- Обичаш ли ме? — попита тя.
- Повече отвсякога.
- Русата дама все още ли те ухажва?
- Не, отчая се.
- А писмото от унгарката?
- Хвърлих го по дяволите.

Тя се усмихна тайнствено и после бръкна в чантата си и извади оттам кутия с цигари.

- Купих ти английски цигари.
- Ти си ангел! . . .
- Но недей пуши много! Довечера ще се видим ли?
- Да, пред «Панакс».

Тя го погледна замислено със своите нежни, сини очи, после заби ноктите си в ръката му. От загорялото му лице се излъчваше нещо странно и могъщо, еднакво за всички жени, което сигурно бе накарало унгарката, както и много други, да му пишат любовни писма. И с инстинкта на влюбена жена тя се боеше за него, както богатите жени се боят за скъпоценностите си.

- След малко ще видиш ново чудо! . . . — каза тя.
- Дай го на насам.
- Пристигна с ролс-ройс пред баните.
- Добре. Ще се затичам веднага.

Тя се усмихна, но без удоволствие. Тя бе забелязала, че всички богати жени разглеждаха голото тяло на годе-

ника ѝ с особен настойчив поглед, в който имаше нещо безсрамно. Тоя поглед я оскърбяваше. Но съзнавайки, че е обичана и че парите, които той щеше да спечели, трябваша за сватбата, тя бе свикнала да крие ревността си под маската на шеговито безразличие.

— Глупости! . . . — извика тя, като слизаше по стълбите. — Казвам ти нарочно, за да я видиш.

III

След като Мария си отиде, Адамов обърна гръб към плажа и запали една от английските цигари. Мария бе купила «Playes's Weight», именно марката, която Адамов обичаше. Сега той следеше внимателно геройствата на един куцичък новак, който плуваше около шамандурите с всички изгледи да нагълта хубаво солена вода. Това му попречи да види нещата, които станаха на плажа.

«Чудото» на Мария, което бе слязло от ролс-ройса, излезе от кабините с крайно отегчен и ядосан вид, защото в тия тесни клетки с циментов под човек не можеше да се облече, както трябва. То бе едно младо двадесетгодишно момиче, придружено от кавалера си на същата възраст. Ако се съдеше по сходството с чертите на лицата им, можеше да се заключи, че двамата са брат и сестра. Отначало никой не ги забеляза, Те обиколиха плажа с лениви, отпуснати движения, без да поздравят никого, след това се качиха на терасата и си поръчаха сладолед. Цецилия Попеску бе първата, която съсредоточи вниманието си върху тях. Тя забеляза изведнъж, че в костюма на непознатата имаше нещо, което ѝ нашепна тревожно: «Довил, Довил, Довил! . . .» Наистина такава елегантна кройка и съчетание в цветовете човек можеше да види само в Ривиерата или по курортите на Атлантика. Непознатата изглеждаше богата, а Цецилия Попеску знаеше, че луксът за женската красота е, както солта на живота. Накитите и елегантността са, които дават пикантен характер на една красива жена и замайват мъжете, респективно журито.

Студентката по философия на свой ред се вдигна обезпокоена. Непознатата имаше високо умно чело, със странно хубави очи. Тоя ден бе изобщо лош за сръбкия. Тя мислеше да прочете Бергсон, с което да направи впечатление на един доцент, но след като се отчая от «Мате-

рия и памет», сега виждаше, че не може да разбере нищо и от «Опит върху непосредствените данни на съзнанието». Само момчето от периферията не почувствува завист. Бедрата и раменете на непознатата ѝ се сториха мършави. Тя веднага прецени, че широчината на бюста ѝ, умножен по дължината на гърба и разделен на три, няма да даде нормата, посочена в американското списание.

Между това новодошлите невъзмутимо продължаваха да ядат сладоледа си върху терасата. За да ги разгледа по-добре, Цецилия Попеску се премести от плажа на терасата и седна на една маса близо до тях, заобиколена с цял щаб от бонвивани. Същото направи и сръбкинята с двама студенти по медицина, които се споразумяха с поглед да теглят разносните поравно.

Очевидно непознатите бяха българи. Това личеше по говора им, който те размесваха от снобизъм или по навик с английски изрази.

Докато се точеха на терасата един след друг, няколко души от компанията на Цецилия поздравиха непознатите. Дори един от тях, наметнат с пъстра хавлия, като минаваше покрай масата им, плесна с ръка голия гръб на момчето и извика високо, тъй че всички чуха:

— Здравей, Червенко! . . .

Момчето, което нарекоха Червенко, се усмихна добродушно, докато дамата му се намръщи леко, но все пак кимна с глава на познатия.

— Какво правите тук? — попита младежът с хавлията.

— Разкарваме се със сестрата — отговори Червенко.

— А ти?

— Ударих я на флирт.

— Не е зле.

— Ще играем ли бридж?

— С удоволствие, но намери свестни играчи.

Приятелят на Червенко махна с ръка в знак на това, че тук не могат да се очакват свестни играчи. След това се обърна към момчето:

— Как си, Адриана? . . .

— Търся модел — отговори тя предизвикателно.

Младежът се сбогува и седна при масата на Цецилия.

— Ще ме запознаеш ли с тия хлапета? — попита го един по-възрастен мъж с външност на Клерк Гейбъл.

Той съзнаваше приликата си с киноартиста и позираше също като него.

— Внимавай само да не ѝ замиришеш на старо! — грубо предупреди наметнатият.

Другите се разсмяха високо.

Двойникът на Клерк Гейбъл не отговори. Той беше дребен банков чиновник, но се движеше между богати хора, бъркаше се в разни спортни организации и помагаше на дами от висшето общество при уреждане на балове. Той понасяше търпеливо ругатните на богатите и се задържаше между тях именно с това търпение.

— Как не! . . . Това са три фабрики! Ако искаш милиони, ето! . . . — каза подигравателно собственикът на хавлията.

— Да, но високи и кисели — саркастично забеляза някой.

— Ще си намерят майстора — каза Клерк Гейбъл.

Цецилия Попеску не разбра нищо от разговора, но костюмът и финото лице на непознатата ѝ казаха много. Тя реши с меланхолия, че ако и този път я затъмнят, ще се омъжи и ще роди половин дузина деца. Семейният живот и децата ѝ се струваха равностойни на самоубийство.

Сръбкинята пушеше нервно. Тя мислеше разсеяно за Бергсон, за младия доцент и за високото хубаво чело на своята евентуална съперница в състезанието. Тя и не подозираше, че студентите, за да платят сладоледа върху терасата, трябваше да се откажат от по една сутрешна закуска.

IV

Като изяде сладоледа си, Червенко почувствува досада. Дразнеха го горещината, слънцето, високоговорителите и плебейската глъчка на плажа. От разсеяност той бе забравил тъмните си очила и сега бялата покривка на масата просто забиваше огнени стрели в очите му. Съвсем друго нещо бе във вилата им. Там човек можеше да се изтегне по пижама на тревата, да играе тенис, пинг-понг или да чете полицейски романи. Но така е, когато човек тръгне по ума на жена, особено такава, каквато бе сестра му. Отчасти от кавалерство, отчасти защото нямаше какво да прави, а най-много от слабохарактерност той се бе съгласил да дойде с Адриана на градския

плаж. Червенко долавяше смътно, че това идване бе прелюдия на някаква глупост, която тя се готвеше да извърши, но не можеше още да разбере каква. Всички нейни прищевки свършваха с глупости и това ставаше винаги върху негов гръб. Един следобед например тя пожела да разгледа фреските на някакви черкви в Месемврия. Червенко вървеше след нея между полуразрушени зидове, обраснали с мъх, и правеше непрекъснато снимки, докато най-после го ухапа едно отровно животинче, паяк или влечуго, тъй лошо, че цялата му ръка се поду. Друг път тя бе довела в къщи като модел за рисуване един мръсен гърбав просяк, който му открадна табакерата. Но не можеше да бъде другояче, когато всички засилваха манията ѝ, че е художничка. Тя бе рядък урод, безподобен екземпляр в техния род на делови фабриканти и между жените изобщо.

Сега тя пак кроеше нещо. Червенко позна това по нервното потреперване на бузата ѝ. Той се опита да я наблюдава, но веднага реши, че това е безполезна работа. Той никога не можеше да разбере нещо от зелените ѝ очи на русалка, които другарите му намираха тъй прекрасни.

В тоя момент те гледаха пред себе си втрещено и неподвижно, като очи на рис или дива котка, която дебне плячката си. И за Червенко нямаше никакво съмнение, че плячката ще бъде пак той.

Тя се усмихна изведнъж като смахната, на себе си или на някакъв далечен образ, после се изправи бързо и каза високо:

— Искам да отидем на моста.

Червенко въздъхна с облекчение, понеже се касаше само за отиване до моста, а не до Созопол или Ропотамо например, където тя обичаше да рисува. Но даже и в последния случай той съзна, че не би имал воля да се възпротиви. Той знаеше, че по-скоро би предпочел да пукне, отколкото да позволи някой друг да придружава сестра му, когато тя искаше да бъде с него. Тя му се налагаше с някаква странна магическа сила, която сякаш извираше от очите ѝ. Дори когато страдеше физически от постъпките ѝ, той не намираше сила да се освободи от властта ѝ.

— Какво ще правим на моста? — попита той не за

друго, а просто за да не изглежда, че се подчинява тъй сяло.

От сутринта той изпитваше усещането, че в идването им на плажа имаше нещо нередно, опако и предумишлено, нещо, което се управляваше от мозъка на Адриана, водеше към абсурдни положения и го тормозеше страшно. Какво търсеше тя на плажа, именно на този плаж, защото нищо не им пречеше да отидат, както всяка сутрин, на плажа при вилите?

— Искам да плувам — заяви тя.

Тя отиде в кабините и се върна след малко с гумена шапка и майо. Червенко тръгна след нея, преизпълнен от усещане за фатална неизбежност, за развръзка на събития, които го подтискаха от сутринта. Сега щеше да стане, каквото трябваше да стане — някаква безмерна глупост от страна на Адриана. Червенко щеше да разбере най-после защо бяха дошли в града. Ако Адриана, която ненавиждаше тълпата и шума, бе излязла от вилата, бе зарязала боите и книгите си, за да дойде на това просташко място, на тоя мост, мокър и мръсен, по който хората стояха натъпкани като сардели, причината за всичко това трябваше да бъде нещо необикновено. Тя бе дошла тук, за да види или да направи нещо — нещо безспорно смахнато, — чиито последствия щеше да понесе пак той. Съзнанието за това не го напушаше нито за миг, но приближаването на развръзката го изпълваше с известно облекчение. Измъчваха го само глъчката, миризмата на голи, мокри тела и безобразието, с което разни гамени блъскаха нарочно или без да искат, раменете на сестра му. Но тя упорито вървеше напред, като от време на време запушваше с ръка носа си. Като стигна до края на моста, тя почна да се качва по стълбите на първата площадка. Тук, слава богу, навалицата бе по-малка. Като се обърна назад, Червенко забеляза, че зад тях вървеше двойникът на Клерк Гейбъл, и това го изпълни с досада. Безспорно двойникът бе красив мъж, но лицето му имаше нахална самоувереност — мазна и отблъскваща. Очевидно той се бе отделил от компанията на румънката заради сестра му.

В това време Адриана се изкачи на втората площадка, след това на третата и на четвъртата. Червенко я следваше неизменно. На предпоследната площадка нямаше никого и тук Адриана, малко задъхана от бързите движения по стълбите, се облегна върху парапета с поглед

устремен нагоре. Червенко, запъхтян, се изправи до нея. Развръзката приближаваше, приближаваше! . . . Той съзна, че ей сега в този момент разкрива изведнъж тайната на сестра си, обмислената, целесъобразност на всички команди, които бе изпълнил от сутринта. Със странен и пронизващ блясък на зелените си очи, с блясък, който той изобщо не бе виждал никога досега, тя гледаше лицето на бронзовия мъж върху най-горната площадка.

Отначало Червенко почувствува облекчение — свободата на медиум, изтърван внезапно от волята на хипнотизатора. Стана му весело, приятно. По силата на някаква нишка, която съединяваше сърцата им, удоволствията на Адриана му причиняваха тайна радост. Това бе тъй, дори когато страдеше, дори когато я придружаваше в Созопол или в Месемврия. . . Сега изпитваше същото чувство. Той се радваше, че сестра му се бе «заплеснала» по този мъж с умно и честно лице, а не в противната физиономия на двойника на Клерк Гейбъл например. И Червенко се ухили жизнерадостно. Всред това мигновено усещане на свобода, което го обзе, той почувствува нужда да се шегува, да извика високо: «Значи, ето каква била работата!» Но смрази го хладният поглед на сестра му. Тя не искаше тайната ѝ да бъде открита. И под ужасната сила, която се излъчваше от нейните очи, той отново се превърна в безволев автомат, като покрай мъката на своето честолюбие изпитваше неизразимата, приятна сладост да ѝ се подчинява.

V

С вид на Байрон, преплувал Дарданелите, куцийт плувец се бе върнал от шамандурите на пясъка и Адамов стоеше вече с лице към плажа, когато Адриана и Червенко се изкачиха на четвъртата площадка. Когато видя Адриана, той не се сети веднага, че това бе «чудото», за което говореше Мария. Той си спомни само, че бе срещал и друг път някъде тия странно красиви зелени очи. Понеже нямаше навик да фиксира жени, той веднага отклони лицето си, но в същия миг усети повелителна нужда да я погледне отново. Неподвижният ѝ светещ поглед бе все тъй устремен в лицето му. Той пак бързо отклони главата си, като съзна, че с това изпадна в не-

удобно положение. Същевременно си спомни, че точно същата размяна на погледи бе станала една вечер помежду им пред ресторанта на казиното. Тя се мъчеше да гарира своя ролс-ройс и едва не счупи фара на един беден фиат, като го гледаше по същия начин. Че е хубав и здрав, мъж на място, той си знаеше отдавна. Дори не се сърдеше много, когато богатите, подпухнали жени го гледаха втренчено, макар да изпитваше противното усещане, че по тялото му лазят мръсни, лепливи буболечки. Сега той не изпитваше нито помен от това усещане, а, напротив, облъхна го приятното чувство, което събуждаше в тялото му погледът на Мария. Само че това чувство сега не идеше от очите на Мария, а от две пронизващи, непознати очи и това го смути. «Ето че ставам смешен — помисли си той. — Една жена ме погледна и аз се разтрепервам.» Това му се стори тъй унизително, че просто го ядоса. В забъркването му имаше нещо, което оскърби кристалния образ на Мария. «Нима е по-хубава от нея?» — помисли той отново, ала веднага съзна, че това бяха два образа, които изобщо не можеха да се сравняват. Малката и руса главица на Мария събуждаше представа за полски синчеч, за пролетен ден с цъфнали бадеми по брега на морето, които изпълваха душата с тиха радост и спокойно щастие, докато непознатата приличаше на разкошна чайна роза, която излъчваше сладострастие и мъка. Ако в Мария имаше опалово сияние на бисер, личността на непознатата светеше с твърд и пронизващ блясък на диамант. Той прекара всички тия образи и сравнения през главата си, като се учудваше на своята слабост и това мигновено разколебаване във верността към Мария. Той дойде на себе си и се нарече «глупак» едва когато съзна, че тази жена е богата и недостъпна и че само автомобилът ѝ струва половин милион лева. Сега той се ядоса още повече на своята слабост, и то не толкова, че бе изневерил мислено на Мария, колкото за това, че се вълнуваше и смущаваше от една жена, с която нямаше и не можеше да има нещо общо.

Той дойде напълно на себе си, като изпитваше за първи път някаква тъпа горчивина от живота, и като обърна гръб, отиде на срещуположния край на площадката. Лятото изглеждаше тъжно и знойно. Жарът на слънцето се изсипваше от оловносиния простор на небето в тъмно-зелената вода, по която плуваха като жаби в басейн

човешки тела. Но всред тоя пристъп на внезапна меланхолия, която го обзе, той пак съзна, че в живота му остава нещо здраво и свежо. Образът на Мария, дребната ѝ фигурка, косата, очите и устните ѝ, в които трептяха прозрачни акварелни цветове, отново изпъкнаха пред него. Прощаващ и нежен, тоя образ го гледаше пак с лъчезарна усмивка. Мигновената криза, която преживя, бе само засилила любовта му към нея. Той си каза уверено, че жената, която стоеше зад него, не можеше повече да го смути.

И наистина, когато тя стъпи върху дъската, от която плувците се хвърляха, и се обърна внезапно назад, той срещна пак зеления пламък на очите ѝ, но не трепна, а го издържа докрай със силата на вътрешното спокойствие, което се бе възстановило у него. Но заедно с това той съзна, че безразличието, с което я гледаше сега, я засегна дълбоко. Когато се обърна втори път, очите ѝ светеха с израз на разгневена котка. Той издържа и този поглед с убийствено за нея равнодушие. А-ха, ето че тя бе дошла тук да пофлиртува. Защо не? Всичките богати, разглезени жени, които живееха във вилите и идваха в града с автомобили, имаха понякога тоя мил навик да се качват на моста с кавалерите си, за да се пошегуват с коменданта на спасителите (казват, че бил интелигентен!). По същия начин, както се шегуваха с оркестрантите от джаза, с келнерите или с коафьорите си. Безспорно това бе признак на демокрация, специфична българска черта на простота в отношенията и когато в разговора нямаше прекалена снизходителност, Адамов умееше да го поддържа духовито.

Но ето че сега една от тия жени, най-младата и най-хубавата от всички, които бяха идвали, го изпълни изведнъж с омраза. И той я намрази заради мъката, която му причини с очите си, и заради смута и колебанията, в които хвърли душата му. Но не я ли намрази още и за това, че тя бе разкошен узрял плод на живота до някаква огромна пропаст и до който съществуването на Мария никога нямаше да му позволи да достигне? Тя не направи нищо, не каза нещо и все пак в идването ѝ, в начина, по който го гледаше, имаше някакво престъпление. Защо го пронизваше с очите си, когато гарираше автомобил пред казиното, защо бе дошла да върши същото тук?

VI

Сега тя предсещаше, че даже ако направи опит да го заприказва, той ще отговори с вежливо безразличие, по начин, който щеше да я унизи. «Той едва ли има на гърба си повече от костюма, с който го видях онай вечер — помисли тя, — и бедността го прави горделив. Сигурно е уверен, че идвам тука, за да го разгледам като интересно животно. На всеки случай проявява характер, като дава вид, че не го обиждам.»

Между това минутите течаха, а тя все още не бе предприела нищо. Слънцето изливаше огнени лъчи, а кожата ѝ не бе потъмняла достатъчно и можеше да изгори. Изведнъж тя усети, че почва да се разколебава, но това я изпълни с остра, мъчителна тъга. Възможността да се върне във вилата, без да е направила нещо, и да продължава да мисли за него ѝ се стори непоносима. При това нямаше съмнение, че той бе интелигентен младеж. Това личеше по чистите ръце, по липсата на безобразна татуировка върху тялото му. В телата на рибари и гребци, които тя обичаше да съзерцава с очите на художничка, имаше някаква символична красота, но заедно с това нещо грубо и маймунско, което възбуждаше у нея отвращение при мисълта да се докосне до тях. В тялото на тоя младеж, напротив, звучеше чистата и съвършена елегантност на парнаски стих. Безспорно в изкуството тя държеше за символиката, но в живота милионите на баща ѝ бяха създали един хубав, слънчев Парнас, всред който тя изтънчваше ума си, за да си измисля все по-странни удоволствия. Тя живееше всред някакъв чуден мир от звукове и образи, до които не стигаха ни грижите на живота, ни задълженията му. Тя слизаше от този свят, подобно на боговете от Олимп, само когато трябваше да осъществи известно свое желание. В тия случаи Червенко служеше като посредник между нея и хората.

По-миналата вечер тя го бе накарала да я заведе на концерт с музика от Дебюси, но после намери едно роднинско семейство и великодушно му разреши да я чака на дансинга. За Червенко нямаше нищо по-страшно от концерт. Той предпочиташе да го умъртвят, както в градината на мъките, със звук на биеща камбана, отколкото да слуша два часа виене на цигулки. След концерта тя закарва роднините си до дома им, а после отиде при Чер-

венко на дансинга. И докато гарираше колата, видя този младеж.

В действията на Адриана към мъжете изобщо липсваха бурни, импулсивни решения. Тя се отнасяше към тях като към повече или по-малко интересни книги, изложени по витрините, които можеше да си купи, когато пожелае — понякога веднага, понякога като мине повторно и се сети отново за тях. Още от крехка възраст тя идваше по неизбежност чрез брат си в досег с младежи от своята среда. Отначало тя търсеше между тях героя на някой от тъжните и страстни романи, които обичаше да чете, но не го намери. Тя искаше да постигне обекта на любовта си с усилие, с мъка и сълзи, за да му се радва после, но вместо това всичко пред нея се хлъзгаше без съпротивления. Искеше да види един дон Хозе, един герой на абата Прево, но всички мъже, които изоставяше, си намираха веднага нова любовница. Тя преживя много приключения с модни франтове и изкара безброй флиртове, които почваха в Чамкория, продължаваха на игрищата за тенис и свършваха през някой зимен бал в столицата. Понякога тя оставаше целомъдрена, но не от благонравие, а просто за това, че презираше обожателите си. Те бяха или енергични младежи, на които умът щракаше само как да спечелят пари, или банални, мухлясали образци на елгантност и добро държане — непостижим идеал на бедните момичета без зестра. И понеже все пак трябваше да се омъжи за някого от тях, тя все отлагаше това събитие за по-късно като дребна неприятност, като вадене на зъб или операция върху счупен нокът. Неусетно тя свикна да гледа на любовта като на примка, която кара глупавичките девойки от нейната среда да се омъжват за пресметливи младежи, за ревниви и досадни опекуни, които още първите години бързаха да осигурят трайността на сключената сделка с много деца. И като слушаше как тия родилки се мъчеха в ръцете на гинеколозите, тя изпитваше към тях съжаление и присмех като към бедни, глупави животни. Тя не подозираше, че те все пак постъпват по-разумно от нея, защото се подчиняват на естествения закон на живота. На нея и през ум не ѝ минаваше, че като живееше всред тая абсолютна свобода, всред лукс и сладострастие, най-после щеше да дойде момент, в който всичко това щеше да ѝ омръзне, и тогава нямаше да има с какво да го замени. Ако всяка омъжена жена си почи-

ваше от светските удоволствия поне през траенето на една законна бременност, Адриана пиеше от отровата на тия удоволствия непрекъснато, пиеше като безумен пияч, седнал до маса с ликьори, и избираше най-силните, най-острите между тях. Постепенно тя почна да чувства някаква странна умора в сетивата си, една тъпа и разлята досада, която сякаш отнемаше квинтесенцията на всяко възбуждане. Отначало това бе като чисто физическа умора и се изпаряваше след няколко дни почивка и усамотеност, но с течение на времето ставаше все по-често, съгъстяваше се, вземаше форма на меланхолия, на пустота и сурова печал, която обхваща човека в късна есен при вида на гора, от големите клони на която вятърът брули последните сухи листа. Тогава я обземаше мъка, животът ѝ се струваше безсмислен и тя неволно почваше да мисли за смъртта. Но щом почнеше да мисли за смъртта, облъхваше я ужас, някакъв леден и смразяващ хлад, тъй че искаше да извика някой от мъжете при себе си. Тя изпадала в това състояние след любовни срещи, след дансинг, бал или пък след пътуване. Тогава тя решаваше да се омъжи, но веднага съзнаваше, че тая мисъл сега, именно сега, и много повече от всеки друг път я изпълваше с отвращение и смъртна скука.

Като ѝ омръзнаха физическите, тя доби наклонност към интелектуални удоволствия. Почна да чете много и да рисува — навик от детинство — под ръководството на видни специалисти. Отначало тя рисуваше без мисъл, без техника, да убие скуката си, също така, както някои дами от висшето общество в припадъка на климактерно оглупяване пишеха сантиментални романи. Под влияние на високите хонорари, които получаваха, видните специалисти я провъзгласиха веднага за родена художничка, за самобитен талант, който трябва да се развие непременно. В действителност тя усвои малко техника и в платната ѝ почна да прозира някаква мрачна символика — израз на досадата и меланхолията, които започваше да изпитва от живота. По подобие на други, възрастни и малко вдетинени жени от столичното общество тя създаде около себе си нещо като бохемски кръг от млади хора на изкуството, в който въведе култа на Бодлер, на Верлен и на няколко нещастни български поети, възпяващи страданието. Тия хора предпочитаха да идват у нея, защото бе млада и красива, не им четеше

стихове, облечена в бяла туника, и поне не дрънкаше глупости, когато им показваше платната си. Тук човек можеше да види как гладни пролетарски поети ставаха поклонници на чистото изкуство и как художници без зимни палта ядяха на топло майонеза. Тия млади хора естествено се влюбваха в нея и така тя доби вкус към нов вид удоволствие — да ги измъчва. С внимание и лек флирт тя хвърляше в душите им ужасния и мрачен пламък на безнадеждна любов, за да се наслаждава след това на болките им. Тя почна да намира с тоя извратен садизъм на сърцето някакво висше сладострастие, с което компенсираше подсъзнателно липсата на очарователна и нежна мъка в досегашните си приключения. Като измъчваше някого до смърт, тя също почваше да страда малко и заедно с това да го обича. Тая болезнена любов се въплъщаваше след това в страдания и символичен израз на портретите ѝ, в тъжните и задушени багри, с които насищаше пейзажите си. Така тя създаваше у себе си известна оригиналност, преживяваше донякъде искрената радост на творчеството и съвсем невинно идваше до заключение, че животът все още бе пълен с удоволствия, които само трябваше да се намират и преживяват.

Тя си каза именно това оная вечер, когато гарираше колата пред сладкарницата. Нейното око на художничка анализира веднага умното и хубаво лице на младежа, който минаваше по тротоара. Това бе лице на моряк, загоряло, спокойно, енергично, но очите и линията на устните му ѝ подсказаха веднага, че то можеше да страда. Тя си спомни един млад поет от своите познати в София. Той имаше също такива страстни, хубави очи. Само че тоя поет бе тънък, слаб, докато тялото на младежа, когато видя, бе като на тигър. Очевидно с един удар той можеше да повали дори Червенко, който също имаше здрави мускули и посещаваше тренировките на някакъв боксов клуб в София. Изведнъж я обзе желание да го проследи, но после се опомни: работата можеше да свърши с циничен въпрос от негова страна.

Като слизаше от колата, тя почувствува приятно вълнение, сякаш нещо я гъделичкаше по гръбнака. При това тя съзнаваше, че вълнението идваше повече от израза на лицето му, от тия хубави тъжни устни, които би могла да нарисува. На дансинга тя разправи живописно за срещата си с младежа.

— Как, нима не знаеш? . . . — попита една нейна братовчедка. — Това е комендантът на спасителите! . . .

И после добави:

— Модно е да се флиртува с него!

Тя знаеше това съвсем сериозно, както знаеше, че бе модно да се обуват копринените чорапи наопаки или възрастни жени да ходят с млади момчета.

След два дни Адриана имаше пълни сведения за него. Тя научи например, че той съвсем не бе просто момче, а даже, напротив, говореше английски и наесен се готвеше да стане трети капитан в кораб. Освен това стана ѝ известно, че въпреки ухажванията на толкова жени той оставаше верен на едно малко, русо момиче, негова годеница.

И ето днес тя стоеше тук на моста лице срещу лице с интересния красавец, но не защото бе модно, а защото през тия дни в нея узря ново, странно влечение. Неговата личност приличаше на коктейл, който човек трябваше да изпие наведнъж, за да изпита акорд от множество усещания.

Като алчна пантера тя се наслаждаваше предварително с поглед на жертвата си. От опит на минали приключения тя предсещаше, че в този мъж имаше едновременно всичко, що е търсила досега. В него трептеше вълшебно съчетание от прелест на младо и силно животно, от нежна чувствителност, от сладострастие и възможност да страда. Освен това в късата драма с погледи, която се бе разиграла между тях, тя откри нещо съвсем ново: в погледа му бе светнала изведнъж твърда стоманена упоритост, рефлексът на силен мъж, който се готвеше за отбрана. Досега всички мъже бяха като бикове, на които веднага успяваше да постави халка на носа. С този работата изглеждаше друга. Той държеше за годеницата си, за дребното русо момиче, което навярно обичаше. Щеше да окаже съпротивление, а това обещаващо ново, непознато досега за Адриана удоволствие.

«Да, той е с характер» — помисли си тя още веднъж, като срещна за трети път неговия спокоен, невъзмутим поглед, който сега дори не правеше опит да я избегне. Тя се разколеба повторно, но не в целта, а в начина на действието. Всъщност тя бе дошла тук да го разгледа и засега можеше да се задоволи само с това. Но тя си знаеше, че тоя хубав атлазен гръб, тия силни, мускулести бедра

щяха да ѝ докарат неприятно безсъние през нощта, щяха да я накарат да излезе по пижама на терасата и да пуши. . . Колко хубаво щеше да бъде, ако тя можеше да стане с него близка изведнъж и сега, вместо да се чудеше какво да предприеме, да си докосваха телата приятно! . . . Опитът я бе научил обаче, че вкусът на набързо приготвените коктейли не излиза, както трябва. Раздразни я само неговото спокойствие. Дали ще рискува да го помислят, че е важен простак? Тя отиде до края на дъската, от която се хвърляха в морето, с надежда да привлече вниманието му, но той обърна лицето си към плажа и не видя нищо.

Изведнъж тя усети, че загубва самообладанието си. Може би това се дължеше на слънцето, на гумената шапка, на гнева, който почувствува внезапно. . . На нея ли тия номера! . . . И без да съзнава ясно какво върши, тя се покати по стълбите на последната площадка.

Червенко я последва автоматично.

— Ще скачате ли? — попита Адамов.

— Да — каза тя просто.

VII

Между това долу, на терасата и в подножието на моста, настъпиха събития, за които хора от висшето общество трябваше да държат сметка. Именно докато Адриана сновеше по четвъртата площадка, станаха следните неща: най-напред на моста и по площадките му се събраха всички гамени из плажа и свободни донжуани, привлечени от хубавото тяло на Адриана. Това става не за друго, а защото тя не бе идвала досега на баните и всички я помислиха за нова конкурентка в състезанието. Като видя навалица, простият народ също почна да се трупа. Двойникът на Клерк Гейбъл, който дотогава извършваше само стратегически движения, на свой ред извика с ръка Цецилия Попеску и аристократите от терасата. Скоро в подножието на моста се събра разнородна тълпа, която запаше нагоре и чакаше да стане нещо.

— Какво има? — попита Цецилия Попеску.

— Конкуренцията флиртува — каза Клерк Гейбъл.

— И ухажборите ѝ се пукат! — добави румънката.

Двойникът погледна саркастично младежа с хавлията. «Говедо» — помисли младежът с хавлията. Той изпит-

ваше ненавист към двойника, първо, защото последният се опитваше да изложи Адриана, и, второ, за това, че бе вдигнал компанията тъкмо в един много приятен миг, когато коляното му се допираше до голото бедро на румънката. Той взе упрека на Цецилия много тежко и се помъчи да я спечели наново.

— Да се върнем на терасата! — предложи той.

— Искам да разгледам съперницата.

— Тя няма да вземе участие в конкурса.

— Миличък! Защо!

— Защото не е. . . хубава като вас.

Той без малко щеше да каже «. . . глупава като вас!» — но това нямаше голямо значение и той нежно поталя ръката ѝ. Поласкана от жеста му, тя реши да го привърже по-силно.

— Едно румънско момиче от добро общество никога не би се излагало с прост моряк.

— Знам — каза донжуанът и веднага помисли: «То би постъпило като мадам Лупеску.»

Сега за всички стана ясно, че Адриана бе отишла горе да си подрънка с коменданта на спасителите. Плебеят също схвана това и почна да го коментира по свой начин.

— Върви му на синковеца! . . . — високо извика един общарски работник с широки черни гащи до коленете. Двама шлосери изръкопляскаха многозначително. . .

— И аз обичам пилешко месо! — заяви някой.

Тълпата одобри любителя на пилешко с висок смях. Постепенно коментарите се насочваха към Адриана.

— Бедрата ѝ са малко мършави!

— Ти какво искаш — дебели!

— Хубава е, хубава — авторитетно каза някой.

— Бива си го момичето!

— А какво търси горе? — внезапно попита една сводница.

— Тъй, разхожда се девойчето — обясни една малка, нощна пеперудка в жълт костюм, Тя изпитваше меланхолично удоволствие да брани честта на порядъчните жени.

— Знам ги аз богатите! — каза сводницата.

Тя знаеше за богатите много неща, но се страхуваше да не стигнат до ушите на полицията.

— На тях всичко е позволено. Карат си курорта и пет пари не дават.

— А ние работим ли, работим. . . — горчиво констатира една шивачка!

— Познава се, преработила си — каза пеперудката. — Затова си тук.

Тя продължаваше да изпитва странна симпатия към непознатото момиче. Ако даже богатите жени се навираха сами в ръцето на мъжете, тя нямаше да се срамува толкова от занаята си.

— Гледай си кавалерите — изръмжа шивачката.

И понеже смяташе унизително да се разправя с проститутки, скара се на мъжа си:

— Ти какво зяпаш нагоре?

— Гледам дали ще скочат — излъга мъжът ѝ.

Всъщност гледаше Адриана и си мислеше за нейния ролс-ройс. Той бе шофьор и изпитваше странно тайнствено уважение към хора с ролс-ройс. Мечтата му бе да стане шофьор на такава кола, в богато семейство, да има чисти дрехи и елегантна фуражка и да ухажда камериерките. Засега той превозваше с мръсен камион слънчогледово семе и кюспета. Но като излъга високо жена си, той създаде убеждение в околните, че Адриана или брат ѝ трябваше да скочат. Мълвата се разпространи бързо.

— Те ще скочат?

— Ще скочат! . . . Ще скочат! — повтаряха всички.

— Високо.

— Казват, че били отлични плувци.

Сега тълпата очакваше великолепно зрелище на две голи тела, които се хвърлят от осемнадесет метра височина. Това не се случваше всеки ден. Бъдещите участници в състезанията за скачане бяха смутени, но с престо-рен скептицизъм поклащаха глава. От четвъртата площадка смееха да се хвърлят само най-добре тренирани плувци.

Слухът стигна до Цецилия Попеску и джентълмените от терасата.

— Невъзможно! . . . — каза двойникът на Клерк Гейбъл.

Той също щеше да вземе участие в състезанията и се надяваше на втора премия.

— Да, ще скачат! — повтори човекът, който бе споменал за румънския крал.

— Откъде? — попита Цецилия.

— От последната платформа.

— Ами! Поза!

— Ще видите!

— Но аз не съм ги виждал да скачат досега — каза младежът с хавлията. — Миналата година ходиха в Довил.

Хайлайфът от терасата се раздели на две групи. Едната твърдеше, че Адриана и Червенко ще скачат, а другата — че няма да скачат. Но съмненията изчезнаха, когато Адриана и брат ѝ се изкачиха по последната платформа.

Тълпата, предвиждайки неவிждано зрелище, почна да ръкопляска.

«Трябва да са полудели» — помисли младежът с хавлията.

Той почувствува дълг да отиде при тях, да ги вразуми и да ги смъкне долу, но Цецилия бе впила ноктите си в ръката му и не му даваше да мръдне.

VIII

Като чу отговора на сестра си, Червенко усети как краката му се подкосяват и това бе като ужас пред неминуема катастрофа. Тъмното предчувствие, което го тормозеше от сутринта, че сестра му ще извърши някаква смахната постъпка, сега се очерта ясно, изведнъж, като страхотна неизбежност, заедно със самата постъпка. Той бе изпитал подобно усещане, когато веднъж караше колата с осемдесет километра в час и внезапно пред него се изпречи каруца с чакъл. Но тогава той натисна спирачките и макар да спуска лявата гума, автомобилът не се преметна, а само разби фаровете си. Когато се касаеше за механизми, мотоциклет, автомобил или радио, Червенко винаги се справяше с тях, защото механизмите се подчиняваха на волята му. Сега работата бе съвсем друга. Адриана го бе повлякла в едно приключение — той знаеше вече какво — и тя приличаше на кон за надбягване, бясно устремен към целта. Червенко затова не обичаше ездата, защото конете приличаха на сестра му — когато се спущаха в галоп, не можеше да ги управлява или спира.

Сега той съзнаваше, че бе станало нещо непоправимо,

защото чу отговора на сестра си. Същевременно той видя как познатите му от терасата дойдоха на моста, извикани от двойника на Клерк Гейбъл, видя постепенното натрупване на други хора, на румънката, на конкурентките, на близки момичета от вилите, които ухажваше. Видя и простолюдието, слушаше коментариите му — груби комплименти и просташки възклицания. И всички тия хора като по даден знак решиха изведнъж, че той и Адриана трябва да плонжират оттук, от това място, високо осемнадесет метра. Че бяха решили именно това, той не се тревожеше много. Всеки можеше да се изкачи на платформите, да погледа и да си слезе. Тормозеше го онова, що бе чул на дансигна, а именно, че е «модерно» да се флиртува с коменданта на спасителите. Адриана се бе «занесла» по него и докато това можеше да си мине тъй, незабелязано, нямаше нищо лошо. Но ако целият плаж видеше, че тя бе дошла тук да «пофлиртува» само, положението ставаше отвратително. У Червенко се събуди изведнъж суетна, аристократична гордост. Той и сестра му произхождаха от старо индустриално семейство. Прадедите им в началото на миналия век още в тъмнината на робството бяха въвели в България първите тъкачни станове, движени с машини, бяха обличали цели турски армии. Техният род нямаше нищо общо с парвенютата след войната, с новите богаташи. Тъй например Адриана никога нямаше да вземе участие в конкурса за красавици, както Червенко никога нямаше да почне сделки с разни «представители» и ментарджии, които вечер идваха пред сладкарница «Савоя» с евтини коли. Дори в любовния си живот, колкото и да бяха разпуснати, имаше нещо, с което стоеха над другите. Ако Адриана обичаше да измъчва гладни поети и художници, в това поне липсваше вулгарният цинизъм на толкова други меценатки. Ако Червенко прелъстяваше момичета от добри семейства, това ставаше, защото момичетата идваха сами в гарсоньерата му и всяка се стараеше да уплете милионите му, както може. Да, Адриана и Червенко си знаеха всичко това и се държаха винаги на нужната висота. Сега Червенко страдаше ужасно. Адриана действително бе дошла при коменданта на спасителите, за да се «занася» малко. Но това не бе станало от мода, от суетност, а по силата на някаква болест или вътрешна ненормалност, които той смутено подозираше у нея. Мисълта, че тълпата, която

гъмжеше долу, щеше да изтълкува идването ѝ по своя циничен и плосък начин, го оскърбяваше дълбоко. Освен това навярно същото щеше да си помисли и тоя хубав бронзов мъж. Като го видя отблизо, той съзна, че сестра му имаше всички основания да се «занася» Какъв гръб!... И не изглежда просто момче. Като погледна очите му, Червенко си спомни, че бе разговарял в странство със знаменити инженери, които откриваха все нови машини за камгарни и щрайгарни платове, но дори те нямаха такива умни очи. Всичко това го разстрои още повече. Тоя интелигентен младеж навярно също се подиграваше вътрешно със сестра му. Защо дойдоха тук? Той сигурно знаеше за модата да се флиртува с него, но си имаше годеница, на която не искаше да изневерява, и сега се присмиваше на сестра му ужасно, както на другите гъски, които идваха да опитват прелестите си.

Нямаше никакво съмнение, че и Адриана разбираше това. Когато се качи на последната площадка, зелените ѝ очи святкаха диво. Очевидно тя не съзнаваше какво върши. Тя бе решила само да спаси достойнството си, да му покаже, че не идва за него. Дори преди Адамов да я попита, Червенко знаеше, че тя бе решила да скочи, защото това бе единственият оправдателен повод за идването им на моста. И като чу отговора ѝ, той изпита ужас и в същото време някакъв ням възторг от сестра си.

Но сега пред него изникна страшният въпрос, как ще скочи. Наистина те бяха свикнали с морето от деца, знаеха да плуват добре, но всичките им развлечения с воден спорт не излизаха от границите на приятното, безопасното. Постиганията оставаха за хора, които не можеха да блеснат с друго. Те бяха скачали от четири, от шест, от осем метра. Но дори тия малки височини изискваха тренирано дишане и здрави нерви. А ето че сега Адриана бе изправена внезапно пред огромната височина от осемнадесет метра, пред възможността да се зашемети, да получи вътрешно кръвоизлияние, да се удави... При това тя нямаше никаква предварителна подготовка. Тая година тя се бе потопила в морето едва няколко пъти, и то за съвсем кратко.

Изведнъж Червенко почувствува смъртната опасност, която заплашваше сестра му. Обзе го някакъв хладен ужас и съзнанието, че остава сам, безпомощен сред тоя свят, който иначе не бе лош, но без Адриана сякаш изгуб-

ваше всичката си привлекателност. Той бе осем години по-малък от нея и откакто помнеше живота си, винаги я чувствуваше като могъщо, красиво същество, което бе свикнал да обожаваше. Тя го тормозеше наистина, но не винаги. . . Когато се разболееше например, тя бе, която стоеше непрекъснато до него и му даваше лекарствата, тя бе, която го спасяваше от дългове на карти или от непоносимо главоболие след нощ, прекарана в пиене. Тя бе също тъй, която го предпазваше навреме от съмнителни приятели; от мошеници и хитри жени. Нейните зелени хубави очи, очи на водно божество, на русалка, го държеха винаги във властно подчинение, в ням екстаз. Да, той си знаеше, че я обича страшно, че не може да живее без нея. . .

Той погледна Адриана с нежна обич и безкрайна привързаност, като вярно куче, което повдига глава към господаря си.

И като взе решението си, почувствува изведнъж прилив на енергия, който за първи път в живота му го направи господар над Адриановата воля.

IX

— И двамата ли ще скочите? — попита Адамов.

— Не, само аз — каза Червенко. И после добави твърдо: — Сестра ми също иска, но не ѝ позволявам.

— Досега оттук не са скачали жени — спокойно заяви Адамов.

В гласа му нямаше нито смях от ирония или от съмнение, че двамата бяха дошли тук за нещо друго, освен да скочат.

Неочакваната бързина, с която се разви разговорът между мъжете, отне на Адриана всяка възможност да реагира. Тя погледна брат си с неподвижно, вкаменено лице, после очите ѝ добиха малко влажен блясък и върху бузите ѝ се появиха две розови петна. Следващия миг тя се овладя напълно. Всяка реакция от нейна страна ставаше излишна, дори опасна и смешна. Тя съзна само едно: че в известни моменти брат ѝ приличаше на самата нея.

— Каква е височината оттук? — попита Адриана.

— Двадесет и два метра. Счетири метра над олимпийския размер.

Адриана побледня. Червенко подсвирна с вид на човек, който се учудва, но не се плаши. Всъщност той почувствува за втори път подкосяване на краката си.

Адамов невъзмутимо разгледа тялото му. Боксьорските рамене на Червенко даваха известна илюзия, че може да бъде плувец за състезания, но за плонжиране от двадесет и два метра и дума не можеше да става. Освен това кожата му бе почти бяла, което показваше, че тази година не е тренирал никъде. И ето изведнъж искаше да плонжира от такава височина! Прозрачна глупост.

Същите мисли минаха последователно и през главата на Адриана.

«Комедията е ясна — помисли тя с отчаяние. — Но той се преструва, че не забелязва нищо.» Изведнъж тя се почувствува унижена, жалка, почти недостойна да стои срещу тоя младеж, който я надвишаваше стократно с кавалерството си, нея, изтънчената интелектуалка. «Има характер — помисли тя за трети път, — да, превъзходен, силен характер!» И в същия миг тя усети към него ново чувство, което бе приятно, но някак странно. Той можеше да смаже и двамата със саркастични отговори, както можеше да ги смаже с юмруците си и да си отмъсти на една празна светска жена, която бе дошла да го разгледа на моста, водена от съмнително любопитство. Но това щеше да я унижи прекалено и той не го направи. «Щади достойнството на хората» — продължи да мисли тя, но веднага след това нейният покварен скептичен ум си зададе въпроса: Защо? «Отстъпление — си каза тя тогава, — да, това е отстъпление, защото му харесвам!» И в тялото ѝ нахлу остра животинска радост, която прогони новото и странно чувство.

— Скачали ли сте скоро? — попита той невъзмутимо.

— Да, в Довил — важно каза Червенко.

— Искам да кажа, тази година — уясни Адамов.

— Не! — побърза да отговори Адриана.

Изведнъж през главата ѝ мина острата мисъл за опасността, на която се излагаше брат ѝ. На всичко отгоре снощи имаха гости и той бе пил много ликьори.

Адамов не обърна лице към нея, но взе отговора ѝ като даден от Червенко.

— В такъв случай по-добре би било да тренирате няколко дни от малка височина.

«И аз мисля така» — щеше да каже Адриана, но гор-

достта я предварди от подобно шарлатанство. Вместо това тя помисли: «Почтен характер. Невероятно почтен характер. Ето че се старая кавалерството му да мине незабелязано!» И тя отново изпита към него предишното странно чувство, което пак биде пропъдено от покварената половина на ума ѝ, която казваше: «Хитър флирт; почти салонен. . . знае как да се харесва на жените!»

Той имаше хубав басов глас — глас на мъж, който живее на открито и пуши остри цигари. Адриана си го представи в смокинг, с черен папион. Такъв мъж би станал в София огнище на дяволски страсти.

— Да, по-добре! — повтори той с пълно равнодушие.

Думите му обаче раздразниха Червенко. «Ето че почва да ме съжاليا!» — помисли той с гордостта на човек, свикнал да раздава, а не да получава снизхождение. Той можеше да търпи само снизхождението на сестра си, лъчезарно и умно създание, което стоеше над всички.

— Като че се боите да не ви създам работа? — произнесе Червенко.

— Естествено — каза Адамов.

И за първи път се усмихна слабо.

— Винаги ли правите такива предупреждения? — бързо попита Адриана.

— По задължение — непроницаемо отвърна той.

— Изглежда, че не е приятно да се мокрите за кой да е — обидено забеляза Червенко.

— Плащат ми — каза Адамов.

«Чувствителен — помисли Адриана, — умее да настъпва, а това показва, че не желае да се харесва непременно. На всеки случай води разговор като франт.» Изведнъж тя забеляза кутията му с английски цигари. «О-хо! Ето че пуши «Player's Weight»! . . . Сигурно подарък от богата приятелка!» Тя изпита чувство, подобно на ревност, но понеже не бе изпитвала никога ревност досега, не можа да съзнае това чувство и покварената половина на ума ѝ си каза саркастично: «Ако постоя още малко, ще открия, че прилича на жиголо.» В личността му обаче липсваше друг лукс. До кутията с цигари стоеше евтиният ръчен часовник. Освен това той носеше вехто, избеляло майо. Професионалните любовници не допускат такива неща. Не, всичко в личността му говореше за почтена бедност и тя се засрами от мисълта, с която го оскърби. Тя изпита към него пак онова

особено чувство, което бе съзнала преди малко — парлива смес от почит, любопитство и странна радост. Но време бе да помисли и за брат си.

— Are you going to jump?¹ — попита тя.

— Of course² — самоуверено каза Червенко.

— It's too high!³

— Never mind.⁴

Тя погледна Адамов, който бе извърнал главата си към морето и безразлично гледаше някаква платноходка.

«Преструва се, че не разбира — помисли тя, — за да даде възможност на Червенко да размисли.» Не, в него наистина имаше нещо крайно почтено. «Или може би не иска да се мокри!» — вметна покварената половина.

— Струва ми се, че водата е хладна — каза тя.

— Водата е по-студена от вчера — потвърди Адамов.

— Не е ли по-добре да не скачаш — обърна се тя отново към брат си.

— Мързи ме да слизам по стълбите — каза Червенко.

«Перко!» — помисли Адамов. Но възхищаваше го себеотрицанието, с което се жертвуваше, за да спаси достойнството на сестра си. Той си каза, че ако това момче станеше войник, макар и разглезено, щеше да се бие, както трябва. Между това у Червенко наистина се събуждаше съзнанието на героичен човек. Вулгарният плебейски страх, който изпитваше преди малко, сега бе сторил място на приятно вълнение. Той щеше да се хвърли от тая страхотна височина заради сестра си, заради Адриана, това скъпо и мило създание, което обожаваше. Освен това той щеше да покаже на този моряк, че не се бои от нищо. Неговото съжаление го оскърбяваше дълбоко. Той изглеждаше лоялно, възпитано момче, но тъкмо това повече засягаше гордостта му. Най-после и шумът на тълпата, който идеше отдолу, не оставяше Червенко съвсем безразличен. Наистина той не обичаше да се излага, да създава зрелища, но в скачането нямаше нищо обидно. Харесва му и толкова! . . . Тълпата нямаше да го третира като цирков гимнастик, а като добър тенисмен например. При мачовете на тенис Червенко обичаше да смайва на тениса противника, колкото публиката със своите бързи, неот-

¹ Ще скочиш ли?

² Разбира се.

³ Прекалено е високо!

⁴ Няма значение! (Англ.,

биваеми удари. Сега той изпитваше нещо, подобно на това усещане. Но в края на краищата пред него си оставаше Адриана. Заради нея само той скачаше. И ако Червенко имаше наклонност да прави самоанализи, да разсъждава върху постъпките и чувствата си, той щеше да открие с удивление, че първоизточник на всички тегла, които се струпваха на главата му, си оставаха зелените очи на сестра му, очи на нежен демон, на ундина, които галеха и мъчеха.

С пълно самообладание той стъпи върху дъската за хвърляне.

Х

Но щом видя дълбоката пропаст, която зееше под него, и тъмнозелените вълни в ивици от бяла пяна, почувствува предишното подкосяване на краката си. Нещо го потегли надолу, нещо замайващо и страшно. Стори му се, че ще скочи не защото бе решил така, а защото самата бездна го привличаше. Същевременно изпита усещането, че вълните стават неподвижни, а мостът почва да се люлее. Той съзна изведнъж, че имаше огромна разлика между скачане от осем и скачане от двадесет и два метра. Също такава разлика имаше между стоенето на платформата и стъпването върху дъската за хвърляне. Обзе го някакъв леден ужас, всред който му се стори, че дъската се хлъзна изведнъж като лодка навътре в морето, и той направи инстинктивно движение да запази равновесие, като изнесе тялото си напред.

— Не бързайте! — високо извика Адамов.

Гласът му бе гневен, заповеднически.

«Ето че може да бъде и грубиян» — помисли Адриана, но това «Не бързайте!» ѝ хареса много поради мощната сила, която звучеше в него, и защото задържаше Червенко.

Тя стъпи върху дъската с намерение да погледне надолу, но в същия миг неволно се дръпна назад. Височината, свързана с мисълта за хвърляне, бе тъй страшна, че просто надминаваше всичките ѝ представи за различни опасности, които имаше досега. Същевременно тя разбра и причината за гневния вид на Адамов. Пред моста имаше лодки. И като затвори очи, тя си представи с ужас това, което можеше да стане: тялото на Червенко, летящо с

главата надолу към лодките. Изведнъж тя почувствува, че загубва самообладанието си, но тоя път не от гняв, а от страх. Тя искаше да се хвърли към брат си, да го улови и издърпа назад. Но бе късно, твърде късно. Сега тя можеше само да стане смешна, да изложи брат си и себе си. Лицето ѝ стана смъртнобледо. Внезапно тя почувствува, че почва да трепере, и се дръпна назад.

Тъкмо обратното ставаше с Червенко. Като чу гласа на Адамов, самолюбието му се стресна. «Сигурно приличам на изгубил ума си глупак» — помисли той. В съзнанието му отново изпъкна образът на сестра му и той пак стана храбър, самоуверен, дори се наведе малко и извика: «Махни се, диване!» — на едно малко хлапе, което се задържаше във водата неподвижно като тритон и зяпаше нагоре.

Адамов направи с ръка някакви знаци на спасителите от долната платформа, които заповядаха на лодките да се дръпнат още по-настрана.

Червенко също излезе напред и направи няколко гимнастически движения и обтягания на ръцете като боксьор, който се показва на ринга и облегнат на въжетата, раздвижва мускулите си. Всички тия предварителни приготовления се харесваха много на публиката и тя почна да ръкопляска. Коментарите на простолюдието продължаваха:

— Това се казва скок!

— От по-ниско и баба знае.

— Ще го видим после.

Аристократите също бяха оживени.

— Етиен — каза Цецилия Попеску на младежа с хавлията. — Ти би ли скочил оттам?

— Да не съм луд? — каза Етиен.

— Но всичко това е тъй героично.

— Жените никога не могат да оценят разумното.

— Oh, chère! Je t'aimerais ce soir.¹

И тя още по-силно заби ноктите си в ръката му.

Средното съсловие си гледаше удобствата и остана на терасата. Студентите по медицина и сръбкията, ядейки сладолед, разговаряха за бани.

— Баните в Белград също имат своята прелест — каза тя.

¹ О скъпи! Ще те обичам тази вечер. (Фр.)

— Там водата е мръсна — забелязаха студентите.

— Да, но е по-топла — каза тя.

Между това тълпата се възбуждаше все повече и повече. Напрежението стана твърде силно, когато Червенко застана до края на дъската и с няколко подрусвания опита пружинирането ѝ. Тя трябваше да го подхвърли като трамплин. Скачайки от малки височини, той бе научил няколко живописни фигури, но сега не бе време за фокуси. Той реши да се хвърли по един от класическите начини — с гръб към морето и навеждане назад.

Докато Червенко се възхищаваше сам от смелостта си (мостът престана вече да се хлъзга в морето), Адамов повика един от подчинените си — някакъв мършав, необикновено черен субект, с лице, надупчено от сипаница. Субектът носеше със себе си малка тръба, подобна на ловджийски рог. Адамов му каза нещо съвсем тихо. Тогава сипаничавият пусна тръбата на друг спасител от долната платформа и без да приказва, застана мирно, със скръстени ръце. Той имаше зверско лице, със странно кротък и лоялен поглед на безобидно куче. Адриана видя тези приготовления, но не разбра нищо. Тя стоеше в ъгъла на площадката и продължаваше да трепере.

Адамов се облегна върху парапета на оная част от площадката, която гледаше към морето. Без да иска, Адриана отиде при него.

— Страх ме е! . . . — прошепна тя задавено. — Ужасно ме е страх. — И в същия миг се засрами от малодушието си.

— Няма опасност от удавяне — каза той.

— Но ако се зашемети?

— Ние сме тук.

Имаше безкрайна ведрина в спокойствието на тия думи, както и в очите му. Тя престана да трепере.

— Защо повикахте този човек?

— Той е добър плувец.

— Изглежда много странен.

— Не сте ли виждали мулат?

— Мулат ли? — извика тя. — Нима това е мулат?

Върху лицето на черния се появи безобразна гримаса, която бе усмивка. Изведнъж тя почувствува, че разговорът с Адамов ѝ докарваше огромно облекчение. Усещането за ведрина, която се излъчваше от неговата личност, бе тъй приятно, че тя искаше разговорът да продължи.

— Да, мулат е — каза Адамов.

— Но как е попаднал тук?

Той не отговори.

Шумът и глъчката, които идеха отдолу, бяха престанали внезапно. Точно до самия край на дъската за хвърляне стоеше Червенко с изпънато тяло. Няколко секунди протекоха в удивителна тишина, като че плажът бе опустял мигновено. Само слънцето продължаваше да изсипва огнени лъчи и омарата над пясъка и водата ставаше по-силна. Тогава всред тоя миг на пълно и всеобщо напрежение Червенко повдигна ръце и ги склочи над главата си. Гръбнакът му бавно се изви назад, образувайки с линията на ръцете и краката правилна дъга. След това, леко подхвърлено от пружинирането на дъската, тялото му полетя от огромната височина с главата надолу, без никакво изкривяване и прегъване в ставите. Скокът бе идеален.

Още няколко секунди тълпата немееше, после изведнъж, когато тялото на Червенко се заби правилно във водата, без пляск и струи, бесен хор от викове на възторг разцепи въздуха.

XI

Няколко мига преди да скочи, Червенко се бе успокоил напълно. Той си знаеше, че има здраво сърце, а здравото сърце е като сигурен мотор — няма да ти играе номер посред пътя. Но като подскочи и тялото му се наклони, той усети, че в стомаха му става нещо. Тогава той си спомни, че сутринта се бе събудил с леко виене на свят, което пък се дължеше да многото алкохол, изпит снощи. Заедно с други гости у тях бе дошла една омъжена приятелка на Адриана без съпруга си и Червенко се уедини с нея на терасата. Тя се отнасяше към него с нежна строгост, но когато пляскаше деятелните му ръце, все забравяше да си отмести и крака, който се допираше до неговия. Благодарение на всичко това той изпи много ликьор и сега още чувствуваше действието му. Именно когато главата му се обърна надолу, той усети пак виене на свят, което в нормално положение не изпитваше. Той почувствува, че скоростта на тялото му, което летеше като торпила, ставаше все по-голяма и заедно с

това виенето на свят по-силно, но не се изплаши. «Мръсно е само това — помисли той, — дето пих снощи.» Пред очите му с главоломна бързина прелетяха по-ниските платформи. Тогава той си спомни изведнъж, че трябваше да урегулира движението си, да поеме колкото може повече въздух. Но тъкмо когато реши да направи това, почувствува внезапно в лицето си тласъка на водата — ужасно силен тласък, който сякаш заплашваше да откъсне главата му от раменете. Въпреки това той пак не се смути много. Той съзна само, че в гърдите му имаше малко въздух, но се успокои с възможността да изплува бързо. След удара на водата той чу страшно бучене, като че водопади се изливаха в ушите му, после усети студа на дълбоките пластове. Чувството за виене на свят изчезна за миг, но сетне пак се появи, макар и притъпено. Изведнъж той усети силата на водното налягане, което натискаше от всички страни гърдите му като преса и го принуди да изпусне част от ценния въздух, който имаше в гърдите си. Тогава неочаквано той се изплаши. Въздухът по никой начин нямаше да му стигне, докато изплува. Обзе го страх, леден и пронизващ страх. Той не изпитваше още задуха, но предусети, че ще я почувствува скоро. Наоколо бе студено и мрачно като в гроб. Тъмнозелен полумрак обхващаше всичко и това вся в душата му още по-голяма паника. Внезапно той почувствува пак ново усещане — ръцете му потънаха в мек пясък. Значи, бе стигнал дъното. Не можеше да бъде друго, като се вземе пред вид огромната височина, от която се хвърли. Мина му през ума да използва дъното като опора на краката си, от която да подскочи нагоре. Но той достигаше дъното само с ръце. Трябваше да промени положението, да почака, докато коленете и пръстите на краката му опрат пясъка, а това ставаше твърде бавно. За да го ускори, той даде тласък с ръцете си. Действително това му помогна да се обърне с лице нагоре, но движението го измори страшно. Сега той видя светло, дифузно сияние, което го зарадва малко. В съзнанието му блесна надежда, че ако бъде хладнокръвен, ако изразходва остатъка от кислорода, който му оставаше, в разумни движения, ще може да достигне повърхността. Той се изправи в отвесно положение и тласна едновременно с крака и ръце тялото си нагоре. В продължение на няколко секунди той имаше усещането, че се издига, но после съзна, че това издигане

ставаше все по-бавно, докато най-сетне тялото му пак застана неподвижно среди хладния тъмнозелен полумрак. Тласъкът бе недостатъчен. Трябваше да направи още няколко движения, но веднага почувствува, че силите го бяха напуснали. Надеждата изчезваше. С огромен натиск над него висеха десетки тонове морска вода, която го отделяше от повърхността, от слънцето, от живота. Опита да даде тласък с краката си, но те вече не му се подчиняваха. Същото беше и с ръцете му. Обзе го пълно отчаяние. Но той все още имаше кислород в дробовите си и съзнанието му продължаваше да работи. Ако се забавеше дълго под водата, едрият бронзов мъж, заради когото стана цялата история, щеше да се хвърли веднага. Само че каква полза, ако направеше това късно!... Внезапно почна да мисли за сестра си, за нейните хубави тайнствени очи. Почувствува жалост и странна горчивина. Той се бе хвърлил именно заради тези очи. Да, сега той съзнаваше много ясно това!... После пред него изпъкна жената, която бе ухажвал снощи. Спомни си вилата, масата за пинг-понг и хубавата трева, върху която обичаше да чете, легнал по пижама, полицейски романи. Като на филм през паметта му минаваха игрища за тенис, хубави ресторанти, елегантни жени... Добре си живееше той! Но веднага съзна, че сега бе нещастен, по-нещастен и от най-бедния човек върху повърхността на водата. Той си спомни как веднъж работниците обявиха стачка и фабрикантите отговориха с локаут. Макар в тяхната фабрика да нямаше смущения, баща му също прекрати работата. Тогава дворът на фабриката се изпълни с мрачни, замислени хора, които бавно се разотиваха. Те изглеждаха много нещастни, защото бе късна есен, духаше студен вятър и нямаше какво да ядат. Сега той бе нещастен като тях, дори много повече, защото щеше да се удави. Да, ужасно нещо е да бъде човек нещастен! И воден от алтруизъм, който извираше от страданието му, той реши, че в бъдеще, стига само да остане жив, няма да удря с юмрук като другите фабриканти върху масата на областния инспектор на труда и да крещи яростно: «Това е безобразие! Отчуждете ни поне фабриките!» — а щеше да увеличава надниците с десет, с петнадесет на сто, колкото заповядваше държавата.

Изведнъж той почувствува признаци на задуха. Въздухът, който бе задържал в гърдите си, напираше да из-

лезе. Той го изпусна с известно облекчение и даде два отчаяни удара с крака и ръце. Тялото му бавно се издигна нагоре. Светлото дифузно сияние, което трептеше над него, стана по-ярко, но в същия миг той съзна отново, че пак няма да стигне повърхността. Тогава той разбра, че загива, че нищо вече не може да го спаси, и престана да мисли за каквото и да било. Усещаше само как нуждата от въздух ставаше мъчителна, страшна, нетърпима. Той стискаше зъбите си с последни, отчаяни усилия, после изведнъж рефлексно разтвори уста и водна струя под огромно налягане нахлу в гърлото, в хранопровода, в стомаха му.

Тогава почувствува адски ужас. всред който загуби съзнание.

XII

«Перко! — помисли Адамов за втори път. — Перко. Той не пое въздух, както трябва.»

И се загледа намръщено в повърхността на водата.

— Добре ли скочи? — попита Адриана.

— Много лошо.

— Но вижте — всички ръкопляска!

Адамов не отговори, а само погледна мулата, който веднага отиде до края на платформата.

Ръкопляскаанията бавно замряха. Сега всички чакаха Червенко да се покаже над вълните. Адриана също чакаше. Но Червенко не се показваше. На мястото, под което изчезна, останаха само ивици от пяна, които скоро се загубиха. Внезапно на същото място излязоха мехури от въздух. Тия, които разбираха от плаване, се спогледаха озадачено. Един опитен плувец никога не изпуска въздух дълбоко под водата. Между това секундите течаха, навалищата почна да се разотива, а Червенко все още не се показваше. «Зашеметил се е!» — помисли Адамов. Но той все още не бе сигурен в предположението си. Ако през това време Червенко излезеше над вълните, скачането на Адамов щеше да изглежда като глупаво престараване в очите на Адриана. За да се предпази от това, той бе повикал мулата.

— Защо се бави толкова? — попита Адриана.

— Ще видим — каза Адамов.

И веднага направи знак на мулата да скочи.

Мършавото тяло на последния описа огромна дъга и се заби във водата. Всички схванаха изведнъж, че дългото бавене на Червенко почва да става подозрително. На моста отново настъпи тишина, но тя бе прекъсвана от тревожни, откъслечни разговори. Сега всички чакаха излизането на мулата. Внезапно последният изскочи над вълните, махна два пъти и пак се скри под водата.

— Тревога! — изкомандува Адамов.

И миг след това едрото му бронзово тяло полетя от моста надолу.

Пронизващ и дълъг звук на тръбата раздвижи навалищата. Към моста от всички страни на плажа почнаха да тичат хора по гащички и бански костюми. Няколко души със слаби нерви, напротив, побягнаха оттам. Една лодка с гребци бързо заплува към мястото на злополуката. Банският лекар отключи веднага вратата на кабинета си. Той бе почтен, семеен мъж, но имаше слабост към романите на Питигрили. И когато ги четеше, той се заключваше от предпазливост — да не го свари сестрата.

Кавалерите на Цецилия приеха събитието хладнокръвно, както подобава на хора от висшето общество.

— Позата не винаги е безопасна — мъдро забеляза двойникът на Клерк Гейбъл.

— Етиен — каза Цецилия, — аз бих умряла, ако ти се удавеше.

— Това няма да стане никога — гневно заяви Етиен.

Той бе свикнал да сравнява винаги женитбата с удавяне и понеже двете неща от постоянно повтаряне се бяха асоциирали в подсъзнанието му, сега се разсърди, без да иска.

Народът показва, както винаги, просташка чувствителност. Пеперудката с жълтия костюм се разплака. Когато пропадна за първи път, тя плака ужасно и оттогава ѝ остана нервен навик да се разплаква винаги, когато се случеше нещастие — нейно или чуждо. Мъжът на шивачката пък скочи да помага на спасителите. Той скочи ей тъй, без никаква полза, защото не знаеше да плува под водата. Изобщо той минаваше за глупав човек. Дори веднъж скъса спирачките на камиона, за да не прегазни едно куче. Още на първия му изпит комисията отбелязваше липса на интелигентност.

В първия миг след даването на тревогата Адриана

не разбра какво става. Тя видя само огромния и страхотен скок на Адамов, който нямаше време да отиде до дъската, а се хвърли почти от средата на платформата с риск да се одраска и нарани. Сега повече от всеки друг път той приличаше на тигър. Тя отбеляза всичко това със сподален нем възторг. После изведнъж тя съзна, че брат ѝ загива. Тичането на голите тела по плажа я изпълни с ужас. Но тя не се разпищя, не припада, а само се улови за мачтата на знамето и почна да гледа какво става.

Във водата наскочаха още няколко спасители. Мулатът се показва за втори път, но само за да поеме въздух. Той погледна тълпата някак виновно, безпомощно.

— Хайде, Динго! — насърчи го някой.

Адамов, напротив, се задържа под водата много дълго. Всички схванаха предимствата на неговия развит гръден кош. Но и той се издигна безрезултатно, за да поеме въздух, и се потопи пак. Тълпата схвана, че работата се затрудняваше. Очевидно водата бе размътена и плувците не можеха да открият тялото. Някои почнаха да се съмняват в способностите на Адамов.

— Лесно е да се надуваме — каза един от гамените, когато Адамов бе уволнил.

— И да си пушим английски цигари — добави друг.

— А хората се дават!

— Не бързайте! Човекът е спасил осем души досега.

Мулатът и другите спасители изскачаха и се потапяха последователно, без да направят нещо. Тълпата разбра, че удавянето е неминуемо. Всички се отчаяха, когато Адамов се показва за втори път с празни ръце. Лицето му бе изкривено, тревожно. Но той се гмурна пак. После изведнъж всички видяха как той изплува отново, но този път тикайки пред себе си тялото на Червенко. Мулатът и другите спасители му помогнаха да го извлече на пясъка. Там Адамов повдигна тялото с краката нагоре и от устата на Червенко потече вода. След това му изтегли езика и почна да го свестява с изкуствено дишане. Но Червенко лежеше на пясъка посинял, неподвижен, без признаци на живот.

— Късно е — каза някой.

— Не! Не още!

Около спасителната команда се образува гъста навалица, която докторът с мъка проби. Докторът почна да действа бързо и опитно. Най-напред той направи ин-

жекция, после някакви сложни хватки с езика на удавения и накара да продължи изкуственото дишане. След това докторът се успокои и зачака. Той си знаеше, че след като направи всичко, което бе писано в книгите, човек няма защо да се тревожи — пациентът щеше да оживее или да умре — навик, който лекарите имат от незапомнени времена.

Изведнъж Червенко почна да диша.

Смъртнобледа и неподвижна, Адриана стискаше конвулсивно мачтата на знамето. Някой я бутна по рамото.

Бе младежът с хавлията.

— Спасен е — каза той.

И после добави:

— Облечи се в кабините. Ще те придружа до къщи.

XIII

— Рара — каза Адриана, — закуската е готова.

— Ей сега, мойто момиче.

Фабрикантът бързо затвори папката с книжа върху бюрото си. В тази папка имаше оферти за мериносова вълна и две писма: едното от Rotary club, другото от Съюза на текстилните индустриалци. Всичко това той взе съвсем случайно от София, когато получи телеграмата за нещастieto с Червенко. Той затвори папката веднага, защото се отнасяше към Адриана с по-голямо уважение, отколкото към всеки друг, например към жена си или сина си. Жена му бе най-мързеливото и добродушно създание, което човек можеше да си представи. Тя не обичаше светския живот и вегетираше в родния си град всред обществото на други фабрикантски жени, подобни на нея. Червенко приличаше удивително на майка си. Към двамата той изпитваше досадно безразличие, което понякога преминаваше в презрение. Само в Адриана той виждаше въплътени своята воля, своя ум и понякога своите вълчи инстинкти. Това бе сякаш подигравка, с която съдбата бе решила да накаже индустриалеца. Дори в заниманията на децата си той виждаше тая подигравка на съдбата. Докато Червенко правеше усилия да нагоди своя безпомощен мързел към бъдещото управление на три цветущи фабрики, енергията и бистрият ум на Адриана се изхажяваха в артистични прищевки. В

ранните часове на утрото той се мислил именно върху това. И като искаше да упокои нервите си, отвори деловите книжа.

Но сега той ги остави веднага. Присъствието на Адриана му доставяше винаги огромно удоволствие. Той обичаше да бъде с нея, да разговаря, да играе тенис. Духовитостта, темпераментът, бързата и подвижна логика на дъщеря му го изпълваха с възхищение. «Да, това е човек — мислеше си той, — а те, те са овци!»

Като влезе в трапезарията, той целуна дъщеря си по челото и седна срещу нея. От отвора на верандата лъхаше свеж морски въздух, благоухание на розмарин и карамфили. Ранното слънце огряваше върховете на чинарите в градината, а над тях синееше ивица от морето.

Индустриалецът бе в добро настроение. Досадата, с която пристигна от София, се превръщаше в удоволствие и почивка. Без съмнение това се дължеше на Адриана. И макар за живота на «оня глупак» да нямаше вече никаква опасност, той реши да остане още няколко дни. Той щеше да бъде в още по-добро настроение, ако през нощта не бе видял неща, които го озадачиха.

Адриана наля мляко в чашата му. Сутрин той пиеше само мляко. Гледаше си здравето, не претоварваше стомаха си, спазваше изобщо разни хигиенични правила. Така той искаше да отложи колкото може по-дълго момента, в който един некадърен син трябваше да го замести в управлението на фабриките.

Като сърбаше млякото си, той погледна изпитателно умореното лице на Адриана с тъмни кръгове под очите. Той я виждаше в това състояние вече шести път. Ако в първите дни това можеше да се дължи на злополуката с Червенко, сега, след оздравяването на последния, изглеждаше необяснимо. За първи път в живота си той виждаше Адриана тъй отпаднала, почти меланхолична, «Има нещо» — помисли индустриалецът. И това «нещо» го изпълни с тревога.

- Ти пак не спа нощес — каза той с нежен упрек.
- Не, напротив! — излъга тя. — Спах много добре.
- В полунощ прозорецът ти светеше.
- Станах да дам лекарство на Червенко.
- Лекарство?
- За бронхита му.
- Как се събуди сама?

— Навих часовника.

— После не можа да заспиш?

— Беше задушно.

— И пуши на терасата?

— Само една цигара.

Тя се зачерви. Не умееше да лъже, понеже всичко ѝ бе позволено. Дори когато понасяше упреците на баща си за любовни приключения, които я излагаха, тя правеше това твърдо, с цинична самостоятелност, в която той откриваше своя характер. Сега тя изглеждаше убита, потисната. Не, това не бе в нрава ѝ.

— Нещо те измъчва! — каза той другарски.

— Малко съм разстроена.

— Злополуката? . . . Но тя мина.

— Не зная. . . Беше тъй страшно!

— Винаги съм се гордял с нервите ти.

— Така е. . . Така ще бъде. . .

— Помниш ли, когато стачниците спряха колата ни?

— Да.

— А пожара във фабриката?

— Също.

Той обичаше да си спомня инцидентите, в които «ония» (майката и синът) загубиха ума си.

Той продължи:

— Виждам, че имаш нужда от почивка.

— Почивка! От що?

— Така. . . От всичко.

— От безделието — определи тя неволно.

«Ето че страда» — помисли фабрикантът. Думите, които Адриана изтърва, му подсказаха, че мъката ѝ нямаше нищо общо с премеждието на Червенко. Да, тя страдеше. Това личеше в лицето, в движенията, в думите ѝ, в оная страстна тъга, почти безнадеждна, която прозираше в погледа ѝ. Може би е права. Ако беше мъж, щеше да управлява фабриката, да сключва сделки, да се бори, да удушва, да подкупва политически лица. . . Безделието я измъчваше. А «ония» затлъстяваше и оглупяваше всред романите на Конан Дойл.

— Към средата на август имам среща във Фолкстон — каза той. — Би могла да ме придружиш и ти.

— За да прахосаш пари?

— Остави това. Ще те запозная с англичани.

— Напатила съм се от тукашните.

- Хора от най-добро общество
- И кандидати за женитба! — вметна тя с ирония.
- Така. Лошо ли е?
- Не обичам прости мостри.
- Богат съм колкото тях.
- Но нямаш семеен герб.
- А леди Мюра?
- Романтичен случай.

Тя се разсмя звънливо. С посивелите си мустаци, с острите си очи, със сухото си енергично лице той приличаше на стар кръвожаден вълк, от който всички трепереха. Само тя се осмеляваше да го подхлъзва в разговори, да си играе с него като с кученце. Само тя — защото бе малка, кръвожадна вълчица, а вълк от вълк не се бои.

Тя отите при баща си и го целуна нежно. «Ето това е единственото същество, което ме обича — помисли той. — А всички други заекват и бягат пред мен.» Той изпита към дъщеря си такава нежност, такава привързаност, че бе готов да се просълзи.

За да ѝ причини удоволствие, той каза:

- Ще запушим ли?
- Но ти не пушиш преди обед.
- Днес искам.

«Милият» — помисли тя. Той желаше да ѝ даде възможност да запуши, защото знаеше, че в негово присъствие тя се стесняваше да върши това. Тя се загледа продължително в посивелите му вежди, под които святкаха остри, зеленикави пламъчета — същите, които играеха в нейните очи. Тя като че обмисляше нещо, после изведнъж взе решение и каза живо:

- След това ще се разходим по брега. Искаш ли?
- Чудесна идея. Имаш да ми кажеш нещо?

«Лови ме» — помисли тя. И след късо колебание произнесе решително:

- Да.

XIV

Като пушеха цигарите си на верандата, тя каза:

- Но преди това моля те да ми обещаеш нещо.
- Кажи!
- Да помислим за хората, които спасиха Червенко.
- «Този глупак ли?» — каза си той иронично. Пред него

изпъкна пълничкото, добродушно и безхарактерно лице на сина му.

— Помислих — каза индустриалецът. — Изпратих чек в общината.

— Това е недостатъчно. Трябва да им благодариш лично.

— Лично ли? Как?

— Като отидем при тях сами.

«Ето ти хрумване» — помисли той. Впрочем в постъпката нямаше нищо необикновено. Освен това той предчувствуваше, че се намира пред изповед на дъщеря си, и реши да бъде отстъпчив.

— Това би било... демократично.

— И човешко... — вметна тя. — А сега да се разходим.

— Това ли искаше да ми кажеш?

— Това исках да ми обещаеш.

— Добре.

«Днес е странна!» — помисли той.

След това двамата излязоха от вилата и по пътеката между чинари и диви рози тръгнаха към брега. Въздухът бе прозрачен и ведър, зеленината свежа, морето спокойно. Никакви изпарения не забулваха хоризонта. Слънцето обливаше земята с ослепителна светлина, под която всичко добиваше разкошни, наситени цветове. И под тая светлина, в сред тия цветове, в сред шумоленето на листата и свиренето на насекомите като вълшебен сън, достигнал апогея на радостта си, трептеше животът на лятото.

Като преминаха горичката от чинари, те излязоха на поляна, обрасла с пелин и лютичета, която се спускаше полегато към плажа. Но те не се запътиха натам, а по друга, странична пътека се отправиха към лозята. Те вървяха известно време между тях, след това стигнаха брега, който тук ставаше висок, стръмен, и седнаха под сянката на един бряст.

Пред тях се разстиляше морето, огромно, синьо и тихо. Оттук се виждаше почти целият залив, заобиколен с китни брегове, по които бяха накацали вили. На север се простираше дълъг, пустинен плаж, обсипан с купчини от черни, базалтови скали.

— Рара — каза Адриана. — Тия скали са много красиви, нали?

— Да.

— Аз ги нарисувах вече.
 — Сама ли дойде тук?
 — Не, с Червенко.
 — А какво правеше той?
 — Четеше «Научна организация на труда».
 — Похвално! — каза индустриалецът. — Нима остави Конан Дойл?
 — Не го осъждай. Той е още съвсем млад!
 — На неговя възраст въведох производството на фин шевият.
 — Но той е друг тип!
 — Там е работата — горчиво каза фабрикантът.
 — Нима аз съм по-добра? — попита тя след малко.
 — У тебе има инициатива, упоритост, щракане на ума. Може би всичко това се изразява в ексцентрични постъпки в...
 — Разпуснат живот и безделие — каза тя бързо.
 — Така — съгласи се той условно. — Но ако животът изискваше от теб енергия, борба... ти би могла да ги дадеш.
 — За да трупам пари.
 Той я погледна озадачено.
 — Какво искаш да кажеш?
 — Че приличам на теб.
 — Срамуваш ли се от това?
 — Винаги съм се гордеела. Парите осигуряват лукс, спокойствие, удоволствие... Но видиш ли: аз получавам всичко това наготово.
 Той я погледна изпод посивелите си вежди, все по-силно озадачен. Думите на дъщеря му го смущаваха. Той ги съпостави неволно с нейния потиснат вид през последните дни.
 — Но ти си жена — каза той.
 — Има ли значение? Машинописката ти получава заплата само ако се явява на работа.
 — А ти получаваш, без да работиш. Та какво от това?
 — Нищо — каза тя, като издържа острия му поглед докрай.
 — Може би искаш да изразиш някакви социални чувства? — попита той с добродушна ирония.
 — Доста съм закоравяла за това.
 — И аз също — каза той. — Инак щях да подаря фабриката на държавата и да стана чиновник в нея. Но

тогава заплата ми нямаше да стига дори за бензин на автомобила ти. Ужасно, нали? Ето защо предпочитам да си остана собственик.

И той се разсмя тихо, с хладен зъл смях. Този смях я прониза мъчително, накара я да почувствува един особен срам от баща си и същевременно да изпита състрадание към него.

— Друго исках да кажа — прошепна тя горчиво. — Помислих само, че мога да променя живота си, че мога поне да работя и живея като теб. Една малка илюзия.

— Не те разбирам.

— Накъсо: искам да ти помагам в работата.

— Това ли искаше да ми кажеш?

— Точно това.

— Чудесно. Ти би могла да станеш моя секретарка със заплата. Но защо го наричаш илюзия?

— Защото е самоизмама. Веднага съзнах, че с усилията, които ще употребя да поддържам тая самоизмама, мога по-лесно да понасям истината.

— Говориш, като че си извършила огромно престъпление.

— Или множество по-дребни. Все едно.

— В какво се състои вината ти?

— Казах ти, че съм закоравяла, за да чувствавам вина. Търсех само нещо, което да погълне мисълта и волята ми, да бъде като начало на нов живот.

— Ти искаш да почнеш нов живот?!

— От чист егоизъм и доста наивност впрочем.

— А защо не ти харесва старият?

— Не зная... Той ме изпълва с чувство за разруха, с усещането, че старея, че ставам усамотена, печална и бездушна като тия скали. Виж ги!

Индустриалецът погледна скалите. Техният черен цвят и хаотични форми изпъкваха в мрачен контраст с блясъка на околната синевина. Внезапно той се почувствува стар, ужасно стар, много повече, отколкото бе. Той съзна това усещане като хладен лъх, който иде от дълбока, стара гробница, но някакво могъщо, жизнено чувство му помогна да се освободи веднага от него.

— Разсъждаваш прекалено — каза той. — Изобищо ти търсиш морално оправдание на съществуването си, като изпадаш в опасни настроения. Потърси го в друга посока, в нещо...

— По-безопасно, нали! Като богат англичанин, който пътува около света.

И тя се разсмя равно, със същия хладен и зъл смях, както баща си преди малко. Няколко минути двамата прекараха в мълчание, като че отегчени един от друг. Вълните пляскаха тихо, сподавено.

Той се изправи енергично:

— My dear¹, изкарай живота си тъй, както си го почнала. — И после добави: — Както го изкарвам и аз.

XV

Часът минаваше пет и дневната жегата бе отслабнала, разпръсната от прохладен морски вятър, когато Адриана и баща ѝ излязоха от вилата. Автомобилът се хлъзгаше почти безшумно по гладкото китонирано шосе, което следваше брега. Морето, въздухът и слънцето трептяха все тъй ярко в прозрачна и чиста синевина, която все още не бе почнала да помътнява от мъглата на сгъстени, дневни изпарения. С опитна ръка индустриалецът вземаше завоите, без да намалява бързината. Той бе в елегантен, сив костюм и стискаше между устните си угаснала цигара. Адриана, напротив, седеше до него в най-скромна рокля от бял шантунг, с леки сандали, обути на бос крак. Кестенявата ѝ коса, прикрепена с целулоиден гребен, се развяваше от вятъра. Тоя вид на «не искам да знам», на артистична небрежност и простота в отношенията, който обикновено поддържаше несъзнателно, сега бе подчертан умишлено.

Автомобилът отминаваше вилите една след друга. Това бяха малки, обикновени къщички или хубави, модерни постройки, снабдени с веранда, дори с вид на «bungalow», скъпи или евтини според състоянието на притежателя им, но всички потънали в разкошна зеленина, в лозя, чинари и бръшлян.

— You didn't forget to run, father!...² — каза Адриана.

— Oh, yes!³ — каза индустриалецът.

¹ Скъпа моя. (Англ.)

² Няма да забравиш да изтичаш, татко!

³ О, да! (Англ.)

Той се чувствуваше отморен, доволен, щастлив. Разговорът от сутринта го бе малко смутил, но след това той видя, че в дъщеря му нямаше никаква обезпокоителна промяна. Думите, които каза, бяха израз на криза в мислите ѝ, криза, която тя преживяваше, защото бе интелигентно и чувствително същество, а не безнадеждно тъпа овца като жена му или сина му. На младини той също бе преживявал такива кризи. Обземаха го странни желания да прави социални опити, да въвежда участие на работниците в печалбите, но всичко това се разбиваше в някакъв мощен инстинкт да удушва и изяжда конкурентите си, да усъвършенствува фабриката, да трупа печалби, които разрастваха неимоверно. Постепенно той престана да мисли за тия опити, като успокои съвестта си с постройката на един дом за туберкулозни работници. Очевидно тая сутрин тя бе изпаднала в едно от състоянията на неговата младост и това бе още едно доказателство, че приличаше на него. Но кризата бе преминала, както бяха преминавали и неговите. След обяда тя легна да спи и се събуди странно успокоена, почти весела. Сега той бе излязъл с нея да изпълни обещанието, което ѝ даде.

Край тях прелитаха автобуси, претърпкани с народ, лимузини и ниски, спортни коли, които изфучаваха стремглаво. След десетина минути те влязоха в града. Облътна ги задухата на паважа, миризма на гума и бензин. Горещината все още бе много силна, но улиците се раздвижваха. Магазините вдигаха ролетките си, джазове на второстепенните ресторанти почваха да свирят, кината звъняха непрекъснато. По тротоарите се мяркаха жени с тюрбани и тъмни очила, мъже в бели костюми. Варна бавно се събуждаше от следобедния си сън.

— Къде ще идем най-напред? — попита фабрикантът.

— В баните, рара. Там ще научим адреса му.

Тя се сепна, като съзна изведнъж, че говореше само за Адамов. Тя бе казала на баща си, че спасителите са двама.

— Или не — внезапно реши тя. — По-добре е да ги чакаме в някоя сладкарница до входа на градината. Те ще излязат оттам!

— И после да ги гоним по булеварда — каза фабрикантът.

— Аз ще ги гоня, рара!

— Ще видим. На всеки случай възнаграждението е

предадено и няма нужда да ставаме смешни. Но този... Как се казваше?

— Господин Адамов.

Фабрикантът погледна дъщеря си. Думата «господин» му прозвуча странно.

— Е, добре. Господин Адамов отказал сумата, точно, предложил да се раздели поравно между всички членове на командата. Глупав, нравешки инстинкт на солидарност. Твоят господин Адамов е лодкар и социалист по убеждения, предполагам? — малко иронично попита той.

— Не е лодкар — каза Адриана, — нито социалист.

— На всеки случай липсва му индивидуалност. Всеки друг на негово място би прибрал сумата в джоба си, за да почне дребна търговия.

— Без съмнение — потвърди тя.

— Трябва да е някой утопист тогава — продължи индустриалецът — по отношение разпределението на благата! Интелигентен пролетарий.

— Не е глупав. Нито пък толкова умен колкото мене.

«Язвителна — помисли си той. — Винаги язвителна, когато намери жертва. И днес жертвата съм аз.» Но като откри в тая язвителност собствения си характер, той се усмихна щастливо. Той бе в превъзходно настроение и чувствуваше желание да бърбе, да ядосва безобидно дъщеря си.

— Представям си го — продължи той. — Сигурно е вегетарианец, чете Толстой и учи есперанто.

— Напротив, прилича на тигър. Струва ми се, такъв е и прякорът му.

— Трябва да се пазим тогава.

— Достатъчно е да не го настъпим.

— Интересна личност!

— Преди всичко почтена.

— И, обзалагам се: добър модел за рисуване.

— Да — каза тя с усмивка.

«Ето каква била работата» — помисли индустриалецът. Но веднага той си спомни разговора от сутринта и се усъмни. Дори най-правдивите жени спасяват винаги гордостта си с лъжа. Той почувствува, че дъщеря му разкриваше фалшиви карти. Може би тя не се съмняваше никак в подозрението му. Но в своята искреност тя бе

стигнала до последния предел, зад който не можеше да се отиде по-нататък.

«Търсене на модел! — продължи да мисли той. — Но в постъпката ѝ има нещо много повече от това. Чисто и просто този модел я е развълнувал здравата. — И като съзна изведнъж, че при всички възможни обстоятелства дъщеря му си оставаше точно копие на самия него, той си каза успокоено: — Та какво от това!»

Сега той гореше от желание да види по-скоро непознатия.

XVI

Много ѝ се искаше да сръбне нещо спиртно — шприц с евксиноградско вино, чаша вермут или поне бира. В ателието си тя винаги имаше уиски, питие, което разсейва досадата и концентрира въображението върху някой приятен обект. Това бе навик от артистичния живот. Тя познаваше един поет, който се хвалеше, че не може да напише нищо, ако не извика музата с половин литър вино. От обред за вдъхновение чашата с уиски се бе превърнала във всекидневна необходимост. Тъй че сега много ѝ се пиеше поради жегата и навика. Ако Червенко беше с нея, тя естествено щеше да го накара да седнат в отсрещния бар. Но понеже сега я придружаваше баща ѝ, пак от вежливост, а не от стеснение тя предложи да чакат в сладкарницата.

Индустриалецът си заръча чаша сода, която изпи бавно, за да не настине. Адриана поиска турско кафе и паста с ром.

Тя нямаше още никакъв определен план за действие, никакви предвиждания. Дори изпитваше известна несигурност, която я смущаваше. Тя се надяваше само, че по това време Адамов излизаше от баните и може би щеше да мине покрай сладкарницата. Тогава баща ѝ можеше да го покани на масата. Мисълта за тоя момент я изпълни с вълнение. Но като съзна това, почувствува слаб гняв и насмешка към себе си. Цялата история ѝ се стори някак унищителна, съвсем просташка. Защо се разкарваха чак от вилата? Искане да благодари на един обикновен моряк, който бе спасил брат ѝ и на плажа изглеждаше интересен, но тук можеше да бъде съвсем друг, незначи-

телен и свит като всички бедняци. Или може би, поласкан от вниманието, щеше да стане сладникаво любезен като оня треньор от клуба за тенис, когото Червенко бе поканил веднъж в къщи. Но веднага тя си спомни сивите, пронизващи очи на Адамов и леденото превъзходство на характера му. Тогава пак я обзе същото вълнение.

Последните дни изобщо тя прекара в лошо, възбудено състояние. Не можеше да спи, гълташе луминал — средство против стара безсъница — и дори уискито не помагаше. Една от причините за това бе, разбира се, инцидентът с брат ѝ. Но веднъж спасен, Червенко щеше да изкара пневмонията си като нищо. Самият инцидент също не я разстрои много. Тя имаше жестоки, стоически нерви, с които можеше да понася скръб и угризения, с които би могла да стои безмълвна дори пред удадения труп на брат си. Човекът, който го спаси, се бе отпечатал в паметта ѝ с държането си, с възбуждащата и някак недостъпна красота на тялото си, но и това не бе от значение. През часовете на нощната безсъница тя мислеше за сивите му, странно хубави очи, за античната линия на плещите, на ръцете, на бедрата му. После изведнъж тези форми на статуя от Праксител се превръщаха в плът и кръв. Тя виждаше атлазената кожа, сините разклонения на вените, движенията му и чара на младо животно, който прозираше в тях, играта в полусенките на мускулите под ярките лъчи на слънцето. Тогава стискаше зъбите си, обземаше я ненаситно желание този мъж да бъде с голотата си до нея. Ала всичко това бе само физическа страст, чиито пристъпи тя прогонваше със саркастична усмивка и една цигара върху топлите плочи на терасата.

Така че отначало тя не можеше да хвърли вината за лошото си настроение върху нищо определено. Но докато убиваше безсъницата си с цигари, уиски и луминал, тя почна да търси причините на това отвратително състояние с по-голямо задълбочаване и ги откри в живота, който бе водила досега, в живота, който трябваше да води по необходимост. Ясно като на забавен филм с много въртения, който удължава интересните мигове в боксов мач, тя виждаше съзнателното, цинично и безмилостно умъртвяване на всичко възвишено, което можеше да има в един човек, в едно младо момиче като нея. Ако тя знаеше от книгите, че нищетата превръщаше хората в животни, сега дойде до заключението, че извънредното богатство, раз-

кошът и леността покваряваха човешката личност по същия отвратителен начин. Как бе почнал всъщност упадъкът на душата ѝ, това странно израждане на характера, в който отначало нямаше ни егоизъм, ни же токост, ни мрачни сладострастия? Понеже бе интелигентна, умееше да разсъждава. Мисълта я пренесе в зората на живота ѝ. Тя се бе родила нежна и добродушна като всички деца. Ала това не значеше нищо. Много отровни растения покръпват като невинен стрък трева. Дали покварата ѝ не се коренеше в кръвта на прадедите, които отначало бяха търгували с гайтани, след това лихварствували, а после основали предачни и тъкачни фабрики? Не се ли проявяваше в нея егоизмът на безбожния лихвар, алчността на грабителите, които трупаха богатства, плащайки нищожни надници! И тоя егоизъм, тази алчност, това грабителство не се ли проявяваше сега под маската на фини и жестоки наслаждения, на желанието да изтръгва и умъртвява сърцата на хората, както бе умъртвила и своето? Но между прадедите ѝ имаше такива, които не бяха грабителите. Много от тях бяха дали живота си за църковната свобода, бяха пожертвували състоянието си за училища и просвета, за събуждане на народа от летаргията на робството. И после, всички до един, дори най-лошите, дори лихварите и грабителите, тия, които се гърчеха, бяха живели сред патриархална семейна атмосфера, бяха пазили строгия пуритански морал на българи от старо време. Те не познаваха ни измамливите капризи на сърцето, ни сладострастията на духа в артистични прищевки. Ако изиграваха заможните, ако оголваха бедняците, те правеха това само от любов към парите, а не от тайнствена наслада да измъчват хората. Не, в нея имаше нещо ново, придобито, поквара, която липсваше в прадедите ѝ. Тя си спомняше отлично своите детински години, пълни с чистота и невинност. Тя подаряваше най-хубавите си играчки на работническите деца, които стоеха зад телената ограда на зеления парк, в който тя играеше. Нищо не можеше да се сравни с удоволствието, което изпитваше в момента. Радостта у другите ѝ причиняваше наслада. Дори английската гувърнантка, която възпитаваше милионерските деца в дух на лоялен егоизъм, в *sense of property*¹, не можеше да се справи с постъпките на това странно създание.

¹ Чувството за собственост. (Англ.)

После дойде аристократичният американски колеж в Стамбул. Тя можеше да отиде в Англия, но колежът бе станал вече стара семейна традиция. В него бяха получили образование дори бабите ѝ. Тук тя се запозна за пръв път с едно особено чувство, чувството за превъзходство — зародиш на себелюбието и тор на всяка суетност. В колежа учеха момичета от всички балкански страни, нежни цветя на привилегировани съсловия, дъщери на финансиста, на политици, на учени. Между тях имаше богати, но грозни, хубави, но само заможни, грациозни и разточителни, но от долен произход. . . Само тя бе едновременно прекрасна, богата, аристократична, съвършена до върха на ноктите си. Тя имаше най-скъпите и елегантни пижамы, тя прахосваше най-много пари през неделните разходки. И във всичко останало, в тенис и готварство, по математика и химия, по красноречие и философия, тя пак бе първа. В упражнения по биология тя умееше да отреже главата на жабата тъй спокойно и в час по история да разказва за идеалите на Линкълн тъй пленително, че всички ѝ завиждаха. Но никой не се досещаше, че в това съвършено равновесие на нервите, на разума и волята, скрито под външността на русалка, имаше някакво проклятие на съдбата, знака на смъртна красота, която води душата към гибел и поквара. В деветия клас на колежа тя изостави спорта и почна да чете в библиотеката. Тя погълна жадно спектицизма на деветнадесетия век и печалната мъдрост на много знания. Писателите след войната оставиха в душата ѝ чувство на сладостна жестока спазма. Най-после, облечена в черна, бакалавърска тога, тя получи дипломата си — наивен документ за ценни качества, maturity и self reliance¹, които според американските схващания ѝ даваха възможност да стане от секретарка на парвеню до благородна леди. Тя не стана нито едното, нито другото, а просто поведе живота на момиче, зад гърба на което стоеха милиони. Три години преминаха в бесни удоволствия. Тя опита вкуса на мъжете от всички категории. По зелените игрища за голф тя се запозна с хората, които продаваха на баща ѝ фина мериносова вълна, а в Чамкория и Варна — с бохемските дрипи на София. След това тя почувствува противния вкус на досадата, който скоро се замени с пълно отвращение към свет-

¹ Зрелост и самостоятелност. (Англ.)

ския живот. Сега тя не можеше да понася страхотната глупост на «висшето общество» с неговите клубове, кръжоци и компании, с неговите уйкенди, бридж-парти и файф-оклоци — жалки подражания на другаде по-смислен живот. Тя не можеше да търпи ни «консервативната» аристокрация от «Юнион», ни «парвенютата», които танцуваха в «България» — еднакви сбирщини от хищници на стопански живот и подмазвачи, които се стараеха да пипнат дъщерите с тлъсти зестри. От развратна — признак на жизненост — тя стана мъдра и което бе по-лошо — цинична. Намираше върховно удоволствие да слуша клюки, да се надсмива, да разголва светската душа до най-отвратителните ѝ кътчета. Но и това ѝ омръзна. Тогава тя доби наклонност към младите таланти, към всички тия полу-признати и непризнати богоизбраници, които пълнеха сладкарниците и сплотяваха бездарността си в съюзи и дружества за по-разрушително действие, и следеше псувните, които корифеите им си отправяха един към друг по вестници и списания за най-голямо удоволствие на читателите. За да ги изучава, почна да им дава разкошни приеми в къщи. Забавляваше я постоянното им маниакално състояние, бедността им и живописните дрипи на душите им. Забавляваше я драмата на живота им, паразитизмът на съществуването им, бясната ярост, с която се гризяха помежду си. Това бяха млади, изхабени от мизерия таланти, които предпочитаха на пукнат от глад, отколкото да изкарат с еснафски труд пари за приличен костюм и здрави обувки. После идеха шмекерите, докопали щастливо синекурна длъжност, практични жреци на изкуството, които наводняваха пазара с лоши картини и сладникави повести из селския живот. Освен това имаше есеисти, музиканти, критици, пропаднали интелегенти от всякакъв вид и дори един напълно побъркан нещастник, който пишеше съчинение върху стопанските кризи в света. Той страдеше от захарна болест, мислеше се за епохален социолог и постоянно гълташе разрежена йодова тинктура, за да имунизира тялото си срещу отровата, която силите на реакцията поставяли тайно в храната му. Цялата тая паплаг от озлобени таланти, от бездарници, шмекери и дегенерати привличаше странно Адриана, привличаше я тъй, както американската борба и боксовите мачове привличаха огромни тълпи. Във вида на тия нещастници, събрани заедно сред скъпи

мебели, около студени закуски и хубави вина, имаше нещо пронизващо и тъжно: това бе падението на българския интелектуалец, трагедията на просяци, мълчаливото съзнание на хора, които никога нямаше да станат богати и независими, да бъдат нещо повече от това, което са. Презираха материалните блага, а мислеха за черния хайвер и шампанското, биха се умъртвили от завист, а си разменяха учтиви поклони; превъзнасяха свободата на творчеството, а се изтезаваха с поучителни сюжети, за които министерството раздаваше награди; уж богатите жени са празноглави, а идваха да подишат лукса и красотата на милионерката; изглеждаше бездушна, а всички я обожаваха тайно.

Само Адриана с тънката си и жестока проникателност успяваше да проникне в трагичните противоречия на тия хора и да ги превърне в обект на удоволствия, в арена, в която страстите разкъсваха душата, както зверовете в древния Рим бяха разкъсвали християните. След убийствената скука, която я обхвана още в първите години на влизането ѝ в живота, тя откри с удивление, че това бе един съвсем нов начин да се забавлява, да пие от мръсната вода на удоволствията, от която бе почнало да ѝ се повръща, начин, който никой не можеше да съзнае, да разбере, да осъди. . . Само тя си знаеше каква тънка изискана наслада имаше в това да гледаш как една душа се гърчи в кошмарните противоречия на разума и страстите си, да я привличаш и отблъскваш, да я екзалтираш и смразяваш.

Разбира се, не всички души се оказваха годни да създават такива фини зрелища. Опитът ѝ я научи да избира. Тя търсеше нежни поети, които възпяваха шумоленето на пролетния дъжд, бълнуваха за нимфи, или пък привличаше художници, които влагаха в лицата на моделите «чист, небесен израз». Тя надникваше в мансардите и униженията им, наслаждаваше се от ужаса, с който криеха дрипите си, от стеснението, с което идваха при нея. Понякога избираше други жертви: подхлъзваше умело някой зрял и учен мъж, който с йерихонска тръба зовеше света към опомняне, за да го види след това в краката си, размекнат като пихтия, в спазмите на плачлива изповед. Във всичко това тя намираше едно основно удоволствие — удоволствието да причинява мъка, — което можеше да се нарече садизъм, ако бе постоянна. Ала и то ѝ омръзна, защото бе родено от скуката — най-стария, най-отвра-

тителния от всички пороци. Ако жените на работниците кърпеха дрехите на мъжете и децата си, ако машинописките във фабриката работеха, за да изкарат хляба си, пари за червило и копринени чорапи, ако дъщерите на другите фабриканти си търсеха подходящ съпруг — всички тези жени имаха по някакво занимание, грижи или тревога, която поглъщаше дните, която не им оставяше време да се отегчават.

Само Адриана, вкусила тъй рано от мъдростта на живота, от суетността на удоволствията и безсмислицата на всички илюзии, познаваше часовете на смъртна скука, в които чакаше от подсъзнанието ѝ да изскочи нещо тънко и жестоко, нещо зверско, отдавна подтиснато от културата на вековете, което другите хора, залисани в труда и борбата за хляба си, не успяваха да уловят, да изтънчат, да превърнат във верига от душевни наслаждения. Като се умори от експерименти върху хората, почна да рисува, пожела да стане талант, за какъвто всички я провъзгласиха. Така тя приличаше на римския император, който от скука бе заповядал на стражите да изколят робите, а след това свиреше на арфа. В картините ѝ намираха възвишен израз пак ония тънки, жестоки неща, които тя тъй умело в часове на безсъница и скука улавяше от подсъзнанието си, неща, които критиците не разбираха твърде и мъгливо наричаха «търсене». Това бе ярката и сладострастна отпуснатост на слънчевите пейзажи, чувствителна форма на голи тела и жестокият, котешки израз в очите на моделите ѝ. Що се отнасяше до «търсене», «тълкуване», до «колоритност» и други подобни изрази, които критиците употребяват за недоумение на голяма част от простосмъртните, тя бе просто гениална. Ала никой от признатите не можеше или не искаше да посочи чудовищната аморалност на това изкуство, което не успокояваше, не намаляваше болките на живота, а, напротив, превръщаше ги в пароксизъм. Но скоро и рисуването ѝ омръзна. Тя не бе художничка, у нея липсваше вроденият порив към творчество, стремежът към безсмъртна, макар и жестока красота. У нея нямаше и какъв да е човешки идеал, за постигането на който по-малко даровитите се борят чрез изкуството. Тя бе просто изчерпана и вече не знаеше какво да прави. Тогава тя почна редуването на стари с по-късно открити нови удоволствия, тъй както преситен пушач опитва луксозни цигари от различни фабрики. Но това правеше пре-

сищането още по-пълно. Най-после тя почувствува огромна, неизлечима, поглъщаща всичко досада — вековна болест на привилегировани, които не познаваха ни ободряващото напрежение на труда, ни сладостта на почивката, — досада, която обхващаше душата като плесен и прояждаше зародиша на всяко удоволствие и на всяка радост. Това бе синдром на тиха нравствена лудост, който водеше към печал и безсъница, към луминал и бутилката с уиски, към гибел. . .

И тя бе съзнала всичко това през тия няколко дни. Тя го бе съзнавала и друг път, но само като аристократична болест на духа, от която хората бяха страдали още в древността. А сега изпитваше усещане за нищожност, чувство на срам, което се боеше да признае дори пред себе си. И това се дължеше на глупави детинщини, които извърши напоследък.

Защо бе спряла вниманието си върху русия младеж, когато гарираше автомобила пред сладкарницата? Характерно лице, хубави очи, които можеше да предаде на платното. Защо дойде в града, защо го потърси на моста? Искаше да проучи модели. Хубави обяснения, ако пишеше дневник! . . . Но тя си знаеше всъщност, че още в първия миг, когато го видя, у нея се събуди старата краста на капризите ѝ, желанието да изтезава човек, който можеше да я обича. Тя забеляза изведнъж, че той не бе прост моряк в цивилно облекло, нито франт, нито елегантен гамен — дребен чиновник в отпуската, бръснарски калфа или нещо подобно, от които Варна гъмжеше. Това бе хубав, спокоен мъж. Във външността му нямаше блудкавата пригладеност на лъвовете от дансинга — земпарешки костюм с дълго сако, иронична усмивка и тънки подстригани мустачки. Тя се разочарова малко, когато научи, че е комендант на спасителите от плажа, но това нямаше никакво значение. Освен желанието да почне опити той събуди у нея остро, животинско вълнение, вълнение, което я изтръгна внезапно от дълбоката чувствена летаргия и в което имаше следа от насладата, с която се отдаде за първи път. Заради всичко това тя бе отишла на моста, придружена от брат си. Отиде с онова чудесно безсрамие, което бе създал нейният *modus vivendi*¹. Мислеше да почне лек, безцелен разговор — по същия

начин бърбеше и с фризьора си, — после да го види «случайно» още няколко пъти, след това да го повика във вилата като модел и най-сетне — да го стопи. И понеже досадното преливане на толкова действия ѝ се виждаше дълго, а тя бе нетърпелива, реши дори да съкрати известни разтакания.

Но вместо мъж, който щеше да се разбърбе, да грейне от благоволенieto ѝ, тя се удари до болка в хладно, затворено превъзходство и събитията се развиха със страховтна неочакваност. Сега нищо не можеше да я отърве от чувството за собствено нищожество пред това превъзходство. За първи път в живота си тя се сблъска с истината, че бедните нищожни хора, дори един комендант на спасителите от плажа, които за няколко хиляди лева излагаше живота си да спасява глупави безделници, развратни жени, за които бе само красиво животно, можеха да имат свое достойнство. Досега целият ѝ жизнен опит я учеше противното. Инженерите от фабриката на баща ѝ, майсторите при станове, работниците, огнярите, пазачите на складовете и слугите в къщи — всички ѝ се покланяха раболепно, страхливо, защото бе дъщеря на господаря, от когото всички трепереха и поради смущаващата красота на очите ѝ. Дори артистичният кръг в София — тая банда от несретници — не я научи друго. Тя познаваше критици, които отрупваха със смешни похвали картините ѝ, в писанията си за нея отделяха много повече редове, отколкото за други по-заслужаващи художници, а после идваха при баща ѝ да молят ходатайството му пред министъра за някое назначение. Имаше закъсали художници и поети, които молеха «меценатката» шеговито за някой от безбройните «стари» костюми на Червенко. Тя познаваше магическата сила на парите, властта на блясъка, който понякога озлобяваше тайно хората, но ги превръщаше винаги в послушни автомати, защото във всеки човек имаше по някаква нужда или поне суетност, която докосването с богатството удовлетворяваше винаги.

Но ето че преди няколко дни тя видя един човек от народа, който не се заслепи, не счете прищявката ѝ за благоволение. Дори когато имаше възможност да я накаже за нахалството ѝ с подигравателно мълчание, той не направи това, опита се лоялно да предотврати скачането на брат ѝ. И после го спаси, измъкна го от дъното, върна го към живота, него — един безделник, брат на глупава и

¹ Начин живот. (Лат.)

самоуверителна сестра. В драмата на моста, в характера на този човек имаше нещо великолепно и достойно, кавалерството на мъж, който се издигаше над кухия блясък, над дребнавата и театрална отмъстителност. . . Но заедно с това тя съзнаваше и своето нищожество, мизерната подлост на светско момиче, което търсеше развлечение, без да мисли, без да държи сметка за гордостта у другите, дори за собствената си гордост. Ето, това я потискаше! . . .

И след дълги размишления тя реши да се промени, да извърши героичен преврат в живота си, който щеше да тури край на всичките ѝ отвратителни постъпки. От безделница, която измъчваше хората, от обществен паразит с лакирани нокти тя реши да стане деятелна жена, нещо като уеге в «Lewis et Irene» от Пол Моран, да помага на баща си и после да поеме от него управлението на фабриката, за чието ръководство Червенко бе неспособен. Така щеше да се изцери от скуката и извратеностите си, да намери морално оправдание на съществуването си, социалната стойност на индивид, който създава работа и блага за други индивиди. Но щом реши, веднага съзна колко трудности се изпречваха пред нея. Мъчно бе да се промени живот, който водеше от детинство. Бе свикнала да спи до обед, а трябваше да става рано като баща си. Уискито и тютюнът замайваха главата, а търговската работа изискваше бодрост и надпреварване във всичко. Познаваше много технически термини: за вълна, за преди и машини, но никога не си бе дала труда да проникне в същността им. Владееше отлично чужди езици, но не бе писала търговски писма. Знаеше как въртенето на колелата, движението на станове носеше огромни печалби, но никога не бе прониквала в калкулациите, в сложната наука за балансите. А всичко това трябваше да се учи, да се усвоява в подробности, ако искаше действително да направи нещо. Но фабриката, кантората и пишещите машини, сложните сборници за работническо законодателство, списанията за производство, конкуренция и пазари бяха тъй скучни! . . . Не, тя съзна изведнъж, че не бе в състояние да направи нищо. Мъчно се съживява воля, проядена от леност и наслади. Всичко щеше да бъде само жалка комедия. И затова тая сутрин каза на баща си, че по-лесно би понесла истината, отколкото илюзията, че променя живота си. Но тоя пропаднал опит да се изтръгне от блатото на леността, на поква-

рата и удоволствията я направи в собствените ѝ очи още по-жалка, по-нищожна. Тогава прозвучаха енергичните думи на баща ѝ: «Изкарай живота си тъй, както си го почнала!» Това бяха думи, пълни с опитност, с житейска мъдрост, които я подкрепиха. Имаше ли смисъл да се променя? Тя съзна, че бе късно, ужасно късно. Всеки опит за това би тикнал към лабиринт от противоречия, към пози и театралност, които не можеше да търпи, които щяха да я измъчат, да я отегчат още повече. Баща ѝ не искаше ли да каже именно това? Но той сигурно не знаеше колко пуст, колко отвратителен бе животът ѝ досега. Той я съветваше да си остане при удоволствията, защото работеше от сутрин до вечер, защото не пиеше, не пушеше, нямаше любовници, защото не знаеше какво са удоволствията и как пресищат, уморяват. Той имаше само едно удоволствие — да играе с вълна и платове, с производствени разноски и цени на едро, да трупа пари. И това удоволствие се подхранваше от едно могъщо чувство, което бе алчността, което никога не можеше да се задоволи и следователно — пресити. Той не знаеше колко уморена, колко нищожна и безпомощна бе сега. Тогава у нея се събуди гордостта на пропаднал човек, който искаше да изпие до дъно чашата на падението и гибелта си. Това не бе никаква гордост, а просто липса на жизнено чувство, невъзможност да се залови о нещо, което да я спаси. Тя приличаше на корабокрушенец, който щеше да потъне неизбежно, но бе решил да не вика, да не надава викове на ужас. Тя си знаеше, че крайт приближаваше, щеше да дойде наминуемо от стъклото с луминал през някоя тежка безсънна нощ, през някой син, дъждовен ден, когато досадата от живота притискаше душата ѝ като огромно, тъпо чудовище.

Но сега тя почувствува, че този край се отдалечи внезапно, може би за няколко месеца. Тя усещаше чувствената радост на насладата от своята първа любовна нощ. След това си повтори някак спонтанно сравнението, което направи върху моста, сравнение литературно и блудкаво, че в тялото на този младеж звучеше чистотата на парнаски стих. Но тъкмо това сравнение я накара да почувствува изведнъж странна, приятна свежест, сякаш стоеше на скалите, които бе рисувала, и морският вятър духаше в лицето ѝ. Когато се помъчи да анализира това усещане, то бе вече изчезнало.

И покварената половина на душата ѝ прошенна мрачно:

— Не го изпускай!

XVII

— Кого чакаме? — попита фабрикантът. — Тигъра или Мулата?

— Един от тях. Може и двамата.

— Екзотична комбинация. А какви са отношенията им? Навярно приятели?

— Началник и подчинен.

— Тогава предполагам — каза фабрикантът, — неговата Африканска светлост ще ни освободи от присъствие си.

— Ще поканим и него — заяви Адриана.

Очите на баща ѝ се разтвориха широко — не от негодуване, а от изненада; след това лицето му се зачерви от вътрешно вълнение. С дъщеря му наистина бе станала удивителна промяна. Адриана знаеше, че вълнението у него е изобщо добър признак. Инженерите и майсторите се разтреперваха, когато погледът му ставаше безстрастен и лицето — жълтеникаво.

Адриана го погледна с нежен упрек, сякаш искаше да каже: «Do you feel shame, father?»¹

— All right! . . . All right! . . .² — каза той бързо.

Говореха английски — език на висши същества. Те правеха това първо, от снобизъм и, второ — защото фабрикантът бе свикнал на български само да се кара.

Между това булевардът ставаше все по-многолюден, а от екзотичната комбинация нямаше нито следа. Една моторна поливачка обля нажежения паваж с вода, от което стана още по-задушно. Съседното кино звънеше непрекъснато.

— Боя се да не са излезли от друго място — каза фабрикантът.

— Не зная — отвърна Адриана и веднага помисли: «Ще дойда утре по-рано сама.»

Тя следеше напрегнато входа на Морската градина, от

който трябваше да се покаже Адамов или поне мулатът. Но от плажа излизаха само кокотки, чужденци и гамени, които се бяха пекли през целия ден. Без да иска, тя почна да наблюдава едно момиче с рокля от емприме — дребно, русо създание, което стоеше до входа и също чакаше някого. Момичето имаше хубав, фин профил, с равномерно потъмняла от слънцето кожа. «Сигурно се пече здравата» — помисли Адриана. Тя си спомни за своята безсъница, която ѝ пречеше да прави слънчеви бани. Това я накара да се почувствува някак остаряла, недъгава. Момичето държеше пакет и от време на време хвърляше бързи, любопитни погледи към Адриана. «Италиански тип — помисли тя, — само че не е брюнетка.» Адриана бе виждала такива миниатюрни красавици в Джирдженти и Палермо. Внезапно отнякъде изникна мулатът. Той се ръкува с момичето, което му подаде доста големия пакет. След това двамата тръгнаха към града по отсрещния тротоар на булеварда.

— Father!¹ . . . — тихо извика Адриана.

Фабрикантът веднага разпозна мулата по черното лице.

— Извикай го! — каза Адриана.

Но през многолюдния булевард бе неудобно да се вика. Трябваше да се настигне. И фабрикантът с бързи крачки излезе от сладкарницата, като остави Адриана на масата. «Ето какво не ми се бе случвало — помисли той, — да тичам подир негър.» Но тъкмо това бе комично и го развесели. С него никой не смееше да се шегува. А и тираните са хора и понякога обичат шеги.

— Ало. . . негър! . . . — извика той, като настигна мулата, Но щом видя момичето, което имаше твърде почтен вид, поправи се смутено: — Господине! . . .

— Той е глухоням и няма да ви разбере — каза Мария.

«Сега да видим!» — помисли милионерът. Случката му се стори още по-весела. Тя никак не приличаше на среща в Ротари-клуб, където необходимостта от тежко държане понякога изморяваше нервите му до гняв.

Той каза:

— Дъщеря ми искаше да говори с него.

— Мъчно ще се разберат.

— Не е ли по-добре да отидем в сладкарницата? — предложи фабрикантът. — Там е дъщеря ми.

¹ Срамуваш ли се, татко?

² Добре! . . . Добре! (Англ.)

¹ Татко. (Англ.)

Мария спокойно се поколеба — колебание на момиче, което самостоятелно преценява обстоятелствата и знае къде може да отиде и къде не.

— Няма да ви отнемем повече от пет минути — каза той.

— Какво обичате?

Фабрикантът се представи учтиво, весело и малко снизходително. Мария прие името му също весело и малко снизходително («Виждала съм и по-богати от вас.»)

Тримата влязоха в сладкарницата за голямо удивление на Адриана, която наблюдаваше сцената отвътре.

— Какво става? — попита тя.

— Скъпа — обясни баща ѝ. — Човекът, с когото искаше да разговарям, е глухоням, но вярвам да се разберем. Госпожицата ще помогне.

— Тъй ли? Много се радвам — каза Адриана.

Тримата седнаха на масата. Сега Адриана успя да разгледа момичето по-добре. Всичко у него бе дребно, но свежо, хармонично, прекрасно. Цветът на роклята му не бе лошо избран. Очите му бяха сини, добродушни, но някак прекалено жизнени. Това я раздразни леко.

Мулът седеше на стола си крайно стеснен от компанията. Той бе с вехти, но доста чисти панталони и памучна блуза. Черното му маймунско лице изпъкваше в странен контраст с русата глава на момичето.

Фабрикантът се усмихваше лукаво, докато върху лицето на Адриана се изписа недоволство. Идването на непознатата бе досадно и на всеки случай — нежелателно. А ето че на всичко отгоре тя поемаше и ролята на посредник.

По лош келнерски обичай момчето на сладкарницата дойде веднага за поръчка. Това удължаваше неочаквано всичко.

— Какво ще вземеш? — бързо попита Адриана.

— Аз не искам нищо — каза Мария.

— А господинът?

— Господинът консумира всичко — отговори Мария. («Глупачка, пита ли се глухоням?»)

Мулът погледна нерешително Мария и като срещна одобрителния ѝ поглед, обясни с жестове, че иска какво да е.

— Какъв е този човек? — попита Адриана.

— Обикновен мулат. . . Незаконен син на сенегалски

войник от 1918 година. Симпатично момче. Казва се Динго.

И Мария погледна дъщерята на милионера с очи, които питаха: «Това ли искаше да научиш?»

Келнерът донесе чиния с много пасти, от които Динго прилично изяде само една.

— Рара — каза Адриана. — Този човек също помагаше много.

— Зная — отговори фабрикантът. После се обърна към Мария: — Госпожице, познавате ли коменданта на спасителите?

— Много добре — каза Мария.

— Негова близка ли сте? — попита Адриана. («Роднина или приятелка?»)

— Да. («Какво те интересува това?»)

— Аз исках да науча къде живее.

— Ние отиваме тъкмо при него.

«О-хо! — помисли Адриана. — Вкусът му не е лош. Само че как е избрал такъв дребосък.» Но веднага трябваше да признае, че в тоя дребосък имаше особена прелесть, чарът на същество, което не гълтало луминал и уиски.

— Къде живее? — нетърпеливо повтори Адриана.

— Улица «Португалска» 103. («Не бързай: мъчно ще го намериш сама.»)

— Дали бихте се съгласили да дойдем и ние с вас? — попита фабрикантът.

— Защо не! . . . («Много сте ми затрябвали.»)

— Dady¹ — каза Адриана на английски. — Струва ми се, че злоупотребяваме с любезността на госпожицата.

— О, ни най-малко! — каза Мария също на английски.

Адриана и баща ѝ бяха готови да си разменят по един учуден поглед; но не направиха това.

— Къде сте учили език, госпожице? — попита милионерът.

— В училището. («Не е Роберт колеж!»)

— В кое училище?

— Едно търговско училище в Кайро.

— Значи, вие сте били в Кайро?

¹ Татенце. (Англ.)

— Да, дълго време.
— Откога сте тук? — попита Адриана.
— Отскоро. («Няма да пресмяташ годините ми.»)
— Имате много хубаво произношение. А с какво се занимава баща ви? — продължи анкетата си фабрикантът.

— Чиновник в митницата.

«Момиче от народа» — презрително помисли Адриана. Тя наричаше тъй всички момичета, чиито бащи не бяха фабриканти, финансисти или поне министри. «На всеки случай хитра като невестулка.» Но тя пак трябваше да признае, че тази хитрост не бе плоска, вулгарна, че това малко създание бе твърде фино и приемаше сражението лоялно. . . Инак би намерила предлог да не ги заведе у Адамов. «Аз съм подла — продължи да мисли тя. — Отвратително подла! Защо искам да ѝ го отнема? Не е късно да се върна назад, да не пипам щастieto им.» Но тогава си спомни убийствената скука на живота си, пустото ателие, луминала, безсъницата. . . А тъкмо сега приключението ставаше приятно. Ако се върнеше назад, знаеше какво я чака. Не! . . . Не още. И тя се учуди на внезапното отвращение към това, за което бе мислила много пъти. Може би приключението щеше да го отложи с още няколко месеца, може би. . . Тя не довърши. Не вярваше вече в нищо. Сега живееше само с настоящето. И в това настояще съзнаваше зараждането на една чувствена радост, последната може би, за която момичето, което седеше пред нея, бе пречка. . . Като съзна това, мрачният глас в душата ѝ прошепна жестоко: «Смажи я!»

Мария на свой ред наблюдаваше Адриана:

«Момиче с пари — мислеше тя, — с много пари. Само автомобилът ѝ струва цяло състояние. . . Прилича на другите богати жени. И все пак се различава по нещо от тях. . . Това мършащо тяло, тия високи хубави колене. Другите богати жени не работят нищо и затлъстяват. И тази не работи, но не затлъстява. Чистокръвна раса като англичанките от Хилиопулис. Зелените ѝ очи са много хубави. . . Всъщност те са всичко! Очи на дива котка, на рис! . . . Защо гледат така уморено! Сигурно снощи е стояла до късно на рулетката. . . По дяволите, нейна работа. Но какво търси тук? Защо им е Динго? Ах. . . Улица «Португалска» 103. Не бързай, миличка, имаш много здраве, ако си въобразяваш, че не те разби-

рам. Познавам ги тия номера. Ще те заведе сама при него, за да си удариш носа като унгарката, която му пращаше любовни писма. . . Той е мой. Никой не може да ми го отнеме.» Тя си мислеше тя, но някъде в сърцето ѝ се разгаряше пламъкът на ревност и тревога, които не бе изпитвала досега. Очите на непознатата галеха и смущаваха, в тях имаше нещо неизразимо, някаква ужасна, зелена магия, която обхващаше човека като мрежа. Изведнъж Мария почувствува паника в душата си, паника, която я направи малодушна. Защо стоеше още тук? Не бе ли по-добре да не води никога тая жена при годе-ника си? Ала каква полза! . . . Непознатата щеше да го намери по друг начин. Тогава у Мария се събуди силното жизнено чувство, героизмът на бедно момиче, което бранеше любовта си, инстинктът за борба. «Кучка! — реши тя изведнъж. — Ще видим коя от двете ни е по-силна!»

И Динго размишляваше в кръга на възможностите си. Това лято с него се случваха все хубави неща. Още през март, изпостелял от тежката зима, той намери работа при чистенето на клозетите в крайните квартали, които още не бяха канализирани — работа, за която общината плащаше скъпо и прескъпо. После стана метач в едно кино, където понякога дори го оставяха да къса билетите при входа. След това Адамов го взе в спасителната команда — място, за което мнозина му завиждаха. Така той бе на път да си спести малко пари, с които щеше да си вземе през зимата стая под наем, стая с печка и легло, а не да спи по бараки, вагони или в чакалнята на гарата. Зимата изобщо бе кошмар за него. Само мисълта за виелиците, за студените и гладни нощи, през които чакаше на гарата, за да пренесе до къщи багажа на някой бедняк или скъперник, го смразяваше до ужас. А ето че идущата зима нямаше да бъде така. Хората почнаха да го ценят. Той работеше съвестно всякаква тежка работа, даже бе спасил от сигурно удавяне вече двама души — подвиг, с който бе станал известен дори на кмета и общинските съветници. А най-неочаквано дойдоха за него парите от богатия човек, с който седеше на масата, пари, които Мария вложи на негово име в спестовната каса. Сега зимата не го плашеше никак. Не, той не бе вече подхвърлено дете, презрян мулат, несретник, който спи по товарните вагони. Той щеше да си има през зимата печка, идеал, за който бе мечтал от детинство. И на всичко отгоре сега седеше на

една маса с хора, на които по-рано се считаше недостоеен да доксне обувките. . . Това му се виждаше тъй особено, тъй изсегоятно, че просто не можеше да мисли за нищо. Но после свикна и почна да мисли. Безспорно успехите му се дължаха на неговата покровителка Мария, за която се готов да го разкъсат на части. Даже ако не беше Мария, едва ли щеше да седи на масата с такива хора. Богатият човек просто заприказва с нея, а след това тя му направи знак да ги последва. Но като мислеше за Мария, той съпостави нейното съществуване с това на другото момиче и почувствува смътна тревога. От мълчаливи, клюкарски наблюдения върху плажа той бе установил, че когато две жени се съберат при един мъж или, обратното, когато двама мъже ухажват една жена, работата се затяга, а даже може да стигне и до бой. Той видя всичко, което стана на моста. Видя как хубавото, високо момиче се качи на моста при коменданта с очевидното намерение да си подрънка с него. Това бе стар номер на много жени, който Динго познаваше от началото на сезона. Значи, комендантът се харесваше на хубавото момиче със зелените очи. Но тогава какво щеше да прави Мария? И това изведнъж помрачи радостта на тъмното му, глухонямо съзнание.

В най-безоблачно настроение се намираше фабрикантът. «Не мога да се оплача от липса на компания!» — помисли той. Цялото приключение му се струваше приятно, забавно, отморяващо странно неговия винаги зает мозък, винаги опънати нерви. Той се бе впуснал в него от желание да достави удоволствие на Адриана, да разсее мрачните и тайни кризи в душата на дъщеря си, които само той долавяше и които напоследък почваха да го безпокоят сериозно. Сега той наблюдаваше с доволство как Адриана се разсейваше наистина. О н о в а, за което се боеше да не стане с нея, изглеждаше напразен страх. Т о можеше да се случи само на Запад, където синовете и дъщерите на богати семейства бяха обременени от тежка наследственост, където жизнените сили бяха изхабени от умора и вековно пресищане. Колкото и да изглеждаше странна, дъщеря му не можеше да бъде заплашена от такава опасност. Самодоволството и безгрижието на Червенко му бяха приятни в това отношение, че го успокояваха по отношение на Адриана. Сега той бе напълно уверен в това. Ако тя бе все още способна да се

вълнува от някой мъж, да го търси, да идва тук чак от вилата и да изпада в кисело настроение от присъствието на една евентуална съперница, с една дума, да обича и да ревнува — всичко това показваше, че душата ѝ бе в ред. И той си отдъхна с облекчение. Сега приключението го забавляваше много. Той наблюдаваше с любопитство играта между дъщеря си и непознатата, злобното разузнаване между две момичета, които си оспорваха един и същ мъж. Навярно последният не ще се чувствуваше много нещастен от това. Фабрикантът си бе съставил вече известна представа за личността му. Очевидно касаше се за интересен мъж. Инак приятелката му — ако това дребно, русо създание бе действително негова приятелка — не би била тъй изтънчена, хубава и Адриана не би се мръщила толкова много. Изобщо цялата игра му се виждаше интересна. Той не се замисляше нито за миг за драмата, която можеше да избухне между тия млади сърца. По природа той не бе лош човек. Дори изпитваше необясними симпатии към Мария и непознатия мъж. Само че не можеше да съзнае жестокостта си. Управлението на фабриката го бе направило неумолим, суров егоист — машина за печелене на пари. На всичко, което не се отнасяше до покупка на чуждестранна и местна вълна, до сделки, тъкачни станове и пласиране на производството, той гледаше леко, повърхностно. И затова играта, която улесняваше, му се струваше като забавна, полезна за душевното здраве на Адриана шегга. Всичко щеше да мине приятно, благополучно, като всеки летен флирт на млади хора край брега на морето. Той не съзираше никаква опасност за участниците в тази малка драма. Непознатият мъж не ще загуби нищо от едно любовно приключение. Адриана пък нямаше какво да загуби. Колкото за малкото момиче — първа любов, първи сълзи! След това ще го обича и пази по-добре.

— Имате ли братя, сестри? — продължаваше да разпитва той.

— Не.

— При кого живеете в Кайро?

— При един чичо.

— С какво се занимава той?

— Архитект.

«Ето къде се е шлифовала» — помисли Адриана.

— Кайро е много хубав град! — каза фабрикантът,

след като забеляза, че момичето почна да му отговаря с малко иронично извиване на главата си. Но тъкмо това му хареса.

— Да, чудесен! — потвърди Адриана.

— Били ли сте там? — попита Мария.

— За малко. През време на една екскурзия до пиратите.

— Навярно с англичани!

— Да. Обичате ли англичаните?

— Не твърде.

— Сигурно знаете и арабски? — попита Адриана след малко.

— Говоря по-добре гръцки.

«Почва да става екзотична — каза си Адриана. — Впрочем такива птици се срещат във всеки крайморски град. А може би е някакъв мелез. Това заоблено чело на гаменче от картините на Мурильо и дребно тяло на църковна артистка!... Но очите ѝ са целомъдрени, благоразумни. Те са типично български. Тя никога не би могла да бъде обикновена, моряшка, красивица, *povis del maripiego*¹! И колко е жизнена! Човек би могъл да я хвърли в кладенец, да я затрупа с камъни, пак няма да умре.»

— Татко — каза Адриана, — да не отнемаме повече времето на госпожицата.

— Няма ли да отидем с тях? — попита фабрикантът. — Аз исках да благодаря лично на господин Адамов.

— Боя се да не отегчим госпожицата.

— Няма да отегчите никого. А редно е и да дойдете. Той си е навехнал крака. («Заради твоя глупав брат.»)

Сега Мария канеше не от учтивост. В нея се разгаряше тревожното и горчиво любопитство да провери как ще реагира годеникът ѝ при появяването на непознатата.

— Кога си е навехнал крака? — тревожно попита Адриана.

— Онзи ден, когато щеше да се удави брат ви. Ударил се е при скачането от платформата.

— Опасна ли е раната?

— Няма никаква рана. («Глупачка: аз имам право да се безпокоя повече.»)

— Извикахте ли специалист? — попита фабрикантът.

— Моряците не се лекуват от специалисти. Флотският лекар го прегледа и каза, че всичко е наред.

— Тогава ще го видим — заяви Адриана. — Всичко това е станало заради моя брат.

— Можем да тръгваме — каза фабрикантът, като махна с ръка на келнера. — Ще ви вземем в колата.

Мария погледна мулата, после Адриана, която се усмихна:

— Ще вземем и него, разбира се.

— Не е необходимо. («Не се занасяй, не проявявай фалшива демократичност!»)

Когато отидоха при колата, Адриана, улови мулата за рамото и му посочи да седне на предното място, до баща ѝ. От смайване Динго извъртя бялото на очите си тъй изразително, че всички се разсмяха. Съдбата продължаваше да го обсипва с приятни неща. Той очакваше всичко друго, но не и щастieto да се вози в подобна кола. Упоен от блаженство, той постави пакета на Мария върху коленете си.

— Какво има в този пакет? — попита фабрикантът, като видя, че Динго държеше пакета със смешна предпазливост като свещен предмет.

— Малко кекс за ранения.

— Добра идея — каза Адриана. — Трябва и ние да занесем нещо.

— Няма нужда да се главоболите.

— Такъв е обичаят — каза фабрикантът, който смътно си спомняше народните обичаи.

Той погледна учудено дъщеря си. Бледното лице на Адриана, изпито от безсъница и цигари, се бе зачервило леко. Същото онова вълнение, с което някога подаряваше играчките си на бедни деца. Но баща ѝ не разбра нищо.

— Какви неща обича господин Адамов? — бързо попита тя.

— Като децата: предимно сладки.

— О, чудесно!

И тя изтича до сладкарницата.

«Това е вече просташко — помисли Мария презрително. — Още не се е запознала с него, а почва да интимичи с подаръци. Сигурно ще домъкне някоя грамадна торта.» Но Адриана се върна само с един средно голям шоколад, който никак не затъмняваше подаръка на Мария. «И все пак просташко» — реши Мария. Но тя съзна

¹ Годеница на моряк. (Исп.)

изведнъж, че съперницата ѝ бе станала жертва на мигновено, детинско вълнение. Видя много добре червенината върху лицето ѝ. Богатите и важни хора стават смешни, когато почнат да се вълнуват. «Нима я е побъркал до такава степен?» — помисли тя с горчива гордост.

Внезапно Адриана разбра, че бе извършила глупост. Върху свежото лице на Мария трептеше иронична усмивка. Дори баща ѝ недоумяваше. Тя се подчини на желанието си изведнъж, без да размисли — тъй както се подчиняваше на тънките и жестоки импулси, които извираха от подсъзнанието ѝ. Много по-правилно бе да занесе цветя например. Но и цветята — подарък изобщо — нямаше защо да се носят. Развълнува се и извърши глупост, тя, Адриана, която умееше да се държи като кралица! «Вдетиних се. Тази невестулка сигурно ми се присмива вече!» И тя реши да даде на постъпката си снизходителен характер.

— Взех този смешен шоколад, за да не изглеждам много тържествена — обясни тя, когато автомобилът тръгна.

— Той не обича тържествените хора — каза Мария.

— И по-възрастните от него, предполагам. В колежа имахме една учителка, която всеки петък ни канеше за дължително на чай в апартамента си. Беше много скучно.

— Вие от това ли се боите? — усмихнато попита Мария.

— Кажи-речи.

— Много сте строга към себе си.

— И да не съм — не помага. Всъщност брат ми трябваше да дойде вместо мене, но е болен и лежи.

— Какво му е?

— Прекара пневмония.

— О, не е малко — каза Мария и после прибави добродушно: — Нищо, все едно, че идва той.

Автомобилът караше по централните улици, управляван умело от фабриканта. От време на време Мария се навеждаше към него и учтиво му показваше пътя. «Възпитано дете — мислеше той, — всъщност може би ни мрази, но запазва отлично държане. Не е ли по-добре да я оставим с приятеля ѝ на мира?» Но веднага след това помисли за мрачната самотност на дъщеря си и от бащински егонизъм угризенията му изчезнаха.

Хубавата и елегантна част на града се превърна вне-

запно в геометрични редици от малки, бедни къщички.

— Какъв е този квартал? — попита Адриана.

— Кварталът на бежанците.

— Тук ли живее господин Адамов?

— Да, малко по-надолу.

— Навярно при роднини?

— Не. Той няма никакви роднини.

«Съвсем сам» — помисли Адриана.

По указание на Мария фабрикантът спря колата пред една двуетажна къща с доста голям двор, ограден с посивели дъски. В двора имаше зеленина — една малка липа и няколко овощни дръвчета. Къщата бе съвсем проста, икономична — притежание на някой превъзмогнал нищетата добруджанец. Но тя, както и дворът изглеждаха извънредно чисти. Едно малко хлапе, което стоеше пред портата, се втурна веднага вътре. От съседните къщи почнаха любопитно да се отварят прозорци. Изведнъж Адриана почувствува вълнение, едно особено жизнерадостно чувство, което бе изпитвала в детинството си, когато майка ѝ я водеше на гости.

Мария първа скочи от автомобила и щом влезе в двора, извика високо с мелодичното си сопрано:

— Ехо-о-о! . . . Рири!

Един хубав, басов глас от вътрешната част на градината отговори също с проточен вик, подобен на тиролски.

«Значи, малкото му име е Рири — помисли Адриана. — Звучи смешно. Име на кабаретен танцьор, съвсем неподходящо за моряк. Сигурно тази невестулка го е измислила.» Внезапно тя почувствува леко раздразнение от начина, по който двамата се поздравиха. После съзна, че е несправедлива. Тук нямаше превземане. Така се поздравяваха всички влюбени деца. «Ето че ставам злобна като стара мома — помисли тя саркастично, — всъщност не съм ли стара мома? Навърших вече двадесет и девет години.» Уплаши се да признае, че кара тридесетата. «Трябва да си купя канарчета и да излизам на разходка с роман. Време е.»

— Рири! . . . Къде си, патице? Водя ти гости! — продължи да вика Мария.

— Той е в градината — каза една жена с побелели коси, която се показва на прозореца. — Моля, заповядайте горе.

— Ние ще отидем при него — каза Мария. — Госпожа Виолета, елате и вие при нас!

— Да, ще дойда! — каза госпожа Виолета с малко чужд акцент.

— Хазайката му — обясни Мария. — Румънка, омъжена за българин. Много симпатична жена.

Всички се отправиха към вътрешната част на градината, където имаше повече зеленина. От къщата се чу шумно отваряне и затваряне на врати. Полуизтегнат върху евтин сгъваем стол, Адамов гледаше любопитно към улицата. Щом видя гостите, той скочи веднага, но стъпи на болния крак и тялото му се изкриви.

— Не мърдай, пират! — весело извика Мария.

Той бе в панталони от шантунг и спортна фланелка без ръкави. Хвърли книгата, която държеше, и смутено побърза да се облече.

— Много се радвам — каза той, като преодоля смущението от голотата си. — Не очаквах и затова ви приемам така. Мадам Виолета! Столове, моля! — извика той високо.

След това се ръкува с всички, а на Мария целунръка.

«О! Галантен» — помисли Адриана и веднага почувствува тъга.

Динго донесе четири дълги дъсчени стола. Адамов изправи шезлонга и покани Адриана да седне на него. След първата размяна на любезности фабрикантът отправи към спасителя на сина си похвали и благодарност. Той направи това сдържано, бавно, подчертавайки значението на всяка дума, като на заседание в Ротари-клуб, в което изтъкваше заслугата на някой от членовете му.

— Ние щяхме да го измъкнем по-бързо — каза Адамов, — но водата беше размътена.

Адриана неволно съпостави простотата на тия думи с огромния скок в развълнуваното море. След това той се осведоми за здравето на Червенко. Сега той говореше любезно, весело и в личността му нямаше нито следа от оная хладна затвореност, която проявяваше на моста.

— Как е кракът ви? — попита Адриана.

Това бяха първите ѝ думи. Тя зададе въпроса меланхолично, изпитвайки досада от веселото бръщолеване на всички.

— Много добре — каза той. — След няколко дни отивам на плажа.

— Всичко беше ужасно — прошепна тя тихо.

— Да, за вас, предполагам... Но аз съм свикнал. Освен това бях сигурен, че ще го спасим... През този сезон никой не се е удавил около моста.

— Той е спасил осем души досега — гордо заяви Мария.

— Ти винаги преувеличаваш — каза той. — Половината от тях викаха за помощ просто от малодушие.

— Така им се струва само на моряците.

— Вие моряк ли сте? — попита фабрикантът.

— Сега съм просто общински чиновник. Но наесен постъпвам в търговския флот.

— Навярно сте се отдали на този занаят от детинство?

— Изкарах Морското училище.

— О, значи, квалифициран!...

По навик той делеше хората от народа на две групи: на прости и квалифицирани. Последните естествено бяха по-висши. Също по навик той отдаде по-голямо значение на това квалифицирано, отколкото на обстоятелството, че този човек бе спасил от удавяне осем души, включително и сина му.

— Какъв чин ще имате в търговския флот? — продължи да разпитва той.

— Капитан.

— А после?

— После... Същата длъжност в по-голям кораб.

— Ние имаме ли океански кораби? — попита той.

— Не още — с усмивка отговори Адамов.

— Мисля, че нашето корабоплаване е с голямо бъдеще — важно каза фабрикантът.

— Началото е винаги скромно.

— На всеки случай кариерата ви е сигурна... и романтична — добави той внезапно, като погледна Мария с усмивка.

Мария също се усмихна.

— Годеницата ми не обича тази кариера — каза Адамов.

— Нима госпожицата ви е годеница? — попита фабрикантът. — Не знаехме това. Впрочем трябваше да се досетим...

— Много хубава двойка — каза Адриана.

И веднага почувствува, че пак става зловна като стара мома. «Трябва да изкореня това чувство — реши тя. — Всъщност защо се ядосвам? Малката не ми е направила нищо. Завиждам ѝ, това е.» Досега тя не бе завиждала на никоя жена, защото превъзхождаше всички. Но ето че свежестта на Мария я караше да се чувства грохнала, изхабена. «Завист — помисли тя още веднъж, — не ревност, защото не съм влюбена, а завист!... Да, трябва да си вървя, да оставя хората на мира! Трябва да се затворя в стаята си и да гълтам уиски като изхабена уличница. Нищо няма да ме огрее... Стара съм!» Усещането за това я обхвана с такава горчивина, щото неволно пожела да бъде пак в ателието си, заобиколена от пустош и самота, далеч от тая жизненост, която я измъчваше.

— Да, чудесна двойка — потвърди фабрикантът, като разглеждаше по-скоро Адамов.

«Значи, ето чудото на Адриана! — мислеше той. — Не е лош. Не му липсва чар! Всъщност дори превъзходен е.» И той си го представи в снежнобяла униформа със златни нашивки като офицерите на «Messageries maritimes» или «Cunard line», които понякога играят бридж с пътниците. Защо не? Би могъл да бъде като тях. Обикновен флирт за всяка пътуваща милионерка. Само флирт, разбира се. Но този младеж бе сега спасител от баните. Хм... малко унижително. Не е за нея. Поне да бе станал корабен капитан. Тогава, да.» И в ушите му отново прозвуча плебейското «спасител от баните». Внезапно тая дума «спасител» се натрапи в съзнанието му, доби по-широко значение и почна да се повтаря като удари от махало на часовник: «Спасител, спасител, спасител...» Той се загледа в красивото, изпито и жълтеникаво лице на дъщеря си. Очите ѝ бяха устремени в моряка, очи, в които гореше сподавен възторг, тъга, копнеж, примесени с демонска зеленикава светлина, очи, в които имаше бесен порив на душата и тялото ѝ към мъжа, който седеше пред нея. «Спасител, спасител!...» — повтаряше гласът. Тогава той почна да гледа моряка, неговото честно лице и младата сила, която лъхаше от тялото му. «Интелигентен и хубав. В очите му има нещо героично, те са, които привличат.» И чу отново: «Спасител, спасител...» Дявол да го вземе, тя го обича — съзна той изведнъж. — Тя го е видяла на плажа, когато е спасявал брат ѝ. Мислела е за него непрекъснато, съзнала е ужаса на досегашния си живот.

Затова искаше да се промени. Но ако тя го обича, ако може да бъде щастлива с него въпреки разликата във възрастта и съсловието си, тогава той може да я спаси от онова, тогава трябва да ѝ помогна. . . да ѝ го дам!» И като съзна това, думата «спасител» намери истинското си значение в мисълта му. Морякът престана да му се струва човек без значение, обект на дребна шега. Той се превърна в същество, от чиято воля зависеше щастieto, бъдещето, животът на дъщеря му. «Ще ѝ го дам» — реши той с онай самоувереност, която бе създала у него мощта на парите. «А годеницата му? — внезапно попита един друг глас, който го стресна. — Това малко, бедно момиче какво ще прави?» «Ще обезщетя родителите ѝ — помисли фабрикантът. — С половин милион могат да ѝ намерят друг мъж.» Той бе давал вече обезщетения за постъпките на Червенко. «Подло е — каза гласът. — Не бива да спасяваш дъщеря си, като убиваш други. Това е постъпка на плебей, а ти претендираш да си «gentleman». Трупай пари, но не върши подлости. Защо искаш да убнеш това създание? Виж колко е чиста усмивката му! Досега си отстранявал с пари само развратни полудевственици, които чрез хитрост искаха да се докоснат до сина ти, до милионите ти. Вземи дъщеря си, върви си веднага. Какво искаш от тия хора? Не разбивай живота им!» Така говореше гласът. «Ами Адриана?» — помисли той отново, като си представи пустия поглед в очите ѝ, безумната и непрекъсната оргия, в която изхабяваше живота си. Ако се върнеше в София, тя веднага щеше да се заобиколи пак с тая банда от низвергнати хора, от дегенерати, от «неми» поети и съмнителни художници, които продаваха картините си по адвокатски писалища. А тъкмо сега у нея се бе появило нещо здраво и жизнено, което можеше да я спаси от досадата, от ужасния край на изморено, преситено от живота същество. «Не бива да пропускам — подсказа му бащинският инстинкт. — После може да стане късно. Миналата година не бе това, което е сега. Доскоро поне рисуваше, а сега пие. . . Не бива да пропускам» — повтори си решително той. Ала погледът му срещна пак въздушната фигурка на Мария. «Подло е» — каза гласът на съвестта отново.

Изведнъж фабрикантът се почувствува съвършено разстроен.

— Чудесна двойка — повтори той още веднъж. — А кога ще бъде сватбата?

— Наесен — каза Адамов.
— Сигурно, като облечете униформата? По-ефектно!
— Тогава ще получавам редовна заплата.
— Да, да. . . — сети се милионерът. — Къде ще живеете?

— О, ще намерим някоя къщичка.

«Те нямат нищо — помисли Адриана. — А са тъй щастливи! Бих могла да накарам татко да им помогне, но няма да приемат. Не мога дори да им направя добро. Всичко е против мен!» Тя почувствува отново пустота и печал, настроението, което имаше във вилата, английския spleen, състояние, което я владееше от месеци, от години насам. «Ето още една персона в добро настроение като тях!»

От къщата излезе мадам Виолета. Дойде при гостите и се запозна с тях, любезно представена от квартиранта си. Тя бе пълна, възрастна жена, с много черни очи, bella donna на петдесет и пет години. Косите бяха посивели, но минали през опитен фризьор, лицето почтено, но изобилно напудрено, роклята черна, но копринена. Бялата ѝ тлъста ръка бе украсена с маникюр и целулоидни гривни. Тя имаше твърде добродушен вид.

«Прилича на мама» — неволно помисли Адриана.

Мадам Виолета разгледа гостите много внимателно, усмихна се щастливо и след общите учтиви въпроси почна изискан разговор с индустриалеца. Това позволи на Адриана, Мария и Адамов да се почувствуват в отделен кръг.

— Рири — каза Мария, — госпожицата ти донесе шоколад! . . .

— Аз го забравих в колата — произнесе Адриана с престорен упрек към себе си.

— Динго ще го донесе.

Мария кимна на мулата, посочи автомобила и описа във въздуха един малък правоъгълник.

— Нима разбира? — попита Адриана.

— Той разбира отлично всички — каза Мария. — Дори понякога е удивително наблюдателен. Всички глухоними са такива.

— Не е ли злонрав? Някъде четох, че мелезите са злонрави.

— Измислица! Той е най-безобидното същество.

Мулатът донесе шоколада.

— Благодаря — каза Адамов. — Ще закуся с него преди състезанията.

— Какви състезания?

— В неделя има състезания за плуване и скокове.

— И ти ще участвуващ с болния крак! Глупости — каза Мария.

«Това е за мен» — помисли Адриана.

— Непременно ли трябва да участвувате? — попита тя.

— Разбира се — каза Адамов. — Наградите не са малки!

«За пари! — помисли Адриана. — Трябват им пари за сватбата. Може би нямат абсолютно нищо.» И тя си спомни как една вечер в казиното загуби равнодушно на рулетката толкова, с колкото тия двама души можеха да прекарат цяла година. «Отвратително — помисли тя. — Има нещо отвратително в начина, по който живея.»

Мария продължаваше да упорствува:

— Според мен ще се изложиш — каза тя.

— Защо?

— Защото «Делфинът» пази режим и се тренира от сутрин до вечер.

— «Делфинът» има много здраве — каза Адамов. — Дишането му не струва нищо. Пушите ли? — попита той Адриана, като ѝ поднесе цигарите, които му бе подарила Мария.

— Благодаря — каза Адриана и взе една цигара. След това покани и баща ѝ.

— Пуша точно такива цигари — заяви тя. — Свикнала съм с вергийски тютюн.

Но веднага съзна, че това звучеше предвзето, и добави:

— Нашият е по-хубав всъщност.

— Освен това много са скъпи! — каза Рири, като погледна Мария с упрек.

— Глупчо, аз ги взех само за рождения ти ден — обясни Мария. — Да ни мислиш, че и занапред ще пушиш такива?

«А аз пуша само такива — тъжно помисли Адриана. — И техният вкус ми се втръсна.»

— Кой рожден ден празнувате? — попита тя.

— Двадесет и вторият.

— О-о-о! Та вие сте били съвсем малко момче.

— Нима сте по-възрастна от него? — учудено попита Мария.

— С цели осем година.

— Шегувате се! — усмихнато каза Рири. — На всеки случай благодаря за шоколада.

Адриана не можа да определи дали в думите му имаше само безобидна духовитост или фин сарказъм. «Навярно ми се подиграват» — помисли тя горчиво. Всяка нейна постъпка или дума се тълкуваше особено. «Има защо. Това е случката на плажа. Не мога да ги спечеля, не мога да разпръсна тая атмосфера на недоверие, която създава моето идване тук. Всъщност аз дойдох с най-подла цел, с най-отвратителни намерения. Искях да разваля щастието им. А те са тъй мили. Показват ми само, че се обичат.»

Изведнъж тя съзна, че в отношението ѝ към тях бе настъпила промяна. Ако преди малко двамата я дразнеха, сега у нея се появи желание да ги покровителствува, да им помогне с нещо. Един паричен подарък от страна на баща ѝ би бил твърде полезен за тях, но нямаше да го приемат. . . А искаше да им помогне. Тяхното съществуване я караше да изпитва някакво тъжно и горчиво удоволствие, което все пак бе по-приятно от скуката, която я измъчваше преди. Същевременно тя се чувствуваше успокоена. Двамата я изпълваха с едно особено усещане на мир, на невинност и чистота, което помнеше от детинството си и първите години в колежа. Този беден моряк и годеницата му излъчваха нещо ведро и тайнствено, което я освежаваше, както пролетният въздух, зелените хълмове и цветята освежават нервите на болен човек. В атмосферата на тия хора имаше някаква жизненост, която при докосването си с Адриана умираше веднага, по пепелта ѝ оставаше в душата ѝ като приятна меланхолия, която не бе сплин. Общуването с тях ѝ се стори неизразимо приятно, почти необходимо за по-нататъшното ѝ съществуване. Обзе я страстно желание да ги вижда по-често, да ги покани във вилата, но вече не с цел да върши оная подла игра, за която бе дошла тук.

— Идущия петък брат ми също има рожден ден — излъга тя. — Ако искате, елате у дома.

— Аз съм зает през деня — каза Рири.

— Можете да дойдете вечерта.

— Боя се да не отегчим другите ви гости — вметна Мария и веднага помисли: «Почва.»

— С брат ми решихме да поканим само вас — каза Адриана. — Няма да има други гости.

— Ще дойдем, разбира се — каза Мария. — Но съвсем не исках да кажа, че е необходимо да каните само нас.

— Зная. Но брат ми желае да бъдем сами. Тъй ще бъде по-добре. Аз също не каня никога познати от София.

— Ще вземем автобуса — каза Рири, като погледна Мария.

— Не. Мъчно ще намерите вилата. Най-удобно е да ви чакаме с колата пред сладкарницата.

— Благодаря — усмихна се Рири.

Адриана забеляза с горчивина, че това бе същата малко иронична усмивка, с която благодареше и за шоколада. Но тя се хареса на Мария, която за миг като че бе загубила доброто си настроение.

Фабрикантът не чу поканата на дъщеря си, увлечен в разговор с мадам Виолета, която му разказваше за спасяването на Червенко. Странно, но той бе забравил да се заинтересува как точно щеше да се удави синът му, и сега слушаше с интерес мадам Виолета, която бе проследила събитието от женската половина на плажа и сега го разправяше подробно, с цветистото красноречие на латинската раса.

Адриана и баща ѝ останаха още един час на гости. Когато се връщаха във вилата, тя наруши някак особено мълчание, което царуваше между двамата, и каза спокойно:

— Татко, аз ги поканих у дома.

— Ще дойдат ли? — попита фабрикантът.

Той съзна, че постъпката на Адриана слагаше край на странните колебания, които го измъчваха. И като Пилат изми ръцете си.

— Обещаха — каза Адриана:

XVIII

Адриана бавно разтвори очи. В жълтеникавия полумрак на стаята ѝ предметите едва се очертаваха. Тя видя дифузната светлина на прозореца, която прозираше зад плътните спуснати завеси. Когато късно през нощта умората с помощта на луминала надвиваше безсънната ѝ, тя затваряше прозореца и спускаше грижливо транспаранта и завесите, за да не я събудят първите слънчеви

лъчи. Само лекарството успяваше да я приспи, да я повали в ценния, но тежък почти наркотичен сън. Затова тя спеше до късно и докато траеше действието на лекарството. Сега тя отвори очи и както всяка сутрин, докато дойде на себе си, остана половин час като труп, на границата между съня и будното състояние. Това бяха най-неприятните минути от ставането ѝ. В тях тя изпитваше първата досада от деня, кошмарното усещане, че животът трябва да почне отново.

Най-после тя дойде на себе си. Животът или, по-точно, съзнанието, че не бе още мъртва, я завладя напълно. Тогава тя протегна ръка и позвъня. Влезе слугинята, която бе едновременно камериерка и готвачка.

Най-напред слугинята дръпна завесите и вдигна транспаранта. В стаята нахлу изобилна слънчева светлина. Човек не можеше да си представи по-жизнерадостна, ултрамодерна спалня и по-уморено същество, което се събуждаше в нея.

— Дай ми вода — каза Адриана.

Слугинята поднесе чаша с вода, която Адриана изпи бързо, жадно, до дъното.

«Пак е фиркала снощи — злорадо помисли слугинята. — Обърнала е най-малко половин бутилка. И то сама!... Нейна работа.»

Като повече слуги тя мразеше господарите си и тайно се наслаждаваше на падението им.

— Колко е часът? — попита Адриана.

— Единадесет.

— Пригответи банята!

След излизането на слугинята тя изпуши една цигара в леглото, после с огромно усилие на волята стана от него и по пижама отиде до огледалото на тоалетната маса. Лицето ѝ бе жълто, подпухнало, а около устните и под очите се очертаваше коварното начало на бръчки, които щяха да изчезнат чак след банята. На шията също имаше бръчка. И гърдите ѝ бяха меки, отпуснати. «Старея — помисли тя, — старея с дни. Още няколко години, и ще заприличам на грохнала уличница. Тогава трябва да си намеря жиголо... или да се омъжа за някой простак, който умее да управлява фабриката. Глупости!» Тя си знаеше, че това нямаше да стане никога, и се усмихна злобно като човек, който изиграва съдбата.

С бавни, провлечени стъпки тя се върна до леглото,

седна върху него и изпуши още една цигара. Днес все пак денят изглеждаше по-разнообразен. Баща ѝ заминаваше довечера, а това щеше да я отърве от погледа му, който я изследваше непрестанно. В тоя поглед имаше нещо тъжно и загрижено. Той сякаш проникваше в душата ѝ, а това я дразнеше. Отначало ѝ стана жално за него и тя се помъчи да го успокои с изкуствена жизнерадост, но скоро преструвките я измориха. Тя нямаше сила да ги поддържа. Накрай стоенето му тук почна просто да я отегчава. Друго събитие в нерадостния ѝ живот бе това, че тя откри внезапно удоволствие в четенето на морски романи. Тя прочете «Typhoon», а след това почна «The negra of Narcissus», и двата от Джозеф Конрад. Бе ги купила съвсем случайно в София, понеже идваше на море. И най-сетне вечерта щяха да дойдат Рири и Мария. Мисълта за тяхното идване я изпълваше почти всеки ден с познатото тъжно, но приятно чувство, което изпита първия ден, когато ги видя заедно. Докосването до тяхната жизненост ѝ действуваше благотворно, освежаваше болната ѝ душа и разсейваше досадата ѝ, както полъхването на вечерния морски ветрец разсейваше горещината и умората на летния ден. «Трябваше да се приготвя някак — помисли тя. — Да не ги приемам с тоя вид на полумъртъв човек.» Тя наистина се опита да направи това снощи, но не успя. Пак пи уиски, пак пуши много, защото организмът ѝ чувствуваше неутолима жажда към тия отрови, с които бе свикнала, и тяхната липса я подлудяваше. Пак взима луминал, уж за да спи и почине по-добре, но огромните дози, до които бе стигнала, само я разнебитаха повече. «Ще направя студена баня — каза си тя. — А довечера, преди да дойдат, още една. Мога и да се гримирам.» Пудрата и червилото я отвращаваха винаги, ала сега можеха да скрият местата по лицето, където сутрин и късно вечер се появяваха бръчки, можеха да ѝ дадат изкуствено свежестта на добре отспал човек. Но тя си спомни тебеширените маски на разгопени танцьорки от «Етоал», в чиито очи трептеше винаги израз на сурова печал, умора и безсъние. «Също като тях» — помисли тя. Тогава реши да опита шведска гимнастика. Съблече пижамата си и застана в средата на стаята. Но щом направи няколко движения, зави ѝ се свят, почна да ѝ се повръща, залитна безпомощно. Никотинът и уискито бяха просмукали мозъка ѝ до последната клетка. «Развалина — помисли тя, — скоро трябва

да постъпва в клиника.» Ала тя си знаеше, че това състояние траеше обикновено до банята. После бавно идваше на себе си. Леността, здравият организъм, чистият въздух и изобилната храна побеждаваха все още пристъпа на отровите, на гангрената, която разяждаше душата ѝ. Тя изпуши трета цигара и чак тогава влезе в банята.

Фабрикантът бе станал, както винаги, съвсем рано. Най-напред той се избърсна, после стоя две минути под студения душ, а след това, бодър като момче, направи разходка до брега на морето, вдишвайки дълбоко въздуха, напоен с дъх на водорасли. Така се печелеха пари, така запазваше бодростта си, с която бе натрупал милиони. Животът му се струваше прекрасен, стига само да нямаше вироглави авторитарни правителства, националсоциализъм и работническо законодателство.

Но щом се върна във вилата, налегнаха го грижи за Адриана. Той закуси с кисело мляко и ръжен хляб — простата и здрава храна на прадедите си — и докато закушваше, мислеше все за дъщеря си. Слугата, поставен да я следи, му даде пак най-обезсърчителни сведения. Целия следобед вчера тя бе прекарала съвсем сама на плажа с черните скали, седнала върху една от тях, с поглед, устремен в хоризонта. Слугата го извика и фабрикантът видя това с очите си. А вечерта тя пак пи и стоя като вампир до късно след полунощ на терасата. Но най-страшното бе сандъкът, който слугата му показва на тавана, сандък, пълен с ужасяващо количество празни бутилки. Напразно той заплашваше слугата с уволнение, да не ходи за такива покупки в града, напразно му се караше, нещастният човек безпомощно повдигаше рамене и казваше, че Адриана сама си поръчва бутилките от някакъв неизвестен склад в София и дори нещо повече — сама ги получава от гарата. Не помагаша и упреците, молбите, които фабрикантът отправяше към дъщеря си. Ако винаги в други случаи тя бе мила и вежлива към баща си, в такива моменти ставаше дръзка, нахална, вдетиняваше се до неузнаваемост, уверяваше го, че не пие, лъжеше унизително. Но най-много го безпокояха нейните все по-чести, все по-дълги усамотявания, това странно бягане от хората, тоя пуст и винаги отегчен израз в очите ѝ. Той възлагаше известни надежди на запознаването ѝ с моряка и годеницата му, но после се разочарова. И това приключение нямаше да я разсее. Адриана не очакваше или поне си даваше вид, че

не очаква с нетърпение тяхното идване. «Загубена е — помисли той тогава, — пропада.» Обзе го пълно отчаяние. През главата му почнаха да минават най-черни мисли. Дъщеря му загиваше, душата ѝ се обхващаше от процес на разложение, от неизлечима, бавна, но сигурно настъпваща лудост. Той си представи с ужас някои възможности, за които досега мислеше, че могат да се случат само на Запад. Той бе чувал как синове и дъщери на богати семейства се отдаваха на безнадеждно пиянство, наркотични отрови и странни извратености, свършваха най-печално в лудници и санаториуми с невероятни престъпления и самоубийства, Дали и Адриана нямаше да свърши като тях? Без да познава точно импулсите, които обуславяха постъпките ѝ, той долавяше смътно, че в начина, по който живееше дъщеря му, в средата, с която се заобикаляше в София, във всички тия съмнителни поети и художници, дори в картините, които сама рисуваше, имаше нещо болезнено, нездраво и противно, което го отвращаваше, което изпъкваше в контраст с всички останали членове на семейството, с всички роднини. Откъде бе дошло това? В рода им нямаше никакво наследствено обременяване, никакви болести. Всички прадеди бяха хора с желязно здраве, оптимисти, израсли сред зелените хълмове в подножието на Стара планина. През паметта му мина образът на покойния му баща, който никога не оставаше бездеен, а когато съвсем нямаше какво да прави, отиваше при машините и почваше да работи като надничарите. Той също бе като баща си. Да, откъде бе дошло това разкапване у Адриана? «Бездействието — помисли той тогава, — леността и свободата, която ѝ дадох! Ето всичко!» А за това бяха виновни модерните методи на възпитанието, западната мода, която унищожаваше здравите български традиции, този «high life»¹, въведен всъщност от парвенютата след войната. Ако бе слушал здравия си инстинкт на баща, ако бе строг, ако не бе отстъпвал пред прищевките ѝ, Адриана сега щеше да бъде майка на няколко деца, щеше да бъде погълната от грижи за дома и семейството си. Наистина тя щеше да затънее, да оглупее малко като жена му, но по-добре това състояние, отколкото сегашната лудост. Изведнъж той схвана, че бе несправедлив към жена си. . . Тя бе именно, която го упрекваше за

¹ Висше общество. (Англ.)

прекомерната свобода на Адриана. Тя бе, която мърмореше, чупеше ръце и дори плачеше, когато Адриана, двадесетгодишно момиче, отиваше съвсем сама с непознати хора на бал или на ски в планината. Според нея Адриана веднага трябваше да се прибере от колежа в родния си град, в хубавата къща до фабриката, където майка ѝ щеше да ѝ намери подходящ съпруг. Нямаше нужда да се показва навсякъде. Едно отиване с родителите през зимните месеци в София бе достатъчно. Ако някой я харесаше, ако имаше съответното положение, можеше да заповяда при баща ѝ във фабриката и да поиска ръката ѝ. Всичко останало бе простащина, достойна само за новите богаташи. Да, така трябваше да се постъпи. Сега фабрикантът разбираше, че жена му имаше право, че изобщо тя никак не бе глупава. Трябваше да обуздава Адриана, но вместо това се заслепи от красотата, от ума ѝ, от похвалите, с които я обсипваха учителите от колежа. Може би и Червенко щеше да стане като нея, но над него висеше винаги железният юмрук, неумолимата строгост на баща му. Въпреки мързела и самодоволството си той нямаше да опропасти фабриката и дори ако поумнееше с възрастта още малко, от него можеше да излезе един средно добър индустриалец. В него имаше здравият инстинкт на минали поколения. Фабрикантът тайно признаваше това качество, но винаги му се караше и го упрекваше, за да го държи нащрек. Дали и с Адриана нямаше да помогне сега същата метода? Ала той почувствува веднага, че е много късно, че това би било безумно. Разправията би отворила помежду им огромна пропаст, която после нищо не можеше да запълни. Адриана щеше да се затвори с ледени стени в непроницаемо мълчание. Той щеше да загуби последната възможност да прониква в душата ѝ, да я подкрепва, да я пазни. Освен това той долавяше смътно, че не бе виновно само възпитанието, отстъпването пред капризите ѝ, липсата на строгост. Много други богати момичета израстваха сред свобода, водеха разпуснат живот като нея, оглупяваха, но оставаха напълно жизнени. Не, в Адриана имаше нещо странно и тайнствено, което може би търсеше абсолютното, а не успяваше да го намери, което ѝ пречеше да се задоволи с живота, който предлагаше майка ѝ, или с този, който си бе избрала сама. Може би това бе силата на ума, извънредната интуиция, с която проникваше в тайните на живота и която не оставяше в душата ѝ кътче за нищо ми-

стично. Или пък просто тя се бе родила с мрачния жребий на оная прокълнатата от векове красота, която привлича нещастията и смъртта. Ала каквато и да бе причината за нейното пропадане, тя загиваше, загиваше неминуемо. И на всичко отгоре той трябваше да замине в София, защото чувствуваше, че неговото присъствие я дразнеше и уморяваше още повече, трябваше да остави Адриана в ръцете на един тъп, самодоволен и много по-млад от нея брат, който никога нямаше да разбере, да проникне в болната душа на сестра си. И все пак той бе единственият, комуто можеше да я повери. Адриана бе овладяла волята му напълно, можеше да го търпи винаги около себе си и дори го обичаше по странната сила на контраста, който представляваха характерите им. Трябваше да го види, да му поговори сериозно.

И след закуската фабрикантът излезе в градината да потърси сина си.

Червенко също бе станал рано. Когато живееше под наблюдението на баща си, той копираше точно здравословната програма на навиците му. Червенко правеше това, едно, за да не се кара старият, и, второ, защото само сутрин можеше да чете детективски романи. След обяд му се приспиваше, а вечер отиваше да играе бридж в някоя от съседните вили. Тази сутрин Червенко изпълни като баща си всички обреди, които осигуряваха бодрост и силна воля, с изключение на разходката до морето, което сега го отвращаваше. След това той взе от стаята си няколко вестника, една малка енциклопедия и един роман от Агата Кристи, съперницата на Конан Дойл, и се изтегна върху одеялото, което слугата всяка сутрин простираше върху моравата, в дъното на градината. Когато легнеше, Червенко обичаше да не му е много меко, нито много твърдо, а средно твърдо, което условие се удовлетворяваше идеално от одеялото, метнато върху тревата. Най-напред Червенко разреши две кръстословици, а на третата се запъна. Първият водоравен ред трябваше да бъде «Пелопонес», а първият отвесен — Пенелопа. Той веднага се сети как се казваше жената на Одисей, но другите редове не излизаха. Очевидно авторът на кръстословицата имаше солидни класически познания, или пък, напротив, на антични имена бе дал най-глупави обяснения. Тогава Червенко отвори енциклопедията при главата за древна Гърция и почна да чете. Той гледеше на кръстословиците сериозно, почти

като на средство за самообразование. Чрез кръстословиците и енциклопедията човек можеше да научи хиляди оригинални знания, например кой е най-високият връх на Кавказ, къде е умрял Казанова или кога е обсаждан Плевен. Но и енциклопедията не му помогна. «Ще питам после Адриана — реши той, — тя винаги знае всичко!» И се залови с детективския роман. Тогава той чу стъпките на баща си.

«Пипна ме — помисли Червенко. И едва успя да тикне кръстословиците и романа под одеялото. Сега той съжали, че бе забравил да донесе «Научна организация на труда» — книга, която вземаше винаги със себе си, за да има вид, че се занимава с нея. «Старият» пак идваше да му се кара. Омръзнаха му тия «конски евангелия»! — Най-сетне миналата седмица щях да се удавя и сега си почивам. Нямам ли право да прочета една забавна книга?» — И Червенко реши да бъде дързък. Но щом баща му приближи, всичката му смелост се изпари и той се изправи почтително.

— Добро утро, рара — каза Червенко.

— Добро утро — каза бащата. И като го потупа приятелски по рамото, каза: — Седи си.

По всичко личеше, че старият нямаше да се кара. Но за всеки случай Червенко ритна незабелязано книгата далеч от одеялото.

— Седни и ти — учтиво предложи Червенко.

— По-добре да отидем в беседката — каза фабрикантът. Той не обичаше лежащите пози.

Червенко си отдърхна напълно. Сега баща му нямаше да види детективския роман и кръстословиците.

— Как си? — попита фабрикантът.

Червенко веднага прие страдалчески вид, за да трогне поне веднъж баща си.

— Все още имам тридесет и седем и пет — излъга той.

— Това не е температура, — отсече старият. — Иначе си бодър, гледам! . . .

— Въпреки това реших да не излизам и днес.

— Довечера заминавам.

«Слава богу» — помисли Червенко. И веднага добави:

— Ще те изпратим на гарата.

— Не е необходимо. Ще извикам по телефона такси.

— О, защо? — почна да протестира Червенко и с това

подчерта не толкова синовна обич, колкото почтителност.

— Довечера ще имате гости — каза фабрикантът.

— Какви гости?

— Не знаеш ли? Адриана ще ти каже.

Той замълча:

— Когато по-рано излизаше от вилата, винаги ли те вземаше със себе си? — попита той внезапно.

— Винаги — каза Червенко.

И ведната помисли: «Ако не беше така, нямаше да рискувам да се удавя.»

— Но напоследък излиза сама — каза фабрикантът. — И това ме безпокои доста.

— Къде ходи?

— Скита по брега на морето.

— Наоколо няма гамени — успокои го Червенко.

Но веднага съзна, че бе разбрал криво думите на стария.

— Друго искам да кажа — продължи бащата. — С нея е станала особена промяна. Не ти ли прави впечатление?

— Пие много — мрачно каза Червенко. — И пуши!

— Именно. Защо прави това?

— Не зная. . . Тя винаги е вършила глупости. Вземи например рисуването, компанията ѝ в София.

— Рисуването, нищо.

— Как нищо! — извика Червенко. — Виждал ли си картините ѝ? Само хора, които приличат на вампири или на изтезавани от палач. Вечер ми е просто неприятно да влизам в ателието ѝ.

— Не съм обърнал внимание.

— Трябва да ги видиш. Според мен всичко произлиза от рисуването и от тази банда от София. Време е да я разгониш. Адриана почна да върши глупости, откакто се събра с нея.

— Ти си виждал тия хора. Какви са?

— Пропаднали е малко да е каже. . . Просто смахнати. Всеки от тях се мисли за гений, а не върши нищо. . . Ядат, пият, това е!

— Но тя не дружи вече с тях.

— Все още се мъкнат! . . . Оня ден идва един. Търсеше пари да наеме салон за изложба.

— Тя даде ли му?

— Даде му. А после парите не ѝ стигали! — каза Червенко с вид на пестелив човек.

— Рисуването не ме безпокои. Жалко е, че сега не рисува. Тя се разсейваше с него.

— Не, то е всичко — упорито настоя Червенко. — Внушително ѝ, че е талант. А талантите в София разправят, че различавали нюансите по-тънко, когато се напиат. . . И всичките ѝ останали глупости произлизат пак от рисуването. Помниш ли, когато ходи да копира фреските в Месемврия? Отровният паяк нямаше да ме ухапе, ако не се бях завирил в тия катакомби. Миналата неделя — същото! Щях да се удавя пак заради нея! . . .

Тук Червенко се сепна и млъкна изведнъж. Възбуден от гнева си, той щеше да издаде една постъпка на сестра си, постъпка, която трябваше да пази в тайна и която бе малко унижителна за нея. Адриана бе отишла да пофлиртува с коменданта на спасителите. Баща ѝ нямаше нужда да знае това.

— Защо заради нея? — попита старият.

— Отиде на моста да търси модел. . . До гуша ми дойде от модели! Искаше да види някакъв моряк, същия, който ме извади от водата. И понеже всички помислиха, че сме отишли при него само за. . . разбираш ли? Трябваше да скоча, да им покажа, че не е така! . . .

Лицето на стария почервения от вълнение.

— Постъпил си кавалерски — каза той.

— Да, но кавалерството ми не може да отива до безкрайност. Трябва да ѝ забраниш да рисува, рара. Всичкото зло иде от това, че се мисли за талант. . .

— Не е така! — ядосано отсече бащата. — Не си могъл да я разбереш. Би трябвало да бъдеш по-проницателен.

— Тогава какво ѝ е? — оскърбено попита Червенко.

Тази вечна неприязън към него и това неизбежно снихождение към Адриана от страна на баща му понякога го възмущаваха дълбоко.

— Много е зле — загрижено каза бащата. — Много! . . . Не може да спи без луминал, лицето ѝ е жълто като восък, няма желание за нищо!

— Пропила се е, това е! — определи диагнозата Червенко.

— Защо се пропива човек?

— Знам ли! . . . От мизерия, от нещастна любов. . .

а също и когато се събере с някоя банда от нехранимайковци.

В очите на стария се появи гневен блясък, който Червенко забеляза, но изтълкува погрешно във вреда на сестра си. «Не е зле да ѝ се скара — помисли той, — само мене ли ще ругае? Тя съвсем го прекалява с пиенето.»

— Всичко това е от много тежка неврастения — каза фабрикантът. — От сплин, от болезнена скука. . .

Червенко бе само двадесетгодишен, за да проникне в смисъла на рядко употребяваните думи.

— Скука ли? — попита той възмутено. — Че какво иска тук? Нали сме дошли да почиваме. Баловете — през зимата! . . .

«Глупак» — яростно помисли фабрикантът. Но той не се скара на сина си, защото видя неговото съвсем младо, почти детско лице, което гледаше невинно, учудено. Тогава реши да прекрати разговора и каза строго:

— Слушай, от тебе искам само едно.

— Какво, рара?

Гласът на стария се сниши неочаквано, стана кротък, почти умотелен:

— Да не оставяш сестра си нито за миг сама.

— Защо? — учудено попита момчето.

Гласът на фабриканта потрепера:

— Защото. . . може да извърши със себе си нещо лошо. Разбираш ме, нали?

— Да, разбирам — уплашено прошепна Червенко.

Той наистина бе разбрал най-после. И това, което разбра, го смрази. . . Но то бе тъй ужасно, тъй отвратително и неспособно да проникне в младото му съзнание, в непокътнатата му жизненост, щото той не го разбра всъщност, а просто го отхвърли веднага като невъзможна глупост. «Смешки! — помисли той. — Старият трябва да е полудял.» И отново се изтегна върху одеялото с книга в ръка.

Но пак чу стъпки и се обърна с досада. Сега идеше сестра му. Тя бе в светла рокля, с пантофи, обути на боси крака, и все още мокра от банята коса. След студения душ лицето ѝ не изглеждаше тъй отпаднало. Тя вървеше бодро и дори се усмихваше. «Нищо ѝ няма — реши Червенко. — Старият дрънка глупости. Само очите ѝ са мътни. Ако и аз пиех всяка вечер, щях да имам същия вид, но тогава никой нямаше да се загрижи за мене.» Пак го хва-

на яд на баща му, а от него и на Адриана. Изобщо след случката върху моста той изпитваше скрита враждебност към сестра си, която баща му тъй несправедливо разглеждаше, докато на него, на Червенко, се караше при най-нищожен повод. «Като че тя е всичко — помисли той горчиво, — а аз няма да се блъскам цял живот във фабриката!» Мисълта за ръководството на фабриката му внушаваше усещане за кошмарен и непосилен труд, чувство на пролетарий, на онеправдано от живота същество. Той трябваше да става сутрин рано като баща си, да чете и диктува писма, да обикаля складовете и машините, да разпорежда, да вика, да се кара, той щеше да се труди, да върши всичко това, а вместо благодарност получаваше от баща си само упреци. Адриана го разиграваше като слуга, вършеше една от друга по-големи глупости, за да падат последните върху него. Но, свърши се, ще има да взима занаят пред! . . . Червенко няма да бъде цял живот глупак, който изпълнява сляпо капризите на сестра си. Той съзна смътно, че се бе отървал вече от тайнственото влияние на сестра си. Мисълта за скачането от моста, за момента, в който ръцете му се забиха в пясъка на морското дъно, го изпълваше с такъв ужас, щото Адриана му се струваше като опасно и коварно същество, от което сега трябва да се пази. Не, той нямаше да ѝ се подчинява, да я слуша повече, да се допитва до нея за всяко нещо!

— Как си, тюленчето ми? — попита тя нежно, като хвърли кибрита и цигарите си върху одеялото. След това седна до него и го плесна по пълната и свежа буза.

Червенко хладно дръпна лицето си настрана.

— Не се ли свършиха романите на Агата Кристи?

— Защо? — попита Червенко. — Пак ли ти трябвавам?

Но сестра му не разбра иронично подчертания въпрос и каза бързо:

— Нужен си ми целия ден. Довечера ще имаме гости, а следобед искам да се разходим. Трябва да измислим програмата.

— С друго нещо. . . да ти бъде полезен?

— След това ще ангажираш удобна маса на дансинга.

— О, непременно!

— И най-сетне ще запомниш, че днес ти е рожденият ден.

За по-голям ефект Червенко изслуша хладнокръвно

всички поръчки на сестра си, после изведнъж почервения като рак, стисна зъби и произнесе яростно:

— Не мър-дам оттук. Разбра ли?

И отвори книгата си.

— Пуяк! . . . — каза Адриана. — Какво те е прихванало? Я по-добре вземи една цигара.

Червенко се бе успокоил напълно.

— Не пуша преди обяд — отговори той с достойнство.

— Миличък, ти си пиян! . . .

— Не пиянствувам в спалнята си.

Суетна гордост го накара да погледне за ефекта на този умен, смазващ отговор върху лицето на сестра си. Очите на Адриана все още гледаха само учудено. После изведнъж те се свиха и станаха презрителни. А след това зеленият им блясък се превърна в равномерна, хладна и пуста светлина, сякаш бяха от стъкло.

Тя стана и се отдалечи, без да каже нищо.

Като остана сам, Червенко се протегна няколко пъти в опиянението от силата на характера си. «Хубаво я друснах — помисли той, — нека знае занаят пред. Сега вече няма да има — иди там, ела тук. . . Прекаляваше го. И на стария трябва да направя веднъж така.» Осени го чувство на самостоятелност, съзнанието на човек, който брани правата си. Сега можеше да играе бридж, без да става тъкмо в разгара на играта само защото сестра му го чакаше някъде. Всички му се подиграваха за това. А също нямаше и да пука от скука, когато го заставяше да скита с нея по цели часове из пустите плажове, осеяни с тръни и мидени черупки, или по мръсните улици на Созопол и Месемврия. Чудно, как бе търпял всичко това досега! Струваше му се, че от шията му бе паднал воденичен камък. Ала в същото време го завлада усещане на самотност. Той се почувствува някак изоставен. Да, отсега нататък той щеше да разполага с времето си, да играе бридж и да се бави, колкото иска, но когато се връщаше във вилата, нямаше да има кому да разкаже смехориите, клюките, които бе чул. Без съмнение Адриана нямаше да размени с него вече нито една дума. Той познаваше характера ѝ. Когато се скарваше веднъж с някого, тя го зарязваше завинаги. А Червенко бе словоохотлив, изпитваше непрекъсната нужда да бърбе, да споделя с нея впечатленията си. Освен това при заплетените работи в

живота си Червенко се допитваше винаги до нея. Тя му помагаше със съвети, с пари, с ходатайства пред стария. И после, когато излизаше с нея, той изпитваше чувство на тщеславие, на семейна гордост. На премиерите в театъра, на бал, на тансинг, или пък на ски в планината всички знаеха, че тя е негова сестра, всички бързаха да му услужват, да се запознаят с него, третираха го с някаква особена почтителност, която — той си знаеше добре — не идеше от очарованието на неговата собствена личност. Всички я търсеха, всички искаха да общуват с нея, обожаваша сестра му — това твърдо, диамантено създание, русалка със зелени очи, а само Червенко намери да се скара с нея! . . . Най-сетне той си спомни и за особеното предупреждение, което му направи старият преди малко. В Адриана наистина имаше нещо особено, нещо, което не бе в ред. Червенко си го знаеше от години, но не се бе сетил да размисли върху него. Сестра му например отдавна трябваше да бъде омъжена. Нейните другарки от колежа имаха деца, които ходеха вече на училище. И после това бягане от хората, странните картини, които рисуваше, пиенето и безсъницата ѝ, тоя пуст и хладен поглед, с който тя в дъждовни дни прекарваше изтегната върху дивана си по цели часове и който пак се показва, в очите ѝ преди малко. . . Едва сега Червенко схвана връзката между всички тия неща. Старият наистина имаше право. Може би Адриана бе нещастна и страдаше, може би с нея наистина щеше да се случи нещо лошо (той пак не посмя да помисли какво) и в такъв случай трябваше да ѝ помогне, но вместо това я изруга. А може би Адриана разчиташе само на него, защото бе единственият ѝ приятел, единственият човек, с когото дружеше. «Постъпих идиотски! — каза си Червенко. — Не трябваше да се карам с нея.»

Той се опита да чете, но сега детективският роман не го интересуваше никак. Почнаха да го измъчват угризения. «Не трябваше! Сега ще скита без мене, а старият каза да не я оставям сама!» Той хвърли книгата и се загледа в синьото, кобалтово небе, по което летяха чайки. Въздухът бе топъл, неизразимо приятен. Цветята благоухаеха, наблизко пееше славей. . . А и старият си отиваше довечера. Изобщо всичко бе много хубаво, но Червенко усети странно неразположение, чувство на изоставеност и самота. Липсваше сестра му, нейната близост, нейната

готовност да разговаря, да се шегува с него. . . Той изпитваше някакво особено удоволствие да я гледа, да се радва, че има толкова хубава сестра, а отсега нататък тя щеше да бъде винаги враждебна, намръщена към него. И Червенко почувствува ужасна тъга. Какво искаше всъщност тя от него? Само дреболии, които бе длъжен да изпълнява всеки брат. А в замяна на това му отвърщаше с толкова ценни услуги, с толкова обич!

Той стана, метна косата си назад и тръгна да търси Адриана. Намери я в едно забутано кътче на градината. Тук тя обичаше да чете и затова бе накарала да посеят мястото не с паркова трева, а с мента и розмарин, които изпълняха въздуха с приятно благоухание. Гордостта го накара да се спре. Изтегната на платнен стол, Адриана четеше задълбочено. Той се повъртя малко с надежда да привлече вниманието ѝ, но тя само повдигна глава и пак продължи четенето си. «Тарикат! — помисли Червенко. — Чака аз да ѝ заговоря пръв!» Но понеже и сестра му не заговаряше, той почна да губи търпение. Адриана четеше ледено, невъзмутимо, дори без да движи главата си, а не като Червенко, който имаше навик от детинство да шепне думите и с движение на веждите си изразяваше ту гняв, ту възхищение според характера на героите в книгата. Адриана го бе наблюдавала веднъж и му бе казала да не прави това. «Много грозно ли е?» — попита той тогава. «Не — каза тя, — но малко смешно. Така правят милите, простодушни хорица. А на тях всички се подиграват.» Сега Червенко си спомни този разговор и като сравни себе си с нея, видя колко хубава, колко изящна бе сестра му и когато четеше. Сестра му продължаваше да чете. Неочаквано тя остави книгата и запали цигара. «Най-после! — помисли Червенко. — Сега ще заговори.» Но тя пушеше, без да му обръща никакво внимание, с поглед, устремен пред себе си, като гълташе дима дълбоко. Тогава Червенко съвсем загуби търпение. Той се приближи до сестра си и като си даваше сърдит, но великодушен вид, попита снизходително:

— За колко души да бъде масата?

Не последва никакъв отговор.

— Не ме ли чуваш? — гневно попита Червенко.

Той очакваше напразно сестра му да направи някакво движение с глава, да скрие привидно сърдита усмивка или нещо подобно. В момента димът на цигарата ѝ при-

чиняваше удоволствие и тя се бе отдала само на това удоволствие.

— Тогава ще ангажирам маса за десет души — отговори си Червенко сам.

Пак мълчание — ледено, презрително, ужасно мълчание, което направи Червенко най-нещастния човек в света.

Съвсем размекнат и унижен, той отиде при нея и улови ръката ѝ, като произнесе умолително:

— Ада! . . .

Тогава тя повдигна очите си — въпросителни и хладни, като че при нея бе дошъл някой съвсем непознат човек. В тях имаше същата оная пуста, зеленикава светлина, която той бе виждал преди малко.

— Остави ме на мира! — каза тя. — Не ме безпокой.

Това бе студен, отчайващ глас, без гняв и без вълнение, глас, с който говореше на слугите и който не търпеше никакво възражение.

Червенко се отдалечи не толкова разсърден, колкото смутен.

«Ще ангажирам масата — каза си той. — На дансинга ще ѝ мине.»

Той отиде на телефона и влезе във връзка с ресторанта при казиното. Като чу името му, оберкелнерът стана извънредно любезен.

— Запазете ми маса за четири-пет души — важно каза Червенко.

— За колко?

— За седем-осем.

— За четири или за осем?

— Нататък. . . Не знам колко ще дойдем.

— За съжаление, довечера има бал и местата са точно определени — каза келнерът.

— Какъв бал? — радостно попита Червенко.

— Балът на красавиците.

— Отлично! Запазете ми непременно масата.

Като ангажира маса, Червенко се успокои малко. Адриана сигурно щеше да отбележи усърдието му и да стане по-снизходителна. Веднага след като обядваха, сестра му почна да дава разни поръчки на слугинята, а Червенко легна да спи. Когато се събуди, изненада го необикновеният шум във вилата. Слугата изнасяше от ателието на сестра му разни картини, а вместо тях сва-

ляше други от тавана. След това почисти основно трапезарията, постави във вазите нови цветя, а на терасата изнесе саксии, които досега стояха в градината. Докато вършеше това, готвачката приготвяваше в кухнята студена вечеря и сладкиши. Адриана пък облече синия си работнически комбинезон и с маркуч в ръка изми лимузината, тъй че последната стана още по-нова и лъскава. Към всичко това Червенко се отнесе с подчертано и надменно раднодушие, но всъщност изгаряше от любопитство. За кого ли бяха тия приготовления? Сестра му изобщо никога не се бе разтичвала толкова. Явно бе, че щяха да дойдат интересни гости. Навярно Калци и компанията му. Червенко си спомни, че сестра му харесваше малко тоя обесник. Калци изобщо не бе лошо момче, но се нервираше ужасно, когато Червенко проваляше играта му като партньор на бридж.

Когато Адриана най-после изми колата, на Червенко му дойде на ум, че той можеше да извърши това вместо нея и да подготви така почвата за сдобряване, но късно съобрази. Той изобщо винаги съобразяваше малко късно: в отношенията с баща си, с Адриана, а също и когато играеше бридж. Не бе глупав, а просто бе свикнал да мисли бавно и затова събитията го изпреварваха. За да има известен дял в приготовленията, той почна да пръска градината с гуменото черво. Като разбиваше струята на ситни капчици, той откри, че от слънчевите лъчи се образуваше дъга, и докато пръскаше, това го забавляваше. После закуси и игра самичък пинг-понг.

Към пет и половина той се облече, за да изпрати стария на гарата. Още на обяд баща му реши да отиде на гарата с такси, но малко преди да тръгне, Червенко пожела да засвидетелствува синовна обич, едно, защото мислеше, че постъпката щеше да се хареса на Адриана, и, второ, защото искаше да го подуха морският вятър. След упорити настоявания, през време на които Адриана мълчеше, бащата се съгласи. И пак със закъснение Червенко съобрази, че така щеше да изцапа с прахта по шосето автомобила, който сестра му току-що бе измила. Бащата седна при кормилото. Преди да тръгнат, Адриана каза на Червенко:

— Колата ми трябва точно в седем и половина.

Това бе суха, лаконична заповед, която отново го изпълни с тъга.

— Ще се върна веднага — горчиво каза Червенко.

С изящно скърцане колата излезе на кетонираното шосе и гладко се понесе към града. Слънцето клонеше към запад. Зелените брегове изпъкваха в ярък контраст с безбрежната синевина на морето, което бе тихо като езеро. Тук-таме по неговата повърхност се белееха платноходки и моторни корабчета. Над сушата се сгъстяваха виолетови изпарения. Като гледаше всичко това, Червенко помисли колко ужасно е да се удави човек. Той си спомни пак оня кошмарен миг, в който ръцете му потънаха в пясъка на морското дъно и гърдите му се притискаха от тежестта на десетки тонове вода. А след това по силата на контраста, в съзнанието му изпъкнаха удоволствията на предстоящата вечер, дансингът с елегантни момичета и тактът на румбата. . . Добре, че ангажира масата.

— Е — попита старият внезапно, — обмислихте ли как ще забавлявате гостите довечера?

— Да — каза Червенко. — Решихме да отидем на дансинг.

— С тях ли?

— С кои?

— С моряка и годеницата му.

— Какъв моряк? — попита Червенко.

— Комендантът на спасителите.

— Значи, Адриана иска да отиде на дансинг с коменданта на спасителите?

— Именно. . . Страх ме е, че хората пак ще почнат да приказват. Но това не би трябвало да ни безпокои. Този моряк е превъзходно момче. . . а също и годеницата му.

— Значи, те ще дойдат довечера? — произнесе Червенко разочаровано.

Много пъти Червенко бе симулирал пред баща си фалшиво учудване, за да прикрива постъпки на Адриана или на себе си. И много пъти тая тактика успяваше. Но сега, когато действително се учудваше, баща му най-после избухна:

— Стига си се преструвал на смахнат! Отучи се да дрънкаш глупости! Преди малко сам каза, че си говорил с Адриана за тях.

Старият пак се гневеше и Червенко благоразумно реши да не дава никакви обяснения. Вместо това каза с достойнство:

— Рара, трябваше да поговориш по-дълго за някои неща.

— За какво?

— За хората, с които Адриана изобщо дружи. За този моряк например.

— Ти как го намираш?

— Не го познавам. . . Може да е добро момче, умно. . . и каквото искаш, но в края на краищата той е обикновен, прост моряк. Вижда ми се съвсем унижително Адриана да тича подир него. . .

— И тя тича?

— О, и как още!

— Успокой се! — саркастично каза фабрикантът. — Той струва десет пъти повече от такива като теб!

Червенко замълча горчиво. Пак го тъпчеха, винаги го тъпчеха, когато говореше истината! Несправедливостта на баща му го оскърби до такава степен, че той отново изпита предишната неприязън към сестра си. «Да става каквото ще» — реши той най-после. И до гарата не продума нищо. Баща му също мълчеше. Когато влакът потегли, старият му каза за последен път:

— Не я оставяй сама! . . .

Но Червенко не обърна никакво внимание на думите му, защото в тоя момент изпитваше огромно облекчение. Най-после старият се махваше от главата му! . . .

Като първа проява на свобода той запали цигара, а след това изпи чашка коняк в бюфета на гарата. Осени го чувство на сила и независимост. С келнера той размени снизходително няколко шеги и му даде голям бакшиш. Той обичаше много келнерите да му се покланят. Така компенсираше пренебрежителното държане на слугите в къщи, които трепереха само от Адриана и баща му.

Като седна в колата, той погледна часовника си и видя, че разполага още с час и половина. Той подкара колата, държейки кормилото с една ръка, като вземаше завоите небрежно и ловко, както правят опитните автомобилисти, и това без малко щеше да бъде в ущърб на една количка с плодове и двама червендалести германци, които се препираха за нещо тъкмо по средата на улицата. След това спря пред най-елегантната бръснарница и влезе да се подстриже. Докато любезният Фигаро изтезаваше косата му, Червенко прочете с интерес местните вестници. В тях се разправяше как бе минал конкурсът за красота,

даваха се изобилни сведения за телата на красавиците, за прелестта на бюстовете и чара на бедрата им, описваха се подробно костюмите и пижамите им, а на края, след лиричните и малко тъжни излияния на репортьорите, следваха данни от по-практично естество. Тъй например казано бе коя какъв език говори, къде живее и какво иска да ѝ се случи. След това идеше кой магазин (улица и номер) какво бе подарил на красавиците, като немалко място бе отделено за титлите и достойнствата на членовете на журито. А най-после следваше програмата на предстоящия бал и съвестното обещание на репортьорите да разкажат как изглеждат красавиците във вечерни рокли. Червенко прочете всичко това с движение на веждите си, но без да мърда устните си — навик, от който се бе вече отървал. Като се подстрига, той седна на верандата пред казиното, където се надяваше да види общество от вилите, но понеже бе още рано, нямаше никого. Тогава той почна да слуша как келнерите се караха за разпределението на масите, а после дойдоха две кабаретни артистки и пофлиртува с тях. Като изяде един сладолед, той се качи отново в колата и тръгна към вилата. Много му се искаше да се отбие при Калци и да подрънка с него, но нямаше време. Адриана искаше колата точно в седем и половина и навярно заради гостите си. Мисълта за моряка го отегчи страшно. Вярно бе, че момчето не изглеждаше просто, и Червенко изпитваше към него чувство на признателност. Но постъпката на Адриана го дразнеше. За да намери повод за поканата си, тя бе измислила, че днес е рожденият ден на Червенко. Каква дивотия! И колко унижително! Червенко си знаеше, че сестра му вършеше това не от благодарност, а просто защото морякът ѝ харесваше. В начина на действието ѝ имаше, както винаги, капризен егоизъм, който не държеше сметка за чувствата у другите.

Като стигна до вилата, той обърна колата и даде няколко сигнала с клаксона. Адриана дойде на шосето. Червенко остана да седи при кормилото.

— Слез! — сухо заповяда тя.

— Глупости! Няма ли да те придружа?

— Не желая да ме придружаваш никъде!

— Не мърдам оттук — ухилено заяви Червенко.

Сега вече ще се сдобрят! Той очакваше да види върху лицето на сестра си полусърдита усмивка, която щеше

да бъде сигурен белег, че гневът ѝ е минал. Но вместо това Адриана заповяда още веднъж:

— Слизай веднага!

Червенко повдигна гъстите си вежди и почна да тананика «La cuscagacha» без никакво намерение да слезе от автомобила. Тогава стана нещо неочаквано. Адриана отвори вратичката на колата, почака няколко секунди и докато Червенко продължаваше да си тананика и да гледа по върховете на дърветата, залепи върху бузата му една шумна плесница.

— Слизай, д и в а к! — извика тя яростно.

Червенко се подчини като автомат. Той не можеше да разбере какво точно бе станало. Само бузата му пламтеше и в гърдите му бушуваше някакъв хаос от гняв, срам и огорчение. Когато дойде на себе си, автомобилът на сестра му бе оставил по шосето облак от варовит прах.

Тогава по бузите му се отърколиха няколко сълзи.

XIX

Едноетажната и схлупена къщичка близо до пристанището, в която митническият чиновник живееше под наем, бе твърде тясна за семейството му. И само малката, но чевръста ръка на Мария я спасяваше от безпорядъка и грозотата на толкова чиновнически къщи. Майката бе акушерка и постоянно тичаше по раждания, тъй че за всичко трябваше да се грижи само Мария. А работата — готвенето, кърпенето и прането — не бе малка. Мария имаше две малки палави братчета, едно сестриче в прогимназията, баба и дядо, които съвсем не мислеха да умират, а освен това в къщи бе намерил подслон и някакъв безработен роднина на майка ѝ. Въпреки теснотата многолюдното семейство живееше в хармония и парите стигаха, защото всички бяха здрави, имаха добър нрав, а Мария проявяваше чудеса от изобретателност при покупките и готвенето. Приходите и разходите бяха пресметнати от нея до стотинка. Тя разбираше от разни видове гьон, от платове, от бакалски стоки, знаеше дори цените на медикаментите в аптеката, тъй че нито един лев не се изразходваше напразно. Но все пак имаше трудни моменти, когато на някого трябваше да се купи палто или обувки. Тогава Мария умееше да взема на кредит, а после

изплащаше дълга незабелязано. Тя бе наследила оптимизма и жизнерадостта на родителите си. Не се боеше никак от живота. Не мечтаеше тайно за кожени манта и автомобили и не вярваше в приказката за милионера и бедното момиче, която бе опропастила вече няколко от приятелките ѝ. Тя естествено можеше да се омъжи за някой заможен човек, защото бе хубава. Няколко души, между които и един богат лекар, бяха направили намеци през баща ѝ, но тя предпочете Рири, водена от здравия инстинкт, който бе съединил в бедността родителите ѝ. Ненапрасно Рири и Мария бяха сочени като най-милата двойка в града. Взаимното физическо привличане, което лежи в основата на всяка любов, у тях бе тъй красиво, тъй свежо и замайващо, че двамата не можеха да си представят друга възможност освен тази да се оженят. Съзнанието, че се обичат искрено, ги правеше безгранично доверчиви един към друг, създаваше онова разбирателство, оня душевен мир, който за някои хора прикриваше до дълбока старост мрачните извори на любовта. . . И може би това чаровно було никога нямаше да се дръпне от очите им, никога нямаше да им разкрие горчивината на страстите и гнева на честолюбието, ако съдбата не бе поставила между двамата личността на едно прокълнато, осъдено на гибел същество.

Тая сутрин Мария бе станала рано, както винаги. Но вместо да се залови веднага за работа, тя седна на леглото си и се замисли тъжно. Многолюдното семейство — по няколко души във всяка стая — спеше спокойно. След малко обаче щеше да почне последователното пробуждане на всички. Досадният шум на много хора в тясна къща, които не знаеха къде да се даят, капризите и боричкането на децата, философиите на дядото, шумният смях на баща ѝ и безобидното, наставническо бръщолеване на бабата. Трябваше да се изгупат одеялата, да се оправят леглата, да се измете къщата, трябваше да се закърпят панталонките на братчетата, да се изглади прането от вчера. Трябваше да се ходи на пазар, да се правят покупки, да се готви, като се държи сметка разходите да не преминат определената за харчене сума. А цялата тая предстояща работа изпълни сега Мария за първи път с някаква странна горчивина. Неволно тя помисли за Рири. Само да се оженят веднъж! . . . Тогава тя ще се махне отгук, ще има свой мъничък дом и ще се грижи само за него, а

не, както сега, за осем души. Тя обичаше родителите и семейството си, но тая сутрин теснотата и немотията ѝ дотегнаха страшно. Тя помисли с носталгия за богатата къща на чичо си в Кайро. Защо се върна всъщност? Можеше да остане там още няколко години. Но тя направи това от приличие, защото чичо ѝ — великият човек в семейството — щеше да бъде помолен после от баща ѝ да издържа братчетата ѝ. Не биваше да се прекалява с добрината му. А тук всичко бе грозно и бедно. Просто едвам смогваше да свърши работата. Не ѝ оставаше време да помисли за своите собствени грижи, които не бяха малко. Мария съзна това особено добре тая сутрин, защото, без да иска, направи едно сравнение. Тя помисли за съперницата си, която навярно в тоя ранен час спеше безгрижно в разкошната вила на баща си и щеше да се събуди отпочинала и бодра, но не за работа, а за да играе тенис или отиде на плажа. А следобед щеше да чете книги, да изтънчва ума си. Това естествено ѝ даваше много предимства, с които Мария не можеше да се справи — предимствата на богата жена, която разполага с време и средства да украсява чара на тялото и душата си. Мария знаеше добре, че една жена е много по-привлекателна, когато не е уморена до смърт от непрекъснатата къщна работа, когато грижите не смущават игривия поток на мисълта и чистотата на смеха. Досега Мария умееше да скрива поне пред Рири умората и грижите си, но колко усилия ѝ струваше понякога това! А нейната съперница нямаше никакви грижи, никаква къщна работа, тя разполагаше с целия ден, за да обмисли как да се облече, как да бъде по-елегантна и привлекателна през вечерната разходка или на дансинга. На всичко отгоре и парите ѝ даваха широка възможност за това. Има богати момичета, които се труфят по най-глупав начин, но тази умееше да бъде изискана, имаше тънък усет към простота и елегантна линия, към естественото държане, което Рири навярно бе вече забелязал. Дори когато човек си я представяше отделно от богатството ѝ, от блясъка и хубавата спортна кола, които я правеха да прилича на англичанка от Хелиополис, не можеше да не признае, че тя си оставаше все пак много хубава, много интересна жена. Дори като кокотка в казиното или дъщеря на пристанищен носач тя пак би била съблазнителна. В бледата ѝ кожа, в хубавото чело и тия зелени очи имаше някакъв студен

фосфорен блясък, който отначало смущаваше, а после привличаше неотразимо. Тъкмо от такива жени се боеше Мария за Рири. Тя знаеше, че той като повечето интелигентни моряци бе фантаст, който таеше в душата си копнеж към внезапни и силни преживявания, макар тоя копнеж да бе скрит под маската на трезва външност. Тя съзнаваше инстинктивно, че в душата му оставаше едно кътче, което не можеше да завладее с никаква нежност, с никакви любовни хитрости. Това бе кътчето на свободата му, тъмният нагон към приключения, оная странна смес от лоялност, морален анархизъм и пиратска романтика, която бяха създали книгите, четени през юношеството му, и която понякога го караше да се вдетинява. Дори имаше моменти, при които той постъпваше като съвсем неразумен човек. Тъй например Мария никога не можеше да се примири с отказа му да постъпи във Военното училище, което щеше да му осигури кариера във военния флот с редовно авансиране, при която никога нямаше да се отдели за дълго от къщи. Той предпочиташе да постъпи в търговското корабоплаване, да прави дълги рейсове из Средиземно море, от които екипажите се връщаха уморени и заболели от тропически болести. Тя знаеше колко нещастни бяха браковете на тия моряци. Всеки петнадесет дни или всеки месец жените чакаха с меланхолична чувствена радост пристигането на кораба, който след няколко нощи отново щеше да отнесе мъжете им към далечни брегове, към неznайни любовници. И така продължаваше цял живот. Защо Рири отказа да постъпи във Военното училище? Защо предпочете търговското корабоплаване? Не се ли дължеше това на същата причина, която го правеше тъй мил, тъй привидно лекомравен и съблазнителен за жените? Не се ли дължеше това на неговата неуловимост, която опияняваше и мъчеше Мария и която всъщност я караше да го обича още по-тревожно, по-силно. Тя долавяше смътно, че му е някак недостатъчна, че животът, който би водил, ако не се отделяше от нея, щеше да бъде скучен за него. Без да се съмнява ни най-малко в честността му, без да се страхува, че може да бъде изоставена, тя се измъчваше от това чувство на недостатъчност, с което другите моряшки жени се примиряваха още преди брака си. При това те знаеха, че съперниците им бяха обикновени, продажни жени, които скубеха

мъжете им из кръчмите на Пирея, Бейрут или Александрия, тъй че не изпитваха никаква ревност.

А ето че сега пред Рири застава една жена, чиято отровна привлекателност засегна душата на Мария в най-болното място, в чувството, че е недостатъчна не само физически, но дори и духовно — една от тия жени, за които Мария имаше само далечна представа от книгите. Но сега тя почувствува силата ѝ изведнъж, видя я пред себе си, съзна внезапно колко опасно можеше да стане в пасивния и изтънчено подъл начин, по който искаше да ѝ отнеме Рири. Защо отиде при него? За да му благодари за брат си? Ами тоя алчен поглед, с който се поглъщаше, тая простота в маниерите, която бе всъщност кокетство, тая настойчива, но съвсем излишна покана във вилата! Ах, знаеше кого да хареса и как да улови тая усойница! Рири можеше да ѝ стане превъзходен любовник. Сега тя го харесваше по същия вулгарен начин, както всички останали жени, но после щеше да види какъв безценен камък е пипнала и навярно щеше да го задържи. Може и да се оженият. Тогава всичко ще бъде свършено за Мария, всичко! . . . Най-лошото бе, че и Рири сигурно харесваше вече тая жена, защото тя бе тъй странно красива, тъй различна от другите! Без съмнение поканата ѝ да отидат във вилата му се понрави, при все че в момента си даде равнодушен вид. Мария съзна това по-късно, с оная интуиция, която е шестото чувство на влюбените. Винаги, когато ставаше дума за предстоящото отиване във вилата, Мария откриваше, че Рири се бе погрижил вече за разни дреболии във връзка с това. Тъй например той си бе купил плат за костюм, който възнамеряваше да шие чак през есента. Но съвсем внезапно той реши да го ушие още сега, при все че костюмът, който носеше, не бе никак лош. При това той прояви дребнави грижи във връзка с избора на фасона, а настойчивото искане пред шивача да свърши дрехите преди края на седмицата подсказа на Мария кога щеше да ги облече. Същото бе и с купуването на нова вратовръзка и едни сребърни копчета за ръкавели, чиято цена съвсем не бе за неговата кесия. Веднъж, когато вървяха по булеварда, край тях профуча една спортна кола, твърде подобна на тая, с която фабрикантът и дъщеря му посетиха Рири. «Ето колата на новия ти флирт» — шеговито каза Мария. «Не — бързо отговори Рири, — нейната има друг номер.» Значи, той бе запомнил дори номера

на автомобила им! А не мислеше ли тайно за нейните ви-соки, хубави колене, за малката ѝ глава на породисто животно? Да, тя му харесваше ужасно. Той не можеше да крие вече това. Може би това бе само мимолетно увлечение. Може би после всичко щеше да отmine, да се забрави, но сега двамата — Рири и Адриана — се привличаха взаимно с неудържимата сила на първите мигове в любовта. При това в приключението им щеше да има нещо ново и за двамата, нещо, което щеше да бъде отърсено от условностите и формите на живота, което щеше да бъде силно, приятно и незабравимо. Тя щеше да вкуси от първобитната свежест на неговата сила, а той — от фината отрова на лука и сладострастията ѝ. И образът ѝ щеше да остане завинаги в паметта му. «Може би е празноглава и зла — помисли си тя за утешение. — Той скоро ще види, че тя трябва да е ужасно зла! Очите ѝ са като на вампир.» И тя си спомни отново зеленикавите, тъжни и жестоки очи на своята съперница, които все пак бяха тъй красиви. Тя не посмя да помисли за това, че Адриана не изглеждаше празноглава, нито за богатството ѝ, което я правеше още по-противна. Ах, да можеше тая жена да изчезне по някакъв начин!

Тъй си мислеше Мария и продължаваше да седи на леглото си, бездейна и обезсърчена, докато лятната зора се превръщаше неусетно в ярък ден. «Трябва да се облека» — мина през ума ѝ, но не направи това, а остана още по пижама, като изпитваше нужда да разчепква грижите си до болка. «Да се махна от пътя им — помисли тя малодушно, като се помъчи да даде на слабостта си оттенък на себеотрицание. — Всъщност, ако се оженят, за него ще бъде много добре!» Но веднага почувствува дива ревност, като си представи съперницата в прегръдките на Рири. Тогава у нея се пробуди изведнъж същото чувство на жизненост, на готовност за борба, което изпита в първия момент, когато видя Адриана.

Първа се събуди майката.

— Рано е — каза тя сънливо. — Ставаш много рано.

Мария побърза да си даде обикновен, безгрижен вид:

— Искам да свърша навреме. Довечера сме поканени на гости.

— На гости? Къде? — попита майката с прозявка.

— На едно място. . . с Рири.

Майката все още не се бе разсънила и пропусна да от-

бележи неясния отговор на Мария. Почти цяла нощ тя бе прекарала край леглото на една родилка и сега ѝ се спеше ужасно. Но у нея заговори изведнъж инстинктът на майчина грижа.

— На гости ли? — повтори тя сепнато. — Ами тогава поспи още малко. Не бива да изглеждаш уморена.

— Не ми се спи — заяви Мария.

— Глупости — каза майката с престорена строгост. — Я лягай веднага. Пред годеника си не бива да приличаш на омърлушена кокошка.

Това бе жизнена истина, която Мария разбираше отлично. Но кой щеше да закърпи дрехите на малките, да приготви закуска, да измете двора, да ходи на пазар, да пере, да готви, да шие, да свърши цялата тая огромна работа, която лежеше върху крехките рамене на Мария? И тя се усмихна горчиво.

— Аз ще стана вместо теб — каза убедително майката.

— Мисли му! . . . — закъни се Мария. — Цяла нощ не си спала. Няма да ти дам да станеш преди десет.

Тя знаеше, че майка ѝ прекарваше излишни безсънни часове край леглата на родилките само за да не изгуби името си на прилежна акушерка, само за да я викат често и така да изкара някой и друг лев за нова рокля и хубави обувки на Мария. Защото един морски офицер би желал годеницата му, ако няма зестра, да бъде поне хубава и елегантна.

— Спи, спи — каза умолително Мария, прензпълнена с онова тъжно угризение, което ѝ докарваше трудът на майката.

Тя чувствуваше как всички в къщи очакваха омъжването ѝ като стоварване на тежко, морално бреме. Защото хората шушукаха, а някои дори уверяваха, че Рири не бил толкова глупав да се ожени за момиче без пет пари. Ала тя си знаеше, че Рири никога нямаше да извърши такава подлост. В характера и постъпките му имаше винаги нещо ведро и успокояващо, което ѝ вдъхваше доверие дори в минути на най-тежки кризи, подобни на тая, която преживяваше сега. Тъкмо защото бе фантаст, тъкмо защото стихията на морето бе създала у него своеобразна романтика и сантименталност, която го тикаше понякога към опасни флиртове, Мария знаеше, че той я обичаше заради нежната вяност, заради онова спокойствие, кое-

то можеше да му даде като жена. А дали Адриана можеше да му донесе това? Не, Рири никога не би се продал заради леността и безсмисления лукс, които осигуряват парите. Мария трябваше да бъде само разумна, търпелива като другите моряшки жени. Всичко щеше да се размине. Ала изведнъж, когато отново почна да мисли за съперницата си, когато си я представи тъй съблазнителна и отровно красива, почувствува отчаяние и върху мъничките ѝ слаби ръце капнаха няколко сълзи.

Докато Адриана и Мария се събудиха тая сутрин с черни мисли и едната потъна в неврастенията си, а другата — във всекидневните си грижи, мичман Адамов стана от леглото с оная жизнерадостна бодрост, която любовта и телесното здраве поддържат у младите мъже. През отворения прозорец на стаята му се виждаха изумрудените брегове на залива, окъпани в слънце и синевина. Тази синевина бе ярка, опияняваща. Тя накара мичман Адамов да запее. Той знаеше хубави италиански песни за морето, за любовта, за слънцето. Приятният му баритон се разля из къщата на радостни вълни и така даде знак на мадам Виолета да приготви закуската. Най-напред той си сложи боксовите ръкавици и почна ожесточен мач с една топка, опъната на две пружини между тавана и пода, като с ловки хватки отбиваше въображаемите атаки на противника си и му нанасяше серия от светкавични удари. След закуската отиде на плажа и направи хубава тренировка за предстоящите плувни състезания. Като се върна в къщи, момчето от гладачницата бе донесло вече ослепително чистата му бяла униформа с нови пагони. Но той не ѝ обърна никакво внимание. Повече го интересуваше новият тъмносин шевиотен костюм, с който възнамеряваше да отиде на гости у Адриана. Като всички военни той се намираше по-елегантен в граждански костюм, също тъй както гражданите контета обличаха с особено доволство простите войнишки униформи. Той провери дали всички дреболии в облеклото му бяха наред, като направи това не от суетност, а от желание да бъде *«comme il faut»*¹, да се запази от раздразнението, което би го обзело, ако опитното око на Адриана откриеше някаква неподходяща комбинация между цветовете на ризата и вратовръзката или вратовръзката и джобната кърпичка например. Никак не

му се искаше да го разглежда снизходително, да го изследва с оная дребнавост, с която разглезените жени са свикнали да преценяват мъжете по външността им. Но същевременно трябваше да си признае, че не му бе неприятна и мисълта да ѝ хареса. Първият досег с Адриана го бе заслепил, събуждайки в душата му странния моряшки копнеж към мимолетна чувствена любов, към вълнение, което щеше да трае само един миг и после да угасне със спазмите на сладострастието. Но заедно с това нейната коравина, нейната надменност, тоя пронизващ зелен поглед и подигравателните гънки около устните ѝ — незаличим белег на преситена душа — бяха одраскали гордостта му. И в същия миг той я намрази, почувствува желание да я унижи и набие, както пияните рибари изпитваха тайнствена нужда да бият жените си. Но след драмата на моста, след нейното идване с Мария, което приличаше на разкаяние, той виждаше Адриана в друга светлина. Тя си оставаше все тъй някак горчиво прекрасна, привлекателна по особен начин с бледото лице и зеленикавия фосфорен блясък на очите си. Само че сега тя изглеждаше странно мека и когато ги покани в къщи, него и Мария, гласът ѝ звучеше почти умолително. Каква промяна бе станала с нея? От друга страна, и самият Адамов съзнаваше, че това, що изпитваше към нея, не бе вече първото желание да притежава тази жена заради смесицата от романтика и чувствена наслада. Тя не бе вече голото момиче в майо, красиво и нахално-дръзко, което се изкачи при него на моста. Той я чувствуваше все още съсем чужда, може би разглежена и вманиачена, но съзираше смътно началото на една мълчалива солидарност, която се бе установила вече между тях и която почиваше върху усещането, че се привличаха взаимно, че между двамата предстоеше нещо осъдително и нелоялно по отношение на Мария, нещо, което изглеждаше на пръв поглед дори вулгарно и отвратително, но всъщност бе почнало да им се струва чисто и красиво. За Адамов това бе усещането, че под външния израз на нейното почти жестоко лице, зад тия уморени сладостно хищни очи се криеше някакъв дълбок трагизъм, смъртно пресищане от всичко, безнадеждността на отчаянието, всред което тлееше като остатък от предишната ѝ личност, която животът бе умъртвил, слаб човешки пламък. В личността на тази жена имаше нещо безкрайно цивилизовано, нещо изтънено и прекрасно, но същевре-

¹Както трябва. (Фр.)

менно горчиво и порочно, което привличаше тайнствено и караше Адамов да мисли за нея почти непрекъснато. Сега тя му въздействуваше не със своя външен чар, не с блясъка си, а със загадката на порочния си опит. Той чакаше с нетърпение момента, в който щеше да я види пак, да почувствува отново атмосферата, парливото и осъдително сближаване с нея. Тя го привличаше по чувствен и тревожен начин, който го изпълваше с трескаво вълнение, с убеждението, че животът му почваше да тече с истинската си пълнота, откато я видя за първи път, и че всичко, което бе преживял досега с други жени, приличаше на леко пролетно вълнение пред страстите на знойно лято. Но като мислеше така, в съзнанието му изпъкна някак печално и безкрайно мило мъничкото лице на Мария.

Той почна да мисли внезапно за Мария, за нейната доброта и за това как една вечер преди две години тя му се бе отдала напълно, съвсем просто, съвсем естествено, със сладостния ужас на същество, което обичаше за първи път. Тоя момент го изпълваше винаги с трогателна нежност към нея, защото показваше силата на любовта ѝ. Нейното дребно, нежно тяло имаше матовия отблясък на корал и му внушаваше усещане на чистота, на спокойствие и мъдрост, които го затваряха в един наивно прекрасен свят, в тихото и безбурно съществуване на моряк, който никога нямаше да вкуси от огнената страст на екзотични земи, на южни пристанища, за които бе мечтал през юношеството си. Разбира се, той щеше да се ожени за нея и мисълта за това решение, което бе по-скоро неизбежност, го изпълваше с радост. Но ето че сега след появата на Адриана тая мисъл му причиняваше странна досада — караше го да изпитва съжаление и чувството, че животът някак се изплъзваше от ръцете му, както се бяха изплъзнали вече от съзнанието му мечтите за южни морета и постъпване в тихоокеански кораб. И все пак той си знаеше, че щеше да се ожени за Мария. Всяка мисъл за противното го изпълваше с отвращение към себе си, с угризението, че така щеше да умъртви подло едно създание, което го обичаше, което му бе дало вече всичко, що притежаваше. Освен това тя бе дъщеря на стар, почитан моряк и една подобна постъпка би заклеимила Адамов винаги, би навлякла презрението на всичките му началници и другари. И после Мария бе всъщност тъй чиста, тъй мила! Той я обичаше, винаги щеше да я обича. . . Адриана

бе само епизод, който щеше да потъне в забрава, подобна на толкова други.

Всички тия мисли, които минаха през главата му, докато почиваше след тренировката за плувните състезания, го бяха смутили, но съзнанието за неизбежния морален дълг към Мария възстанови отново предишното му спокойствие. Остатъка от предобедата той прекара в четене на книгата *«The Home Fleet in Great War»*¹ от адмирал Джелико, а след това довърши една компилативна статия за *«Артилерийски преглед»* върху последните усъвършенствувания на стрелбата с брегови оръдия. Той четеше всеки ден прилежно по няколко десетки страници от чуждестранните флотски списания, бе в течение на всички публикувани нововъведения за морската стрелба и мечтаеше химерично за онова блажено бъдеще, когато България щеше да се снабди с подводници и разрушители. Изящната литература, морските романи и разкази и особено тия ужасни английски *tales of south seas*² той избягваше съзнателно, защото те разстройваха нервите му някак дълбоко и продължително, правеха го ленив, отпуснат и негоден за сериозна работа. Той не подозираше, че в тая раздвоеност на личността му имаше нещо прекрасно и завършено, от което Мария се боеше и ненавиждаше и което бе опиянило Адриана още в първия миг.

Като завърши статията, той я прегледа грижливо и допълни текста ѝ с няколко нови чертежа. Тази статия бе навременна и навярно щеше да обърне вниманието на специалистите от артилерийската инспекция. Във военното министерство отдавна бяха забелязали способността му да пише ясно и хубаво. Отдавна знаеха усърдието му, което бяха вече възнаградили с обещанието да го направят преподавател в Морското училище — съкровената мечта на Мария, — защото това място, свързано с представата за отличие, навярно щеше да откъсне Рири от опасните пориви към търговския флот. Статията прочее го приближаваше с още една крачка към мечтаната от Мария длъжност и това намали угризенията, които изпитваше тая сутрин по отношение на нея. Ето че всичко се развива, както тя желаше. Нямаше ли тогава право да се отдаде на едно мигновено чувство към Адриана — чувство,

¹ «Нашата флота в Световната война» (англ.).

² Разкази за южните морета (англ.).

което вече го вълнуваше, — без да накърнява с нищо бъдещето и дори капризите на Мария. Той не можеше да се отърве от убеждението, че Мария — това дребно същество, с огромна жизнена воля — направляваше през последните две години всичките му действия. Тя го командуваше и ограничаваше, подбуждана от любовния си егоизъм да има Рири винаги до себе си, като че търговският флот и другите жени щяха да го изядат. Тя го подтикваше да пише тия статии, да чете, да бъде педантично редовен в службата си. Тя направляваше предпочитането или избягването на известни общи познати, дори на личните приятели на Рири. Прекаляваше го наистина. Рири я обичаше и щеше да се ожени за нея. Какво искаше повече! . . .

Изведнъж статията, която бе написал, му се стори унизителна. Наистина тя бе продукт на дълги проучвания, на едногодишната му специализация в Германия, но една от подбудите за нейното написване бе преподавателското място в Морското училище.

И все пак той я занесе на пощата, защото съзна, че независимо от подбудите и статията си оставаше полезна.

Като се връщаше в къщи, той настигна мадам Виолета и мъжа ѝ, които се прибираха от баните. Румънката го изгледа изпитателно.

— От плажа ли идете? — попита тя.

— Не, от пощата.

— А къде е Мария?

— Навярно в къщи.

— Ще дойде ли следобед при вас?

— Не. Защо питате?

— Искахме да ни посвири на акордеон.

Мадам Виолета излъга. Тя искаше да провери само дали между Мария и Адамов не бе настъпило вече първото охлаждане на отношенията след появата на Адриана. Мисълта за тая възможност я изпълваше с изобилна готовност да дава мъдри и строги съвети.

— Съжалявам — каза Адамов. — След обяд сме канени на гости.

— На гости ли? У кого? — попита мадам Виолета с мило нахалство.

— У госпожица Гайтанова. Струва ми се, че чухте, когато ни покани — забеляза Адамов.

— Тъй, тъй. . . Спомням си — каза мадам Виолета. —

Е, много добре! . . . Ще се забавлявате. Навярно ще отидете и на бала? — попита тя хладно.

— Какъв бал?

— Балът на красавиците.

— О, не зная.

— Че защо не? Да потанцувате!

Бездетната мадам Виолета си представи дансинга, разноцветните светлини на прожекторите и двойките, които танцуват почти с допреди бузи. Тя изпитваше към Мария някаква особена обич, сякаш последната бе нейна дъщеря. А ето че сега любовта и бъдещето на това нежно, малко момиче бяха изправени пред смъртна опасност. Тогава мадам Виолета реши да се намеси, да предотврати, докато е още рано, всичко. И добави горчиво:

— Тъй се почват новите флиртове.

Адамов я погледна изумен:

— Вие просто клюкарствувате по мой адрес — каза той.

— Струва ми се, че приятелството на госпожица Гайтанова никак няма да се хареса на Мария.

— Защо?

— Защото тази персона е от оня тип жени, които развалят живота на порядъчните хора.

— Да не е танцовачка в кабаре?

— Че комай там ѝ е мястото.

— Ужасно. Тогава какво да правим? Да не ходим ли у нея?

— Изобщо не трябва да се шегувате с това, което ви казвам. Спомняте ли си, когато ме пращайте да ви хваля пред роднините ѝ?

— Благодаря ви още веднъж.

— Тогава бъдете разумен.

Остатъка от пътя те извървяха мълчаливо. Мадам Виолета въртеше слънчобрана си и копринената ѝ рокля шумолеше, а мъжът ѝ се потеше изобилно в черния празничен костюм и колосана яка. Адамов съзнаваше, че румънката имаше право. Най-безобидната клюка, най-невинният флирт с Адриана биха оскърбили жестоко Мария, биха я оскърбили именно за това, че Адриана беше дъщеря на милионер, а Мария — бедно, но гордо и чувствително момиче. Ала изведнъж той почувствува досада от хазаите си, от разговора, от горещината и тая празнично облечена тълпа, която след конкурса за красавици на

плажа се прибираше по домовете си, и най-сетне от мисълта за самата Мария, която вече прекалено много почваше да ограничава свободата му с гордостта и капризите си. И тогава пред него изпъкна образът на Адриана със стройните си бедра, с високото си чело, с горчиво-прекрасните си зелени очи.

Когато стигнаха пред военния клуб, той влезе в него, след като отказа грубо поканата на хазаите си да обядва в къщи с тях.

В залата имаше армейски и флотски офицери, които обядваха и коментираха оживено последните дипломатически ходове на Германия. Радиото гърмеше за пропаднали конференции, за маневри и струпване на войски, а това причиняваше една всеобща възбуда, усещането за приближаваща буря, която щеше да разтърси света. Без да иска, Адамов пак почна да мисли за възможното прекрояване на границите и връщането на Бяло море, за торпилюри и подводници. Новините от радиото го изпълваха с оная патетична възбуда, която приближаването на войната създава у истинските офицери. Внезапно той чу името си и видя Ранчев, който му махаше с ръка да седне при него. Вторият капитан на «Тракия» обядваше с един летец и някакъв цивилен господин в бял костюм. Адамов седна при тях. Летецът и цивилният го посрещнаха с подчертана любезност.

— Тъкмо им разправях за теб — обясни Ранчев. — Казах им, че си бъдещ адмирал в нашата флота. Вярно е, недей скромничи!... А освен това им разправих как спаси онова дебело прасе, брата на сирената, която те зяпаше на моста. Той ги познава от София.

И Ранчев посочи цивилния, който имаше вид на интелектуалец с уморено и малко саркастично лице.

— Познавам само прасето — каза цивилният. — Изразът е точен. Направили сте голяма услуга на сестра му. Тя се мъкне навсякъде само с него. Изглежда, че не може да търпи други кавалери.

— Как? — попита летецът. — Никакви ли?

— Почти никакви. За да се приближиш до нея, трябва да бъдеш или милионер, или пропаднал дрипльо. Ако имате криво лице или особено уродлив нос, може да предложат да ви нарисуват.

— Значи, тя е художничка — каза Адамов.

— Първо беше поетеса, но един горе-долу честен критик се осмели да извика, че това не е вярно, както в Андерсеновата приказка за голия цар. Художничка стана после.

— Мисля, че е най-подходяща за балерина — каза капитанът от «Тракия» сериозно. — Има хубави крака.

— Късно е — каза цивилният. — Късно е да стане каквото и да било, защото се е отдала на безнадеждно пиянство и страда от неврастения.

Адамов потрепера леко.

— Не ѝ личи — каза летецът.

— Аз съм лекар, та виждам много добре как личи. Оня ден я наблюдавах, както ядеше сладоледа си на моста. Коляното ѝ чукна в крака на масата и цялото ѝ тяло потрепера. Превъзходен клиничен признак за демонстрация.

— На всеки случай интересна жена — каза Ранчев. — Ако имах поне малък шанс да ѝ харесам, бих се абстрахирал свободно от клиничните признаци на неврастенията ѝ. Искрено казано, докторе, предполагам, че и ти би бил на същото мнение, ако гроздето не беше тъй високо.

— О, не! — каза лекарят с превъзходна убедителност. — За мене тя е просто изхабена човешка машина. Аз работя в една клиника, където видни специалисти напразно се опитваха да лекуват нервите ѝ. Мога да ви уверя, че без парите на баща си би изглеждала съвсем обикновена, побъркана жена. Глупавите ѝ капризи нямаха край. Веднъж си въобрази, че не съм бил достатъчно учтив към нея, и поиска от шефа уволнението ми. Шефовете обожават пациенти, които плащат по сто хиляди лева за едно банално лекуване с инжекции. Тъй че в продължение на три месеца стоях без работа. Интересно, нали?

— Виждам, че имате основание да не се стеснявате от предразсъдъците на лекарската тайна — каза летецът.

— Доста големи — продължи докторът. — Всъщност бих се стеснявал, ако не изпитвах убеждението, че ѝ правя реклама. Някои мъже наричат неврастенията у богатите жени меланхоличен чар, а истерията — темперамент.

Той глътна аперитива си и стана отсечено:

— Извинявам се, господа. Жена ми ме чака в казиното. Довиждане!

— Що за чудак? — попита летецът след излизането на доктора.

— Особен тип — каза Ранчев. — Специалист по нервни болести и на всеки случай по-налюдничав от пациентите си. Пътуваше с нашия параход до Египет. Казвай сега, какво стана по-нататък? — обърна се той към Адамов.

— С кого?

— С миличката от моста.

— О, да! Нищо особено. След като измъкнах брат ѝ, тя ми благодари с две думи и така свърши.

— Диване!... — ухили се Ранчев. — Почна да лъжеш и това ми харесва. А сега поръчай една бутилка евксиноградско, защото снощи ме обърнаха на покев.

Адамов прекара следобеда в безплодни размишления върху това, дали идването на Адриана при него се дължеше само на желанието ѝ да благодари, дали в това идване можеше да се търси подбудата на едно капризно, но все пак почтено чувство, или пък просто бе израз на маниакалната ѝ наклонност да разиграва хората. «Ако имате криво лице или особено уродлив нос, тя може да пожелае да ви нарисува.» Ексцентричната злоба на тия думи звучеше още в ушите му с кухата си неубедителна изразителност, но подкрепяше странно впечатлението, което Адриана му произведе на моста, когато я видя за първи път. Адамов още не можеше да ѝ прости оскърбителното и надменно любопитство, с което бе дошла да го разгледа. И въпреки невъзможността да си състави ясна представа за нея, въпреки думите, които чу в клуба, и подозрението си, че тя се отнасяше с хората като с кукли, той съзнаваше вече смътно, че в душата ѝ имаше нещо жестоко, пусто и невидимо, което сигурно ѝ пречеше да бъде напълно щастлива, една особена горчивина, която го привличаше странно и не му позволяваше да постави Адриана в категорията на празноглавите и самодоволни жени. Тъй например у нея липсваше всякаква суетност, дребното шарлатанство на изисканите маниери, усилията да се хареса чрез кокетство и остроумие, похватите на жени, които за постигането на целта си трябва да упражняват тия качества. Тя привличаше направо по някакъв по-прост, но посилен начин. Тя като че действуваше без хитрости, които ѝ се струваха излишни или досадни. Самата покана да

дойдат във вилата поради своята изкуственост не бе никаква хитрост, а просто опит да действува без заобикалки. Но какво искаше да постигне тя всъщност? Едно приключение, един епизод, който за нея щеше да бъде подобен на много други, който тя през зимата щеше може би да забрави, както Адамов бе почнал да забравя вече приключенията с някои жени преди появата на Мария. И, разбира се, това му се струваше оскърбително. Ала тъкмо тая мимолетност в очакваното развитие на събитията го изпълваше с вълнение и засилваше познатия, горчиво-сладостен облик на Адриана. Тя го привличаше, привличаше неотразимо със своята интелигентност, със своята разруха, с отровното благоухание на разкошен цвят, който бе почнал да увяхва, да гние...

Привечер той се избърсна и облече не цивилния си костюм, а бялата флотска униформа с нови пагони, с елегантна къса шпага. Той направи това, защото реши, че така щеше да бъде по-естествен и нямаше да предизвика ироничното одобрение на Мария. Освен това някакъв сигурен инстинкт на мъжко кокетство му подсказа да не прилича на блудкавите франтове, от чиято елегантност Адриана бе навярно преситена. Същият инстинкт го предупреди, че трябваше да си остане за Адриана такъв, какъвто бе в действителност. Морякът си е моряк само в дрехите, в униформата, с която е свикнал.

Той излезе от къщи и по булеварда за баните тръгна към сладкарницата, в която трябваше да чака Адриана и Мария. Срещата бе в седем часа, но отчасти от нетърпение, отчасти от жизнерадостното желание да погледа тълпата той излезе по-рано. Движението по булеварда, прелитането на автомобилите, миризмата на асфалт, на гума и бензин го опияняваха странно. Той изпитваше усещането, че животът му бе почнал да тече с трескава интензивност, че откакто видя Адриана, всеки ден и всеки час бяха под знака на нейното съществуване. Шумът на тълпата, която се събуждаше от летаргията на горещия ден и се готвеше за вечерните удоволствия, грамадните и пъстри афиши за бала на красавиците, джазовите мелодии от ресторантите, почернелите от плажа лица на почтени хора, на гамени, на франтове, на улични жени, входовете за дансингите, окичени с реклами за кабаретни атракции, безоблачното пепелявосиньо небе, в което още трептеше омарата на огнения ден, цялата тая атмосфера на скъп

и разюздан морски курорт, на лукс и сладострастие се струваше на Адамов като най-подходящ декор за образа на Адриана, тъй-цивилизован и тъй-преситен. Той гореше от нетърпение да види по-скоро нейните зелени очи, чийто пламък проникваше в кръвта му като алкохола на изумруден ликьор. Мисълта за особения интерес, който тя проявяваше към него, го екзалтираше още по-силно. И внезапно, както вървеше, той почувствува неизразимо приятна възбуда от това, че Адриана го харесваше именно по тоя начин, който го бе отначало оскърбил, от нейния ужасно покварен жизнен път, от личността ѝ, която излъчваше упадък и разрухата на жените от богатите привилегировани съсловия — жени, които безделнието и парите караха да пропадат в безнадеждно затъпяване, в разврат или идиотски мании. Той долавяше смътно, че тя благодарение на своята интелигентност навярно бе съзнала участта си да стигне до умора, до отчаяние. И тъкмо тая интелигентност, това съзнание запазваха личността ѝ от глупостта и кухия блясък на другите богати жени. А Адамов почувствува неочаквано, че именно това го привличаше, именно това бе, което одухотворяваше така странно и някак трагично красотата ѝ. Но като разбра това, той се отдаде на вълнението си, на съчувствието си към нея, без да съзнава — защото бе още съвсем млад, съвсем непокварен — отровата, която бе влязла в душата му, извратения порив към едно пропаднало същество, което отиваше към гибел сред пристъпите на досадата, на отчаянието, на неврастенията си. . . На него и на ум не му минаваше дори, че тая смес от възторг, от чувственост и състрадание, които сега изпитваше към Адриана, щеше да се превърне по-късно в мрачен пламък, щеше да го изтръгне завинаги от спокойствието на неговия досегашен мир, от простата и здрава радост, с която обичаше Мария. Той не подозираше, че тоя мир и тая радост струваха повече от всички неизвестни сладострастия в света, че не биваше да ги рискува лекомислено заради прищявката да опита вкуса на една жена от друг свят, на една от ония жени, прекрасни и безполезни, които самият живот от незапомнени времена осъждаше на гибел. Той не подозираше всичко това, защото в тоя момент мислеше само за Адриана, гореше от нетърпение да почувствува върху себе си отровно зеления поглед на очите ѝ, да вкуси по-скоро от вълнението, с което го изпълваше нейното при-

съствие. И като вървеше и бързаше, опиянен от предстоящата среща, от шума, от безгрижието и парфюмите на тълпата, той стигна най-после пред сладкарницата. Една чудесна спортна кола с познат номер, която стоеше пред входа, накара сърцето му да забие по-силно.

Адриана чакаше пред две празни чаши американско кафе, които бе изпила последователно и които разсеяният келнер бе забравил да прибере. На Адамов дори през ума не можеше да мине, че с върховни усилия тоя ден тя не бе сложила в устата си нито капка алкохол.

Неговата едра, снажна фигура я изтръгна изведнъж от мрачната пустота на мислите ѝ. Лекото вълнение от предстоящата среща, с което се събуди сутринта, се бе удавило през деня в мрачния сплин на неврастенията ѝ, така както животворната влага на няколко капки дъжд изчезва в пясъка на неплодна пустиня. Разправията с Червенко без да я ожесточава, ѝ подсказа само до каква степен бе пропаднала. Ето че и брат ѝ я презираше. Ето че и последното същество, което можеше да търпи около себе си, ѝ стана противно и непоносимо. И защо бе поканила всъщност хората, които чакаше сега? Тя се предусещаше, че вечерта щеше да мине скучно и принудено, че тия хора не бяха за нея, че те щяха да я измъчат, така както я измъчваше всичко, и познатите, и непознатите, и шума на гостите, и тишината на самотата, и вилата, и морето, и рисуването. . . Всичко, всичко. Само сънят, тъй труден и недостижим без таблетките на луминала, бе някакъв благословен процес, който я изтръгваше от тъпата и страшна болка на живота. Що за глупост бе това, което извърши миналата седмица — отиването на моста, запознаването с моряка и годеницата му, измислицата за рождения ден на Червенко? Какво щеше да ѝ донесе всичко това, защо чакаше тук? Не беше ли по-добре да бъде сега на терасата във вилата и да облекчи нервите си с една чашка от вълшебното уиски, а после с още една, с още една. . . докато изпита усещането, че потъва в приятна мъгла, че тялото ѝ виси във въздуха. . . Тя знаеше, че алкохолът правеше болестта ѝ още по-страшна, че загива, пропада още по-дълбоко, но че всичко следваше своя неумолим ход. И щеше да свърши скоро, много скоро. И тя мислеше сега тъкмо за това.

Но щом видя младия мъж пред себе си, обля я пото-

кът на неговата жизненост, почувствува пак онова усещане на животинска, чувствена радост, която изпита, когато го видя за първи път. «Изглежда, че физически не съм тъй изхабена» — помисли тя иронично, като по циничния навик на своето въображение си го представи изведнъж в интимна прегръдка. «Не е лош» — продължи да мисли тя, докато сладострастната представа я накара да потрепера, а след това съзна, че той бе дори прекрасен, със загорялото си лице, със светлите си очи и тия мощни, хубави мускули, които изпъваха бялата униформа. Стори ѝ се забавно и приятно, че той бе тъй пикантно хубав, тъй «appealing»¹ в своята типична, моряшка красота. Дори пагоните и шпагата я развеселиха странно. «Всичко е наред — помисли тя с оная насмешливост, която я караше да обезобразява нещата. — Дватама сме хубава картинка за американски филм. Морски офицер и празноглаво момиче. . . Само че трябва да почне да ме ухажва най-после. . .» И веднага си отговори: «Ами, потрябвали са му старите моми. Той си има вече една глупачка.» Ала въпреки това тя потърси очите му с надежда да открие в тях напрегнатия и циничен поглед на мъж, който първо разузнава, а после се впуска в нападение. Но пак, също както на моста, не откри това, което желаше, а видя само две честни, сиви очи, които я гледаха с възторга на нямо съзерцание. «Гледа като смаяно хлапе» — каза си тя, защото не посмя да помисли, че му харесва, защото не подозираше, че дори в тоя миг, когато иронията и пустотата я задушаваша, тя можеше да бъде тъй горчиво прекрасна. Отчаяно и затъващо същество, каквото бе, тя не смееше да допусне, че можеше да хареса честно на един непоковарен мъж, не съзнаваше, че тоя мъж я гледаше сега изненадан от себе си, може би смаян за първи път от това, че една жена, която искаше да направи само своя любовница, можеше да се хареса тъй чисто, тъй отделно от шарлатанството на страстите и физическата съблазън на тялото си. Тя бе в рокля с цвят на светла резеда, който хармонизирал прекрасно с кестенявата ѝ коса, със зелените ѝ очи и с тънките и удължени черти на лицето ѝ, в които прозирал красота на расово животно, силата на хромозомите от бащината линия. Но цялата ѝ личност, тъй проста и тъй елегантна, щеше да има само баналното изящество на

¹ Привлекателен (англ.).

фигура от моден журнал, щеше да бъде пуста и невзрачна, ако гангрена на душата ѝ не я измъчваше тъй тъпо и жестоко, ако досадата на прекарания ден и въздържането от алкохола не бяха изострили нервите ѝ до крайност, не бяха подчертали оная духовна сила, която я караше да понася неврастенията си търпеливо, да разсъждава и преценява честно дори когато мислите ѝ вземаха форма на най-убийствена ирония. И в тая сила, покрай физическото съвършенство на личността ѝ, имаше нещо възвишено и съвсем различно от другите жени. Затова я гледаше сега той така.

«Хлапе» — пак помисли тя, когато ѝ дойде на ум, че бе по-възрастна от него. Но веднага трябваше да признае, че той бе зрял и силен мъж, който бе успял вече да я накара да го уважава. Той имаше тънки устни и правилни мъжествени черти, които говореха за енергия, за воля. Пак я осени съзнанието за неговото превъзходство, а заедно с това и странното приятно чувство, че ще прекара и говори с него цяла вечер, и пак ѝ се стори, че това чувство, което нямаше нищо общо с усещането за неговата физическа привлекателност, с представата за интимна прегръдка, я облъхва като свеж морски вятър. Пак почувствува, че в този моряк, както и в годеницата му, която щеше да дойде след малко, имаше млад и силен живот, ободряващият лъх на радост, която, макар и чужда, проникваше като балсам в разложената ѝ душа. Стори ѝ се, че той бе някак безкрайно мил, неизразимо прекрасен в бялата си униформа, с това загоряло червеникаво лице, с тия хубави сиви очи. Вместо вулгарния порив да го види в леглото си, който изпита преди малко, сега у нея се появи смешно желание да докосне боязливо шпагата му, да погали нежно ръкава на мундира му, което щеше да я изпълни с друго, отдавна забравено вълнение. Ала като помисли това, у нея изпъкна внезапно образът на годеницата му, която сигурно го обожаваше, към която навярно и той изпитваше същото чувство. Тогава тя съзна колко смешно, колко безсмислено глупаво бе всичко, което мислеше, и отново се почувствува съвсем остаряла, съвсем изхабена и пуста. И пак я обзе досадата, познатото раздражение срещу всичко, неизлечимата болест на душата ѝ. «Ето, отново ме хващат дяволите» — помисли тя. Ако бе изпила няколко чашки алкохол, нервите ѝ сигурно щяха да бъдат по-добре. Но тогава щеше да дрънка глупости,

да се държи дръзко и надменно, както на моста. Все пак добре, че не пи. Трябва да се държи прилично. Не бива да обижда тия хора. Просто не знае какво иска от тях. Стига детинщини!... Тя наричаше детинщини тая бърза смяна на противоположни импулси и настроения, която бе само израз на неврастенията ѝ. И с върховно усилие на волята, което направи израза на лицето ѝ още по-прекрасен, още по-одухотворен, тя овладя пристъпа на болестта и се помъчи да изглежда жизнерадостна, непридудена.

— Как е кракът ви? — попита тя, като стисна приятелски ръката му.

— Благодаря, много добре.

— Това е хубавото у моряците: всичко им минава бързо.

— Явно е, че нямате много ласкаво мнение за тях!

— Не, напротив! Просто искам да кажа, че не сте злопамятен.

— Към кого?

— Към глупавите и празноглави жени.

— Знаете, че не сте от тях.

— На моста бях точно такава.

— Не е престъпление. Качихте се да позяпате моряците, нали?

— По-лошо. Искях да се запозная с вас.

— Симпатична дързост. Понякога и аз преследвам жени.

— Да, но поне имате успех.

— О, не винаги.

— Искате да ме утешите ли?

— Няма нужда.

Тя се разсмя не принудено:

— Впрочем, да... Аз успях да се запозная вече с вас. Знаете ли, вие сте крайно добродушен човек! Мъчите се да бъдете искрен и същевременно да не обиждате.

— Сега виждам същото качество и у вас.

— Тогава да запалим лулата на мира. Имате ли цигари! Моите са влажни.

— Да, заповядайте.

Върху бледото ѝ лице се разля слаба руменина. Докато палеше цигарата си, тя почувствува, че играта, от която се бе отказала вече, сега почваше сама — лека, приятна, някак вълшебно спонтанна.

Тя съзна изведнъж, че от него се излъчваше позната животворна сила, която прогонваше неврастенията ѝ, която засилваше пламъка на отслабналата ѝ жизненост тъй облекчаващо, тъй поразително, щото този човек ѝ се струваше като магьосник.

— Всъщност ние никога не сме се карали — каза той.

— Но когато бях на моста, изпитвах омраза към вас. Може би защото очаквах да заговорите пръв, а не направихте това. Положението ми беше ужасно, нали?

— Вие бяхте прекалено сигурна, че ще заговоря пръв — каза той с добродушна усмивка.

Тя се наслади за миг на тази усмивка, която образуваше върху бузите му две трапчинки. От нея се излъчваше ведрина, едно особено усещане на млад и силен живот.

— Да, това бе глупост... или от навик. Както искате — тихо призна тя.

— Не, не бе от глупост — забеляза той.

— Тогава от навик. Но навикът е също един вид глупост, защото разумът не взема участие в него. Търсех просто модел за рисуване. Щях да ви попитам по най-обикновен начин дали бихте се съгласили да позирате срещу заплащане. Никак не ми дойде на ум, че може да не сте от командата на спасителите. И когато изведнъж разбрах това, бе късно. Трябваше да плонжираме... Брат ми, собствено.

Той се разсмя равно, тихо и сдържано — един смях, в който нямаше никакво недоверие, никаква ирония, а само жизненост и чувство на здрав хумор. И тя въздъхна с облекчение. Може би той наистина вярваше в баснята ѝ.

— Значи, вие сте художничка — каза той и лицето му стана наивно въпросително.

— Така мислят някои. Всъщност дилетантствувам.

— Това, разбира се, не мога да зная. Но навярно е много приятно да бъдеш човек на изкуството.

— Понякога е мъчително. Твърде често хората на изкуството виждат нещата съвсем фалшиво, съвсем изопачено, тичат подир химерите си и така пропускат живота.

— Вие от тях ли сте?

— Не, аз направих друга грешка. Не пропуснах нищо в живота си. И това е също тъй много лошо.

— Защо?

— Защото... видите ли, това е все едно да влезеш в

някой бар и да изпиеш листата на напитките от начало до края.

— Сравнението ви е ужасно!

— Но много точно.

Тя се усмихна меланхолично на лицето му, което доби внезапно разстроено вид и изразяваше странна смес от уплаха, учудване и любопитство. «Той е абсолютно девствен — помисли тя. — И свеж като дивак. Покварата на цивилизованите го смущава.» Полуиронично тя употребяваше в мисълта си понятието «цивилизован», като израз на съвършенство, което се преливаше в разруха и падение. Тя бе усвоила това схващане от книгите.

— И защо извършихте тая грешка? — попита той след малко.

— Не зная. . . може би от безделие, от самомнителност, от някакъв скрит и отвратителен егоизъм в душата си. . . Някои хора си въобразяват, че са родени да бъдат непременно щастливи. Струва им се, че са висши и привилегирани същества, които могат да злоупотребяват безнаказано с всичко, да вкусят от всичко. А после почват да съзнават бавно, че са се излъгали, да завиждат на тях, които са избрали само един начин на живот, само едно удоволствие.

— Така е по-просто и по-естествено.

— Разбира се. Но аз пропуснах да съзная навреме именно това.

— Толкова късно ли е сега?

— О, много късно — потвърди тя.

Настъпи мълчание, през което тя допуши цигарата си с наведени очи. Пак я обзеха иронични мисли към самата нея: «Ето че почвам да се размеквам, да правя сантиментални изповеди. Старите моми обичат да хленчат за разбити мечти. След малко трябва да обясня защо не съм се омъжила досега. Ако видя, че имам успех, ще почна да чуруликам по-весело.» Тези мисли, които отразяваха действителността като разкривено огледало, я накараха да се усмихне уморено, разсеяно.

— Знаете ли — каза той внезапно, — вие нямате особено щастлив изглед! . . .

— Възможно е. Какво забелязвате например?

— Един чисто физически израз.

— На стара мома, нали? — каза тя бързо. И после добави със смях: — Те са винаги нещастни.

— Значи, вие твърдите, че приличате на стара мома? Сериозно? Това е, предполагам, особен начин на кокетство?

— Не. Само примирение с приближаваща действителност. Но тогава на какво приличам всъщност?

— Просто на човек, който излиза от бар — каза той с усмивка, която пак ѝ се стори много ведра и много добродушна.

— В полунощ, нали? — потвърди тя, като се наведе внезапно към него с лице, замръзнало в горчива усмивка. — Ненапълно пиян, но оглупял и празен. И стъпките му отекват глухо в нощта. . . Тъй някак особено. . . пусто и безнадеждно. Случвало ли ви се е да усещате понякога това?

— Да, понякога — излъга той с поглед, устремен в мъртвешката зеленикава светлина на очите ѝ. — Впрочем повечето пъти моряците пият жизнерадостно.

— И алкохолът в ушите шуми — продължи тя, сякаш не бе чула последните му думи. — Съзнавате само как една частица от живота ви се е откъртила съвсем глупаво, безполезно. А звездите трепкат невъзмутимо. . . Единственото ви желание е да се тръшнете по-скоро в леглото. Искате да заспите, но възбудата от алкохола пречи. Тогава измисляте нови глупости за следващата вечер. И така продължава ден след ден. . . мъчително, непоносимо. . .

Тя говореше с притъпен глас, все тъй наведена към него, и пустото зеленикаво сияние в очите ѝ продължаваше да свети. Изведнъж той почувствува някаква особена близост, която се създаваше между тях и която го накара да усети леко опиянение.

— Кажете ми, изпадали ли сте в това състояние? — попита тя с глас, който се съмняваше.

— Да, преди години. . . Една нощ в Бейрут. Целият екипаж се прибра на кораба пиян.

— Лъжете! — каза тя, като се разсмя внезапно с нервен смях, който го накара да почувствува уплаха. — Всички моряци лъжат от желание да се харесат, от съчувствие или просто тъй. . . без никаква нужда.

— Благодаря!

— Оскърбих ли ви? — попита тя уплашено.

— Не, никак — отговори той, като я гледеше съсредоточено.

— Вие никога не бихте могли да изпаднете в това състояние, защото сте много млад — продължи тя, като отново почна да се смее, а след това в очите ѝ се показаха сълзи. Но веднага се овладя и каза твърдо: — Имам конюнктивит. Винаги, когато се смея, от очите ми почват да текат сълзи.

— От пушенето навярно?

— Да, аз пуша много.

— Защо така?

— Не зная. . . и пия също тъй.

— Кой не пие сега?

— Да, но аз върша това постоянно, като изхабена уличница. . . Много добре се препоръчвам, нали? Простете, че ви дрънкам такива глупости. Може би съм напълно смахнат човек. Всъщност работата стои именно така. Нервите ми са много-разстроени. Не мога да спя без луминал. Казвам ви всичко това, за да не се засягате от държането и постъпките ми. Но ние сигурно не ще се видим втори път. . . Тия дни заминавам за София.

— Така ли? — попита той с внезапна тревога.

— Да — каза тя с меланхолична усмивка, като следеше израза на лицето му. — Трябва да се махна оттук.

И после, гледайки към входа на сладкарницата, произнесе оживено:

— Годеницата ви иде!

Като влезе вътре и ги видя, Мария почувствува горчивото доволство на ревността си, чиито подозрения се оправдаха. Двата — Рири и Адриана — бяха дошли преди нея, сигурно водени от желанието да побърбят сами. Стана ѝ уничително, че бе бързала в горещината и праха, за да свари годеника си при тази жена, която я бе изпреварила с автомобила си. «Глупава съм като патка — помисли тя, — не биваше да идвам. По дяволите учтивостта.» Но веднага съзна, че щеше да бъде още по-лошо и уничително, ако избере пътя на сцените. «Тогава ще му омръзна — помисли си тя с ужас — и ще почне да я търси сам.» Като стигна до масата им, тя се овладя напълно и успя да поздрави не принудено. Рири вежливо целуна ръката ѝ. Сега, пред тая съперница, той ѝ се стори още по-мъчително хубав от всеки друг път. След това погледна Адриана, чието лице все още можеше да мине без грим.

«Но скоро ще има нужда от него» — помисли тя злорадо, а след малко пак трябваше да признае, че в това лице имаше нещо неуязвимо красиво като диамант.

— Как сте? — усмихнато попита Мария, но въпросът ѝ прозвуча някак пусто и глухо.

— Не особено добре — каза Адриана. Тя се помъчи да предразположи девойката с малко искреност. — Тъкмо разправях на господин Адамов, че не мога да спя без луминал.

— Неприятно! Може би стоите дълго на плажа?

— Не. Това е стара безсъница.

— Баните ще я засият. Би трябвало да почивате в планината.

— Не мога да търпя планина. Тишината и боровете ме подлудяват.

— Защо така? Навярно имате пред вид Чамкория?

— Да, там е непоносимо скучно.

— Но там летуват. . . хора от вашата среда!

— Аз не мога да търпя именно тях!

— Не ги ли срещате и тук?

— Тук по-лесно мога да се отърва от тях.

— О, навярно ви търсят много!

— Според обстоятелствата. Понякога ги търся и аз.

— Тогава защо искате да се отървете от тях?

«Разпитва като *l'enfant terrible*¹» — помисли Адриана, но не се разсърди, а обясни с търпелива усмивка:

— Това е, защото човек се чувствува понякога съвсем уморен и не може да търпи никого.

— Уморен? От що? — учудено попита Мария, а посл изведнъж си спомни една мисъл, която бе срещала в книгите: че човек може да се почувствува уморен от мъдростта от безделието или от удоволствията си.

— О, светът е пълен с толкова досадни неща! Но най-лошото е, когато човек се умори от хората, между които живее. . . Тогава съвсем не знае какво да прави. Искане да избяга от тях, но не може. . .

«И почва да върши глупости — иронично помисли Мария. — Почва да тича подир чуждите мъже и да ги кани във вилата си.» А след това каза:

— Според мен човек трябва да живее между хората, с които е израснал. Чичо ми е доста заможен човек и когато живеел при него в Кайро, не забравял никога, че съм дъщеря на морски капитан. Това бе странно усещане и на

всеки случай не бе усещане на малощност. . . Всички хора, на които ме представяше, ми се струваха като картонени фигури. Съзнавах много добре, че никога не бих могла да ги обичам. В цялата обстановка липсваше някаква топлина, с която бях свикнала в къщи. Аз си знаех, че ще се върна там, откъдето бях дошла. Нещо ме привличаше към къщи. Искях да видя по-скоро родителите си, по-малките си братя и сестри, съседите. . . Копнеех за хората, между които бях израснала и които понякога ме отегчаваха. Така е сигурно и с вас!

— Едва ли — каза Адриана. — Винаги съм гледала да се отърва от хората, между които израснах. Винаги съм се отегчавала страшно от глупостта, от навиците, от манията им, че стоят над другите. Дори нещо повече, аз ги презирам.

— Не зная дали трябва да презираме хората безусловно. Може би сте разочарована от тях, или пък характерът ви е малко странен?

— Не, характерът ми е съвсем обикновен — сухо каза Адриана. — Кое ви кара да мислите така?

— Думите ви! . . . И после това желание да се сприятелите с нас. Ние сме от съвсем друга среда.

«Стига с тая среда» — отегчено помисли Адриана. Но веднага съзна, че девойката имаше право да се държи така. «Не е глупава. Реагира точно навреме. Не желае да си въобразявам, че не вижда нещата, но не иска да разваля и настроението.» И пак вроденото чувство на справедливост накара Адриана да признае, че Мария приличаше на годеника си. «Примитивен и честен характер — отново помисли тя. — Може би кипи от омраза към мен, но преди да почне със зловни остроумия, предпочита лоялното обяснение. Трябва да ѝ го дам!» И тя каза:

— Може би искате да знаете: защо точно ви поканих тази вечер? Направих го от чувство на симпатия към двамата ви. Надявам се, че не намирате нищо необикновено в това.

— Да, разбира се — учтиво потвърди Мария.

— А вие? — обърна се Адриана към Рири.

— Намирам, че е много глупава да разискваме това.

— Не, напротив — каза Адриана. — Госпожицата имаше право! Всичко можеше да свърши с посещението, което ви направих онзи ден. Разбирате, нали? Годеницата ви е много откровена, за да търпи каквото и да било по-

дозрение. И аз не обичам притворството. Сега сме наясно.

Тя помълча малко, а след това добави меланхолично:

— Това, което ми е липсвало досега, са били тъкмо хора като вас.

Тримата побъбраха още малко и непринудената духовитост на Рири поправи донякъде лошото настроение на момичетата, всяко от които имаше собствени грижи. Докато Адриана изпитваше тъй силно желаното усещане, че бе спечелила малко от доверието на Мария, последната съзна, че съперницата ѝ не бе толкова подла, колкото изглеждаше. Преди всичко маниерите на Адриана бяха съвсем естествени. У нея липсваше дори обикновеното кокетство на жена в присъствие на мъж. Мария забеляза с учудване, че прическата ѝ бе съвсем небрежна. Ръбът на единия ѝ чорап се бе изкривил, а обувките ѝ, макар и елегантни, бяха изцапани със засъхнала кал. Върху красивите ѝ пръсти имаше следи от зле поддържан маникюр. Изобщо от цялата ѝ личност лъхаше запуснатост, която човек не знаеше на какво да отдаде. Но въпреки това у нея прозираше нещо неуловимо красиво, един особен финес, който се проявяваше в тембъра на гласа, в движенията и думите ѝ. «Отвратително е, ако я мразя само за това, че е красива — тъжно помисли Мария. — Трябва да се държа прилично, да видя какво ще стане и тогава да реагирам.» Мисълта, че Адриана можеше да прецени една неоснователна проява на ревността ѝ като невъзпитаност, ѝ се стори извънредно унизителна. Същевременно осени я горчиво доволство, че съперницата ѝ не приличаше на ония празноглави и богати момичета, които така досадно се надуваха с парите си. Но заедно с това тя съзна колко сложна и трудна щеше да бъде борбата срещу нея.

— Да тръгнем ли? — попита Адриана. — По това време няма много коли и шосето не е тъй прашно.

Когато келнерът дойде, интуицията ѝ подсказа да остави сметката върху Рири, макар да знаеше, че двадесет или тридесет лева не бяха без значение за моряка. Така тя искаше да намали необяснимото стеснение, което я обзе от това, че щеше да отведе тия бедни хора в разкошната вила на баща си.

Внезапно тя си спомни за Червенко и за плесницата, която му бе ударила. «Диване» — помисли тя яростно,

като съобрази, че поведението на брат ѝ през тая вечер щеше да бъде съвсем неизвестно и можеше да докара някоя изненада, която да оскърби гостите. А на всичко отгоре тя бе излъгала моряка и годеницата му, че Червенко има рожден ден. «Не трябваше да го удриям — помисли тя. — Всъщност той искаше да дойде с мен и да посрещнем гостите заедно. Постъпих съвсем истерично.» Изведнъж тя почувствува срам и почти безнадеждност, когато съзна, че постъпката ѝ бе проява на тежката нервна болест, от която страдеше. «Трябва да го предразположа отново» — реши тя и с тази мисъл се запъти към телефона. Но щом влезе във връзка с вилата и чу гласа на брат си, унил и кротък, у нея се събуди предишната суровост.

— Ти ли си, Ада? Какво искаш? — попита Червенко с тъжното достойнство на оскърбен, но търпелив човек.

— Ще излизаш ли тази вечер?

— Не. Нали ще доведеш гости?

— Да — сухо каза тя, а после пак онова чувство за справедливост, което се таеше дълбоко в душата ѝ, я накара да добави след кратка пауза: — Excuse me.¹

— Извинявам се — обясни тя, като се върна при Рири и Мария. — Трябваше да кажа две думи на брат си.

А после добави, обръщайки се с усмивка към Мария:

— Той е точно на вашата възраст, но още съвсем дете. Миналата година свърши колежа и е ужасно глупав.

— Едва ли — учтиво каза Мария. — Уверена съм, че прилича на вас.

— О, тогава щеше да бъде съвсем непоносим — каза Адриана.

Тя погледна годеницата на моряка, искайки да я увери: «Не позирам. Говоря сериозно. Той е просто съвсем обикновено, добродушно теле. За жалост, едва ли ще ти хареса. Бих искала да ти хареса, но това е невъзможно.» И докато седеше зад кормилото, а Рири и Мария се наместиха на задното седалище, тя продължаваше да си мисли: «Не си от глупавите гъски, които се стопяват от щастие, ако се запознаят със сина на някой фабрикант. Пипнала си един моряк, когото обичаш, и го държиш здравата.» А после натисна амбриажа и си каза с горчива тъга: «Има защо.»

Когато колата излезе на шосето, Рири улови ръката на Мария.

— Как си? — попита той, влагайки по-скоро в съдържанието на думите: «Доволна ли си? Не ти ли е неприятно?»

— О, много добре — отвърна усмихната Мария. («Не ми е неприятно, не ревнувам.»)

— Ще се приберем по-рано. («Между мен и тази жена няма да почне нищо.»)

— Може и да закъснеем. («Защо? Може и да почне. Тя е тъй фина. И двамата се харесват взаимно.»)

— Искам да бъда бодър за тренировката. («Днешната покана няма голямо значение за мен.»)

— Ти пак ще бъдеш бодър. («Не се бой, и да има, не ще ти правя сцени.»)

Тъй разговаряха те, влагайки в думите си тези внушения, които не смееха да изразят направо и зад които се криеха други, много по-скрити и неспокойни мисли. Рири се стараше да се убеди, че в поканата на Адриана нямаше нищо необикновено, че тази покана бе просто израз на признателност, задето спаси брат ѝ, или пък едновременно с това и на желанието да почне банално приключение. Но имаше нещо, което му подсказваше, че работата не стоеше точно така. Не привличаше ли и той Адриана по същия особен начин, по който го привличаше и тя и който нямаше вече нищо общо с чувството, което заплашваше да ги събере като вулгарни любовници? Не съзнаваха ли и двамата, че в характерите всеки от тях имаше по нещо, което другият не подозираше, а после откриваше с изненада и учудване, които се превръщаха във взаимно уважение. Не усещаха ли, че между душите им имаше някакво сродство, сякаш двамата бяха хора, които отдавна са се търсели, без да могат да се намерят, сродство, което се засилваше от магнетизма между телата им?

И докато той съзнаваше постепенно всичко това, Мария на свой ред анализираше зараждането на любовта им с горчивата пасивност на ревността си. Измъчваше я обстоятелството, че двамата бяха разговаряли вече в нейно отсъствие, че на всичко онова, което щеше да се случи занапред между Рири и Адриана, тя щеше да бъде само ням, безпомощен свидетел. Подлудяваше я мисълта за тяхното постепенно сближаване, за оня момент, когато Рири щеше да държи тази жена в прегръдките си. При това тя никак не мислеше, че ще бъде изоставена, че няма да се омъжи, нито за последствията от това. У нея се разгаряше

¹ Извини ме. (Англ.)

само болката на жена, която загубва любим мъж. Дори жизненото чувство и готовността за борба, с които се събуди тази сутрин, бяха някак дълбоко засегнати. Искаше ѝ се да бъде в къщи, да си поплаче сама и после да се залови с някаква неотложна късна работа. Тя знаеше отдавна, че работата и задълженията ѝ помагаха да се владее, да не изпада в кризи.

Но вместо това сега тя трябваше да изтърпи в продължение на няколко часа присъствието на тази жена, която ухажваше годеника ѝ, да се преструва на безгрижна, да бъде любезна. Изпълнена с горчивината на ревността, тя наблюдаваше мълчаливо хубавите рамене на съперницата си, тънкия профил и ръцете ѝ, които държаха кормилото. Пак ѝ се стори много странно, че Адриана бе допуснала подобно безредие в прическата си. Тя кестеняви, немного гъсти къдрици, развявани от вятъра, я загрозяваха положително. Кожата върху гърба и шията ѝ бе някак безкръвна, увехнала. Гърдите ѝ също нямаха младенческата форма на гърди у непокътнато момиче. Всичко това изпълни Мария с тиха, зловна радост. Интуицията ѝ подсказва, че в очите на Рири със своите деветнадесет години тя превъзхождаше в нещо Адриана, превъзхождаше я в нещо, което Адриана нямаше и не можеше вече да има.

Между това колата стигна най-после пред вилата, чиято пътна врата бе отворена. Адриана направи остър завой, минавайки от шосето в алеята, без да намали бързината, и тази непредпазливост изненада малко моряка. Без да натисне дори клаксона, тя рискуваше да блъсне всеки, който би минал по алеята. Но Рири не подозираше, че в това време тя мислеше за съвсем други неща.

На терасата пред парадния вход веднага изникна Червенко в тъмноцветен костюм и грижливо подбрана вратовръзка. Той се бе облякъл официално не заради моряка и годеницата му, а посто тъй, по навик: вечер все му се случваше да излезе някъде.

Той се здрависа много любезно и отправи към Адамов нещо като къса приветствена реч, в която изрази, първо, благодарността си за спасяването, а след това удоволствието, което изпитвал да види него и годеницата му в къщи. Той минаваше за голям майстор на протокола, когато светските обстоятелства не бяха много заплетени. В тенис-клуба винаги го натоварваха да посреща чужденци,

които идваха за мачове, и да изработи програмата за угощението им. На благодарностите му морякът отговори с едно небрежно «няма защо», което раздразни малко Червенко. «Важен като на моста — реши той. — Но ще видим!» И това «ще видим» изразяваше абсолютната увереност на Червенко как по-късно той и сестра му щяха да смят гостите със своето богатство и своята снизходителност.

Адриана наблюдаваше церемонията с търпелива досада. Тя знаеше, че брат ѝ щеше да посрещне гостите тъкмо по този глупав начин, който не държеше сметка за тяхната особеност, но разправията с него ѝ попречи да му даде наставления. За да намали впечатлението от неговата предвзетост, която никак не му бе присъща, тя сложи ръката си върху рамото на Мария и каза свойски:

— Искате ли да отидем пред огледалото? Вятърът съвсем раздуха косите ни.

— О, да! — усмихна се Мария.

Тя се съгласи от учтивост, защото само прическата на Адриана имаше нужда от поправка. Мария приготвяше косата си по един особен и траен начин без разноски, без да ходи на фризьор, като всяка вечер навиваше косата си около парчета хартия и след това ги стягаше с кърпа.

— Ще ви чакаме в трапезарията — каза Червенко. След това се обърна към моряка: — Искате ли да прием по един коктейл?

СТАТИИ

ИЗКАЗВАНЕ-ОТГОВОР ЗА РОМАНА «ТЮТЮН»

Другари,

Изслушах с голямо внимание докладите на Пантелей Зарев и Емил Петров. Изслушах с не по-малко внимание и изказванията на всички останали другари. От всичко казано дотук у мене възникнаха някои мисли за литературната критика изобщо и за факторите, които трябва да участвуват за формирането на нейните преценки. Аз моля разрешението ви да споделя с вас именно тези мисли, защото те определят в известна степен общото отношение, което вземам към докладите и изказванията. След това ще се спра конкретно върху отделните въпроси, повдигнати от обсъждането на книгите ми, за да взема към тях онова становище и си направя онази самокритика, които се диктуват от моята съвест на комунист и писател.

Аз мисля, че в издигането на нашата литература на по-високо идейно и художествено ниво участвуват следните най-общи елементи:

1. Промените в обществената и социална действителност, която ние, писателите, отразяваме.
2. Марксистическият мироглед, който ни позволява да стигнем до закономерностите, управляващи тези промени.
3. Критиката, която ни сочи метода на социалистическия реализъм.

Няма никакво съмнение — това е доказано от марксистическата философия, частните науки и практиката, — че съзнанието е отражение на материалния свят, на обществената, социална и икономическа действителност, сред която живеем. У нас тази действителност е вече напълно променена и доведе до съответни промени в творческото съзнание на писателите, включително — лаская се да

Вторият елемент, другари, който издига нашата литература, това е марксистическият мироглед. Само онзи, който е усвоил напълно и основно марксистическия мироглед като единство от метод и учение, може да съзнае богатото му съдържание, може да види безкрайната сложност, връзките, динамиката и вътрешната противоречивост на обществото, хората и събитията. Марксистическият мироглед разширява хоризонта, задълбочава погледа, дава възможност на писателя да види неща, които по-рано не е подозирал. И това ново виждане на писателя се простира както върху обществените събития и природата, така и върху отделната човешка личност. Това ново виждане важи и за читателя, и за критика. Марксистическият мироглед следователно е от решаващо значение за издигането на нашата художествена литература. Но марксистическият мироглед и специално марксистическият диалектически метод е могъщ инструмент за дълбоко и правилно проникване в действителността само в ръцете на вещи и опитни другари, които умеят да си служат с него. Неумелото прилагане на този метод води до грешки. Израз на тези грешки в областта на литературния живот са непрекъснатите спорове, които се водят между писатели, читатели и критици. Допустимо е, другари, че в тези спорове грешат или писателите, или читателите, или критиците. Допустимо е също тъй, че могат да грешат или да имат право едновременно и писателите, и читателите, и критиците. И тъкмо за да стигнем до истината, ние пристъпваме към обсъждането на книгите.

Обсъждането ни показва:

1. Онова, което не виждаме в обществената и социална действителност или виждаме, но разбираме неправилно.
2. Грешките, които допускаме, манипулирайки с марксистическия диалектически метод.

В духа на нашата нова общественост и в духа на здравия разум, към който последната винаги се придържа, обсъждането е толкова по-правилно и ефикасно, колкото по-широк кръг от хора вземе участие в него. Широкото обсъждане, според мене, е най-добрата форма на литературната критика. То е, ако мога така да се изразя, литературната критика на бъдещето, на нашата нова, социалистическа действителност. Обсъждането за нас, писателите, има следните предимства: 1. В оформянето на прецен-

ката участва не едно лице, а много хора. 2. Дава възможност на автора да осветли дадени страни на произведението си и да се защити. Но аз съвсем не искам да кажа, другари, че нашите критици и редакционни съвети при вестници и списания не могат да преценяват правилно или са наклонни да екзекутират светкавично бързо произведението на писателя Х или У. Аз искам просто да изтъкна, че до правилно становище се идва по-лесно при обмяна на повече мнения, а това е напълно в духа на нашата нова общественост.

Според мене в оформянето на преценката за дадено литературно произведение трябва да участвуват читателите, писателите и критиците.

Най-напред няколко думи за читателите.

След 9. IX настъпи процес на коренно, обществено и политическо превъзпитание на нашия народ. Неграмотността у нас е почти изчезнала. Повиши се интересът към четенето в огромни маси от селското и работническото население. Нашата читателска публика вече не може да бъде излъгана с книги, които съдържат евтини ефекти и приключения. И затова напразен е например страхът на някои другари, че читателите ще се покварят от «еротиката», «половата неудовлетвореност» и «биологизмите» на моите герои, а няма да видят по-съществените политически, социални и икономически конфликти, които аз съм се мъчил да пресъздам художествено чрез индивидуални човешки драми. Аз искам да кажа, другари, че нашите читатели, дори най-необразованите, са далеч по-умни и проникателни, отколкото си мислим понякога. Преди две години имах случай да разговарям с така наречените «прости» читатели на «Осъдени души» — две мои познати тютюноработнички от Пловдив, които посещаваха вечерна гимназия. Тези момичета от народа схванаха най-съществените черти в книгата ми. Те видяха в нея не приключенията на Фани Хорн и отец Ередия, които сега до такава степен шокират целомъдрието у Максим Наимович и Пантелей Зарев, а смазването на човешката душа от католицизма и безсмисления живот в капиталистическото общество. Тук трябва да отбележа, че Пантелей Зарев през 1946 година написа най-благоприятната критика за «Осъдени души». Той също схвана лайтмотива на тази книга и аз му благодаря още веднъж за това въпреки промененото отношение, което има сега към нея.

И така нашата читателска публика «тежи». Аз имам усещането, че никакъв остроумен автор не може да я измами с книга, която съдържа еротика, порнография и лъжи.

Няколко думи за белетристите. Струва ми се, че те също имат право да дават мнение или поне да осветляват другите, когато става въпрос за преценката на книги, които са писани с огромното изхабяващо напрежение на творческия процес. Защо аз, който съм събирал материали, обмислял от всички възможни гледища фабулата и героите, типизирал и индивидуализирал, прекарвал безсънни нощи и тракал на машината, когато другите почиват, да съм сбъркал не пр е м е н н о в даден герой или ситуация, които критикът Х или писателят У не могат да възприемат? Не става въпрос, другари, за явно погрешни герои или ситуации, каквито безспорно има в моята книга, а за такива, които при известна разлика в емоционалността или жизнения опит на възприемащия изглеждат различни. Защо аз, който съм се борил месеци и години с героите си, да разбирам непременно и винаги по-малко от битието на героите си, а Х или У да разбират непременно и винаги повече под предлог, че аз съм субективен, а те — обективни? Субективността у писателя е, разбира се, пречка и аз я признавам. Върху нея ще се върна по-нататък. Тук исках дамо да изтъкна, че все пак има някои деликатни моменти между автори, от една страна, и писатели и критици, от друга, които налагат известна толерантност, известно зачитане на авторското мнение.

Две думи и за критиците. Другари, аз съм уважавал и ще уважавам винаги критиците дори когато са така бързи, смели и категорични в преценките си, както Максим Наимович. Аз уважавам особено другарите Пантелей Зарев, Стоян Каролев, Иван Руж и Петър Динев, които в критиките си за «Осъдени души» посочиха вярно и убедително моите недостатъци като писател. Аз считам също тъй, че споменатите другари, опрени здраво върху марксистическия диалектически метод и учение, посочват нещо и правилно с основните си изказвания пътя, който българската литература трябва да следва, за да се приближи към образцовите произведения на социалистическия реализъм. Направо казано, другари, въпреки горчивините и ядовите, които причиняват понякога, критиците са винаги най-тягостните, но и най-необходимите помощници на писателя. Те са необходими не по-малко и на читателите.

Но литературната критика според мене не трябва да бъде монопол нито само на читателите, нито само на писателите, нито само на критиците.

Защо литературната критика не може да бъде монопол само на читателската маса? Много просто, другари. Защото читателската маса само одобрява или отхвърля дадено произведение, но никога не се мотивира защо чете или пренебрегва това произведение. Читателската маса само харесва или не харесва произведението, издига или смачква мълчаливо писателя. Тя действа следователно повече или по-малко стихийно. И понеже действа стихийно, отношението ѝ към дадена книга, взето само по себе си, не може да бъде меродавно.

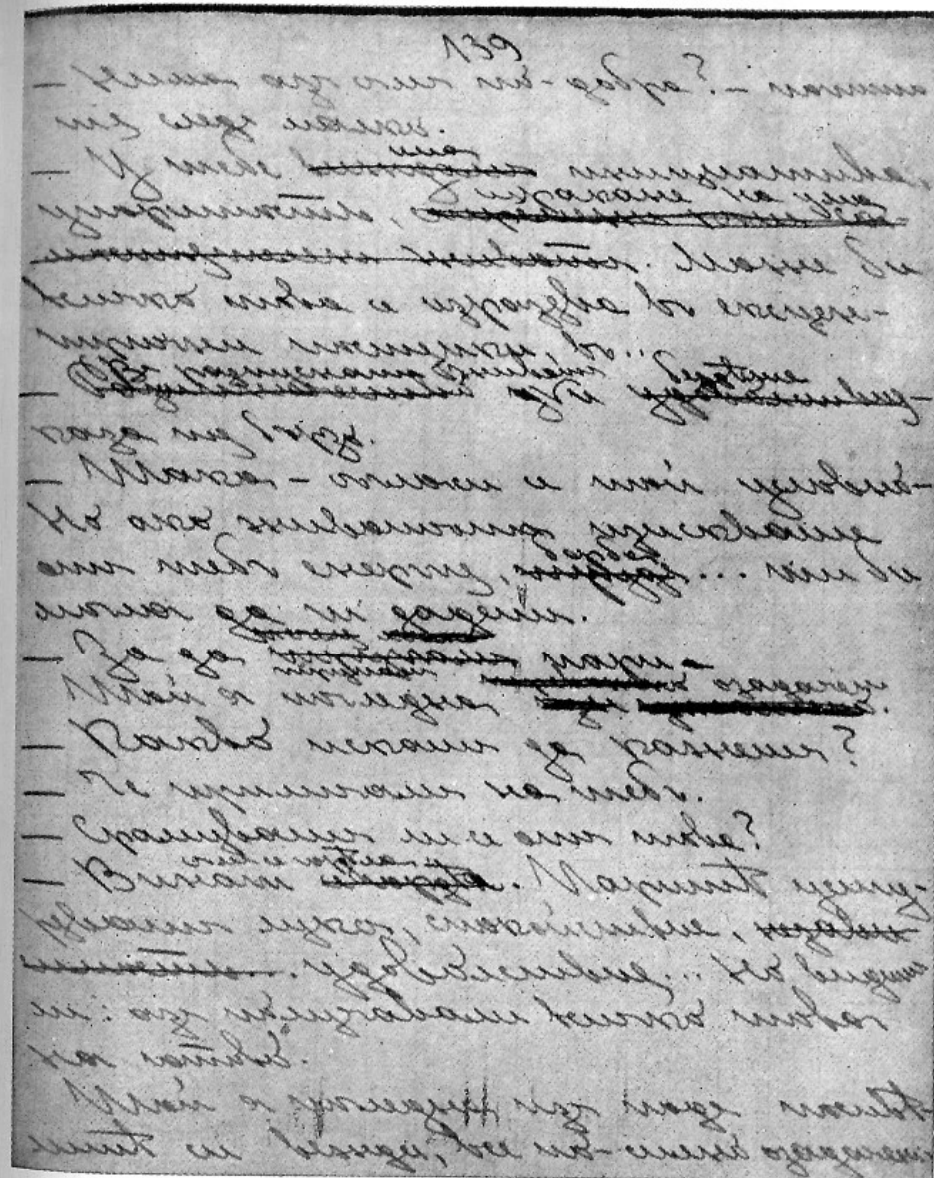
Защо литературната критика не може да бъде монопол само на писателите? И тука отговорът е прост. Писателят, поради естеството на творчеството си, е същество емоционално. Реакциите му са винаги бурни. Когато изпитва някакви чувства пред нещо, смята, че тия чувства трябва да бъдат задължителни за всички останали. Ако не харесва дадена книга, той смята, че тази книга изобщо е вредна или престъпна. Тази емоционалност у писателите, като изключим отношението им към книгите, писани от техни колеги, е всъщност много полезна за творчеството. Ако писателят по някакъв начин я загуби, край на творчеството му. Публиката ще предпочете да чете вместо книгите му вестници и списания, където нещата от обективната действителност се отразяват много по-логично и убедително. Другари, аз се спрях само върху най-почтеното и благородно чувство, което пламти у писателя по отношение на книгите, писани от неговите другари — именно върху емоционалността, която го кара да харесва или отрича бурно тези книги. Има, разбира се, и други доста низши чувства, но аз съм сигурен, че те не съществуват между писателите, които са събрани тук. Казвам това съвсем искрено въпреки доста свирепите изказвания, които се направиха за книгата ми. Аз съм уверен, че издигането на нашата литература до по-съвършен метод на социалистически реализъм и заедно с това до по-високо художествено ниво е колективно дело. Успехът или неуспехът на всеки от нас е успех или неуспех за всички. Както и обратното. Следователно аз говоря само за увлеченията на емоционалността.

Защо литературната критика най-сетне не може и не

трябва да бъде монопол само на критиците? Другари, отдавна е известно, че ако критиците, наред със своята ерудиция, опитност, тънък художествен усет, широка амплитуда на естетичните възприятия и т. н., и т. н., имаха още две качества, а именно по-голяма емоционалност и способност да намират адекватни художествени образи, те щяха да бъдат не критици, а първокласни писатели. И отдавна е известно също тъй, че ако писателите покрай емоционалността и способността да намират образи притежаваха аналитичните способности на критиците, те, писателите, щяха да бъдат безпогрешни, а критиците — излишни. Значи, другари, писателите притежават нещо, което липсва у критиците. И обратното — критиците се радват на предимства, които не са дадени на писателите. И както писателите твърде често изпадат в емоционална оргия на въображението си и се откъсват от действителността, така и критиците, не по-малко често, изпадат в интелектуална оргия на аналитичните си способности и също се откъсват от действителността и живото художествено произведение. Другари, всичко, което казвам, е, разбира се, малко преувеличено; поляризирано и хумористично. У нашите писатели и критици има в повечето случаи онова единство между разум и чувства, което ги прави добри писатели и критици, необходими едни на други. Аз искам само да изтъкна, че цялостната литературна критика е колективно дело и че тя представлява единство от мненията на просветени марксистически и с дълбок художествен усет читатели, писатели и критици. И в духа на това широко схващане на критиката аз смятам, че критиката е необходима и полезна както за критикувания, така и за тия, които критикуват.

Такива са моите общи мисли за факторите, които трябва да участвуват в оформянето на преценката за литературното произведение. Нека кажа сега какво е становището ми по отношение на докладите.

Докладът на Пантелей Зарев се оказва точно такъв, какъвто въпреки предварителните му отрицателни изказвания не очаквах. Аз повтарям още веднъж, че ценя дълбоко Пантелей Зарев като партиен другар и литературен критик. Но той направи според мене един повърхностен и не достатъчно принципиален доклад. У Пантелей Зарев има в достатъчен размер от онова качество, което писателите ценят така много у критиците и без което критиците

Факсимиле на ръкописна страница на роман без заглавие

Д. ДИМОВ

◀ Д. ДИМОВ

Д. Димов със съпругата си Лили Димова и дъщеря си Теодора, 1964 г.

се превръщат в сухи догматици. У Пантелей Зарев, другари, има емоционалност. И тази емоционалност му дава усет за жизнената правда, драмата, романтиката, красотата, стила и езика, изобщо за художествените качества на едно произведение. При това емоционалността у Пантелей Зарев е съчетана и със здрав марксистически мироглед. Но изтъкнатото място, което Пантелей Зарев заема в нашата литературна критика, чувството за отговорност и похвалното усърдие, с което прокарва метода на социалистическия реализъм, го правят понякога извънредно строг към авторите. Нещо повече, тази строгост у Пантелей Зарев, съчетана с упоритостта да запази на всяка цена становището си за даден автор или книга, го правят често догматичен и необективен. У Пантелей Зарев има твърде високи и много втвърдени критерии за художественост и метод в литературните произведения. При това на мене ми се струва, че тези критерии са някак изкуствено разединени у него. Не може едно произведение, писано от прогресивен писател, да бъде едновременно художествено и съвършено погрешно по метод. Това произведение е или художествено, но не е с толкова погрешен метод или абсолютно нехудожествено, щом методът му е напълно погрешен. Същото втвърдено отношение, доколкото ми е известно, другарят Пантелей Зарев усвоява и към произведения, за които мисли, че са правилни по метод, но не художествени. Щом едно произведение, другари, е съвсем правилно по метод, то не може да бъде абсолютно нехудожествено. Ако е абсолютно нехудожествено, то е просто вестникарска или научна статия и в него не може да има никакъв литературен метод на социалистически реализъм. Тази втвърденост и разединеност в критериите на Пантелей Зарев ми се струва малко неподходяща за преходния период на нашата литературна действителност. Та нали в това се състои разковничето — да пишем едновременно художествено и по правилния метод на социалистическия реализъм!...

Аз съм на мнение, че нашите произведения стоят още твърде далеч по съчетания на метод и художественост от образците на съветската литература. Но когато ние, писателите, все пак успеем да създадем някакво съчетание между метод и художественост, критиците веднага почват да ни бият с тояги, задето това съчетание не е много сполучливо или съвършено. Едва ли има наш писател, който

да не си е изпатил от такъв бой. И след този бой критиците изглеждат като герои и пазители на идейността, а писателите — като диверсанти, които са се опитали несполучливо да се промъкнат в нея.

Другари, аз употребих три години, за да напиша седемте стотин страници на «Тютюн», а за Максим Наимович бяха достатъчни три минути, за да ги изтрие като с гъба. Питам ви, има ли адекватност между проблемите, събитията и конфликтите, които съм отразил в «Тютюн», и начина, по който Максим Наимович ги възприема и отразява в изказването си? Аз съвсем не искам да кажа, разбира се, че Пантелей Зарев или някои от останалите критици, които заеха отрицателно становище към книгата ми, приличат много на Максим Наимович. Но аз не мога да не забележа, че другарят Пантелей Зарев прояви и по отношение на моята книга обичайната разединеност и втвърденост на критериите си за метод и художественост. Позволете ми, другари, да се обоснова в това.

Пантелей Зарев призна, че в «Тютюн» са отразени значителни събития от нашето доскорошно политическо, социално и икономическо минало, а именно:

1) Въвличането на страната ни от олигархиите в орбитата на фашистка Германия.

2) Потисничеството на селските и работническите маси от тази безскрупулна и жестока олигархия.

3) Икономическото изсмукване на народа ни от тази олигархия.

4) Проникването и безконтролното разпореждане на немския монополен капитал у нас.

Това са, другари, четири съществени момента, които пронизват като червени нишки «Тютюн» от първата до последната страница. Тези червени нишки пронизват дори ония страници, в които съм направил явни грешки и в които се говори за прословутата «еротика» на моите герои. Пантелей Зарев призна също, че аз съм направил опит да отразя и борбите на народа срещу буржоазията, олигархията и немското потисничество. Той изтъкна тютюневата стачка, партизанския бой, героичната смърт на Шишко. По-нататък Пантелей Зарев каза, че аз във втория период от живота на Борис Морев, Баташки, Лихтенфелд и други герои съм успял да изоблича значително капиталистите, буржоазното общество и буржоазната държава. Пантелей Зарев заяви, че в «Тютюн» аз

съм дал доказателство за качества като майсторство във фабулирането, въображение, яркост и убедителност в образите и т. н. И най-сетне Пантелей Зарев каза нещо, което ме особено радва, а именно, че в последен анализ и взет като цяло, «Тютюн» вълнува, буди отвлечение към миналото и все пак сочи перспективата на новия свят.

Другари, кажете ми сега: бих ли могъл да постигна тези качества в «Тютюн» ако, както твърди Пантелей Зарев, съм в плен на реакционната буржоазна философия, стоя на антимарксовски позиции и методът ми благодарение на този плен и тези позиции е напълно погрешен?

Ако «Тютюн» има все пак някакви си вълнуващи политически, изобличаващи социално и перспективни качества, а методът му е напълно погрешен, но тогава какво става с основното диалектическо понятие за единство между метод и система? Бих ли могъл аз да проникна в съществени връзки между фактите на действителността, да изобличавам сполучливо политическите, икономическите и социалните отношения в миналото, да описвам стачки на работници и партизански боеве, ръководени от партията, да имам високата чест да бъда член на комунистическата партия, да се самообразовам всеки ден с марксовска книжнина в областта на философията и природните науки, да чувам всички около мене да говорят за марксовски мироглед и да не отразя този мироглед, макар и с грешки, в своето художествено творчество?

Другари, с всичко казано дотук аз pledирам скромно, че методът, по който съм отразявал действителността в «Тютюн», не е абсолютно погрешен, както твърдят Максим Наимович и Емил Петров, не е чак с толкова големи грешки и еkleктичен, както мисли Пантелей Зарев, а е метод, в който има съвсем ясни елементи на социалистически реализъм. Не искам да кажа, че не съм направил грешки и в книгата си, но на мене ми се струва, че другарят Пантелей Зарев ги преувеличава, а на места вижда и грешки, каквито не съществуват.

Струва ми се също тъй, че докато Пантелей Зарев разглежда от птичи полет качествата на романа, той направи разрушително, ниско и бръснещо летене с изстребител и картечница върху недостатъците на книгата. Другари, аз ставам вече конкретен и навлизам в най-деликатната и хлъзгава област на споровете между писатели, от една страна, и критиците и читателите, от друга. Тази област

е тълкуването на героите и епизодите от фабулата. Аз ще се спра само върху героите, които засегна Пантелей Зарев.

Нека разгледаме на първо място Ирина. Пантелей Зарев намира за погрешно и противно на социалистическия реализъм, че тя, дори към края на романа, остава в известно отношение симпатична на читателя, доколкото у нея продължава да съществува копнеж към почтеност и чиста любов. Но тъкмо защото читателят продължава да съчувствува на Ирина в това отношение, той намразва по силно капиталистическия свят, който я обезобразява нравствено и докарва физическата ѝ гибел. По-нататък аз ще мотивирам обстойно защо Ирина въпреки това съчувствие, което предизвиква у читателя, си остава индивидуално и класово отрицателен тип. Тук искам да изтъкна само как аз въпреки «грешката» да направя едно отклонение от схемата на Пантелей Зарев за социалистическия реализъм добавям още едно чувство на омраза у читателя към капиталистическия свят.

Относно отклоненията, другари, които писателят може да прави в своето художествено творчество, аз ще си позволя да цитирам едно изказване на Ленин: «Литературното дело се поддава най-малко на механично изравняване, на нивелиране. . . В художественото творчество е безусловно необходимо да се осигури по-голям простор на личната инициатива, на индивидуалните склонности, на простора на мисълта и фантазията, на формата и съдържанието.»

Другари, на всички е известно, че докато в човешкото общество се води борба между противоположни класи, между силите на реакцията и силите на прогреса, не може да има литература, стояща вън от тази борба. Не може да има литература без партийна идейност. Но на всички е известно също тъй, че когато писателят е осъзнал историческото развитие, когато е предан на своя народ и служи на неговите социалистически идеали, той става действително и напълно свободен в творчеството си. И тогава партийността в литературата не ограничава, а, напротив, предполага свободата в творчеството. Както се досещате, това, което казвам, е извадка от нашето марксистическо учение за партийността в изкуството. Ако аз в «Тютюн» съм показал, че съм съзнал историческото развитие на събитията, че съм предан на своя народ и че служа на неговите социалистически идеали, доколкото бичувам миналото и

соча перспективите на бъдещето, то аз имам свободата да се отклоня по своя угода съобразно личната си инициатива и индивидуалните си склонности от схващането, което Пантелей Зарев си е изработил за социалистическия реализъм.

Спирам се върху образа на Павел. В този образ моето намерение беше да дам един комунист, красив, жизнерадостен и уравновесен, формиран в Съветския съюз и чужд на всякакви сектантщини и догматизъм. Но аз допуснах една нетърпима грешка. В субективното си възхищение и увлечение от него аз го направих почти салонен. Той оглежда Ирина, едва ли не флиртува с нея и на края му става мъчно, задето се е самоубила. В това отношение образът на Павел е напълно погрешен. Пантелей Зарев има право. Аз ще поправа този образ.

Образът на Спасуна. Другари, аз не мога да разбера защо Пантелей Зарев е такъв пуритан, та не може да ми прости, задето карам една бедна, честна и утрудена жена от народа да си купи цигари и пийне чашка ракия, когато е развълнувана! Пантелей Зарев вижда в Спасуна само груба жена, която пие, а не вижда майката, която работи да отгледа децата си, не вижда достойнството на жена, която отхвърля гордо предложението на кръчмаря да вземе детето ѝ за «измикар», не вижда нравствената и физическата смелост на работничката, която дава живота си за стачката.

Образът на Чакъра, бащата на Ирина. Съгласен съм, че този образ може би не е напълно типизиран. У него има известна човечност и патриархалност, не подхожда за един слуга на олигархията. Ще се помъча да го обмисля и поправа. Но и в този образ Пантелей Зарев вижда с увеличителен стъкло само грешките ми, а не споменава нищо за чертите, в които съм сполучил. Чакъра, според мене, е представен достатъчно като едно тиранично, затъпяло и ограничено в еснафщината си животно. Дори когато най-послед съзнава кому служи и за какво служи, той пак не намира сили да не изпълни престъпната заповед на началника си.

Чингис, състудентът на Ирина, а после партизански лекар. Пантелей Зарев намира, че съм го представил унизително и карикатурно с монголовидно лице и сочи, черни като галош. Другари, аз не намирам нищо унизително в това да приличаш на монголец, кореец или китаец и да

имаш монголовидно лице. Ако един китайски писател кажеше за някой от положителните си герои, че има лице, подобно на европейец, и съответният китайски критик го упрекваше в принизяване на героя, питам се, чия постъпка щеше да бъде по-обидна за нас, европейците, на писателя или на критика? Колкото за очите, които са черни и лъскави като галош, аз мисля, че такива очи имат всички мургави, живи и темпераментни хора, а това ни най-малко не е обидно.

Няколко думи за нещастната Варвара, която критиките на «Тютюн» така безжалостно обвиняват в полова неудовлетвореност. По отношение на Варвара аз не съм споменал никъде нито за «пол» нито за «неудовлетвореност». Изразът, доколкото си спомням, е натуралистично откритие на Максим Наимович, което той подхвърли на съюзното събрание за димитровските награди. В образа на Варвара има две страни: на партийка и на жена. Като партийка Варвара е красив, твърд и наситен с интелигентност образ на комунистка. Би ли могла са бъде друга и като жена? Целият ѝ живот е отдаден на партията. Всичките ѝ главни и съществени постъпки като човек и член на партията се определят от отношението ѝ към партията. Варвара води партийната просвета в отряда и курс за огромотяване. Варвара лекува болни и се грижи за другарите си. Варвара се люшка между живота и смъртта, участва в сраженията, понася стоически всички лишения. Това е образът на Варвара партизанката и всеки нормален човек го вижда. Вижда го и Пантелей Зарев, но, разбира се, както при всички подобни случаи, не споменава нищо за него от прекалена строгост, от страх да не одобри неудачен образ. Като жена Варвара е повехнала, тъжна и сприхава. За да служи по-добре на партията — а не защото е грозна или глупава, — тя се е отказала от всички радости, които вземат от живота другите жени. Тя е контрапунктът на Ирина. Тя се омъжва без любов за един партиен другар, когото уважава. Но да предположим, че всичко това — образът на Варвара като жена — е грешка. Една година след смъртта на своя мъж, с отслабнали от лишенията нерви, Варвара се влюбва в Динко. Толкова претъпно ли е това, другари — да се влюбиш, без да престанеш да служиш на партията? Но да предположим, че и това е грешка — от аскетичното Пантелей Зарево схващане за социалистическия реализъм. И от тези две греш-

ки Максим Наимович след дълги вериги от подозрителни, чисто фройдистки силогизми стига до извода, че съществена черта в образа на Варвара е половата неудовлетвореност. Аз намирам становището на Максим Наимович и Пантелей Зарев за образа на Варвара съвсем погрешно.

Образите на германците. Образът на Лихтенфелд, карикатурен и жалък, не буди никакви възражения и аз го отминавам. Не така обаче стои въпросът с фон Гайер. Според някои аз съм го идеализирал. Аз мисля, че фон Гайер е представен достатъчно като враг на българския народ. Той подкупва с контингенти и диктува монополно цените на тютюна. Той изсмуква за печалбите на концерна българския народ. Той е студен като камък, безскрупулен, пресметлив, а това са типични черти на капиталист. Той е делови, храбър, спокоен и в известен смисъл — романтичен. Но романтиката му — средновековната и жестока романтика на феодалните разбойници — е предадена условно и подигравателно, както спомена и самият Пантелей Зарев. Смятам, че съм дал образ от военната каста на немския юнкер. Смятам също, че не е в стила на нашия реализъм наивното подценяване на силата на врага. Според някои при обрисовката на фон Гайер аз съм застанал на космополитна гледна точка. Другари, уплътнявайки образа на фон Гайер, аз съм целял да изоблича тъкмо космополитизма. Романтикът, средновековният шовинист фон Гайер, който бълнува непрестанно за величието на немския дух, разбива най-сетне главата и идеала си в космополитната, бездушната, циничната клика от международни търгаши. Той съзнава горчиво, че тази клика не се интересува от легендите, романтиката и съдбата на Германия, а само от закона за печалбата. Но дори когато съзнава това и стои пред смъртта, той си остава все същият политически тъп, студен и средновековен разбойник-феодал, каквито са повечето благородници от военната каста на императорска Германия. Симпатичен образ ли е това? Може би да, но само за непросветени политически читатели. И аз се учудвам защо Пантелей Зарев възприема така превратно героите ми. Аз се учудвам защо той ги разглежда така повърхностно, а не направи по-задълбочен анализ на образите ми. На всички е известно, че той притежава широка възможност за това. Но позволете ми да кажа, другари, че по отношение на «Тютюн» Пантелей Зарев съзнателно се е затворил и втвърдил. А когато ние,

литераторите, се затворим и втвърдим, когато не правим нови опити, не поемаме нови отговорности, не задълбочаваме и разнообразяваме — макар и с риск на грешки — разбиранията си относно възприемащото и отразяването на света, българската литература няма да се придвижи напред. . .

Общото възражение на всички, които ме критикуват неблагоприятно, е, че съм принизил положителните герои. С какво съм ги принизил? С това, че им приписвам качества, които ги правят непълноценни комунисти. Вярно е, че съм събрал в някои отношения. Събрал съм изцяло в образа на Павел, който вече разгледах. Събрал съм може би и по отношение на други неща в чертите на останалите герои. Ще помисля изчерпателно и подробно върху всичко това. Сега искам да задам само следните въпроси: Трябва ли положителните герои в един прогресивен роман да бъдат непременно кристално чисти като в някоя утопия? Комунистите нямат ли дребни, човешки, всекидневни слабости? Субективни и обективни фактори не променят ли постоянно ако не съществени, то поне страничните прояви на човешкото поведение? Човешката личност не е ли единство от обществени, класови, социални, психологични и биологични елементи с преобладаване, разбира се, на обществените и класовите? Ако отговорим отрицателно на тези въпроси, ние ще опростяваме и схематизираме действителността, в нашите произведения няма да има никаква убедителност. Те няма да бъдат убедителни, защото ще им липсва правдивост. А в устава на съветските писатели е казано, че основата на социалистическия реализъм е правдивото изобразяване на действителността в нейното революционно развитие. Щеше ли да има правдивост в «Тютюн», ако аз представех в него всички положителни герои безупречни като Шишко? Не, другари! И затова аз им приписвам някои странични, простими, съвсем не унижителни при дадените субективни и обективни обстоятелства дефекти. Лукан е студен и затворен. Динко е сприхав и страстен. Макс проявява типичното за интелигента резоньорство и дребнаво честолюбие. Варвара е с измъчени нерви от суровата обстановка. Та няма всичко това не съществува или не може да съществува в действителността, отнема тяхната стойност на хора и комунисти и ги прави антипатични? Има и друго. Приписвайки на положителните герои естествени недостатъци, за да бъдат

правдиви, аз посочвам чрез преодоляването на тези недостатъци от героите ръководната, възпитателната, решаващата роля на партията при оформяването на комуниста. Положителните герои в моя роман имат обикновени, всекидневни, човешки недостатъци, но в критическия и решителен момент, когато се проявява същността на характера, те умират или са готови да умрат като комунисти. Спомнете си някои епизоди. Шишко се сражава до последния си дъх. Лукан е студен, затворен и саможив, но в полицията, когато палачът чути ръцете му, не казва нито дума за нелегалния стачен комитет. Макс е резоньор и скрит честолюбец, но когато идват да го арестуват, убива един от агентите, а последния куршум насочва в себе си. Това е все пак достойна и мъжествена постъпка на комунист. Варвара е с изхабени нерви, но никога не мръдва от задълженията си. Динко знае, че след няколко дни партизаните ще вземат властта, но не щади живота си, а повежда атака с бомби и загива в нея. Принизени, антипатични, недостойни образи ли са това?

Тези, които виждат това, могат, но не искат да направят по-дълбок анализ. Защо е необходимо да се чудят как да поставят «Тютюн» в прокрустовото ложе на личните си разбирания, когато могат чисто и просто да отрежат главата или краката му? А ако направеха този анализ, «реакционната» ми философия не би изглеждала толкова черна, методът ми — не толкова катастрофално погрешен, «еротиката» и «биологизмите» — не толкова скандални. Аз смятам, че съм дал положителните герои, с изключение на Павел и може би на Динко, правдиво, доколкото не са идеализирани схеми, а имат реални, човешки слабости. Аз смятам също, че съм ги дал в революционното им развитие, доколкото те преодоляват тези слабости, добиват опит и в решителния момент дават живота си за партията. Но ако това е така, аз съм изобразил положителните герои по метода на социалистическия реализъм. Разбира се, аз съм направил в този метод грешки. Но тези грешки не са така основни и черни, както се струват на Пантелей Зарев, Максим Наимович и Емил Петров.

Преминавам към отрицателните герои. Критиката, която докладчиците ми правят за тях, е, че съм ги уплътнил психологически и направил интересни, че съм «поетизирал» живота им, правейки ги симпатични. Аз мисля,

че когато героите на един автор са уплътнени психологически и интересни, а не схематични и безинтересни, то това по общо правило в литературата се нарича художественост и не е недостатък дори когато се касае за отрицателни герои. А тъкмо за такъв недостатък го счита Пантелей Зарев. Съществен въпрос е обаче какво разкрива тази художественост. Аз смятам, че в отрицателните си герои съм разкрил два вида черти: едните класови, другите индивидуални. Класови черти са напр. общият начин на живеене, произходът на средствата за живеене, политическите, социалните и философските възгледи. Индивидуалните черти са напр. добрият или зъл характер, физическата красота или грозота, небрежният или грижлив начин на обличане, дорото или лошото възпитание, развратът или добродетелта. В сложната човешка природа, разбира се, индивидуалните и класови черти са дадени в единство и динамично взаимодействие, при което класовите черти определят в голяма степен индивидуалните, но не и обратното. Но тук аз разглеждам двата вида черти поотделно и статично, за да ме разберат Пантелей Зарев и Максим Наимович.

Явно е, че всеки от героите на «Тютюн» е характеризирани с индивидуални и класови черти, които Пантелей Зарев и Максим Наимович не различават, при все че считат себе си за безупречни марксисти, а мене обвиняват във философска изостаналост. Явно е също така за всеки, който е чел «Тютюн» и направил анализ на характеристиките, че Борис, Ирина, Костов, Лихтенфелд, фон Гайер, Мария и всички останали герои от враждебния свят имат отрицателни класови черти, които определят и съответните им отрицателни индивидуални черти. Но щом казаните герои имат отрицателни класови и индивидуални черти, те са отрицателни герои в романа и само на хора, които са неискрени, които не умеят да анализират или които нямат марксистическо съзнание, могат да се сторят положителни. Явно е по-нататък, че някои от отрицателните герои имат индивидуални черти, които не будят голямо отвращение и не са толкова черни като отделни личности. Такива герои са Ирина, Костов, Мария, Борис в началото на романа и донякъде фон Гайер. И ако един герой е индивидуализиран с не дотам черни индивидуални черти и типизиран с отрицателни класови черти, то това съвсем не значи, както мислят Пантелей

Зарев и Максим Наимович, че героят е типизиран погрешно и се превръща в положителен.

Но нека повторя пак, че аз като марксист, макар и неопитен, знам много добре, че индивидуалните и класови особености в човешкото съзнание, индивидуалните и класови черти в художествения образ на героя взаимодействуват и се обуславят. Аз знам много добре, че класовите черти като по-обща, по-определяща, по-дълбоко свързани с производствените отношения обуславят в твърде голяма степен индивидуалните черти. И затова аз при конструирането на образите направих така, щото Ирина, Костов, Мария, фон Гайер, макар и индивидуализирани с не дотам черни индивидуални черти, все пак да носят нещо отблъскващо в себе си. Ирина е красива, пламенна и умна, но въпреки това тя си остава метреса и вулгарна авантюристка в света на капиталистите. Костов е елегантен, изтънчен и в някои случаи дори човечен, но това не му пречи да мами работниците, че господарите са наклонни към отстъпки, да раздава рушети, да бъде в края на краищата празен сноб, жалка дрипа, парцал на сеутността. Мария притежава опаловия блясък на бисер, но тя е себична като баща си и болна от сифилис. Фон Гайер е бивш летец от ескадрилата на Рихтхофен, но в същото време е тъп и студен германец.

Положителни ли са тези герои, характеризирани с отрицателни класови и почти отрицателни индивидуални черти? Положителни, но само за Пантелей Зарев, Максим Наимович и Емил Петров, които по някаква антилогика превръщат индивидуалните черти в класови, частнообусловеното във всеобщо обуславящо. По същия начин постъпват те и с индивидуалните черти на положителните герои, когато казват, че съм принизил работническата класа. Ако нещата в обществената действителност се развиваха по схемата на тази антилогика така, то тогава класовото съзнание щеше да се обуславя не от производствените отношения, а от индивидуалните черти на човека. Класовите черти, респективно класовото съзнание чрез възпитанието, средата, идеологията могат да видоизменят дълбоко индивидуалните черти. Но индивидуалните черти, респективно индивидуалните особености на съзнанието, например милосърдие, добродушен характер, емоционалност, наклонност към самоанализи и т. н., по правило (има и изключения) не могат да променят

класовите черти и класовото съзнание. Това е обща закономерност на действителността, която е отразена и в «Тютюн». Пантелей Зарев познава отлично тази закономерност като марксист, но за нуждите на момента, за да аргументира една объркана по начало позиция, той, без да се мотивира защо, изопачава и дава обратно значение на тази закономерност, като я пренася — така изопачена — от обективната действителност в своето мислене, от марксистко-ленинската теория за класите в областта на литературната критика и преценка.

Но въпреки това Пантелей Зарев има право, когато твърди, че аз съм събркал в оформяването на някои образи. Както виждате, аз помагам на Пантелей Зарев да изтъкне недостатъците ми като писател. И помагайки му, аз продължавам. В диалектичното мислене, което отразява огромното разнообразие, връзките и дълбоката противоречивост на действителността, на външния свят и на нашето съзнание, както и в самата действителност има един закон — законът на единството и борбата на противоположностите, — който позволява превръщането на дадена закономерност в своята противоположност. Поради диалектичното единство между мислене и емоционалност в нашето съзнание би могло да се случи така, щото емоционалността, събудена от индивидуалните черти на героя, да повлияе върху преценката на класовите му черти. Възможно ли е това! Да, възможно е! . . . И тъкмо тук аз съм събркал в образа на Павел, а може би и в образа на Динко. Тъкмо това е тезата, която Пантелей Зарев, Стоян Каролев, Максим Наимович — не казвам обаче и Емил Петров — искаха, но не можаха да формулират с научни и марксистически термини, както подобава в едно събрание като нашето, а развяваха аргументите за еротика и полова неудовлетвореност. Те не можаха да формулират това въпреки обстоятелството, че аз съм в плен на реакционната философия, а те добри марксисти.

Другари, чрез способността си да събужда емоции изкуството упражнява огромна действена сила върху масите. И тъкмо развитието и максималното използване на тази действена сила изискват от нас, писателите, партийността в изкуството и социалистическия реализъм. Те изискват от нас да изобличим класовата същност на капиталистите и да изтъкнем великото и прогресивното в работническата класа. Но за да успеем в това, има едно

много важно и съществено условие. Това условие е правдивостта. Не току-тъй съветските писатели определят в устава си социалистическия реализъм като правдиво отразяване на действителността в нейното революционно развитие. А кога можем да имаме правдиво отразяване на действителността?

Правдиво отразяване на действителността можем да имаме само тогава, когато изтъкваме класовите черти на героите и едновременно, в единство с тях, отразяваме с художествена мярка, уплътнено и образно, всички телесни и душевни прояви на човека, т. е. всичките му индивидуални черти.

Има двама много известни английски писатели — познатите ги всички. Това са Ръдиард Киплинг и Съмърсет Моам. Двата са много добри художници, но лишени от човешка и гражданска честност писатели. Защо са лишени от тази честност? Защото премълчават умело под предлог на обективност и художественост класовите черти на героите си. И от това гледище в произведенията им няма всъщност никаква художественост, а само лъжи, които заблуждават и отвлечат вниманието на читателя.

Има двама гениални съветски писатели, Горки и Шолохов, които са велики художници, защото отразяват едновременно, убедително и правдиво, с единство и художествена мярка, с ярки и силни средства както класовите, така и индивидуалните черти на героите си.

В художественото творчество има следните главни възможни случаи при отразяването на класовите и индивидуалните черти:

Първи случай. Индивидуалните черти са ярки и художествено предадени, а класовите — премълчани или изопачени. Такова е общото положение в западната литература. Въздействието на тази литература върху читателите е престъпно от човешка, социална и обществена гледна точка, защото това въздействие почива върху лъжата.

Втори случай. Индивидуалните черти са ярко и художествено предадени и обусловени от класовите, а класовите — пълно, вярно и смело изобличени или изтъкнати в положителен смисъл. Такова е положението в съветската литература. Въздействието на тази литература върху читателите е полезно, оптимистично, организиращо. То събужда и организира най-ценните и благородни качества у човека.

Трети случай. Индивидуалните черти са ярко и художествено предадени, но измислени и необусловени от класовите, които са изопачени или смекчени. Такова е положението в книгите на много американски писатели, които минават за прогресивни. Тази литература е предателска по отношение на работническата класа. Тя приспива или заблуждава читателите, като измисля басни за примирение и сътрудничество между труда и капитала.

Четвърти случай. Индивидуалните черти са до такава степен обусловени и механически извлечени от класовите, щото стават бледи, схематични, нехудожествени, губят всякаква правдивост и въздействие върху читателите. Класовите черти от своя страна, понеже не са уплътнени от индивидуалните, стават декларативни. Това е литературата на догматиците, тесногръдите, бездарните, лишени от вътрешен пламък писатели, които размахват само голата идейност, понеже не могат да я облекат в живи и художествени форми. Такава литература предизвиква стеснение и срам в прогресивните читатели и злорадство и насмешки в реакционните.

За щастие, белетристи от този вид в нашия съюз няма. В повечето от нас трептят искрен пламък, искрени чувства към великото бъдеще на комунизма. Във всеки от нас има способност да вижда в цветовете, а не само в контури, да дава на героите си плът и кръв, да прави това кой повече, кой по-малко, кой с грешки, кой без грешки. Всеки от нас се стреми да овладее действителната сила на социалистическия реализъм, като изобразява героите си в динамичното единство на индивидуалните и класовите им черти и по този начин постига единство между метод и художественост, което е разкъсано така метафизично в западната литература и превръща изкуството в лъжа.

Но за нещастие в нашия съюз има критици, които се приближават опасно до границите на догматизма. Водени от похвално чувство на бдителност, те стесняват прекалено и вредно своите разбирания за социалистическия реализъм. Преди двадесет години гледах един английски филм със сюжет от Първата световна война. Всички англичани в него бяха представени с удивителни морални и физически качества. Един англичанин поваляше обикновено с удари на приклад или щик не по-малко от трима или четирима немци. Немците бяха представени като страхливци и кретени. Публиката се смееше, но много

повече на англичаните. В кой съветски филм, в кой съветски роман сте срещали подобна нелепост? И такива ли произведения трябва да пишем, за да бъде Пантелей Зарев идеологично спокоен?

Наистина, когато всички индивидуални черти на отрицателните герои са симпатични и ярко и художествено предадени, тогава те могат да създадат фалшива представа за класовите черти, ако последните са премълчани. Но когато не всички индивидуални черти на отрицателните герои са симпатични и наред с индивидуалните са демаскирани, изобличени и класовите, то тогава отделните, симпатично дадени индивидуални черти на отрицателните герои не могат да създадат фалшива представа за класовите. При отрицателните герои отделните, симпатични индивидуални черти по общо правило допринасят за правдивото, т. е. за убедителното демаскиране и изобличаване на класовите отрицателни черти. Напротив, при положителните герои отделните, несимпатични индивидуални черти по общо правило допринасят за убедително показване и изтъкване на положителните класови черти.

Това е общият закон, по който всички социалистически реалисти отразяват действителността с цел да я отразят правдиво в нейното революционно развитие. Но какво друго е необходимо за правдивото отразяване? Необходимо е при отрицателните герои несимпатичните индивидуални черти да надделяват над симпатичните, а при положителните герои симпатичните индивидуални черти да надделяват над несимпатичните.

Точно това съм се старал да постигна в «Тютюн» с положителните и отрицателните герои. Отделен въпрос е, разбира се, до каква степен съм го постигнал и дали не съм сбъркал в Динко и Павел. Ирина е хубава, съблазнителна и умна, но жена, която се продава за пари. Костов е фин, добродушен и милостив, но раздава рушвети, затваря очите си пред толкова подлост. Борис е умен, делови, хладнокръвен, но безчестен изнудвач и алчен до лудост. Фон Гайер е храбър и кавалер към Ирина, но това не му пречи да ѝ предлага облаги, за да му стане любовница, да си остане бездушен, тъп, неспособен да разбере живота и хората германец. Възможно ли е в такъв случай да се твърди, че аз съм «опоетизирал» индивидуалните черти и живота на проститутки, рушвет-

чий, изнудвачи, на топли и студени германци? Възможно ли е да се приеме, че аз съм принизил и обезценил с дребни човешки слабости поривите на всичките си-положителни герои?

Да, възможно е. Нещата, хората, събитията или книгите, които ги отразяват, могат да въздействуват върху някои престаряващи се критици и да събуждат в тях съвсем неадекватни, т. е. съвсем неотговарящи на обективната действителност реакции. Каква може да бъде причината на тази неадекватност? Според мене причината е или повишена емоционалност в дадена, специална наслойка, или сковано, т. е. догматично мислене при липса дори на повишена емоционалност в каквато и да било насока. В тази категория хора безспорно не спадат другарите критици Иван Руж, Яко Молхов и Георги Йовков. Не спадат също и другарите писатели Радевски, Хаджилиев, Фурнаджиев и др. Те изтъкнаха положителните качества и недостатъците на книгата ми, но не сметнаха за необходимо да ме бичуват публично с личните си емоции от «еротиката» на Ирина и с аргументи, взети от сексологията и учението на Фройд.

Другари, аз не искам да оправдавам грешки, каквито безспорно съм направил и върху който ще мисля дълго. Аз ще положа всички усилия да ги поправя. Всеки може да направи грешки. Правят ги дори безпогрешни на пръв поглед критици — и това не е парадоксално, — правят ги дори в книгите си върху правилата на самата литературна критика. Но аз, както чухте, съм обвинен не в обикновени грешки, а в това, че правя атентат срещу партийността и социалистическия реализъм в изкуството, че съм в плен на реакционната философия, че стоя на антимарксистически позиции, че в книгата ми имало «еротика» и «биологизми», които ще покварят читателя, и че всичко това, взето заедно, е опасен уклон в нашата литература. Обвинен съм следователно, че съм някакъв сектант или фракционер в литературата, който трябва да се унищожи без остатък, защото, както каза Максим Наимович, съм направил провал в творчеството си. Позволете ми да кажа, че според мене това са абсолютно неверни заключения. До тях стигат другарите Зарев, Каролев, Наимович и Петров, водени — повтарям изрично още веднъж — от ревнивото, но немного умело усърдие да пазят партийността в изкуството.

Аз изложих какво разбирам под партийност и социалистически реализъм в изкуството. Изложих го в доста остра, полемична и саркастична форма, защото бях принуден да постъпя така поради тежките обвинения, които се изсипаха върху мене. И ако съм сбъркал, другарят Пантелей Зарев има възможност да ме убеди в това, но като анализира не само положителните и не само отрицателните индивидуални черти на героите ми. Аз моля също така Пантелей Зарев да разглежда в единство индивидуалните и класовите черти на героите и да не превръща така произволно индивидуалните им телесни и душевни качества в класови. Когато Пантелей Зарев постъпи именно така, аз ще имам по-голяма полза от критиката му, защото аз продължавам да го уважавам и ценя, както преди, въпреки всичко, което казвам сега така афектирано за него.

Именно така задълбочено, всестранно и аргументирано сме свикнали вече ние, ветеринарите, да разглеждаме научните си трудове и книги в Селскостопанската академия, когато ги преценяваме от гледна точка на партийността в науката и на творческия дарвинизъм и Павловото учение. Същото другарско уважение аз продължавам да храня и към критиците Стоян Каролев и Емил Петров и дори към винаги бързия Максим Наимович, като не смятам ни най-малко, че те с критиките си не допринасят за развитието на българската литература.

Може да греша в някои отделни точки, но аз нямам убеждението, че съм превърнал отрицателните си герои в положителни и съм «опоетизирал» живота им. Хората не могат да ни се струват симпатични и опoетизирани само за това, че са крисиви, добре облечени, живописни или с приятни маниери. Това е възможно само тогава, когато този, който възприема, има ограничен жизнен опит или е съвсем повърхностен. Аз съм напълно уверен, че работниците, чиновниците, селяните и всички хора на физическия и умствен труд ще възприемат отрицателните ми герои правилно и ще изпитат към тях само отвращение, а не симпатия като Пантелей Зарев, Максим Наимович и Емил Петров. Аз съм уверен в това, защото съм разкрил съществените и определящи всичко класови черти на характерите им. Но ако аз съм разкрил класовите черти на характерите в отрицателните герои и съм представил тези характери в развитие и перспективно, т. е. в процеса

на тяхното израждане и загиване, то това значи, че аз съм го постигнал не по друг метод, а по метода на социалистическия реализъм.

Като известен недостатък в моето творчество Пантелей Зарев намира склонността ми към сложно фабулиране, силни драми, страстни характери и сгъстени изразни средства. Аз смятам, че сложната действителност, яркостта на епохата и остротата на конфликтите, сред които живеем, заслужават такова отразяване. Но може би греша. На всеки случай нещата, които Пантелей Зарев изброи, са мои особености. Аз не ги намирам за антиреалистични. Напротив, струва ми се, че те допринасят за идейното заостряне и преди да декларирам, че се отказвам от тях, трябва да помисля. В духа на Лениновото изказване за литературата те са мое право и аз мисля, че мога да ги използвам, доколкото с това използване няма да наруша художествената мярка на социалистическия реализъм.

Нещо за прословутата «еротика» в книгата ми. Аз смятам, че за еротика в лошия смисъл може да става дума, когато авторът загуби мярка, употребява натуралистични похвати и превърне описанието на любовните отношения в самоцел. Подобно нещо не съм направил. Вярно, аз имам социалистическо схващане за любовта като единство от духовни и телесни влечения, обусловени в значителна степен и екзалтирани или потискани по най-разнообразен начин от класовото съзнание. Но аз не давам никъде описание на интимни отношения, не употребявам натуралистични изрази и образи. Любовта във всичките ѝ форми, възвишени или низки, ми служи само като средство за психологическо уплътняване на образите на героите, за разкриването на индивидуалните им и класови черти в типично време и при типични обстоятелства.

Нещо за народността в книгата ми. Народността, или по-точно народността в художественото произведение, е, разбира се, елемент на социалистическия реализъм. Няколко събрания наред ние разискваме какво трябва да разбираме под народност. Определенията бяха различни и се допълваха. В това отношение ми харесаха изказванията на Христо Радевски, Иван Бурин и Павел Вежинов. За Христо Радевски един от елементите, които влизат в народността, са някои характерни постъпки на героите. За Иван Бурин това е до голяма степен езикът. За Павел

Вежинов — облеклото и обичаите, които се променят съобразно развитието на икономическата и социална действителност. В едно художествено произведение като проява на народност аз включвам също и заставането от страна на писателя безусловно, категорично и страстно на страната на народа. Има ли от изброените елементи в моята книга? Аз мисля, че има.

Позволете ми да забележа, че при всички възможни случаи, дори когато наричам една тютюноработничка Спасуна, а не Мария или Ирина, аз заставам безусловно на страната на тютюноработничката, което е далеч по-важно от името, което ѝ давам. Позволете да забележа още, че аз постъпвам по същия начин и когато описвам безредието на революционни моменти, които се използват от враговете ни за хулене на революцията. Аз се помъчих да направя това художествено — не зная, разбира се, дали съм успял — и когато описвам задухата и черния труд в тютюневите складове, потта, озлоблението и нищетата на работниците в тях. Аз съм посочил тази нищета в миналото, защото смятам, че тъкмо тя е, наред с други неща, която бунтува човека срещу егоизма и жестокостта на капиталистическия свят. Позволете ми да забележа най-сетне, че аз не принизявам работническата маса в тия моменти, а, напротив, показвам как под влиянието на комунистическата партия тя се превръща от неорганизирана и отчаяна хора в мощен боеви авангард на бъдещето. Но всичко това някои от моите критици пропускат да отбележат, а говорят само за грозното име на Спасуна, за бръчките по загорелия врат на Динко, за очите на Чингис.

В «Тютюн» съм се мъчил да разгранича ясно българските от немските капиталисти. В книгата ми освен българи, които естествено са най-много, има още немци, гърци, македонци и дори един английски провокатор. Всички тези герои, макар и от съвсем заден план, когато се появят пред читателя, имат свои народностни черти. Може би не съм успял да ги предам сполучливо навсякъде, но поне съм се старал да постигна това. В «Тютюн» се помъчих да разкрия подробно класови черти на различни слоеве от българската, немската и даже гръцката буржоазия в дадения исторически момент. Героите българи говорят според случая на общоприетия литературен или югозападно-български език. Най-сетне в «Тютюн» има —

позволете ми да спомена и това — покрай описанието на Беломорието и Тасос и предостатъчно описания на София, на български градове, села и планини. Защо всичко това не се вижда и което е по-лошо, вижда се, но не се отбелязва от Пантелей Зарев?

С голям риск да мина за самохвалец аз си позволих да изтъкна казаните преди малко неща не от маниакалност да предизвикам уважението ви, а защото между другото съм обвинен и в космополитизъм. Съгласете се, че това е доста тежко. Мене ми се струва, че не съм космополит, а тъкмо напротив: описвам и разобличавам индивидуалните и класови космополитни черти на героите си. Струва ми се също, че пак по някаква антилогика, с която си служи само когато говори за «Тютюн», Пантелей Зарев приписва тия черти на мене. А аз изобразявам космополитните черти в отрицателните си герои тъкмо защото нашата едра буржоазия, както изобщо едрата буржоазия винаги и навсякъде, е космополитна и безотечествена.

Другари, моля ви повторно и настойчиво да отбележите, че аз не се хваля, а само се отбранявам срещу тежки обвинения. И понеже тези обвинения ми се струват необосновани, аз съм доста рязък и злъчен. Дълги часове наред аз слушах търпеливо как моята книга не се критикуваше, а просто се хулеше и как бях изкарван реакционер, космополит, еротик, фройдист и т. н. Имам право следователно да се дразня и реагирам.

Нещо за езика и чуждиците. Наистина, другари, моят език е малко особен — съвсем не искам да кажа безупречен. Ето разнообразните мнения за него: той е много сух и прекалено точен; той е изпъстрен с чужди думи и научни термини; той е прекалено изискан и шлифован до маниерност; той е небрежен и разтегнат и т. н. Съгласен съм напълно, че има много недостатъци в него. Всеки писател, докато е жив, работи върху стила и езика си. Аз правя същото. Относно чуждиците в «Тютюн» искам само да забележа, че ги вмъквам донякъде по неизбежност, в зависимост от нещата, които описвам.

Върху доклада на Емил Петров няма да се спирам много, тъй като считам, че в съществените си линии той повтаря онова, което каза Пантелей Зарев. Същото важи в още по-голяма степен за изказването на Максим Нанович, Емил Петров изтъкна, че аз не съм използвал опита на съветските писатели в социалистическия ре-

лизъм и съм бил под влияние на западната литература. Твърдението е заострено и прекалено. Как бих могъл да отразявам от марксистическа гледна точка политически, социални и икономически конфликти, да изобличавам капиталистическия свят в най-черните му прояви и да давам в стачки и партизански боеве зародиша и перспективата на бъдещето, без да използвам опита на съветските писатели? Може би не съм го използвал достатъчно и както трябва и в това отношение трябва да си направя самокритика. Признавам упрека и веднага добавям, че по отношение на опита от съветската литература усилията на другарите романисти Павел Вежинов, Стоян Даскалов, Камен Калчев, Иван Мартинов и други могат да ни служат за пример. Но когато ме критикувате, че използвам недостатъчно опита на съветската литература, моля ви да имате пред вид, че аз работя и в научния сектор, където също е необходимо идеологично преустройство по много линии и където също е необходимо да се усвоява съветският опит. Твърде голяма част от времето ми е отивало и отива в четене на философска и научна съветска литература. Аз смятам, че това, което съм придобил от четенето на философска и научна съветска литература, ми е помогнало неизмеримо за написването на «Тютюн». Но аз не мога да се впускам в този страничен въпрос, който работниците от литературния фронт изобщо подценяват, като ме съветват да напусна университета.

Тук е удобен момент да използвам случая и да поставя от името на белетристите въпроса — до каква степен нашите критици използват опита на съветските критици? Струва ми се, че някои от нашите критици твърде бързо и усърдно бият върху произведенията на белетристите. Много лесно е да отречеш в един подлистник цяло произведение, прилагайки догматично изискванията на социалистическия реализъм, но никак не е лесно да напишеш произведение, отговарящо на тези високо художествени изисквания. Аз мисля, че методът на социалистическия реализъм в критиката изисква от критиците да умеят да откриват и насочват новото, прогресивното у всеки автор поотделно, съобразно неговите индивидуални възможности, инициативи и наклонности. Белетристът трябва да обича и да има пълно доверие в критика.

Относно влиянието на западната литература. Някога аз изучавах доста усърдно испанската и особено френската

литература. Тези литератури в своите упадъчни стадии наслоиха в мене известни елементи като излишен психологизъм, маниерност в стила и някои други недостатъци, върху пълното изкореняване на които ще продължавам да работя, като изучавам грижливо великите произведения на руския критически и социалистически реализъм.

Изказването на Максим Наимович. Докато другарите Пантелей Зарев и Емил Петров, които в никакъв случай не страдат от самомнителност и главозамайване — по-неже и към себе си са толкова строги, колкото и към другите, откъдето произлиза именно техният догматизъм, — признаха и даже похвалиха изобличаващите качества на «Тютюн», Максим Наимович отрече книгата ми изцяло и напълно. Това е, разбира се, негово право. Но той не направи никакъв анализ на героите, а им прикачи само прилагателни, поради което аз се считам освободен от задължението да му отговарям. . .

Другарят Павел Спасов направи, тъй да се каже, критика като вещо лице по тютюна. Между другото той е недоволен — това сега е похвално, — задето не съм изтъкнал още по-ярко ограбването на селяните от тютюно-търговците. Но аз смятам, че съм направил това достатъчно с образите на Джони, Баташки и Стоичко Данкин. Павел Спасов изпада в една фактическа грешка. Аз не твърдя никъде, че Борис измисля или въвежда по свое хрумване тонгата. Преди да постъпи в «Никотиана», той крои разни фантастични планове около тонгата, но въвеждането на последната става по-късно и по искане на германците. Струва ми се също, че за романа няма какво значение кой кога е бил представител на «Реемтсма». Допустимо и непреувеличено е фон Гайер да бъде бивш летец от ескадрилата на Рихтхофен. Такъв беше именно Венкел — директорът на блискоизточния отдел на немския папирсен концерн през време на войната в България. В романа са дадени и деца, които работят в мрачната и задушна атмосфера на складовете. Такива са например изключената група гимназисти от марксистко-ленинския кръжок, които работят в склада на «Никотиана». Павел Спасов следователно и тук ме упреква може би неоснователно. Желателно било, според Павел Спасов, да отразя в романа си и събитията около 19 май 1934 година. Но на мене като комунист ми се стори, че

в общата атмосфера на романа офицерската лига и Дамян Велчев, които направиха преврата, за да стабилизират капитализма, не са чак дотам прогресивни, та да изтъквам антимонархическите им заслуги. Не ми е много ясно какво друго, според Иван Руж, би трябвало да взема под внимание от критиката, която Павел Спасов направи.

В изказването си Божидар Божилов, без да иска, опоектизира наистина Ирина, като я накара «да изгори в пламъците на любовта си». На мене ми се струва, че Ирина изгаря в жестоката действителност на капиталистическия свят, а не в пламъците на любовта си.

Яко Молхов направи задълбочен общ анализ на положителните герои, за да изтъкне грешките ми, и аз му благодаря за това. Той намира на първо място, че аз съм разкрил по един и същ начин еднообразно индивидуалните черти на положителните герои интелигенти. Възражението е правилно. Аз ще се помъча да поправа, доколкото позволява общата структура на романа, този недостатък. По-нататък Яко Молхов изтъкна, че не съм дал качествената специфика на интелигента-комунист и че смесвам резоньорството, честолюбието и слабостта на обикновените пролетаризирани интелигенти с неуязвимата и калена в борбите твърдост на интелигента-комунист, който е придобил своята интелигентност именно в борбите и партията. Тук Яко Молхов е отчасти прав, отчасти грешни.

Аз трябваше да покажа и положителните герои в такъв обем, в какъвто изобщо разкривам и отрицателните. Липсата на това е може би най-големият недостатък на романа и аз го съзнавах още при писането. Но за да допусна този недостатък, имаше много причини от субективен и обективен характер, които няма да изброявам. Ще кажа само, че образът на положителния герой е най-мъчният. Обрисовката е още по-мъчна, когато рисувах положителни герои от миналото, когато трябва да дадеш развитието им. Не е въпрос само да го натруфиш външно с духовни и физически качества или да вземеш наготово от някой хубав съветски роман естествените за съветската действителност, майсторски типизирани и индивидуализирани положителни образи.

Другарят Яко Молхов е напълно прав, когато ме упреква, че не съм дал широко и задълбочено спецификата на интелигента-комунист. Но той не е прав, когато твърди,

че аз не разграничавам тази специфика и не я долавям въобще. Герой с такава специфична, закалена и създадена в борбата комунистическа интелигентност е например Лукан, въпреки временното му сектантско увлечение. Черти на такава калена, неотстъпваща пред нищо интелигентност има, но не така ярки, и у Варвара. Но такива черти липсват у Стефан, Динко и Макс Ешкенази, защото корените им не произлизат от работническата класа. У тримата има вътрешни противоречия, доколкото интелигентността у Стефан и Макс се е формирала при условията на дребната буржоазия, а у Динко — на село. Досадното обаче е, че аз съм дал тия противоречия у Динко и Макс еднообразно, върху фона на чувството към Ирина (у Динко) и на някаква художничка (у Макс). Но тези естествени, човешки, индивидуални «биологизми» съвсем не променят класовото им съзнание и обществения им облик. За биологизъм във философията може да се говори, когато всички обществени и духовни прояви у човека се подчинят едностранно на физиологични и родово-биологични тенденции и функции. Такова нещо в моя марксистически мироглед, в «Тютюн» и героите му няма.

Яко Молхов навярно би могъл да ми каже още много полезни неща в тази желателна и приятелска атмосфера, която трябва да съществува между всички критици и селетристи.

Другарят Павел Вежинов има едва ли не по-лошо отношение към романа и от Максим Наимович. Но аз веднага бързам да отбележа, че той не се ръководи в никакъв случай от дребнави чувства. Павел Вежинов е предостатъчно талантлив и е написал предостатъчно хубави разкази и повести, наградени с най-високи отличия и преведени и преиздавани на руски език, за да допусне такива дребнави чувства у себе си. Но той каза нещо, което ме удиви и което марксистически е неразбираемо. Романът ми е идеологично и методологично напълно погрешен. Това — добре. Но чрез някакво си фокусничество, което той нарече у мене белетристичен талант, аз съм създал у много хора тъкмо обратното впечатление. При това аз съм създал такова впечатление чрез чувството на харесване, което книгата ми събужда.

Обяснете ми как е възможно моето фокусничество да мами така лесно читателите, някои от които имат предостатъчно обществен и личен опит и въпреки това ня-

мат отрицателно становище за книгата. Такива са например другарите Радевски, Иван Руж, Иван Бурин, Яко Молхов, Димитър Хаджилиев, Никола Фурнаджиев, Виринея Вихра, може би също Камен Калчев, Иван Мартинов и други. И какъв е този свръхинтелектуален и тайнствен елемент, наречен чувство на харесване, който замъглява до такава степен съзнанието даже у марксистите? При всички случаи кой е решаващият елемент в съзнанието, чувството или интелектът? Не прибягваме ли при всички важни, отговорни и съдбоносни случаи на колебание именно към интелекта? В еволюцията интелектът не се ли е появил след чувството като по-висш и по-свършен елемент от него? И най-сетне, когато се събираме да обсъждаме книги, не прибягваме ли пак към интелекта?

За всеки марксист решаващ елемент е именно интелектът. А когато решаващ елемент в преценката и в каквото и да било друго стане чувството, то тогава марксистът престава да бъде вече марксист и се превръща в интуитивист, бергсонианец, идеалист. Тогава той може наистина да разкъса единството между метод и система, между форма и съдържание. Тогава той може наистина съвсем искрено да превръща индивидуалните черти в класови, да открива поезия в живота на улични жени, сноби, изнудвачи и рушветчи и да твърди, че художественото майсторство на един прогресивен писател, който, макар и с грешки, си служи с метода на социалистическия реализъм, е фокус!

С това аз привършвам. Благодаря на докладчиците и на всички другари, които се изказаха и на които нямам възможност да отговоря, за да не злоупотребявам с времето на събраните. Аз ще мисля още дълго и внимателно както върху докладите, така и върху изказванията с цел да извлека максимална полза от тях и да поправя грешките си. Аз повтарям още веднъж, че тези колективни и публични обсъждания на книги са полезни за всички. Те са в духа на нашата народна демокрация и на нашата партия, която я създаде. А от нашата стара, опитна и славна комунистическа партия ние, писателите, можем да очакваме само мъдрост и съвети за по-пълно възприемане, разбиране и художествено отразяване на действителността.

КАК ПРЕРАБОТИХ РОМАНА «ТЮТЮН»

Редакцията на «Вечерни новини» ме помоли да запозная накратко читателите на вестника с моята работа върху второто издание на романа «Тютюн». Аз приех това с известно колебание, тъй като винаги ми се е струвало, че да говориш предварително за собственото си произведение е трудно и малко нескромно. Аз мисля следователно, че най-подходящото сега е да кажа не какво съм направил, а какво съм се помъчил да направя.

При преработката аз въведох новите образи, които се искаха от читателите, разширих описанието на работническия свят и на неговите борби, постарах се да подчертая на много места работническата солидарност. Новите епизоди и герои по моя, авторска преценка, която, разбира се, съвсем не е меродавна, се включват не само външно, но и органически в композиционното единство на произведението. Чрез това много от епизодите и героите на първото издание се изясняват, стават по-ярки и убедителни. Новата положителна героиня, която въвеждам, надвишава Ирина със своята човечност, топлота, морална сила и жизненост. Нейното развитие като комунистка, като характер и личност представлява червената нишка през всички глави, които добавям. С тези глави обемът на романа ще се увеличи с около сто нови печатни страници. Струва ми се, че благодарение на новите значителни добавки и разширения, които направих в отразяването на работническия свят, впечатлението у читателя за разточителност и обективизъм в описанието на вражеския лагер изчезва. Това впечатление изчезва и поради някои съкращения, които правя в текста на първото издание.

Това е, което се помъчих да постигна. Дали съм спо-

лучил, ще решат критиката и широките читателски кръгове. Но имаше и някои страни на задачата, с които въпреки желанието и усилията си не можах да се справя. Касае се за езика и претрупаността на повествованието. Не беше трудно да се премахнат някои чуждици. Но когато се опитах да променя строежа на фразата, да предам епизодите, образите на героите и анализите на вътрешните им състояния по-сбито, появяваха се празнини, сухота и механичност, които обезцветяваха първоначалния текст и водеха към схеми. Новият текст не отразяваше адекватно това, което исках да кажа в стария. Изводът е ясен. Аз трябва да работя продължително върху езика си. Повествованието и езикът са качества, които не могат да се променят изведнъж. Ако след четири или пет години се появи нужда от ново (трето) издание, аз бих могъл да пристъпя към поправките с езиковия опит, който ще натрупам през това време.

Когато почнах да преработвам романа, пред мен се разкриха две възможни линии: 1) Да преработя коренно «Тютюн», което бе равносилно да пиша ново произведение на същата тема, без да бъда сигурен, че няма да изпадна в други грешки. 2) «Тютюн» да си остане пак «Тютюн», но в него да поправа онова, което е по силите на сегашните ми идеологически, повествователни и езикови възможности.

Аз предпочетох да се движа по втората линия. Освен това реших твърдо, с чувство на отговорност, което ми внушаваше статията в «Работническо дело», че трябва да запазя на всяка цена логичното и емоционалното единство на романа, без което художествените му качества и въздействието му върху читателите биха отслабнали. На мене ми се струва, че това единство свързва отделните глави, епизоди, герои и образи на романа, неговия език и стил в интеграл, в завършено цяло, при което отделните му части зависят една от друга по такъв начин, щото добавката на нова част влече след себе си промяна в идеологичното и емоционално въздействие върху читателя на всички останали, макар и непроменени в голям размер части.

Ако аз например въведа в романа една хубава и умна героиня от работнически произход, която във всяко отношение е морален контрапункт на Ирина, и ако я дам в развитие през целия роман, то тогава образът на Ирина

престава да прави впечатление на разточително и обективистично даден, и си остава просто пълнокръвен.

Романът «Тютюн» представлява опит да се излезе от схемите, които нашата критика бе създавала за метода на социалистическия реализъм. Този опит бе утвърден от правителството с Димитровска награда, а след това от съветската критика в списанието «Звезда», където е казано, че «Тютюн» е произведение с голяма политическа сила, че достойнството му лежи в дълбоко индивидуализирани и чужди на схематизма характер и че под светлината на марксистко-ленинското развитие на проблемата за типичното в литературата е не само това, което често се среща в действителността, но и това, което с най-голяма дълбочина и правдивост изразява същността на дадено явление.

Какво би станало с това марксистко схващане за типичното, ако аз, по мненията на упоритите критици, които ми се отправят от някои колеги белетристи, премахва голям брой от индивидуалните черти на положителните герои в романа? Тогава тия герои ще заприличат много един на друг, всякаква индивидуализация на характерите ще изчезне и схемата е готова! . . . Според моето схващане например Варвара може да е голяма особнячка като индивид, но въпреки това тя е типична, защото образът ѝ, изграден през всички епизоди, в които участва, отразява същината на партизанското явление — да се бориш с оръжие в ръка, да останеш с риск на живота си верен на партията, да не отстъпиш нито за миг от дълга въпреки всички физически и нравствени трудности на суровия живот в планината. Това е именно същността, съдържанието на партизанина, а всичко останало е индивидуална форма, която може да бъде твърде различна. Може би аз съм прекалил в разнообразието на формите и тъкмо това съм се постарал да поправам във второто издание. Същия метод за изграждането на образите употребявам например за Павел и Спасуна, като не забравям, разбира се, че в края на краищата съдържанието е решаващо и определя формите, към които прибягвам при индивидуализацията на героите, не е стихийно и произволно. Ето в това се състои опитът ми да постигна нещо ново, да развия понятията си за метода на социалистическия реализъм. В този опит, разбира се, може да има и грешки, но тези грешки могат да се посочат правилно само

в широки обсъждания, в които да вземат участие всички членове на Съюза на българските писатели, всички тютюноработници, които са врили и кипели в събитията, всички читатели. Истината изисква да призная, че именно тия хора — партизани, работници, селяни, народни интелегенти — поеха след излизането на статията в «Работническо дело» защитата на книгата ми. Именно тия горещи и чувствителни хора, които са се борили за живота, защото обичат човешкото в него, ми внушиха да въведа новата героиня и да разширя описанието на работническия свят и работническата солидарност.

Аз се надявам, че с новите добавки, които правя в романа, се стига до по-плътнo, по-естествено и по-убедително отразяване на живота, до по-ярко подчертаване на основната линия, по която се движи развитието на света и живота. Тъкмо това е необходимо, за да се спечелят сърцата на колебаещите се, а не произведение с дежурни герои, за които читателят знае предварително какво ще говорят и как ще постъпят. Прогресивната литература, за да изпълни добре задачата си, трябва да показва развитието на живота и човека в тяхното безкрайно многообразие, в тяхната сложност и дълбоки вътрешни противоречия. Тя трябва не само да събужда, но и да насочва чувствата на читателя. В това отношение в първото издание на «Тютюн» имаше празноти. Аз се постарях да ги запълня, доколкото позволявах силите ми. Ако съм събркал някъде — причината е моето несъвършенство; ако съм успял — това се дължи на марксистическия мироглед, с който ме въоръжи партията.]

СТАТИЯ, ПИСАНА ПО МОЛБА НА УНГАРСКАТА ЖУРНАЛИСТКА ШАРЛОТА ЛАНЬИ

Другарката Шарлота Ланьи ме помоли да напиша статия как съгласувам научните си занимания в университета с творчеството в белетристиката. Аз считам, четук представлява интерес не практическото разрешение на въпроса, което се свежда към проста организация на времето, а субективната съвместимост между два наглед толкова разнородни процеса. При това, за да избягна баналната психологична постановка на въпроса, аз ще си позволя да го разгледам откъм неговата биологична страна — едно, защото това не е правено досега, и, второ, защото по този въпрос физиологията на висшата нервна дейност може да ни даде макар и груби, но далеч по-безспорни и обективни данни от психологията.

Известно е на всички, че нашето съзнание представлява от марксистическа гледна точка отражение на външната действителност. Тази обективно съществуваща, материална, многообразна и закономерно променяща се действителност въздействува върху сетивните органи и предизвиква в съзнанието ни два вида процеси: едни, в които преобладават елементите на логичния синтез и анализ и които лежат в основата на научното творчество, и други — които имат емоционален характер и които определят чувството на приятно или неприятно отношение към действителността. Процесите, в които преобладава емоционалният елемент, лежат в основата на художественото творчество. Както интелектуалните, така и емоционалните елементи в процесите на съзнанието са дадени в по-слабо или по-силно изразено единство: в даден процес на съзнанието и при дадени външни и вътрешни обстоятелства те могат да преобладават, но не могат да съществуват в чисто

състояние и независимо един от друг. Най-сухото интелектуално творчество — да кажем, в математиката — все пак събужда известни приятни чувства от личен или обществен характер, които именно карат математика да се отдаде на това творчество. От друга страна, дори най-наситеното с емоционални елементи художествено произведение не може да бъде създадено или почувствувано без известна интелектуална работа на синтез и анализ.

Нашето съзнание представлява резултатна от диференцираните, интегрираните и координираните функции на всички части на нервната система. Интелектуалните съзнателни процеси се осъществяват в мозъчната кора — най-високия етаж на нервната система. Те дават светлото, ясното, диференцираното и целесъобразното отношение към действителността. Но те се свеждат само към синтез и анализ на външните и вътрешни възприятия. В своята координирана съвкупност те наподобяват донякъде скучната дейност на обикновен архивар-регистратор и ако нашето съзнание се състоеше само от тези процеси, щеше да бъде лишено от всякакъв емоционален колорит и да прилича на сметачна машина.

Емоционалните багри на нашето съзнание извираят под формата на нервно-динамични процеси от междинния мозък или диенцефалона, който — ако се изразим фигуративно — представлява тъмният, дълбокият и подземен етаж на нервната система. Нервно-динамичните процеси, изхождащи от диенцефалона, стават съзнателни едва когато стигат светлия и ясен етаж на кората. Емоционалните нервно-динамични процеси дават елементарното, примитивното, инстинктивното отношение на индивида към действителността. Те са чужди на обикновения, логично-съзнателен синтез и анализ и дават недиференцираното, тъмното, но все пак биологично-целесъобразно отношение към действителността. Те оцветяват с емоционалните багри на приятно или неприятно сухата регистраторска дейност на кората. Въз основа на възприятията, идещи от сетивните органи, процесите в мозъчната кора формират в съзнанието ни известни аналитични и синтетични образи на външния свят. Но ние бихме останали напълно безразлични към тези образи, ако диенцефалонът не ги оцветяваше емоционално, ако нервно-динамичните процеси, които се извършват в него, не ни посочваха чрез чувството за приятно и неприятно (казано в най-обща форма)

какво трябва да бъде нашето отношение към тях. С други думи, процесите в диенцефалона, процесите в този подземен и първичен етаж на централната нервна система определят нашето недиференцирано елементарно и първобитно, но все пак биологично-целесъобразно отношение към промените на околната среда, регистрирани в съзнанието чрез аналитичните и синтетични процеси на мозъчната кора.

Това, което изложих съвсем схематично и накратко дотук, представлява само една страна на проблемата за отношението между емоционалните и интелектуалните елементи в нашето съзнание. За да не бъде криво разбран, аз искам да подчертая още веднъж, че я поставям за разглеждане върху основния принцип на павловското физиологическо учение за висшата нервна дейност, а именно върху принципа на функционалното единство и интеграцията между отделните части на нервната система. А това значи, че в нормалния човек кората и диенцефалонът функционират в обществено-целесъобразно и биологично-целесъобразно единство.

Но проблемата за отношението между интелектуалните и емоционалните елементи на съзнанието има и друга страна, а именно историческата, която може да осветли още по-добре нещата.

На всеки марксист е известно, че при различните степени на диалектичното развитие на живата материя върху примитивните, ниски етажи на нервната система се надстроят нови, по-високи и по-съвършени етажи. Положението е такова, че през неимоверно дългите периоди на еволюцията нервно-динамичните процеси във високите етажи на нервната система са субординирали и координирали в биологично-целесъобразна насока процесите в ниските и първобитни етажи на нервната система. Но освен това — аз искам да подчертая в този момент — висшите нервно-динамични процеси са включили като необходима интегрална част в своето функционално единство по-низшите. Казано по-точно, висшият нервно-динамичен процес не би се осъществил правилно в биологично-целесъобразна насока, ако не включваше като необходими съставни части по-низшите.

Един от ниските етажи на централната нервна система е диенцефалонът, а най-високият етаж е мозъчната кора. У животните, които, общо казано, имат добре развит диенцефалон и слабо развита кора, доминира диенцефалното

поведение. Те имат в много случаи вярно, но винаги първобитно-елементарно, недиференцирано отношение към действителността, което се изгражда предимно върху усещането за приятно и неприятно. У човека, който има най-съвършено развита мозъчна кора, преобладава, напротив, при всички нормални случаи кортикалното поведение, обусловено, както и появата на самата мозъчна кора, от редица обществено-исторически условия, посочени от класиците на марксизма. Отношението на човека към околната обществена и биологична среда се определя от кората, от процесите на анализа и синтеза, или, казано на павловски език, от единното функциониране на първата и втора сигнална система. Човекът в отличие от животните има разумно, тънко диференцирано и многообразно отношение както към себе си, така и към околната обществена среда тъкмо поради високо-диференцираните структури и функции на своята мозъчна кора. Но това съвсем не значи, че тази кора изключва прастарите функции на диенцефалона, които определят първобитното, елементарното и биологично-целесъобразното отношение на организма към околната среда, останало от ония далечни времена, когато диенцефалонът е бил най-високият етаж на нервната система и е субординирал и координирал всички основни биологични функции на организма. Кората не само не изключва диенцефалната дейност, а, тъкмо напротив, я интегрира и включва като жизнено необходим елемент в своето функционално единство. Едновременно с това, под влияние на взаимодействието с процесите на кората, диенцефалната дейност, оставайки пак напълно алогична, т. е. чужда на анализа и синтеза, се издига на качествено нова човешка степен. При своето взаимодействие с аналитичните и синтетични процеси на кората диенцефалната дейност дава емоционалната багра на всяко усещане, на всяка представа, на всеки анализ и синтез, който извършва нашето съзнание. Тя се поддава на осъзнаване, но не и на логичен анализ, защото е само багра, която изпълва контурите на интелектуалния образ, и сама по себе си, без тези контури, не означава нищо и се свежда към примитивното и елементарно отношение на животното към околната среда. Диенцефалната дейност в единство с процесите на кората определя нашето емоционално отношение към обществено-икономическите промени, към любовта и смъртта, към танца и музиката, към яденето или

разходката. Тя дава цялото емоционално многообразие в изкуството, разкошните цветни и звукови гами на живописиста и музиката, вълнуващото въздействие на човешката реч, на архитектурните и скулптурни форми. Ако диенцефалната дейност у всички човеци изчезнеше внезапно, тези човеци щяха да заприличат на ужасяващо равнодушни роботи, неспособни да изпитат никакъв възвишен порив, да осъществят никаква обществена идея. Но за щастие, това няма да стане никога.

Биологичната еволюция и общественото развитие са запазили диенцефалната дейност като необходимост. Те са я издигнали на качествено нова основа, като са я включили в съзнанието и подчинили на нервно-динамичните процеси в мозъчната кора.

Кортикалната и диенцефалната дейност съществуват, както казахме, в единство. Те са взаимно интегрирани, т. е. не могат да съществуват една без друга. Но при известни, съвсем нормални обществени и лични условия те могат, а даже и е необходимо да преобладават една над друга. Така например поетът и белетристът трябва да работят предимно с диенцефалния си апарат, защото в обратен случай почват да ни досаждат, а за литературните критици навярно всеки ще се съгласи, че трябва да поддържат и двата си апарата в пълна изправност.

Когато танцуваме, слушаме чардаш и пием хубаво вино, ние имаме — казано условно и фигуративно — диенцефално отношение към действителността, без да изключваме кортикалното.

Ако поради интелектуален снобизъм оставехме кортикалното отношение да доминира над диенцефалното, не бихме проникнали никога в душата на интелигентния, горещ и чувствителен унгарски народ, който е създал такива хубави песни и танци.

Когато гледаме огромните и внушителни строежи в Унгария, ние имаме кортикално отношение към действителността, без да изключваме диенцефалното. Ако поради някаква сантименталност, останала у нас от вечерта, когато сме слушали чардаш, задушим у себе си кортикалното отношение към строежите и позволим да ни завладее диенцефалното, ние не бихме разбрали нищо от творческия и революционен замах, с който унгарският народ строи социализма. Ние не бихме видели нито дисциплината, нито трудолюбието, нито организаторските му качества. Ун-

гарският народ би ни се сторил само народ от добри певци, свирачи и танцьори.

Светиите, епикурейските философи и буржоазните моралисти, разкъсвайки метафизично личните и обществения прояви на човешката личност, интелектуалните и емоционалните елементи на човешкото съзнание, висшите и низши функции на нервната система, са ни съветвали винаги да имаме само кортикално или само диенцефално отношение към света, или пък някаква механична комбинация от двете. А това е водело винаги към добре известните крайности, абсурди и фалшификации на буржоазната наука и буржоазното изкуство.

С примерите, които посочвам тук, аз искам да изтъкна, че единната, материална и обективна действителност се отразява от нашето съзнание чрез образи, наситени повече или по-малко с емоционален колорит. Силно наситените емоционално образи са образите на изкуството. Слабо наситените емоционално образи са понятията в науката. Напълно лишени от емоционалност образи не съществуват, тъй като нервната система реагира на всяко вътрешно или външно дразнене интегрално, т. е. едновременно с диенцефалона и кората. Кората ни дава образи, а диенцефалонът ги оцветява емоционално и определя нашето повече или по-малко интимно отношение към тях. Но ако това е така, трябва да приемем, че науката ни дава по-малко познание за действителността, а изкуството — по-голямо познание за действителността. От това гледище науката и изкуството представляват различни методи, които водят към разкриването на различни страни на действителността, а именно на действителността, взета сама по себе си, и на нашето интимно отношение към нея.

С всичко казано дотук аз импровизирах за нуждите на момента една логична постройка, като мисля, че оставам върху здравите принципи на диалектическия материализъм и павловското учение за висшата нервна дейност. Аз употребих думата «импровизирах», защото много от въпросите, които засягам, не са разработени научно нито във физиологията, нито в психологията. Аз направих просто един полет с въображението в областта на сравнителната физиология на висшата нервна дейност, което е напълно простимо за един ветеринарен лекар, когато говори като писател, но в същото време аз изсипах пред чи-

тателите и цял куп от груби, но доказани биологични факти, което също ми се струва позволено за един писател, когато говори като ветеринар. Написаното дотук представлява следователно лично мнение и моля да се приеме от читателите именно като такова. Аз исках просто да изтъкна, че науката и изкуството представляват начини за отразяването на две различни страни на една и съща действителност и че един научен работник, който е едновременно и писател, трябва да счита тия начини не само за съвместими, но и за взаимно допълващи се.

ТОЛСТОЙ И НАШАТА СЪВРЕМЕННОСТ

Когато човек помисли за Толстой и за незаличимата следа, която оставят в душата на читателя неговите произведения, усеща поразен както величествения обхват на творчеството му, така и жизнената правда, отразена в него. Ние можем да прочетем произведенията на революционните демократи, да проучим търпеливо исторически трактати, да вникнем в подтекстовете на пожелатели архиви от деветнадесетия век и най-сетне с опита на съвременността и знанията на историческия материализъм да разберем и смисъла на всички тогавашни събития, но възлнуваща и убеждаваща сърцето представа за драматичните човешки конфликти и необятната руска земя и нейния народ от предреволюционната епоха можем да добием само след като прочетем многохилядните страници от Толстой.

Обективни закономерности управляват неумолимо хода на общественото развитие. Но едва ли можем да отречем, че нравствените качества в един народ, създадени от историческите условия и традициите му в борбата за свобода, ускоряват или забавят действието на тези закономерности. Толстой, стигайки до оня висш синтез между интелектуалното и емоционалното отношение към действителността, от който се ражда изкуството на реализма, успява да отрази с ненадминато художествено майсторство жизнения устрем и дълбоките противоречия в руския народ през деветнадесетия век. А именно с този устрем и с преодолените вече социални противоречия, с опита си от борбата срещу безброй нашественици и с революционните си традиции днес руският народ утвърждава живота и води напред цялото човечество, зачитайки правата и

качествата на всички останали народи. Оттук произлиза не само отдавна изтъкваното общочовешко значение на Толстой като художник и нравствена личност, но и неговото съвсем конкретно съвременно значение в днешния порив на народите към освобождаване от духовното и икономическото робство, към мир и социализъм.

Толстой ни показва с великолепните и пестеливи средства на своя художествен реализъм руския народ такъв, какъвто е — суров, оптимистичен и непобедим в своята огромна материална и духовна мощ; един народ, който запазва нравственото равновесие и увереност в победата си дори в моменти на най-тежки национални кризи, който не парадирва със своите добродетели и не заема никога позата на месианско величие. Какво от това, че Толстой не можа да стигне с мисълта си до истинските закономерности, които управляват света, че във философските му изводи има противоречия и че към заника на живота си, в естествения упадък на творческите си сили, той излезе пред света с уродливата проповед да не се противим на злото? Важното е, че Толстой чрез колосалния обхват на своята художествена интуиция стигна до обществените и нравствени потребности, които марксизмът сочеше по пътя на мисълта преди него и които днес лежат в програмата на социалистическия свят и на цялото прогресивно човечество. А тези потребности са утвърждаването на живота и ролята на народа в общественото развитие, освобождението на човека от робството на мракобесието и експлоатацията, признаването на войната за върховна безсмислица в живота на народите.

Прочетете само сто страници от кой да е том на «Война и мир», и вие ще почувствувате величествения патос на живота, който подобно на могъща и пълноводна река носи индивидуалните съдби напред към нещо светло и хармонично, оставяйки зад себе си мъката, причинена от нравственото нищожество, злото, смъртта и разрушенията. А тази могъща река е животът на народа, който твори историческите събития. Наполеон, Александър I — това са само етикетчета, които историята залепва върху събитията. Купчината от пълководци — бездарни или таланти — са само фантазори, които си въобразяват, че решават изхода на сраженията. Най-разумно постъпва Кутузов, като се противопоставя на всяко решение, което идва от императорския щаб. В това пресилено, на места

почти гротескно подценяване на историческата личност може би трябва да виждаме похвата на художника, който иска да изтъкне чрез силата на контраста решаващото значение на народната енергия. Войната е безсмислица и нещастие, когато се води за интересите на императорите и властниците около тях. Но войната се превръща във върховно право на народа, когато последният иска да запази свободата си или да изгони завоевателите. А да предадеш със средствата на художествения реализъм човешката драма през войната не е ли равносилно да се противопоставиш с всички сили срещу ония, които я предизвикват?

Моето поколение познаваше Толстой преди всичко като велик художник и много по-малко като моралист и проповедник. Онази част от нас, която по различни причини не подозираше или не бе вникнала достатъчно в закономерностите на общественото развитие, подценяваше етическата страна в творчеството на великия писател. Ние се учудвахме на отношението на Толстой към Шекспир, а «Кройцера соната» ни се струваше като мъмрене на сърдит наставник. Всъщност, ние не разбирахме достатъчно дълбочината, с която този нравствен колос посочваше и анализираше язвите на капиталистическото общество, гневния му протест срещу мракобесието, насилието и експлоатацията, с които класата на привилегированите изсмукваше жизнените сили на руския народ. А песимизмът в последните години от живота на великия старец, бягството му от Ясна поляна не са ли мълчаливо и трагично признание на заблудата му да не се противи на насилието? И така, в своя нравствен аспект цялото величествено дело на Толстой-художника се очертава като извършено в името на народа. Толстой ще остане вечен и универсален в историята на световната литература именно защото отразява идеите, чувствата и въжделенията на своя народ.

Но как нравствената, художествената и обществено-политическата страна на Толстоевото творчество се сливат в синтез, който издига народа? Защо усещаме като частици от този народ и робски примирения фаталист Платон Каратаев, и неспокойно търсещия истината аристократ Пиер Безухов? Защо обичаме княз Андрей и Наташа Ростова, а царят, бездарните пълководци, семейство Курагини, нищожният карьерист Берг приличат в съзнанието ни на плесен и тиня, утаени в мътните локви, които

пълноводната река на живота оставя край бреговете си? Защо се вълнуваме дори от самоубийството на Ана Каренина, която от съвременно гледище е един паразит от класата на привилегированите, но в която въпреки това виждаме достойнството на руската жена и силата ѝ да предпочете смъртта пред фалша и подлостта на средата, в която живее? И защо най-сетне във великолепия и твърд като диамант образ на Хаджи Мурад съзираме достойнството на всички колониални, които днес се борят за свободата си? Толстой постига всичко това чрез своя гений и своя художествен метод. Той е чужд на всяка схема, която днес критиците биха нарекли вулгарен социологизъм. Отношението му към нещата, хората и събитията се определя от един върховен критерий — интересите на народа. И този критерий на мислещия човек дава контурите, които после геният на художника изпълва с ярки, неповторими багри. Но от гледна точка на интересите на народа за даден момент или дадена епоха нещата и хората могат да имат хиляди разнообразни, повече или по-малко съществени връзки. Чувството за жизнена и художествена правда кара Толстой да помни винаги тези връзки, да ги осъжда или оправдава, да се подиграе дори със собствения си дядо, който тича да осигури котлети за императора. И тъкмо проникването чрез интуицията и мисълта до мрежата от причинни връзки между отделните неща, хора, събития и епохи създава заедно с гения на художника чудната конкретност, убедителната правдивост, ненадминатата художествена сила в образите на Толстоевите герои. Последните се сливат в единно и неделимо цяло, което отразява живота на целокупния руски народ през деветнадесетия век на неговата нравствена сила, с неговите дълбоки социални кризи и противоречия. Толстой постига всичко това, защото е творец с безподобен усет към красотата на човешката душа, на епичните събития, на руската природа.

Известно е влиянието на Толстой върху всички национални литератури в света, върху десетките и може би стотици милиони читатели, които още четат с ведра и спокойна наслада произведенията му. От тези произведения лъха здравото благоухание на утвърдения, красив и пълнокръвен живот, на оптимизъм и дълбока човечност, което се издига над гадните миризми на екзистенциализма и всички форми на декадентството. Правим ли достатъчно

онова, което трябва, за да изчистим напълно социалистическата литература от тези зловония? На всеки случай едно от средствата е художествената традиция на Толстой. Тя прониква като жизнен сок в най-забележителните произведения на всички съвременни литератури от социалистическия лагер. И ако българските писатели, следвайки примера на съветските си другари, се учат на художествено майсторство от руската класическа литература, те правят това най-напред от Толстой и от монументалната епопея на «Война и мир». Толстой трябва да стане художествен образец на всеки прогресивен писател. И това е така, защото социалистическият реализъм е не само метод, който ни учи да гледаме на красотата в света с погледа на великите художествени реалисти от миналото, чийто корифей е Толстой, но и метод на познанието, метод на мисленето, метод на създаване на действена литература, утвърждаваща живота и бореща се за премахването на ония неправди, срещу които така гневно и страстно протестираше пак Толстой.

[ПИЕСАТА «ВИНОВНИЯТ»]

Вземам думата пръв, тъй като с това се надявам да избегнем излишни спорове по въпроси около пиесата, по които аз като автор имам право да нося отговорност и следователно да стоя на категорични становища.

Пиесата «Виновният» бе замислена от мене като сатира.

Тя бе приета от художествения съвет на театъра също като сатира и бе наречена от другарката Ганева «публицистична сатира».

Предполагам, че по това, дали пиесата «Виновният» е сатира, или не е сатира — не ще има голям спор.

Лично за мене — тя е безспорно сатира дори в най-драматичните монолози на своите герои. Две думи за правото на сатирата като литературен жанр:

Ако приемем, че нашето общество се състои от безупречни индивиди, ние нямаме никаква нужда от сатира. Но ако се съгласим, че индивидите от това общество носят в себе си някакви слабости, наследени от миналото или родени в настоящето — ние имаме право да се борим срещу тях и със средствата на сатирата.

Кои герои в пиесата «Виновният» са обект на сатирата?

Аз бих отговорил — всички, включително и героите, носители на положителни качества и възвишени идеали.

Може би ще ми възразите веднага, че обект на сатирата може да бъде само отрицателният герой, глупакът, подлецът, вулгарният хитрец или развратник. Аз не съм съгласен с това. Жизненият опит ни учи, че и в най-възвишени хора могат да съществуват дребни човешки слабости, които също могат да бъдат обект на сатирата.

И съобразно диапазона на човешките недостатъци —

от дребната слабост до порока — съществува и диапазон в средствата на сатирата — от леката, едва доловима ирония до злъчния хумор и гротеската.

Нима аз като автор нямам право да проявя тази приемлива, лека, безобидна ирония към индивидуалните човешки слабости на героите, носители на положителни обществени идеали?

Вгледайте се в ситуациите на тези герои и ми кажете откровено: не се ли срещат техните двойници в живота?

Велизар — честен и пламенен комунист, оженен за леконравна жена.

Теодосий — солиден петдесетгодишен мъж, в миналото символ на дълг, а сега — хлътнал по някаква Глафира.

Ана — безупречно съпруга, чието късогледство не съзира или съзира много късно подижданата скала, в която се блъсва бракът ѝ.

Тези герои — Велизар, Теодосий и Ана — произнасят реплики и монолози, в които защищават нравствени норми на комунистически морал.

Но те произнасят тези реплики и монолози в комичните ситуации на измамения от живота хора и тъкмо в това е подтекстът на сатирата в пиесата.

Кой е обектът на тази сатира? Самите нравствени норми ли? Не! . . . Обект на сатирата са Ана, Велизар и Теодосий, които са се оставили да бъдат увлечени, забъркани, измамани от нечистите страсти на хора като Петрински и Глафира.

Велизар произнася тирада за свободата на жената и доверието му в брака. Великолепно! . . . Но колко комично е да правиш това, когато си извършил грешката да се ожениш не за почтена и скромна например като Мария жена, а за блестяща хетера като Глафира! Нима сатирата в тази ситуация е насочена срещу нравствената норма за свободата и доверието в брака? Тъкмо напротив! . . . Пиесата в образа на Мария защитава тази норма.

Теодосий прави апология на любовта и излива водопад от биографични аргументи, за да оправдае изневярата си! . . . Но любов на петдесет години, и то към такава хетера, каквата е Глафира! . . . Край! . . . Тук сатирата звучи в подтекст почти безпощадно и грешката на Теодосий я заслужава напълно.

Ана — тя няма почти никаква вина, ако не считаме

късгледството ѝ към зараждащата се връзка между Глафира и Теодосий, която тя оценява като дружба. Ана преживява само една човешка драма, от която излиза силна и с непокътнато достойнство. Тя не е обект на сатира.

Мария — тя е също обект на сатирата. В поведението и репликите ѝ звучи справедливият, но безпомощен гняв на неопитна млада жена, извършила глупостта да се омъжи за стар циник, измамена от парада на остроумието му и блясъка му на учен.

Глафира. Глафира е драматичен образ. Честна по начало — тя е превърната от капиталистичния свят и Петрински в хетера. В това — ние ѝ съчувствуваме. Но тя става обект на сатира, когато превръща любовта в център на живота си и когато започва да оправдава постъпките си с емоциите на изкуството. Нима няма сатира в дългия монолог, когато говори за «делириум от цветове» и «симфония от багри», за да обясни зараждането на връзката си с Теодоси? (На което Петрински отговаря с известно основание. «За тях пак аз ли съм виновен?»)

Петрински. В пиесата той е едновременно средство и обект на сатирата. Средство — доколкото остроумието му изобличава слабостите на околните. Обект — доколкото циничната философия за любовта и брака, на която е носител, се разбива без остатък от решението на Мария да го напусне завинаги.

Ако вие мислите, че хора като Петрински, Глафира, Теодосий и останалите герои не се срещат или се срещат много рядко в живота, моята пиеса е напълно излишна и е даже клеветническа.

Но ако решите, че под една или друга форма те се срещат често в живота, единственият начин да се реагира срещу техните слабости, без да се превръщат тези слабости в обществена драма, е само сатирата.

Някои ми казваха: превърни героите си в наивници или глупци, нека бъдат герои на чиста комедия.

Да напишеш хубава комедия се изисква голям талант. Аз го нямам. А да взема сериозни хора от живота и да ги превърна насила в глупци, за да ги изобличавам след това, не е голям подвиг.

По-достъпно за моите сили ми се стори да търся обекти на сатира във всекидневния живот на нормални хора. И затова написах сатира.

Но ако приемете пиесата ми като сатира, позволете

да сложа в нея достатъчно сол и пипер, не се шокирайте от някои натуралистични реплики, не ме обвинявайте, че защитавам цинична философия, че се подигравам на нравствени ценности или принизявам положителните герои в нашия социалистически свят.

Истината е винаги наш съюзник, а смелостта да я отразим правдиво и художествено — първа задача на нас, хората на изкуството.

Но каква правдивост може да се получи, когато се боим да кажем и да се посмеем — съвсем не с горчив или безнадежден смях, — че един комунист е извършил грешката да се ожени за леконравна жена, да изневери на съпругата си или да не забележи навреме опасността, която заплашва семейството му? Или защо, когато решим да се посмеем, трябва да превърнем непременно комуниста в комедиен глупак или плосък хитрец? И каква художественост може да се получи, когато произведение, замислено в плоскостта на един театрален жанр, трябва да се превърне под натиска на различни съвети в произведение от друг жанр, да кажем: от сатира с комедийни и драматични елементи в чиста комедия или в чиста драма.

Когато в някое семейство настъпи изневяра или развод, за съпрузите това може да е жестока лична драма, но за околните е често само забавна трагикомедия. Тъкмо тези два възможни аспекта на изневярата и развода ме накараха да съчета в моята сатира комедийни и драматични елементи.

При първото разглеждане на пиесата художественият съвет на театъра даде препоръки, които се свеждаха към премахване на сатиричните елементи и превръщането на комедийните елементи в драматични.

С това аз като автор не можех да се съглася, тъй като се изменяше основният замисъл на пиесата ми. Отидох при другаря Филипов и му казах, че искам да оттегля пиесата си. Другарят Филипов ми отговори, че няма да ми върне пиесата, тъй като той я приемал и в тоя вид, в който тя е била представена от мене в театъра. Касаело се за дребни промени, които аз съм могъл да направя, след като дойда в съгласие с другарката Ганева. Това ме накара да оттегля решението си. Получи се известна неяснота и разтегливост върху плоскостта, в която щеше да бъде поставена пиесата. Аз направих известни поправки в драматичните моменти на пиесата, които др. Ганева

прие и които аз допуснах като краен и възможен компромис от моя страна. Уговорихме също така, че сатиричните моменти в пиесата трябва да бъдат поставени като сатира и комедия, а драматичните — като драма, но не като жестока драма, а като драма, която за зрителя ще изглежда като буря в чаша вода и ще носи сатиричен и комедиен подтекст.

Между другото трябва да забележа: у другарката Ганева съществуваше убеждение, че положителните герои на пиесата са принижени от ситуациите, в които ги поставям, че в пиесата защитавам циничната философия на Петрински и че сатиричните моменти в нея са крайно драстични.

Всичко това я е накарало да съкрати голяма част от чертите на положителните и отрицателните герои. Пиесата се спасява от разтегнатите места, но в замяна на това явните сатирични текстове и подтекстове губят от своята острота, а образите на героите — от своята сложност и емоционален колорит. Загубва се атмосферата на лека ирония към всички герои, върху фона на която именно личните им драми изглеждат на зрителя като буря в чаша вода. Конфликтите на Теодосий, Ана и Велизар са извлечени на преден план и почват да звучат като скучна, наситена с дидактика драма. Изчезва ритъмът на съгъстените драматични състояния, върху които самите герои духват с иронична усмивка и разпръскват като слой от прах. Получава се впечатлението, като че ли авторът е искал да не се надсмее над дребни или по-големи човешки слабости, а да порицае тежки конфликти, които тормозят нашето общество. Напротив — всичко в първия вариант на пиесата е олекотено и сложено под знака на безобидната комичност или леката ирония. Това е направено дори по отношение на тежки драматични състояния, било направо чрез явни текстове, било косвено върху фона на други, вече комични ситуации или подтекстове. Носителите на нравствени ценности изпадат в положението да бъдат обект на сатира не защото тях ценности са смешни или несъстоятелни, както се мъчи да ни убеди с бързивото си остроумие Петрински, а защото се прилагат по отношение на хора, които още не ги заслужават, защото се уплитат в житейски отношения с носители на преживелици от миналото. Нравствените норми могат да се издигат и със средствата на сатирата, която в дадени случаи може

да се окаже по-удобна, по-адекватна и по-действена или поне по-достъпна за индивидуалното своеобразие на даден автор.

Вместо като сатира обаче пиесата «Виновният» звучи на репетицията почти като драма с досадна мащабност в конфликтите и нравоучителни акценти, които ще докарат у зрителя вместо размисъл и здрав смях прозевки и досада.

Аз смятам, че причината за това са направените съкращения в текста, погрешното изтегляне на Теодосий и Ана в предния план на пиесата.

Пиесата порицава сатирично постъпката на Теодосий, но едновременно с това апелира към търпимост и човешко отношение към прегрешенията на човешките страсти. Само аскетите и старците живеят без страсти.

Някои казват: искаме чиста сатира, чиста драма или чиста комедия! . . . А защо не сатира с комедийни и драматични елементи? Може за даден автор, за дадена жизнена ситуация и за дадено време такава сатира да е по-адекватна и по-действена от чистата драма или чистата комедия.

Истинският, вълнуващият, а не схематичният или лакировъчният хуманизъм на съвременното социалистическо изкуство може да се изгради само върху правдивото и смело посочване на истината върху фона на великата социалистическа правда. Смятам, че в пиесата е отразена с достатъчна яснота тази правда и върху нейния фон мога да превърна в обект не на разрушителна и песимистична, а на лека и здрава сатира някои черти в характера на положителните герои.

Пиесата бе представена за първи път в театъра на Димитрово (Перник) импровизирано и с доста оскъдни актьорски сили. Въпреки това тя издържа 40 представления в Димитрово (Перник) и над 100 при турнетата на същия театър в други градове на страната. Би ли издържала толкова представления, ако въпреки авторските си недостатъци не беше размисъл и емоции?

Вестник «Работническо дело» писа през лятото в уводната си статия за театралните репертоари, че пиесата «Виновният» наред с други пиеси е издържала успешно изпита пред публиката.

Но ако това е така, защо да се боим от общото ѝ сати-

рично звучене и защо да превръщаме това звучене в жални драматични стонове?

Разбира се, пиесата ми има художествени недостатъци — и то големи: разтегнатост в третото действие, дълги биографични монолози, преувеличени условности, несвършенства в диалога и езика, които усещат най-добре актьорите. Но тя беше излята като цяло с емоционално съзвучие и логика между отделните съдби на героите си. Поправките внасят в нея дисонанс. Поради съкращенията Теодосий се превръща в един жалък, безпомощен и виновен любовник с обеднена биография, който едва-едва прави опити да се оправдае и при тези опити любовта му се показва не като чувствено и естетично преживяване, а като развратна мътилка, в която е нагазил като неопитно момче. В такъв човек ли ще се влюби художницата Глафира? От Глафира са окастрили под предлог на стилност и простота естетичните емоции и полусенки на художницата, изпълнената с хуманизъм апология, която тя прави на жената, унижена от парите и направена леконравна от условията на експлоататорския свят. От нея остава образът на пресметлива хитруша, която се крие зад паравана на изкуството. За такава плоска жена ли ще се ожени поетът Велизар?

Аз предпочитам десет пъти повече сатирата с всичките ѝ недостатъци в първия вариант на пиесата, отколкото поправената драма във втория вариант на същата.

Моето категорично мнение е, че ако пиесата бъде представена в този вид, в който я видяхме, това ще бъде сигурен неуспех най-напред за автора, а след това за режисьора, за актьорите и за самия театър. Публиката ще бъде разочарована и отегчена.

Какъв е изходът? Според мен в следното.

1. Пълно възстановяване на всички съкращения и връщане към текста на варианта, която режисьорът прие вече веднъж, преди да почне работата си върху пиесата.

2. Пиесата трябва да бъде представена така, както е замислена от автора — т. е. в плоскостта на смела сатира срещу преживелици в семейния живот от миналото и срещу допустимите човешки слабости в съвременните носители на положителни обществени идеали. Сатиричните интонации трябва да бъдат показани във всички аспекти на поведението на героите.

3. На преден план в пиесата трябва да бъдат поставени Петрински и Глафира. Те са обект на най-силните сатирични акценти, защото преживелиците от стария свят действуват върху съвременните представители на обществото именно чрез тях. Сатиричните акценти трябва да бъдат особено силни в моментите, в които Петрински и Глафира се изобличават взаимно. Но както единият, така и другият не трябва да бъдат унищожавани без остатък. Въпреки недостатъците си те са членове на съвременното социалистическо общество, което са приели отдавна и в което живеят и работят. Те не са и не могат да бъдат врагове.

4. Темпото на репликите да бъде бързо, живо и елегантно, като схватка на добри фехтовчици, а мизансценът — раздвижен. Излишните или удължени драматични паузи, продължителното и неподвижно седене, липсата на емоционални модуляции в жестовете и разговора са смърт за тази пиеса, построена върху вътрешното действие и диалога.

5. Премиерата трябва да бъде отложена най-малко за един месец и върху пиесата да се работи спокойно, без умора и напрежение. Най-напред трябва да бъдат намерени нормалните, естествени и човешки взаимоотношения между героите, а след това, като втори етап в работата — да се търсят и поставят сатиричните интонации и удара. Всичко това, разбира се, не е лесно, но при наличността на другарката Ганева и набеязания талантлив актьорски състав може да се постигне. Аз мисля, че първият етап от работата — т. е. човешките отношения — са вече намерени както от другарката Ганева, така и от актьорите.

6. Да се изясни категорично: приемат ли се, или не се приемат становищата на автора от художествения съвет, режисьора и актьорите. Пиесата е сатира, а сатирата, превърната в драма и без топлийките на хумора и иронията, се превръща с безпомощен хибрид, който не върши никаква работа. От друга страна, сатирата е отговорен жанр. Другарката Ганева я сравни веднъж пред мене с нож без дръжка. Следователно както художественият съвет на театъра, така и авторът, както режисьорът, така и актьорите могат да решат свободно и да кажат всеки за себе си искат ли да хванат този нож, или не искат. Аз съм направил вече своя избор.

РАЗГОВОР ЗА ФИЛМА «ТЮТЮН»

Ще изразя отношението си към филма «Тютюн» само като мнение на обикновен зрител. Това е необходимо, защото твърде лесно мога да бъда упрекнат в субективност.

Основна тема в романа «Тютюн» е разлагането на стария свят и победата на новия, както и темата за оная вътрешна хармония на личността, която поддържа вярата ни в човека и прави последния неуязвим дори в нещастията, злото и паденията. Отразява ли филмът тази идея? Смятам, че другарят Корабов с дълбокото си чувство за драма и своята способност за философски и художествени обобщения е успял да постигне това в общите линии на темата и сюжета, но не и в цялостната конкретност на всички образи. Работихме върху сценария заедно. Тази работа не бе нито малка, нито лесна. Протичаха седмици, през които безплодно си блъскахме главите какво да запазим от романа и какво да изоставим, кое да изтъкнем и кое да поставим на заден план, докато най-после успяхме да вземем някакво решение, допустимо от същността на романа, средствата на киноизкуството и техническите рамки на филма.

През време на снимането на филма другарят Корабов учтиво, но категорично разграничи докъде се простират правата ми като автор на романа и откъде започват неговите пълномощия на режисьор. Стана ясно, че критическите ми забележки по отношение на режисьорското и художествено оформяване на филма не ще се зачитат. Да реагирам остро — значеше да искам да се спре снимането на филма и с това да попреча на цялостния и в основата си талантлив режисьорски замисъл на Корабов. Да протестирам коректно — значеше да хабя напразно думите си. Всичко това ме принуди да го оставя по същия учтив начин да прави каквото си иска.

Във филма има много добри режисьорски, операторски

и актьорски постижения. Такива са например сцената между Ирина и Борис в провинциалната сладкарница, лаконичният преход смежду сватбата на Борис и погребението на татко Пиер, драматичната сцена между Спасуна и Чакъра, някои епизоди в Кавала, партизанското нападение, смъртта на Динко и други, които няма да изброявам. Но едновременно с това стилът на другаря Корабов допуска и редица експресивни екстравагантности, които изкривяват някои сюжетни линии и образи. Почва да се усеща кривото огледало на маниерността и липсата на чувство за художествена мярка. Кому бе необходимо това натуралистично огрубяване на партизаните — показани навсякъде космати, набръчкани и звероподобни? Почти не мога да разпозная Варвара, чийто финес Луна Давидова можеше да даде с актьорските си и физически качества прекрасно. Зрителят добива впечатление, че Динко отхвърля любовта на Варвара не защото обича Ирина, а просто защото Варвара е досадно набръчкана и стара. Корабов не може да не знае, че зрителното впечатление от екрана доминира често над останалите и когато визуалната страна на образа мине художествената мярка, може да принизи вътрешното му съдържание. Няколко хубави сцени, допринасящи за мотивировката на действието и биографията на героите, като например тази, в която Павел предлага на Лила да се омъжи за него, или когато Мария обяснява на Костов какво харесва в Борис, бяха съкратени при монтажа на филма. Обратното, когато режисьорът иска да ни покаже своите символи и хрумвания, сцените траят уморително и досадно дълго. Такива сцени са например деградирането на Динко от поста му на командир на отряда, странното и без никаква връзка с действието хоро на гръцките деца, трикратното показване на човека с латерната и много други. Не мога да приема и грубото, опростителско решение на епизода, в който Ирина тръгва с Бимби на остров Тасос и се държи буквално като последна уличница, както и евтиното, почти неестетично разголване на Ирина от режисьора при срещата ѝ с Павел в Чамкория. Този похват за разкриване на съблазънта у Ирина е доста примитивен и не отговаря на нашето социалистическо киноизкуство. Човешки допустим, но естетично неоправдан е и плачът на Ляте за децата му в критическия момент на сражението. Гротескно пресилени и доста удължени са някои моменти от сцената с лудата Мария.

Мнението ми за играта на актьорите? Смятам, че Коканова се справя изненадващо добре за възрастта си с трудния и противоречив образ на Ирина. Някои намират, че по физически данни тя се отклонява от образа на Ирина в романа. Какво от това? Важното е, че тя успява да предаде философската страна на този образ, неговата външна красота и вътрешна хармония, която запазва човешкото достойнство на жената дори в падението. Йордан Матев покрива напълно физическата ми представа за Борис Морев и успява да предаде талантливо неговата вътрешна демоничност, но можеше да бъде спасен от театралните интонации в някои сцени. Професионалната критика ще определи по-справедливо до каква степен явните несполуки с образите на Павел и Лила се дължат на сценария, на режисьора и на актьорите. На всеки случай Мирослава Стоянова се справя актьорски много добре с бягството на Лила и убийството на агента, а към края на втората част на филма Касабов престава да гледа Ирина и Лила само като любовник и в израза на лицето му се появяват черти на революционер. Съжалявам много, че липсата на място не ми позволява да кажа по няколко думи и за останалите актьори.

Много от постиженията на оператора Вълко Радев са наистина значителни (бягството на Лила и контрастите между бяло и черно). Но не се ли увлича малко с въртенето на камерата и ракурсите? Художникът Джидров ни поднася оригинални обстановки и в някои от тях пламти с въображението си. Много сполучлив е например интериорът на вилата в Чамкория. Но по времето на Борис Морев не вярвам да е имало вградени в стените фотоси даже в Америка. Музиката, написана от Васил Казанджиев за филма, ми харесва много, но за съжаление тя е допусната от режисьора в оскъдно малък размер. Защо? . . . Тя нямаше да заглуши нито драматичните конфликти в сценария, нито режисьорските и операторски постижения на филма.

Това е моето мнение за филма. Вярвам, всеки ще разбере колко трудно е за автора на романа «Тютюн» да хвали или отрича филма «Тютюн». Въпреки възраженията, които направих, смятам, че нашата кинематография е постигнала успех. Дали това е така, ще кажат зрителите и критиката.

ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Мъчно може да се оцени една литература и да се видят новите особени явления в нея, ако не се държи сметка за историческите условия, при които се създава, ако не се разглежда като развитие и движение на творческата мисъл на народа. Литературните факти обикновено са свързани помежду си и подготвени години отнапред: законът за скачените съдове тук е всесилен; идеите и опитът на литературата от вчера преминават в днешната, а в най-добрите постижения на днешната литература се крият кълновете на утрешната. Винаги новото се подготвя от старото: то е една по-висока степен на развитие, една крачка по-напред в движението и обсега на литературно-художествената мисъл.

Новата българска литература (има пред вид литературата, създадена у нас през последните две десетилетия) е жива история на революционните промени, които се извършиха в страната ни след 9 септември 1944 г. Тя носи нещо от устрема на народа към правда и свобода, от вътoрга и окриления дух, с който той посрещна зората на своето второ освобождение и се зае да изгражда ново общество. Мнозинството от българските писатели не само поздравиха великата победа на своя народ, но поеха заедно с него пътя на коренните преобразования, на икономическо и културно преустройство. Те посветиха своето перо и дарба на най-благородните обществени идеали, чиято цел е да освободят човека от робството и мрака и да му върнат достойнството и вярата в една по-щастлива бъднина.

Това стана възможно, защото голяма част от писателите се бореха за тези идеали, сочеха ги по-отрано в свои-

те творби като пътеводно начало на живота, а други се отнасяха с явно съчувствие и благосклонност към тая борба, бяха закърмени с демократичните идеи на нашата класическа литература, намерили най-висок израз в поезията на Христо Ботев, на двамата Славейковци, на Иван Вазов и Пейо К. Яворов.

Трябва да отбележим, че от Първата световна война до края на Втората, т. е. за четвърт столетие, българската творческа мисъл изгуби около тридесетина от своите най-даровити представители: едни бяха умъртвени в подземията на полицията (Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев), други разстреляни (Никола Вапцаров), а трети загинаха с пушка в ръка на полето на честта (Христо Кърпачев, Цветан Спасов, Кирил Маджаров). Това е цял поменик от свидни жертви на българската литература. Между оцелелите в тая жестока битка някои преминаха суровата школа на затворническия живот (Емил Манов, Ал. Геров, Добри Жотев, Георги Джагаров, Николай Зидаров) или додоха направо от Балкана, от партизанските земянки (Веселин Андреев, Д. Методиев, Давид Овадия). Най-после състоялата се през есента на 1945 г. Национална конференция на писателите обедини творците от столицата и провинцията и ги сплоти около политическата платформа на Отечествения фронт, разкри им широко поле за работа, отвори им вратите за свободна творческа изява. Литературният живот се преобрази и съживи, стана изразител на общественото мнение, на народните тежнения към справедливост и щастлив живот. Литературата черпеше своите теми от изворите на живота, от цялото негово многообразие и се връщаше пак при живота, за да го вдъхновява и води напред. Тя излезе от тесния кръг на традиционната тематика и навлезе в потока на събитията и случките, които преливаха бреговете на живота. Това е първата нейна обща отлика. Пред нея бяха вдигнати всички бариери, нямаше вече забранени зони, нито издателски и материални спънки. Ако преди литературата се бунтуваше против неправдите на живота и зовеше към свобода и правда, сега тя възпяваше победата на народа, вливаше своя ентузиазъм в усилията му да преодолява мъчнотиите и да строи нов живот, разкриваше му преимуществата на новото, от една страна, и, от друга — обръщаше поглед към близкото минало, т. е. към годините на хитлеристката окупация. Писателите като че ли по-лесно изобразя-

ваха тези години на грабителство и насилие, на просеничен хляб и мъждукащи газеничета, на бомбардировки и евакуация, отколкото човешкото битие, обсебвано и разтърсвано издъно от революционните промени. Първо, тази леснота се градеше върху непосредствените впечатления и наблюдения на самите творци; те бяха преживели трагиката на тези години, видели бяха с очите си пожарищата и набучените на кол глави, носеха в душата си обида и ненавист и всяко движение на перото за тях беше духовно изцеление. Нужно бе да се освободят от тежките спомени, та паметта да забрави позорното минало. Тези събития и човешки съдби имаха ясни очертания, разбираем и лесно уловим смисъл. Второ, тази леснота идеше по пътя на съществуващите вече литературни образци, които писателите имаха пред себе си, и те без колебание и лутане можеха да поберат в мащаба на познати вече литературни похвати толкова много преживявания и възжеления, докато чертите на новото тепърва се създаваха, често семеняха и мъчно изведнъж се долавяха значителното и трайното.

Като непосредствен отзвук на тези събития бих споменал две книги, сродни по тематика, излезли още в първите години след победата, топли още от пещта на борбата, както е топъл хлябът, току-що изваден от фурната. Едната — проза («Птици над пожарищата», 1946) — от К. Константинов възсъздава картини от бомбардираната, затъмнената и почти обезлюдената столица, несретите на евакуираните майки и деца, атмосферата, пълна с нетърпение в очакване през големия ден, и втората («Огънят», 1946), стихотворения от Младен Исаев, пропита с тревогата и неизвестността на военните нощи и родопските концлагери, «когато и вълкът не ни е брат». Редом с тях поставям повестта «Танго» (1951) на Г. Караславов и «Път», част I (1945), от Ст. Даскалов из живота на селото; поемата «Вела» (1952) от Дора Габе, поетична хроника за подвига на младата партизанка със същото име; «Въздух недостига» (1946) от Хр. Радевски, пропити едновременно с горчив ропот от настоящето и чудна романтика на бъдещето; «Партизански песни» (1948) от Веселин Андреев и първото издание «Стихотворения» от Н. Вапцаров — най-високото достижение на лириката ни в ново време.

Вървим ли по стъпките на събитията, не можем да отминем творбите, посветени на Отечественията война и бри-

гадирското движение. Някои писатели участваха като бойци и дописници в сраженията на Първа българска армия и ни донесоха оттам нови творби: поемата «Горан Горинов» (1946) от Ламар; «Войнишка тетрадка» (1950) от Радой Ралин, «Стихове в паласките» (1954) от В. Ханчев и «Втора рота» (1949) — повести и разкази от П. Вежинов, а други, предимно млади, записали се в синеблузата армия на бригадирите да строят проходи и железопътни линии — възпяха трудовия подвиг на младежта (Ив. Радоев, Н. Вълчев, В. Раковски).

Строгото следване хода на събитията и годините може да ни отведе в областта на хронологията, събитията са много и за всяко едно е писано, а знаем, че нито хронологията, нито броят на книгите могат да бъдат естетически критерии. Това би лишило нашето кратко изложение от прегледност и би ни отклонило от главната цел да посочим особените явления и книги, които според нашето скромно мнение представляват известен литературен интерес.

Писателите, както вече бе изтъкнато по-горе, почнаха да подбират други теми, да описват най-близките събития и преживявания на хората техни съвременници. Но за отбелязване е, че те насищат творбите си не само с по-интересно съдържание, но и по-различно от своите предходници оценяват жизнените явления, оценяват ги от позицията на победилия народ. Това е втората и може би най-важната отлика на новата българска литература. Нейн герой постепенно става съзидателят на новото общество, обикновеният труженик от завода и кооперативното поле, който дава и живот, и смисъл на дните.

Известно е, че българската проза отпреди се занимаваше главно със съдбата на селянина и много рядко се докосваше до градския човек. Големите творци имаха селско потекло, бяха кръвно свързани със селския бит, познаваха го и добре го описваха. Художествените успехи се поделяха между краткия разказ и повестта. Те бяха челни жанрове. Ние все още няхахме роман, авторите, които пишеха романи, по онова време се брояха на пръсти. Може би те да не бяха овладели изкуството на романа, а може би самият живот не беше така раздвижен, литературната атмосфера не предразполагаше към големи епични жанрове.

Подир септемврийската победа се създаде необходимият климат за развитието на романа: премахна се цензурата,

която спъваше творческите възможности на писателите, появили се добри издателски условия, броят на читателите изведнъж порасна. Романът излезе на челно място между прозаичните видове. Той си постави за цел да изобрази драматичното съществуване на българския народ в близкото минало и в новата епоха, който, осъзнал своята съдба и роля, сега сам твори своята история. Не смятам, че би могло при строг литературен критерий да се споменат от 1944 до 1964 г. повече от десетина творби. Романите «Иван Кондарев» (1964) от Емилиян Станев, «Тютюн» (1959) от Димитър Димов, «Обикновени хора» (1952), ч. 1, от Г. Караславов и «Железният светилник» (1952) от Д. Талев рисуват широки картини от националния ни живот и намериха жив отклик в читателските кръгове. Но веднага трябва да кажем, че в развитието на романа те внасят известни предпочитания към миналото.

Значителен е броят на романите, посветени на съвременната действителност, ако и да не могат да се похвалят със същите художествени качества и въздействие върху обществото. Бих споменал «Сухата равнина» от П. Вежинов (1957), преработеното издание, посветено на строителите на Бръшлянската напоителна система; «Своя земя» (1952) от Ст. Ц. Даскалов и «Нонкината любов» (1956) от Ивайло Петров, които разглеждат промените в психиката на селянина; «Край Марица» (1948) от Емил Коралов — из живота на работническата интелигенция; «Семейството на тъкачите» (1956) от Камен Калчев — из живота на текстилците — и «Мария против Пиралков» (1962) от Атанас Наковски, който третира морално-етични проблеми на интелектуалните среди. Тези творби са характерни с широкия си тематичен обхват, в една или друга степен навлизат все по-дълбоко в живота, изобразяват го без предразсъдъците и догмите, които култът на личността се опитваше да наложи на литературата.

Не по-слабо развитие получи мемоарната литература и пътеписът, особено първият вид. В литературата дойдоха хора, много преживели и изпитали, които искаха да споделят своите преживявания и впечатления. Творбите им се налагат еднакво със силата на жизнените факти и безизкуствения разказ на очевидеца. На голям успех се радва мемоарната книга «В името на народа» (1964) от Митка Гръбчева. Заедно с тях някои писатели от по-старото поколение — пък и не само те — се върнаха към

своето детство и младост, към събитията и хората на които са били съвременници, и дариха прозата ни с хубави страници. Не мога да не спомена «Път през годините» (1959) от К. Константинов и «Моето детство» (1953) от Крум Григоров, две книги, различни като постижение и обхват, но пълни с много страст и поезия.

Но искам веднага да кажа, че краткият разказ и новелата през това време изоставаха, особено разказът. Да се напише хубав кратък разказ не е нужно голям обхват от случки, но се изисква не по-малко писателско умение, отколкото да се създаде един сносен роман. Едва през последните пет-шест години този прозаичен жанр бе възроди и заедно с новелата стана предпочитана литературна форма на прозаичните. Писатели като Орлин Василев, Илия Волен, Павел Вежинов, Богомил Райнов, Емил Манов и Драгомир Асенов публикуваха интересни книги с разкази, където главен герой е съвременникът, изобразен без разкрасяване и без прикриване на неговите недъзи. Напротив, други писатели като Д. Челкаш, П. Незнакомов и Генчо Узунов осмиват в своите разкази и фейлетони предимно носителите на отрицателното в живота, на бюрократизма и семействеността, на тъпотата и мързела, разни назадничави хора и еснафи, които като магарешки бодили още се мяркат по нашия път. Възраждането на краткия разказ и новелата веднага привлече вниманието на читателите. Те като че се почувстваха уморени от някои дълги исторически романи и потърсиха отмора в кратките литературни жанрове. Създаде се голям интерес към българския и към чуждестранния разказ. Неотдавна едно издателство пусна в «Библиотека за работника» малък сборник разкази от Андре Мора; книгата се разпродаде още същия ден.

Може да се смята за характерно явление, ведно с романа, развитието на драмата. Съществуването на тридесетина театри в провинцията и столицата, гостуването на чуждестранни театри и артисти, особено гастролите на съветски театри и на френския «Коломбие» създадоха театрална атмосфера и добри предпоставки за появата на драматични произведения, без да се вземе пред вид административното правило — всеки театър трябва да постави поне една българска пиеса. Някои български пиеси бяха добре приети от публиката и дълго се задържаха на сцената поради своите сценични и литературни качества:

«Цар Шишман» от Камен Зидаров, «Любов» от Орлин Василев, драматизациите на романа «Снаха» от Георги Караславов, «Всяка есенна вечер» от Иван Пейчев, която възсъздава нелегалната дейност на младежта по време на съпротивата, и напоследък «Прокурорът» от Георги Джагаров, която изнася на показ последиците от култовщината в нашето общество и сурово, но с чувство за художествена мярка ги осъжда и в същото време въздига тържеството на възстановената правда и човешко достойнство. Тематичният обseg на драматичните творби е широк и подвижен. Очевиден е стремежът на драмописците да надникнат по-дълбоко в конфликтите на новото общество, на новото семейство («Съвест» от Емил Манов, «Рожден ден» от Драгомир Асенов). Трябва да добавя, че белетристи и поети еднакво опитват щастието си в писане на драми, някои досега успешно, и събудиха добри надежди още с началните си стъпки.

И накрай позволете да хвърлим един бегъл поглед върху състоянието на съвременната българска поезия от две десетилетия насам. Би трябвало да почнем с нея, защото тя най-напред се създава и най-живо се откликва на повелите на живота. Ние съзнателно оставихме да говорим за нея най-после, защото смятаме, ако за другите жанрове не е възможно да се дадат примери, за поезията това е винаги възможно.

Характерно за българската поезия е това, че тя всякога е била «жив отклик на гласа народни» според думите на поета Иван Вазов. Българският народ преживя няколко войни и въстания и поетите, кръвно свързани с борбите му, ставаха тръбачи на неговите граждански идеали. Но също така характерно е, че Девети септември откри нови кръгозори пред нея, даде ѝ сигурен поглед за хода на събитията, доведе изцяло поетите до народа и поезията като цяло изведнъж стъпи на здрава почва. Тя се обогати с нови теми и нови задачи. Тя трябваше да утвърди победите на народа и живота. Тя получи правото да говори с пълен глас за мислите и чувствата, които вълнуваха нейните създатели: в нея прозвучаваха ту възхвала и благодарност към червенознаменните освободители и партизаните, ту гняв и омраза срещу смъкнатите врагове. Поетите възпяха подвига на бойците от Отечествената война, разпалваха младежки устрем у синята армия на бригадирите. Поезията вървеше по стъпките на събитията и

промените — вътрешни и външни — и увлечена от бързината, с която ставах, нямаше време да се замисля и подбира своите думи. С други думи, поезията спечели откъм конкретност, но изгуби откъм изразителност, защото не успяваше винаги да види темите в тяхната дълбочина, да ги разнообрази и да им придаде съответно идейно-художествено осмисляне и изказ. Но никой сега не може да отрече нейния революционен и граждански патос, оня неудържим напор на силни мисли и чувства, с който се отличават най-добрите ѝ сполуки.

Победата не само даде възможност за свободна изјава на творците на художественото слово, но доведе, особено в поезията, необикновено голям брой млади хора. Те дойдоха с друга биография и друг поглед за нещата и внесоха по-голямо разнообразие на индивидуалности, а оттам и на теми и творчески похвати. Заедно с това някои поети, мълчали дълги години, излязоха от творчески застой и се родиха отново като автори. Д. Пантелеев например се изяви като творец едва през последното десетилетие, макар да беше издал книга още през средата на двайсетте години. Други, имам пред вид Ив. Хаджихристов и Ив. Мирчев, напуснаха окончателно пределите на късния символизъм и възприеха реалистичния начин на писане: от мъглявините на търсените и литературни образи те стигнаха до конкретна и ясна поетична фраза.

Но ако искаме да бъдем справедливи, веднага трябва да кажем, че поезията ни в края на първото и началото на второто десетилетие почти излезе от дълбокото корито на живота: почна да се върти около едни и същи теми, стана неконкретна и декларативна, пропита с изкуствен граждански патос и лъжлива актуалност. «Култът на личността — изповядва поетът Н. Фурнаджиев в един разговор пред редакцията на «Литературен фронт» — ни попречи да изйвим себе си като автори.» През този кратък период поезията не можа да прозре напълно суровата диалектика на живота и да открие, че негов двигател е народът; не можа да овладее всестранно същността и характера на събитията и жизнените явления. Появи се догматично разбиране и отношение към литературата. Едни критици виждаха човешката душа само в едно измерение, други държаха регистъра на чувствата отворен на първата страница. Това ограничаваше творческите възможности и търсения на отделни поети и ги обричаше на пасивност.

Ние искахме изведнъж да създадем нова поезия, без да се опираме на традицията и опита на своите предходници. Тая догматично-сектантска атмосфера възпираше притока на жизнени сокове в поезията и създаваше почва за появата на гръмогласните оди за една всемогъща личност, пропити с измамно убеждение и искреност.

Но въпреки този принудителен застой и всички пречки днешната ни поезия с известни лъкатушения върви напред. Поезията си има свои закони и те излязоха по-силни от прищевките на една всемогъща личност, защото литературният процес е нещо живо, със своя особена природа, която не търпи никакви догми и ограничения; той може да се позабави, но никога не спира окончателно.

От една страна, това време ограничаваше тематичния обсега на поезията, но, от друга, то създаваше благоприятна атмосфера за поява на сатирата. Баснята например позволява на своя творец, без да го излага на опасност, чрез поетични образи, взети от животинския и природния свят, да изрази своето гледище върху отношенията на своите съвременници, да ги осмива и бичува. Христо Радевски написа няколко книги басни (първата излезе през 1952 г.). Последваха го и други, предимно по-млади автори. Особен разцвет обаче и радушен прием от страна на читателите намери епиграмата. Този кратък ударен сатиричен жанр, често пъти с два стихотворни реда, поразява внезапно целта, когато езикът е ясен и точен, а мисълта остра и безкомпромисна. Много поети прописаха епиграми, писането на епиграми стана един вид литературна мода. Безспорен успех има книгата «Безопасни игли» (1960) от Радой Ралин, писана почти цяло десетилетие и публикувана едва в края му, а също така «Епиграми» (1961) от Давид Овадия. Тук бих добавил още имената на двама млади стихотворци Марко Ганчев и Ал. Миланов, които често се домогват до сполуки в хумористичната поезия.

Поемата — лирическата и лирико-епическата — след дълго отсъствие от страниците на литературния печат неочаквано се завърна по-земна и по-близка до живота. Изобилието от впечатления и наблюдения предразполагаше авторите към този поетичен вид. Напечатаха се десетки поеми с най-разнообразна тематика: съпрстивата и войнишкия живот, живота на село и стронтелството, разбира се, различни като художествено виждане и постижение. Един Н. Марангозов написа няколко поеми, последната «Заник

и поник в Балкана» (1963), но, струва ми се, нито в една от тях не достигна равнището на «На повратки в село», излязла в навечерието на Втората световна война, нито пък Ламар надмина по художествена-внушителност «Мирни-размирни години» в нейното продължение «Горан Горинов» (1946). Като сполука бихме посочили «Поколение» (1953) от Т. Харманджиев, която възсъздава участието на младежта в Септемврийското въстание, просмукана с атмосферата и романтиката на онова тревожно време, тя има несъмнено поетично обаяние; «Марица» от Ламар, лиричен отзвук от изграждането на Димитровград, и най-сетне поемата на Валери Петров «В меката есен» (1963) — широко платно на преживяванията, колебанията и възторзите на съвременника, по-скоро на интелегента, който се вълнува и страда, бори се с цялата си същност за новия строй. Тоя утвърдителен патос на новото имаме и в поемите на Д. Методиев, но много по-силен, изречен с по-голяма убеденост и страст, особено в кратките поеми и стихотворенията в книгата «За времето и за себе си» (1964), защото авторът ври и кипи с идеите на своето време, слива своята участ с участта на родината.

Събарянето на култа на личността в края на първото десетилетие събори сякаш бента на схематизма и еднообразието, отприщи възпираните сили на поезията, развърза крилата ѝ за по-висок творчески полет. Поетите излязоха от «минутите на мълчание», както се излиза от гроб, за да заговорят с пълен глас, да споделят истината за себе си и оттам истината за живота, за хората, които с много усилия през немалко трудности го тласкат напред. Разведрената политическа атмосфера приближи поетите отново до живота, до неговите победи и проблеми. Усетили неговото многообразие и сила, те разшириха обсега на своето поетично виждане, обогатиха и изразните средства на творбите си. Това доведе до появата на най-различни индивидуалности, до нови стихотворни похвати и открития; те отвориха и други страници от регистъра на чувствата, вгледаха се по-дълбоко и по-мъдро в себе си и откриха чрез себе си колко наистина богат и многообразен е душевният свят на нашия съвременник.

Ето само какво изобилие от стихосбирки изпълни полиците на книжарниците: «За правда и за свобода» (1955) от Б. Божилов; «Най-хубавото» (1958) от Ал. Геров, пропита с детска наивност и искреност; «В минути на мъл-

чание» (1958) от Г. Джагаров, пълна с тревожни размисли за съдбата на съвременника; «Стихотворения» (1958) от Ив. Радоев съдържа любовна и пейзажна лирика; «Песни от гранит» (1958) от Н. Стайков възпява тракийските полета и бележи искрения възторг на своя автор пред успехите на новото село; «До утре» (1959) от Блага Димитрова говори за интимните трепети на днешната жена; «Косачът се връща» (1959) от Д. Пантелеев връща своя автор към изворите на поезията: при спомените от нерадостното детство и хубостите на българската земя; «Непредвидени чувства» (1959) от Радой Ралин с най-широк кръг от преживявания, стихове за дружбата и другарството между хората; «По пътищата ти вървах» (1959) от Н. Фурнаджиев, дето изведнъж поетът се е върнал към себе си, разкрива силата на своята дарба и ни поднася внушителни картини от преобразената родина; «Завинаги» (1960) от Л. Левчев ни дава преживяванията на младия човек, свързан завинаги с новия строй; «Стихотворения» (1960) от покойния П. Пенев възпява хората от строителните площадки с тяхната упоритост и несрети; «Лирика» (1960) от В. Ханчев отразява като огледало много от поривите и тревогите на интелектуалеца; «Слънце над планините» (1961) от Н. Фурнаджиев — ново втурване на поета в неузнаваемата панорама на родната земя; «Радостта стои пред всеки праг» (1962) от Ив. Давидков рисува трудовото ежедневие на обикновените хора и «Небето е близо» (1963) от Хр. Радевски, пропита с гражданска правда; «От бряг до бряг» (1963) от Ел. Багряна, особено в първия дял за Бояна се домогва до равнището на най-хубавите си творби. Можем да споменем също книгите на А. Босев и Цв. Ангелов, Н. Зидаров и Л. Милева, които написаха хубави стихове за децата. Този дълъг списък на стихосбирки, излезли през второто десетилетие, една от друга по-ярки и по-интересни, подсказва колко многоброен и разнообразен е отрядът на нашите поети. В поетичния хор се чува нови и надеждни гласове, той се обогати с притока на млади даровити певци, които, дошли с неспокойството и устрема на младостта, с по-голяма смелост и искреност се докосват до най-парливите проблеми на живота. Това е още един сигурен залог за нов тласък и разцвет на съвременната ни лирика и изобщо на днешната ни литература.

20 ГОДИНИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ЛИТЕРАТУРА

1. Какво бихте казали за развитието и завоеванията на нашата литература през периода от Девети септември насам?

— Развитието на българската литература след Девети септември е сложен, многостранен и в известен смисъл закономерно противоречив процес, който се осъществи под ръководството на БКП, благотворното влияние на националните традиции и реализма на руската класическа и съветска литература. Какъв е най-важният резултат от това развитие досега? Преди всичко в центъра на вниманието на писателя влезе оценката на социалната, духовната и обществено-политическата съдба на нашия народ и на общочовешкия колектив, възприета чрез мирогледа на марксистко-ленинската философия, която е синтез от опита на обществения живот, мъдростта на знанието и хуманизма на най-висшите представители на човешкия дух досега.

С една дума, макар и страдаща от родилните мъки на всяко развитие, българската литература почва да служи все по-пълноценно за изграждането на комунизма. Има ли по-ярък критерий за развитие от това?

2. Как преценяват постиженията ѝ в тематично и художествено отношение?

— В Съюза на писателите има секция от зрели и опитни критици, които биха могли да преценят тези постижения далеч по-точно и справедливо от мене.

3. В какво се изразяват широките

възможности, които разкри пред писателите новата действителност?

— Новата социална действителност създаде след Девети септември нов начин на мислене, нови чувства и поведение у хората, а това изисква категорично и нов литературен метод — метода на социалистическия реализъм — за проникване както в обществено-политическите и социални факти на нашето съвремие, така и в психологията на индивидуалната и колективна душа.

Без този метод прогресивният писател може да се превърне в литературен и политически светец, който, когато остава напълно честен, рискува да стане плячка на временни и безотговорни настроения, на литературната мода на деня или на евтината популярност, която създават снобите и демагозите. Поради това не мога да приема тезата за разтварянето на социалистическия реализъм в реализма въобще. Международната обстановка, острата идеологична борба, битката за спечелването на милиони прости човешки души, които не познават индивидуалните тънкости на естетичния вкус и съждение, изискват днес не стендаловски, не балзаковски, не толстоевски или какъвто да е друг модерен реализъм изобщо, а именно социалистически реализъм. Казвам това, без да искам да подценя ни най-малко нито Толстой, нито Балзак и Стендал, от които сме се учили всички. Но и обратното — догматичното стесняване на социалистическия реализъм е също тъй безпочвено и опасно. Тогава? . . . Не остава нищо друго, освен да повишаваме неспирно критериите за нашите идеологични знания, художествено майсторство и дълбоко, честно и смело проникване в живота. Зад всяко повърхностно явление има същност, зад всяка случайност — необходимост. А в същността и необходимостта на развитието се корени нашата велика социалистическа правда. Не трябва да виждаме само пияната на повърхностните явления и случайности, а да оставяме на заден план дълбокото подводно течение на социалистическата правда или да считаме нейното посочване за изтъркан похват на социалистическия реализъм.

В съветската литература има произведения, които могат да ни убедят, че социалистическият реализъм като метод дава поне толкова широта и художествени възможности, колкото и критическият реализъм и на всеки случай далеч повече възможности от мисловните ребуси и пси-

хологичните и сексуални човъркания, с които някои западни литературни течения, макар и да услужват от време на време на прогресивната кауза, омаловажават социалните язви на капитализма и под маската на политическа и естетическа обективност иронизират често социалистическата литература и нейния метод. А за нашата духовно здрава действителност едва ли има нещо чуждо, по-скучно и по-схематично еднообразно от старческите теми на песимизма, безверието и сексуалната осведоменост, с които най-често се занимават тези литературни течения.

С това искам да отговоря и на зададения въпрос: покрай грижите и вниманието, с които народната власт обкръжи писателите, тя разкри пред тях и една неизчерпаема мина за жанрово, тематично и сюжетно разнообразие. Но макар и на снобите да изглежда елементарен, социалистическият реализъм е сложен и в известен смисъл магично-капризен инструмент: в ръцете на догматика той се превръща в първобитна брадва, а при бездарния новатор — изобщо отказва да служи.

4. С какво според Вас най-новото поколение писатели обогатява нашата литература? В какво виждате приемствеността на тяхното творчество с повъзрастните им колеги и в какво направление виждате по-нататъшното им развитие?

— Това е също сложен и многостранен въпрос, който би трябвало да зададете по-скоро на някой критик. Белетристът, драматургът или поетът не са длъжни да следят подробно кой какво пише или по какво се различава в произведенията си от останалите, защото основният мотив в творчеството им не е съреждането, а за литературна фактология нямат време. Въпреки това въпросът е интересен и ще се помъча да отговоря нещо.

Без приемственост няма развитие. Приемствеността е основен закон на диалектиката. Младото поколение писатели като всяка млада жизнена сила обогатява нашата литература с оттенъци на нови виждания и нови художествени средства за тяхното изразяване. Ярък пример за това са белетристи като Радичков, Фучеджиев и др. Серафим Северняк, Ивайло Петров, поети като Башев, Джагаров, Дамянов, Левчев, Слав Хр. Караславов и др.

Част от изброените представляват оригинални, свежи, бих казал, блестящи таланти — гордост и надежда на нашата литература. Но някои от останалите могат да пресъхнат, ако престанат да следват реалистичните национални традиции и острата идейна насоченост на повъзрастните си събратя. Опасност за това създават както маниерността на по-малко талантливите им връстници, така и самочувствието на някои млади, лишени от жизнен опит критици.

5. Бихте ли очертали физиономията на новия човек? Как оценявате претворяването му в произведенията на нашите писатели? Какво е — от друга страна — влиянието на нашата литература върху неговото възпитание?

— Физиономията на новия човек? Според мене той е с далеч по-високо средно ниво отпреди; има силно чувство за собствено достойнство; разбира и приема с удивително себеотрицание неизбежните или случайни трудности, с които е свързано построяването на комунизма у нас; усмихва се снизходително на схематизма, лакировката и шаблона в литературните произведения, но изпитва не по-малка ирония към фокусите, които му се поднасят в тях; не обича да бъде лъган под каквато и да било форма. Вършим голяма грешка в литературата и живота, ако не отчитаме това.

С една дума, това е великолепият и духовно здрав човек по нашите заводи, полета и научни лаборатории, който няма нищо общо с мошениците, изправени пред съдилищата, подлизурковците по разни ведомства и разглезените интелектуалци и артистични снобове от двата пола, които лятно време се подиграват на социалистическия реализъм по плажовете на Слънчев бряг, а зимно време — в сладкарниците на София. Изброявам и антирезите на новия човек, тъй като пред тях литературата също не трябва да си затваря очите. Но, разбира се, трябва да се пазим и от идеализацията на образа на новия човек. Като всеки човек той има свои слабости, свои чувствителни, уязвими в нашите трудности места, към които врагът много умело насочва отровните копия на своята политическа пропаганда чрез изкуството. Той подлежи на

благойворното или разлагащо влияние, което може да упражни върху него изкуството.

Питате ме какво е влиянието на нашата социалистическа литература върху възпитанието на новия човек.

Възпитателното влияние на една литература се определя, разбира се, от нейните художествени качества, но се насочва предимно от нейната идеология и правдивост. Така например разказите на Ръдиард Киплинг възпитават английската буржоазия в духа на империализма, а разказите на Максим Горки — работническата класа в духа на комунизма. И в огромно болшинство от случаите един английски рентниер не ще се превъзпита от разказите на Максим Горки, а един класоосъзнат работник — от разказите на Киплинг. Но за разлика от Киплинг разказите на Горки съдържат дълбоко общочовешка и социална правда — хуманистичната истина на комунизма, — която с голяма вероятност може да преустрои един честно мислещ интелгент, един пролетаризиран буржоа, един неосъзнат класово работник или един селянин. Да възпитаващ чрез художественото слово — това значи пряко или косвено да насочваш мислите, да организираш чувствата, да импулсираш поведението в духа на комунистическата правда и на всичко необходимо за нейното постигане в дадения момент и условия. В това отношение, естествено, социалистическият реализъм е далеч по-ефикасен от всички останали «реализми».

Но произведения, в които авторът е скъсал с жизнената правда, в които художественият талант и майсторство едва мъждукат, в които героите са притиснати от тежкия, но спасяващ от отговорности товар на схемата, в които се разлива сиропът на лакировката, в които се ширят странни асоциативни потоци, смайващи условности или загадъчни подтекстове, в които цъфтят натуралистични грубости или сексуална разюзданост или в които героите се превземат до втръсване от «нови», а всъщност старомодни като бутафорни дрипи «светоусещания» (въпреки бомбастичните атомни имена, с които се назовават) — такива произведения не могат да възпитават или възпитават недостатъчно дори когато авторите им са субективно убедени, че се борят за комунистическата идеология.

Развитието на нашата литература обаче е свързано неизбежно в новаторски опити, в които може да се стигне

до изброените недостатъци или наред с успешните находки да има и такива недостатъци. Без опити няма развитие, а това налага крайно внимателно отношение на критиката към тях, с което новаторите, разбира се, не трябва да злоупотребяват. Ако говорим за приемственост — а без приемственост няма развитие, — съвсем не е необходимо в името на новаторството най-младото поколение да подценява по-старите, нито обратното — в името на традицията по-старите да гледат подозрително на най-младото. В това отношение нашите по-възрастни и опитни критици носят сериозна отговорност.

Но да се върнем на темата! Вашите многобройни въпроси ме задължават към лаконични отговори. Нашата социалистическа литература е действувала, действувала и ще действувала възпитателно върху новия човек, доколкото е била, е и ще бъде комунистически заострена, жизнено правдива и реалистично-художествена в избора на средствата си. Само голата идеология или само голият талант не могат да защитят художествено комунизма. Схематизмът и лакировката предизвикват смях, а черногледството и формалистичните фокуси — тревога. От друга страна, не всяка критика на недостатъците или посочване на трудностите в нашето съвремие е измяна към комунизма. Но не и всяка стихийна критика на недостатъците и стихийно посочване на трудностите е защита на комунизма. Разковничето да отразим правдиво действителността лежи в диалектиката на нашето мислене, в обичаите към народа и в чувството ни за отговорност към партията.

6. В какво виждате импулсиращата сила на партийните документи през този период за литературата и изкуството?

— Тази сила виждам преди всичко в жизнената и хуманистична правда, в името на която нашата комунистическа партия преустройва действителността и води народа ни към необятните перспективи на комунизма. Индивидуалните честолюбия, капризи, недоволства, страхове и съмнения, обективните и субективни трудности, които преживяваме, ехидното злорадство на врага при всеки наш вътрешен спор, спекулациите в изкуството, които издават подозрителната миризма на чужда идеология — всичко

това трябва да бъде преодоляно и ще бъде преодоляно по нашия път към комунизма.

В това виждаме и дълбокия смисъл на речта, която др. Тодор Живков произнесе през м. април миналата година. Тази реч бе абсолютно необходима за премахването на явно вредни за нашето изкуство тенденции, спорове и недоразумения.

7. Какъв е според вас приносът на нашата литература за развитието на метода на социалистическия реализъм?

— Смятам категорично, че за гордост на нашата социалистическа литература такъв принос съществува както в хронологично, така и в художествено отношение. Това са произведенията на Караславов и Крум Велков в белетристиката, на Смирненски, Вапцаров, Гео Милев, Радевски, Хрелков, Людмил Стоянов, Полянов, Мл. Исаев, Фурнаджиев, Грубешлиева в поезията, на Орлин Василев и Камен Зидаров в драматургията, на Благоев, Тодор Павлов и Бакалов в теоретичната мисъл на художествената критика. Тези имена ще останат завинаги в историята на нашата социалистическа литература, а някои от тях ще блестят славно и в историята на развитието на социалистическия реализъм като всемирен литературен процес. Когато говорим за развитието на метода на социалистическия реализъм, ние не можем да не споменем след имената на героичните му основоположници и признатите от всички големи таланти на Багряна, Талев, Емилиан Станев, които, макар да не взеха участие при раждането на социалистическия реализъм в периода на тежката борба срещу фашизма у нас, след Девети септември направиха съществен принос за неговото художествено усъвършенстване.

Приобщиха се към социалистическия идеал на своя народ и други безпартийни писатели от по-старото поколение като Марангозов, Пантелеев, Дора Габе, Каралийчев и др., а това доказваше както честността и здравия народностен корен на талантите им, така и мъдрия подход на партията, която следваше ленинския принцип за приобщаване на всички жизнени сили на интелигенцията към делото на социализма.

8. Как преценявате постиженията на нашата марксистическа литература

на критика и история в изучаването и оценките на българското класическо наследство?

— Мисля, че такива постижения — резултат на трудни, търпеливи и продължителни изследвания — съществуват. По отношение на Пенчо Ставейков, Яворов и Страшимиров се развиха оживени спорове, които в края на краищата стигнаха благополучно до историческата и литературна истина. Излишно бе може би само пренасянето на подробностите в споровете от тишината на литературния институт в пресата — тъй като широката публика няма възможност, нито желание да проверява литературната фактология и лесно може да се заблуди от едностранчиви мнения. Освен това дори очарованието на такъв огнен поет като Яворов заплашваше да и бледнее под силогизмите на литературната ерудиция. Все още остава незавършен процесът на изследване на литературното ни наследство и драматургията.

9. Бихте ли казали нещо за това, какво ново донесе за Вашето творческо развитие Девети септември?

— Девети септември донесе на мене перспективите, които разкри пред развитието на цялата наша литература и на всички български писатели. Не правя никакво изключение както в метода, така и в произведенията си. Следователно, напълно излишно е да говоря за себе си. Но аз не мога да не отдам справедливост и да не кажа няколко думи за писателите от моето поколение — една силна и жилава фаланга от партийни и безпартийни комунисти, които някога бяха млади, а сега спадат към така наречената «средна възраст». Не е моя задача нито да изреждам имената им, нито да степенувам заслугите им. Ще кажа само, че това поколение начело с ветераните на социалистическия реализъм отпреди Девети септември изнесе храбро на плещите си задачите, с които го натовари партията: в атмосферата на последните битки на класовата борба у нас на пропаганда, организационна работа и всевъзможни напрежения, които му оставяха твърде малко часове за спокойна творческа работа, то успя да надвие с произведенията си буржоазната идеология на литературния фронт, да разнообрази тематиката си и да създаде една жанрово богата, близка до сърцето на народа и пълноценна в художествено отношение социалистическа литература.

Какво остава за представителите на това поколение след отлетялата младост и хвърлените сили за духовната победа на социализма у нас? Все още е рано да бъдат пенсиониран с благодарност. По отношение на творческите задачи и художествения критерий те заеха позиции с различни нюанси, но това не им пречи да остават завинаги свързани чрез своята солидарност към делото на Девети септември. И в името на тая солидарност партията разчита и ще разчита още дълго време върху творчеството и силите им. Така че това поколение има все още какво да каже. Всеки от фалангата му дава по нещо според възможностите си. А постиженията на всички, взети вкупом, се сливат в един ясен, добре утъпкан художествен път, по който трябва да вървят без колебание младите. И нека думите «утъпкан път» не плашат младите. Този «път» не е шаблон, не е релса, не е предначертан писателски фатум, а само метод, само средство, само инструмент да постигат все нови и нови открития в бездънната и безкрайно разнообразна действителност на живота, която заобикаля всички ни и чиято най-висша проява в нашето духовно съвремие си остава хуманистичният патос на комунизма.

[ДОКЛАД, ИЗНЕСЕН НА ПЪРВАТА СРЕЩА НА БАЛКАНСКИТЕ ПИСАТЕЛИ]

Едва ли някой може да се усъмни, че великата тема на хуманизма, която ще бъде предмет на нашата среща, на нашите доклади и на нашите обсъждания, буди дълбоко възмущение у всички ни. Та на кого друго, ако не на писателя, който живее със съдбата на своя народ, тази тема лежи по-близо до сърцето и мисълта? С това съвсем не искам да кажа, че любовта към народа е монопол на писателите, а просто изразявам всенизвестната истина, че хуманизмът, взет в историческия, социалния и етичния му аспект, представлява неразделна част от личното съзнание и обществената дейност на всеки писател. Поради това аз съм напълно уверен, че всеки от нас е дошел на тази среща с добрата воля да изслушаме търпеливо нашите становища, с безкористното желание да потърсим допирни точки в мислите си, с благородния стремеж да постигнем практически резултати в нашата заедна дейност като балкански писатели-хуманисти.

Естествено, за да постигнем такъв резултат, ние трябва да дойдем до някакво съгласие. А съгласието е възможно, когато всеки от нас изложи ясно и откровено своето разбиране за хуманизма, когато всеки от нас се помъчи да види в убежденията на останалите не толкова това, което ни разделя, но преди всичко онова, което ни съединява. Защото ние, писателите от нашия древен Балкански полуостров, можем да принадлежим към различни народи и да имаме различни политически убеждения, но вече при тежаваме достатъчно мъдрост, достатъчно горчив исторически опит и достатъчно морална сила, за да се съгласим върху обективното значение на някои основни и стари като

света понятия, които обуславят правдивостта на мисленето ни, справедливостта на оценките на нашата социална, етична и естетична съвест, честта на поведението ни като граждани и хора на изкуството. Аз не искам да абсолютизирам, а още по-малко — да догматизирам тези основни понятия, но без постоянното, всекидневно съзнание за тяхното обективно съдържание ние нямаме право да бъдем наричани нито хуманисти, нито писатели в истинския смисъл на думата.

Ако хуманизмът представлява не само интерес към човешката личност изобщо, не само поставянето на човека в центъра на вниманието на писателя, а преди всичко насочване на това внимание към големите общественно-икономически, социални и етични проблеми на съвременността, към непоносимите условия, мизерията и гнета, в които живеят милиони човешки същества, към благородния човешки устрем за по-добър и по-справедлив човешки живот, то пред нас изпъкват веднага десетки съображения да направим нещо практическо в името на тоя хуманизъм или поне на тая негова страна, която е общочовешка, разбираема и приемлива за всички ни.

Има много съображения да постъпим така, но от тях аз ще си позволя да приведа само две: едното засяга само нас българските писатели и може да мине за локално и субективно; в известно отношение, понеже предварително сме решили да разговаряме приятелски, то е просто анекдотично леко и забавно по всяко време, стотици празни и отегчени, но богати хора от целия свят могат, когато пожелаят, да изминат хиляди километри през океани и континенти и да дойдат в Атина, за да видят паметниците на древното гръцко изкуство; за българските писатели обаче, които живеят само на няколкостотин километра от Атина, една подобна екскурзия е свързана с такива трудности, щото ние предварително се отказваме от нея. Същите трудности не позволяват на Костас Варналис да дойде от Гърция у нас и да види родния си град Варна. Има нещо абсурдно и комично във всичко това, като се вземе пред вид, че писателите са по начало хуманистични и безобидни същества, на които единствената вина се състои твърде често в това, че не обичат да лъжат. Второто съображение е далеч по-сериозно: то е тягостно, зловещо и мъчително като кошмар. На всички е известно, че Балканският полуостров е заобиколен с територии и акватории,

които са настръхнали като атомни ракети. Едно натискане на копчето на военните машини, и тези ракети ще полетят към нас, за да изгорят с чудовищна температура от милиони градуси малките ни, но здрави и жизнени народи, двадесет и пет вековната ни история, древните ни градове, безценните ни паметници. И ако сега, усмихнати иронично и малко тъжно, сме готови да приемем, че българските писатели могат и да не отидат в Атина и Костас Варналис да види родния си град, то тогава ние ще гледаме с безумен ужас как изгарят нашите близки, как загива всичко, което сме създали досега, без да може да се възстанови никога. И тогава навярно в един неуловим миг ще почувствуваме безкрайно угризение, че не сме направили каквото е било по силите ни, за да предотвратим тази безсмислица и този ужас.

Едва ли на земното кълбо има област, в която народите повече от балканските да знаят какво значи война и разрушение. Повече от двадесет века, от най-дълбоката древност до най-близката съвременност, нашите предци са прекарвали в почти непрекъснати войни, взаимно потисничество и изстребление. Доскоро Балканският полуостров минаваше, пък и минава още за перманентно огнище на бъдещи войни, за един от най-размирните кътове не само в Европа, но и в целия свят. Колко обидно звучат за нас мемоарите на някои западни дипломати от близкото минало или романите на френския писател Роже Версел например, които след Първата световна война представяха живота и нравите на балканския човек като олицетворение на истинско варварство!

Но при съвременното развитие на ядрената техника и на другите средства за човешко изстребление проблемата «мир» или «война» се превръща за нас от дискусийна политическа или етическа дилема в страшна алтернатива за живот или смърт, за битие или небитие на нашите народи.

Трябва да ни стане съвършено ясно, че ако за големите народи, които броят стотици милиони индивиди, една термоядрена война не означава пълно унищожение, за малочислените народи, каквито са балканските, зловещите демографски и социални и културни последици от една такава война ще бъдат равностойни на безвъзвратно слизване на тези народи от историческата сцена.

Едва ли съществува балкански писател, който да не

изтръпва пред тази алтернатива: Може би всеки от нас е готов да жертвува себе си в името на една идея, но въпросът за жертвеността добива друг философски, социален и етически смисъл, когато се изправим пред алтернативата да избираме не друго, а живота или смъртта, битието или небитието на нашите жени и деца, на нашите малки народи, на нашите неповторими и самобитни национални култури. С този пример искам да посоча как обективното съдържание в понятията на хуманизма не само ни помага, но даже ни задължава да потърсим допирни точки в стремежите си, да изработим приемлива от всички платформа за нашето единодействие като писатели-хуманисти в името на собствените ни народи.

Тук е твърде уместно да цитирам шеговитите, но пълни с истина думи на нашия държавен ръководител д-р. Тодор Живков, казани в речта му по случай петдесетгодишнината от основаването на Съюза на българските писатели: «Двадесет години вече изминаха от Втората световна война; ние, политиците и държавниците от балканските страни, не намерихме време и възможност да се срещнем, а вие, писателите, се срещнахте. Не само се срещнахте, но въпреки различията в политически убеждения и религиозни възгледи намерихте и общ език, защото ви сближава любовта към собствените ви народи, уважението към самобитните национални традиции и културното богатство на всяка страна, стремежът към мир и разбирателство, към прогрес и добруване на народите. Много хубаво, другари! . . .»

Едва ли може да се намери по-авторитетен и по-точен израз на програма за сътрудничество между балканските писатели.

Обществено-политическият и литературно-художествен живот у всички балкански народи може да изтъкне с гордост блестящи представители на истинския и действителен хуманизъм, които съобразно условията на епохата, в която са живели, са анализирали социалните, икономическите и политическите причини на нашите жестоки войни, посочвали са разумни пътища за тяхното предотвратяване и са ратували за мир и разбирателство между балканските народи. И не само в миналото, но и в настоящето нашите национални литератури могат да посочат с гордост такива представители.

Прочетете «Холера» от Людмил Стоянов и «Живот в

гроба» от Стратис Миривилис, и вие ще почувствувате в тях сходни мотиви на протест и отвращение срещу безумието на войните.

Ако хвърлим поглед към развитието на балканските литератури през XIX и XX век, ние можем да видим много успоредни тенденции в тях, които в дадени моменти се докосват и стигат не само до съзвучие във възгледите на книжовните дейци, които ги изразяват, но и до пълна солидарност между последните. Еднаквата съдба е обединявала често балканските народи в името на техните общи интереси и задачи. Много пъти на предно място в тяхната обществена мисъл е изпъквал хуманизмът на демократичните идеи за национална свобода, народност, обществена правда и културно сътрудничество.

Никак не е случаен фактът, че двама велики поети, Пушкин и Байрон, през първата половина на миналия век са обърнали погледа си към съдбата на балканските народи. И никак не е случаен фактът, че други двама велики поети, Ботев и Ригас, преди да умрат за свободата, са оставили безсмъртни и незабравими стихове за нея. Обществената мисъл у всички балкански народи, когато не е била заглушавана насилствено от сляп шовинизъм и реакционна пропаганда, е показвала винаги тенденция към балканско разбирателство и сътрудничество. В литературите на всички балкански страни могат да се набележат традиции, които по своята народнопросветителска и народнодемократична същност са дълбоко хуманистични. Цял куп от исторически факти, върху които подробно аз не мога да се впускам тук, свидетелствуват за хуманистичния дух на търпимост, гостоприемство, разбирателство и сътрудничество, който е въодушевявал балканските страни и балканските обществени и литературни дейци в не много далечното минало. Така например дори нашите дейци за национално освобождение, които биха могли да бъдат изкушени от възможността да се поддадат на омразата на поробения срещу поробителя, са заявявали категорично, че достойнството и човешките права на турското население са неприкосновени и че българските революционери се борят не срещу турския народ, а срещу разпадащата се феодална и завоевателна държава на султаните, пашите и бейовете. Вук Караджич написа първата българска граматика и събра първите български народни песни. Раковски работи в Атина, Белград и Букорещ, а Любен

Каравелов прекара голяма част от живота си в Белград. Войников, Друмев, Ботев и Вазов работиха в Румъния и тяхната дейност бе в единство с румънските просветители демократи и антиклерикали като Балческу, Хаджеу, Негруци, Еминеску и др. Антон Ашкерц възпя Априлското въстание и брациговските черешови топчета, Грегорчич — българските хайдути, а Йован Стерия Попович — нашия средновековен народен герой Ивайло. Бранислав Нушич в периода между Първата и Втората световна война има смелостта да заяви от Белград — цитаделата на кралска Югославия, — че братството между българи и югославци може да бъде дело само на «самия народ — селяни и работници». Нека всеки от нас потърси в сърцето си, в сърцата на своите читатели и в своето обществено поведение като писател ония прости, но високохуманни мотиви, които накараха Вук Караджич да напише първата българска граматика, които даваха подслон на Ботев и Левски в Румъния, а на албанските патриоти — в България, които събуждаха у Назъм Хикмет към българите братска обич, които позволиха на Захари Стоянов при тъжния разказ за Априлското въстание да вижда у турчина, преди деветдесет години, не само организирания от феодалните чиновници отомански шовинизъм, но и достойнството на човека.

И ако усетим това чувство на общочовешка и балканска солидарност, което е обединявало нашите предци в литературата, за нас няма да бъде трудно да се обединим срещу заплахата от една безумна термоядрена война, която би могла да обезлюди земите ни, и да намерим начини за по-близко опознаване и по-широко културно сътрудничество помежду си. Това ще стане толкова полесно, колкото по-силно почувствуваме нишките на хуманизма, които свързват общите просветителски, народностни, реалистични и народнодемократични традиции в нашите национални литератури. Ето как върху основите на хуманизма в националните литератури може да се създаде полезен контакт и възможности за сътрудничество. Всъщност именно такава е и целта на нашата среща.

Може ли да се говори за хуманизъм в средновековната българска литература? Ние мислим, че може. Въпреки обусловеността на старата българска литература от черквата и твърде абстрактния ѝ характер, още в най-ранните си произведения, тя издига високохуманни идеи,

като защитава правото на славянските народи да създават култура на свой език. Кирил и Методий и техните ученици се противопоставят на реакционното схващане, че културата може да се създава само на три, осветени от традицията езици — еврейски, гръцки и латински. Няма избрани езици и народи, всички народи са равни и имат право на културно развитие. Усилията на първите български книжовници осъществяват тая мисъл не само теоретически, но и практически — те създават забележителни творби, с които славянските народи влизат равностойно с останалите по пътя на културното развитие.

Черти на европейския ренесанс могат да се открият в споровете между исихасти и рационалисти през първата половина на XIV век; в произведението на Евтимий Търновски, който насочва погледа си към човешката психика и обръща особено внимание на словото като най-пълнен и най-точен израз на познанието на света и човека; в неспокойната и търсеща личност на Григорий Цамблак, който в похвалното слово за Патриарх Евтимий успява да нарисова един от най-живите образи в средновековната българска литература.

Старобългарската литература се развива в сложна историческа обстановка и нейният път е твърде неравен. В нея обаче могат да се посочат още два момента, в които тя се вдъхновява от най-благородни хуманистични идеи. Първият момент е свързан с богомилското движение, а вторият — с робството. Богомилското движение провъзгласява лозунгите на борба срещу феодалния гнет и представлява могъщ протест срещу социалната неправда, който стига чак до Италия и Южна Франция. Богомилската литература, от която са запазени твърде малко произведения поради преследванията, на които е била подложена, е литература дълбоко народна. Тя е помагала на народните маси да се борят за един социално по-справедлив и нравствено по-добър свят. Завоюването на българската държава и робството на българския народ под отоманския военен феодализъм също намират отражение в старата българска литература. И на места хроникалният лаконизъм, с който са отразени тези исторически моменти, добива покъртваща драматична сила. В произведенията на нашите писатели от XV, XVI и XVIII век се вижда все по-голямо откъсване от абстрактните богословски проблеми и все по-определено насочване към народните страдания и кар-

тини от робството. Твърде интересни са в това отношение житията на софийските книжовници от XVI век, които рисуват мъченици, загинали в защита на вярата и народността си. Съществуват и редица летописни бележки за тежкото положение на народа.

Ншвата българска литература, която започва от епохата на нашето национално възраждане, е свързана дълбоко с борбата на българския народ за национална и демократична свобода, за пълен разцвет на народните сили, за свободна изява на писателите, за братство между балканските и всички други народи в света. Българските възрожденски писатели от това време израстват и се развиват в братско общуване с творците от съседните народи, които воюват за тържеството на същите идеали. Това са писатели, които ратуват за правата на човека, гражданина и твореца не само със слово, но и с оръжие в ръка, писатели, които бяха готови за загинал за тези идеали и действително загиваха за тях. Ръководната идея на тези творци е най-добре изразена в Устава на Централния комитет на българските борци за национална и човешка свобода. В този комитет на челно място стоеха писатели като Раковски, Каравелов, Ботев, Захари Стоянов, Вазов и др. Трябва да се подчертае без уговорки, че делото на българското национално възраждане бе дело преди всичко на писатели-борци. В Устава си те вписаха крилатите и до днес вълнуващи думи: «Ние се борим за свободата не само на нашия народ, а за свободата на всички народи по света.» Те се вдъхновяваха от героичния пример на вече осъществената свобода на гърци, сърби, румъни, от борбите на хървати, черногорци и босненци. Те прокламираха своите братски чувства и към турския народ, разграничавайки рязко насилниците — представители на султанско-феодалния режим — от турския народ, от неговите просветени синове, които по-късно в лицето на младотурците начело с Ататюрк създадоха турската република. Всички тези български писатели се бореа за свобода и човешки права, бяха чужди на шовинизма, на националната мегаломания, на антихуманистичната теория за мнимото превъзходство на един народ над друг. Нашият гениален поет-революционер и мислител Христо Ботев писа: «Вярвам в единната обща сила на човеческият род на земното кълбо, за да твори добро.» Само няколко години след написването на тези думи той потвърди

силата на своите убеждения с мъжествената си смърт пред очите на цяла Европа. На него принадлежат и безсмъртните стихове, които му осигуряват вечно място в историята на световната поезия:

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звяр и природа,
и певци песни за него пеят...

След създаването на новата българска държава нашата литература изявява чертите на своя хуманизъм още по-подчертано. Националният ни поет Иван Вазов дори в момент на такова върховно изпитание, каквото бе братоубийствената Сръбско-българска война 1885 г., провокирана от чужди сили, писа с най-голяма болка за жертвите на двата братски народа. Творците на българската литература в обстановката на най-изострени обществени и социални сътолковения се бореа за чистота на идеалите за свобода, братство и равенство, за социална справедливост, за мир и дружба, против изкуствено насажданите национални вражди и безсмислените кръвопролития.

Големите творци на литературата ни като Алеко Константинов, Пейо Яворов, Пенчо Славейков, Елин Пелин, Антон Страшимиров и др. в името на идеалите на демокрацията и хуманизма не само изобличаваха противонародната политика на управляващите среди в навечерието на войните от началото на века, но се бореа активно срещу нея. Не случайно хумористично-сатиричното творчество на Алеко Константинов е така популярно в редица балкански страни. Неговият герой Ганьо Балкански е в истинския смисъл на думата балкански герой, популярен сред читателите в Югославия, Румъния, а напоследък и в Албания. В неговия образ се изобличават някогашните черти на културна изостаналост, национална ограниченост и бруталност в похватите за забогатяване и попъзновенията за меркантилна политическа кариера. Големият наш поет Пейо Яворов пише за страданията на селянина върху опустошената от градушка нива, възпява борбата за свобода на другите народи, пресъздава в кристални стихове трепетите на любовта, търси и намира в душата на своя съвременник нови мотиви на емоционално и духовно израстване, които са безкрайно близки на вълненията

сред творческата интелигенция на балканските страни от онова време. Пенчо Славейков сродява нашата литература върху дълбоко национална основа с търсенията на западноевропейската литература от края на миналия и началото на нашия век. Елия Пелин е нашият ненадминат досега майстор на художествената проза и ваятел на образи на хора от народа — страдащи, но силни и изпълнени с оптимизъм, на които е присъщо чувството за хумор и способността да се наслаждават от живота.

Мнозина от българските писатели участваха в Балканската и Първата европейска война. Някои от тях загинаха като например нежния лирик Димчо Дебелянов. Този никому непознат подпоручик от запаса, който не бе издал дори първата си стихосбирка, пише само няколко месеца преди смъртта си на Южния фронт през 1916 година:

Ноще, тъй светло примирен,
аз гледам звездния покров
и тихом се струи над мен
и крепне земната любов.

В лицето на «врага» от противниковите окопи Димчо Дебелянов вижда хора, братя по съдба, мирни люде, въвлечени от тъмни сили в безумието на войната. Певец на нежните и неуловими нюанси на любовта, на копнежа за щастие, на тихите радости, той е потресен от съдбата на непознатия чужденец-воин, около чийто труп «трепкат плахи и ненужни с кръв напръскани писма».

Друг наш писател-белетрист като Йордан Йовков видя в българските войници познатите образи на селяни и интелигенти, облечени във войнишки шинели, които копнеят не за бойни подвизи, а за мирен труд, за човешко щастие, за спокойно бъдеще на своите деца. И когато трябва да загинат, героите на Йовков загиват с протегнати ръце към цветята на идващата пролет, отпуснати на влажната земя като върху майчини гърди, недоживели и недолюбили.

Творчеството на българските писатели от периода на балканските войни и Първата световна война е вълнуваща манифестация на хуманизъм — активен и непримирим към човекоубийствата, трагичен вик против потъпкването на правото да живееш, да се радваш на живота. В техните произведения намират продължение традициите на любов към живота, на радост от битието, на оптимистично чув-

ство при докосването на всеки стрък трева. Това са традициите на Петко Славейков и на Вазов, в чиито стихове «Не се гаси туй, що не гасне!» — звучи несъкрушимата вяра в победата на доброто у човека, в светлото начало на хуманизма.

По-късно, през годините на фашизма, у нас пропаднаха опитите за съставяне на каквато и да било антология в защита на войната. Фашизираните милитаристи нямаше на какво да се опрат, те просто нямаха материал за такава антология.

Нова могъща струя в развитието на хуманизма в българската литература се влива в творчеството на редица писатели след Първата световна война.

Христо Смирненски пише за хората от цял свят като за «свои братя»; образи на негови герои са представители на много народи; той е винаги там, където се води борба за свобода и щастие. Към хората от цялата планета той се обръща с думите: «И ако слънцето угасне в боевете, моето сърце като слънце ще им свети!» Неговата поезия е химн на вярата в неограничените възможности на човека и на живота, който «утре ще бъде по-хубав и по-мъдър». За Вапцаров няма бронбойни патрони, които да убият тази вяра. Негови другари и братя са хората под звездите на Фамагуста, работниците от Тексас, докерите от Алжир, синовете и дъщерите на бореца се Испания. «Вярата в доброто и в човека» — това е според Вапцаров началото на всички начала, което не трябва да бъде погазвано. «Животът ще дойде по-хубав от песен, по-хубав от пролетен ден. . .» Дори в предсмъртния час на човека звездите усмихнати отгоре му викат: «Браво, човек!»

Чрез творчеството на Смирненски, който загива почти юноша, българската поезия се домогва до още по-големи мащаби на художествено обобщение. Гео Милев, поет и критик, за когото гръцкият поет Янис Ригос написа преди няколко години вълнуваща поема, се обезсмърти със своята епична творба «Септември», възпяваща първото в света народно антифашистко въстание. Тук не можем да отминем и делото на нашия уважаван колега Людмил Стоянов, който още преди няколко десетилетия написа стиховете: «Не мога без хора!» Героят на неговата поезия и на целокупното му творчество е близък на хората, той иска да бъде «третият там, където са двама.»

Развитието на българската литература след Девети септември 1944 г. е сложен и многостранен процес. Новата

социална действителност създаде у нас нов начин на мислене, нови чувства и поведение у хората, а следователно — и ново разбиране за хуманизма в литературата. В нашите заводи и полета, в нашата администрация, в нашите институти за изкуство и наука израсна постепенно един нов човек с далеч по-високо обществено възпитание от преди, който има силно чувство за собствено достойнство, който разбира и приема с удивително себеотрицание неизбежните или случайни трудности, свързани с построяването на новия живот у нас, и който се усмихва снизходително на схематизма, лакировката и шаблона в литературните произведения, но изпитва не по-малка ирония и към фокусите и шаблона, които му се поднасят в тях.

Накъсо — този човек е носител на новия хуманизъм у нас и националната ни литература се старае да го отрази според силите си в своите произведения.

Хуманизмът в българската литература се пречупва и през творческото дело на литературната критика, която понякога въздействува върху читателите не по-малко от художественото творчество, защото носи в себе си цялата социална, етична и естетическа устременост на обществото. Може да се каже смело, че литературната критика е изпъквала като една от най-активните форми на обществения живот и обществената мисъл у нас. В края на миналия и началото на сегашния век ние имаме критици като Иван Шишманов и Боян Пенев, които развиваха по същество дълбоко демократични и хуманистични идеи за художественото творчество. Още по-определено, по-последователно и по-философски мотивирано в тази насока е работила и продължава да работи марксистката художествена критика у нас в лицето на своите корифеи Димитър Благоев, Георги Бакалов и Тодор Павлов, които от много години насам внушават идеите за действителното хуманистично преустройство на обществото, за премахването на социалната неправда в него, за осъществяването на най-съкровени културни и национално-исторически стремежи на народа. Съвременната българска литературна критика допринася като активна обществена мисъл за най-широко и задълбочено тълкуване на хуманистичните идеали на нашето съвременно общество. В творчеството на критиците от наши дни се долавя неспокойната хуманистична мисъл, която търси да овладее напълно новия свят от идеи и възгледи на нашето динамично, устремено към преобразова-

ния общество, която се бори срещу принижаването на човешката личност и естетизирането на егоистичния индивидуализъм, която утвърждава реализма и благородния стремеж на човека към нов, по-добър свят.

От всичко, казано дотук, се вижда, че българската литература е утвърждавала винаги както достойнството на човека, така и ценността на съзидателния творчески труд — духовен или материален. Тя е била органически свързана както с идеята за общественото благо, така и с любовта към отделния човек от народа. Следователно — тази литература по своята същност е дълбоко хуманистична.

Не съществува нито един що-годе значителен български писател, който в преобладаващата линия на своето творчество да е стоял на сляпо шовинистични или антидемократични позиции. Тъкмо обратното — през време на борбата срещу фашизма и хитлеризма почти всички български писатели независимо от своите политически убеждения застанаха на демократични позиции, намериха общ език и обединиха усилията си в името на народа и хуманизма. И доказателство за това е, че след идването на народната власт от членуване в Съюза отпаднаха само няколко — не повече от двама или трима — третостепенни писатели, които се бяха решили да сътрудничат с хитлеристите. Впрочем някои от тези писатели се разкаяха искрено и членуването им в Съюза бе възстановено.

Уважаеми делегати и гости,

За съжаление ние, българските писатели, познаваме твърде малко националните балкански литератури. Същото може да се каже за останалите балкански писатели по отношение на българската литература. Но въпреки това аз съм уверен, че във всички балкански литератури преобладават дълбоко хуманистични тенденции, които могат да ни обединят и с които ние искаме да се запознаем в среща като сегашната.

Но хуманизмът освен конкретната си изява в дадена национална литература, в даден автор или произведение има и един общофилософски и общолитературен аспект, който е също много важен, ако искаме да се опознаем с доверие, и който ще ни покаже, че ние, балканските писатели, може би стоим по-близко един до друг, отколкото сме предполагали в миналото или отколкото ни се струва сега.

Хуманизмът е грандиозен исторически процес в човеш-

ката мисъл и сложна система от понятия, чието съдържание е подчинено на обективните закономерности, които управляват човешкото общество. За всеки непредубеден човек е съвършено ясно, че хуманистичните идеи през Ренесанса не могат да съвпадат напълно с хуманистичните идеи след Френската буржоазна революция, а още по-малко с идеите след Октомврийската социалистическа революция. И за нас, писателите от социалистическия свят, това е съвсем естествено, като се вземе пред вид, че в процеса на всемирноисторическото развитие в човешкото общество се появяват закономерно нови фактори и нови отношения между тези фактори. Ала това съвсем не значи, че старинното великолепие на хуманистичните идеи от Италианския ренесанс избледнява в социалистическия свят или че този свят е някаква антитеза на великите демократични идеи за свобода, равенство и братство, които издига Френската буржоазна революция. Тъкмо напротив, нашият хуманизъм издига високо, разширява и обогатява на практика с конкретни действени принципи идеите на Ренесанса и на Френската революция за стойността на цялостна човешка личност, за освобождаването на човека от национално и икономическо робство, за въвеждането на истинска човечност в социалните и международни отношения. На вас ви е добре известно, че на Запад съществуват философски и литературни течения, които по своята същност не съвпадат с ренесансовите идеи за ценността и развитието на човешката личност. Ние не можем да приемем безкритично тези философски и литературни течения. На тях се противопоставят нашият метод на мислене и фактите на обективната действителност, които са решаващ критерий за това мислене. Така ние изпадаме в парадоксалното положение да браним ренесансовите идеи за човека от техните модерни западни отрицатели, които твърде често и произволно обвиняват нашата литературно-художествена практика в догматизъм и други естетически грехове. Но нашите спорове със западните модернисти идват да докажат, че ние запазваме за човека най-ценното и най-необходимото от идеите на миналото.

Както е известно от историята, ренесансовите идеи на хуманизма се развиха последователно в няколко етапа.

Последната фаза от развитието на хуманизма като исторически процес, която пристъпва планомерно и мащабно

към подобрене на съдбата на човека, съвпада с онова, което ние наричаме действителен хуманизъм.

Уважаеми колеги,

Тази приятелска среща предполага за всекиго от нас свободата да прави апология на своята концепция за хуманизма било с логика, било с патос, а ако иска, и с двете, стига само да не става зъл и враждебен по отношение на убежденията у другите. За нас, българските писатели, хуманизмът е дълбока вяра в нравствената сила на човека и патос на убеждението, творческа възможност и действителен принцип, който ни кара да протегнем приятелска ръка към всекиго, който в името на мира, в името на миналото, сегашното и бъдещото достойнство на човека е готов да я приеме. Заплахата от ядрена война е грозно явление в нашето съвремие, срещу което ние се борим и по отношение на което имаме право да изразяваме мнението си.

Ние разглеждаме същността на човека като съвкупност от всички обществени отношения, а това е единственият път за преодоляване на антиномните на противопоставянето на личността и обществото, на свободата и обществената необходимост, на индивидуализма и колективизма. Или както казва един класик на философската мисъл, «за сметка на цялото общество се обезпечават пълното благосъстояние и всестраниното развитие на всички членове на обществото».

Нито времето, нито програмата на нашата среща ни позволяват да се спра повече върху ония конкретни и действителни принципи на нашия хуманизъм, които изпълват с обективно съдържание неговите идеи.

Без съмнение има съществени различия в идеите на хуманизма през различните етапи на неговото историческо развитие и още по-големи различия при тълкуването на тези идеи от хора с различни обществено-политически и икономически убеждения. Но въпреки това на мене ми се струва, че в цялостното развитие на хуманизма като процес има нещо неизменно, стабилно, дълбоко вълнуващо и общочовешко. Още от най-дълбока древност обществото е заложило в човешката личност някакъв мажорен патос към живота и някакво отвращение към смъртта, някакъв относителен и неясен, ала естествен критерий за добро и зло, почиващ върху неизбежното, но осъзнато и неосъзнато единство между колектив и индивид, и някаква хармонизираща с този критерий емоционална способност за раз-

личаване на прекрасното от грозното. Това са прастари психологични, емоционално-етични и емоционално-естетични елементи в човешката личност, създадени от общественния живот, без които този живот и каквато и да било духовна надстройка в него, не биха могли да съществуват. Тези елементи представляват стабилното и общочовешкото начало, което действа повече в емоционалната сфера, което е оставало неизменно през течение на вековната история на хуманизма и което може би сега е събрало нас, балканските писатели, около тази маса.

Но това е ценно начало, ценен творчески и действителен елемент в нашата душевност като писатели. То придобива особена практическа стойност, когато ние, писателите, челният отред при всяко движение на обществената мисъл, трябва да вземем отношение към такова антихуманно явление на съвременността като заплахата от термоядрена война.

За всяка здрава човешка логика е свършено ясно, че абстрактното и конкретното могат да съществуват само в единство. Онова общочовешко начало в хуманизма, за което споменах преди малко и което в момента ни съединява, би могло да бъде наречено от някои съвсем неуместно «абстрактен хуманизъм». Но това общочовешко начало, този «абстрактен» (в кавички) хуманизъм ние го ценим и у папата и протестантските пастори, когато се противопоставя конкретно срещу смъртта и разрушението на войната.

Въпросът за обединяващото, общочовешко начало в хуманизма, свързан дълбоко с психологичния, емоционално-етичен и емоционално-естетичен строй на личността, добива теоретически по-ясна и практически по-действена форма, когато разгледаме неговото отражение в художествената литература. И това е така, защото художествената литература отразява обективната действителност в обобщени по един или друг начин, но завършени, индивидуализирани образи.

Общочовешкото начало на хуманизма, разгледано в плоскостта на художествената литература, има многобройни обществени и индивидуално-психологични страни, чието подценяване или, напротив, надценяване може да доведе до големи грешки.

Тук е необходимо да направим една съществена уговорка. Когато говорим за прояви на хуманизъм в литера-

турата, ние изключваме от тези прояви широко разпространените на Запад булевардно-криминална, порнографска и фашистка литератури, които по своите меркантилни или вулгарно-политически цели стоят под достойнството на истинската художествена литература и могат да бъдат наречени направо антихуманистични.

В съвременната световна литература се очертават две линии с две противоположни тенденции, които — до известна степен независимо от държавните граници и строгата хронология — отговарят на две различни разбираня за хуманизма.

Писателите с едната тенденция издигат с различна степен на яснота и конкретност принципите на действения и последователен хуманизъм; писателите с другата тенденция издигат различни други форми на хуманизма, като в едни случаи в своята критическа оценка на известни явления от обществото се доближават значително до действения хуманизъм, а в други случаи чрез своите психологично-спекулативни теории за човешката личност се отдалечават много от него.

Моята мисъл ще стане по-ясна, ако съпоставим концепциите на двете тенденции в рамките на някои теми от проблемата за човека и обществото. И твърде естествено е, разбира се, че когато характеризираме едната или другата тенденция, могат да се направят редица съществени конкретно-исторически и литературно-художествени уговорки, върху които аз в доклад като сегашния нямам възможност да се спирам.

За първата тенденция в съвременната световна литература са характерни критиката и бунтът срещу антихуманните явления в обществото, осъзнатата необходимост на връзката между индивида и колектива, дълбоката вяра в достойнството на човека и силите му.

Тази тенденция отчита категорично реалните факти, които говорят за цялостната хармония и единството между духовните и физически елементи на човешката личност, утвърждава нейния нравствен патос и нейните възможности за обогатяване и прогрес. Тя открива героичното не в измислени характери, а в скромните, обикновени хора, които творят историята. Изпитан метод в нейните произведения е високохудожественият реализъм.

За втората тенденция в съвременната световна литература са характерни прехвърлянето на отговорността на

антисоциалните явления в днешната действителност върху целия човешки род, преднамерено игнориране на връзките между индивида и колектива, дълбоко безверие и песимизъм по отношение на обективното достойнство и силите на човека. Човешката личност се разглежда от нея или като затворена в себе си същност, винаги враждебна към обществото, винаги потисната от него и винаги обладана от безнадеждно чувство на самотност, скръб и отчаяние, или като опростен механичен агрегат от много центрове, които реагират хаотично.

Духовното обогатяване и прогресът на личността се считат от тази тенденция за непостижими или се свеждат към «многоцентрие», към някаква интелектуална всеядност, която подхранва упрека, че силата и последователността в убежденията на действия хуманизъм са тесногръдие. Някои представители на тази тенденция искат да освободят литературата от всякакъв идеен и емоционален елемент, което е равносилно на убиването на нравствения патос в нея. Оттук идва стремежът към «интелектуалност» без емоционален адекват, «дегероизацията», издребняването и принизяването на личността, баналността на нейното вечно противопоставяне на обществото. Художественият метод на това направление в съвременната световна литература, излизайки от свършено неверни или крайно ограничени философски предпоставки, е наклонен да откъсва специфичното естетическо начало в изкуството от неговото човешко съдържание. Оттук в литературата навлизат хаосът на «асоциативните потоци», дезинтеграцията на характерите, липсата на сюжетност, мъртвият интелектуализъм, безпомощното и жалко оригиналничене в екстравагантностите на «антиромана» и «антидрамата». По същество този «метод» или, по-точно казано, букет от методи е еднообразен, шаблонен, беден. Той не може да обхване цялостната духовна личност, а още по-малко онова социално, психологично, етично и естетично богатство от възможности, които се съдържат в отношенията между личността и обществото.

Но обективността изисква да кажем, че явленията, които обединихме условно и донякъде схематично в тази тенденция, не са лишени от вековната традиция на общочовешкото начало на хуманизма, което, доколкото съществува човешката общественост, не може да бъде откъснато от определено конкретно-историческо съдържание.

Уважаеми делегати и гости,

В своя доклад аз противопоставих двете основни тенденции в развитието на съвременната световна литература с единствената цел да подчертая действената страна в хуманизма, без която последният би останал празна утопия на мечтатели от древността и Ренесанса.

Тази действена страна според мене се състои в готовността на всеки нормален човек да защити активно живота и достойнството на себеподобните си съобразно обществено-историческите условия на епохата, в която живее. Именно чрез тази готовност е нараснало социално-етичното съдържание на хуманизма през историята, именно чрез нея продължава да нараства това съдържание и днес. Готовността на човека да защити живота и достойнството на другите хора от общонародния или общочовешкия колектив се е проявявала през всички векове и през всички обществено-икономически формации с някакво убеждение, с някаква декларация, с някаква програма, с някакво философско или литературно произведение, което пряко или косвено е внушавало у всички възможност за активни действия или се е въплътявало в напълно конкретни действия — от индивидуалното мъченическо изгаряне върху кладата до патоса и участието в колективната революционна борба. Няма концепция, мисъл или дори отделно понятие в истинския хуманизъм, които да не съдържат елемент на действеност. Истинският хуманизъм е единство от целенасочени действия както в името на прогреса на общочовешкия колектив, така и в името на живота и достойнството на отделния човек.

Към това заключение ни водят вековните хуманистични традиции в нашите национални литератури и нашата съвест като писатели.

Ще останем ли безразлични пред него?

Има много неща, които бихме могли да направим в духа на идеите, поддържани от най-благородните представители на нашите национални литератури и които ще бъдат израз на безкористен хуманизъм.

Най-неотложното от тези неща е да се обединим около защитата на мира и широкото културно сътрудничество между балканските народи. Това е върховна необходимост за нашите народи и за цялото човечество.

Това е и наш върховен дълг като патриоти и хуманисти.

София, май 1964 г.

ЗА НАЦИОНАЛНОТО СВОЕОБРАЗИЕ НА ЛИТЕРАТУРАТА

Темата за националното своеобразие в нашата литература ни дава възможност да обсъдим и да вземем отношение към редица сложни, парливи и съвременни въпроси, засягащи както по-нататъшното развитие на нашата литература, така и практиката на нашето лично творчество.

В тази област спадат например въпросите за същността, произхода и развитието на националното своеобразие на българския народ, отражението на националното своеобразие в нашия народен епос и в историята на старата ни или съвременната литература, въпросът за относителната стабилност или относителната лабилност на това своеобразие спрямо развитието на световноисторическия процес, въпросът за съотношението между достиженията на нашия национален гений в културата и достиженията на други народи и най-сетне въпросът за съотношението между националното и интернационалното в нашата съвременна социалистическа литература.

Съвсем очевидно е, че всички тези въпроси се поставят както от развитието на самия живот, така и от нашия субективен творчески опит като писатели. Да си затваряме очите пред тях значи да оставим нашата литература да върви пипнешком напред — а да ги решаваме еднозначно и бързо значи да се изложим на риска да допуснем в нея било догматични интерпретации, които задържат развитието ѝ, било своеобразни концепции, които могат да породят съмнение в основни начала на нашия метод и мислене.

Разбира се, по всички тези въпроси могат да изкажат еднакво ценни мнения както писателите, така и представителите на литературоведческата наука и философията. Но на мене ми се струва, че ако трезвата научна мисъл трябва

ва да ръководи емоциите при решаването на всички важни въпроси, от голямо значение на днешната конференция ще бъде думата на нашите изтъкнати литературоведи и критици. Тяхната ерудиция, така да се каже, ги задължава да вземат участие в обсъждането на повдигнатите проблеми, по които досега не е мислено, писано или разговаряно с онай широта и конкретност, с които нашата творческа практика изисква тези проблеми да бъдат разглеждани.

Като имам пред вид това, аз моля да ми разрешите, преди да направя изказването си върху докладите, да благодаря на другарите Андрей Гуляшки и Тончо Жечев, задето се нагърбиха с трудната, отговорна и в известно отношение главоболна задача да систематизират и представят пред нас сложните и преплетени въпроси около националното своеобразие в нашата литература. Сега няколко думи за самите доклади.

Аз мисля, че и двата доклада, макар и с различни предпоставки, стигат до едно правилно и почти еднакво по смисъл заключение, с което можем да се съгласим всички, а именно това, че нашата съвременна литература може да се приобщи достойно към световния литературен процес на социалистическия реализъм само ако едновременно с това приобщаване развива в пълен размер и своето национално своеобразие.

Но за голяма моя, а вероятно и ваша изненада двата доклада се оказаха свършено различни по отношение на съдържанието и формата на аргументите, с които се доказва горният извод. Изненадата идва от това, че др. Гуляшки, един от нашите най-изтъкнати белетристи, човек с богати възможности на своята мисъл и темперамент, сякаш окачва тия възможности на пирон и решавайки да си служи само с понятия, ни поднася един научен доклад, без почти никаква илюстрация с конкретни примери от нашата по-стара и съвременна литературна практика. В края на краищата белетристът нито има време, нито е длъжен да се рови в дебрите на историята, ентографията и литературната история, освен когато нуждите на творческата му задача налагат това. С това искам да кажа, че докладът, с който се натовари др. Гуляшки, бе по-скоро работа на критик и че тъкмо за това, задето се е натоварил да свърши смело чужда работа, му дължим признателност.

Точно по обратния, но също изненадващ начин е нап

сал своя доклад др. Тончо Жечев. Ние очаквахме от него, литературоведа и критика, един доклад в академичен стил, а вместо това той ни поднася едно изящно, колоритно, маркирано и твърде своеобразно литературно-критично есе, което покрай марксистически истини съдържа и някои оригинални хрумвания на мисълта, допустими във всяко есе, но будещи веднага сериозни възражения, преди да се лансират като общовалидни истини за нашата литература.

Благодарение на този в известно отношение несвойствен и парадоксален за професионалната им специфика подход към темата у двамата докладчици се е получило отчасти успоредност в аргументацията на едни и същи тези, отчасти — разминаване без контакт и отчасти — противоположно обсъждане на мненията. Но може би тъкмо това е необходимо, за да стигнем със задружни усилия до правилен подход към въпросите. Когато човек чете доклада на др. Гуляшки, неволно добива впечатлението, че националното своеобразие в душата на българина е някак си твърде лабилно и почти непосредствено свързано с бързо променящата се икономика на нашата съвременност. Вярно е, че модерната агротехника, автомобилът, танците и градските дрехи са променили основно за двадесет години външния бит на нашия селянин, но аз не мога да бъда сигурен дали това е станало в толкова кратък период с ония страни от неговия душевен бит, които са продукт на вековете. Общозвестна истина е, че надстройката, към която можем да причислим и т. нар. душевност в колективния смисъл, е обусловена, разбира се, преди всичко от икономиката, но покрай това притежава както относителна самостоятелност в развитието си, така и твърде голяма активност с въздействието си. Да се оставя в сянка тази относителна самостоятелност на националното своеобразие в душевността на народа и на нейната проява в литературата е неправилно.

Противоположно впечатление за националното своеобразие на душевността на българина и на нейната проява в литературата буди докладът на др. Тончо Жечев. За др. Тончо Жечев това своеобразие е нещо относително така стабилно, така яко, консервативно и трудно променимо, щото придобива атрибутите на някакъв фатум, който предопределя болезнени драми в нашия литературен живот и още дълго време заплашва да тежи върху него.

От анализа на тези драми в творчеството на най-до-

брите наши писатели в миналото др. Тончо Жечев вади горчиви и песимистични заключения за «провинциални комплекси» и някаква фатална изостаналост в нашия културен живот, говори за примитивизъм и някакъв непълноценен творчески наивитет в нашата литература. При това др. Тончо Жечев свързва своите изводи с личността и творчеството на такива наши писатели като Иван Вазов, Елин Пелин и Йовков, много от произведенията на които стоят на световно литературно равнище, а за нас са литературна светиня. Никак не ни обнадеждава и фактът, че след като разшири своите неправилни изводи за изостаналостта на българската литература до размерите на трагедия, др. Тончо Жечев ни утешава с думите, че тази трагедия могла да бъде представена пред нас и другите народи с национално величие и достолепие и да ни стане творчески стимул. Най-непосредствен резултат от представянето на тази въображаема трагедия пред някои наши талантлив млади творци, ако последните повярват в нея, би било решението им да отслабят и без това немного здравата си връзка с националната традиция. А представянето на «трагедията» ни пред чужденците би било направо едно безподобно и унизително самоподценяване. Но увлечен в своя колоритен доклад-есе, или, по-точно, в своя доклад-импресия, др. Тончо Жечев не забелязва нито липсата на сериозни предпоставки за своите изводи, нито лековатия произвол, с който залепва квалификации върху такъв ненадминат майстор в нашия разказ като Елин Пелин.

Елин Пелин е «обер шоп». Добре! . . . Това е малко грубо, но безспорно остроумно и находчиво, когато се говори за свежия хумор и творческата оригиналност на Елин Пелин. Но по-нататък др. Тончо Жечев иска да ни убеди, че ако Елин Пелин от 1922 г. насам бил почти престанал да пише, то обяснението на това допирало до въпроса за съотношение между талант и ум у този писател. Оказва се, че Елин Пелин, след като изпял най-хубавите си песни, не бил подготвен по-късно да транспонира непосредствените си впечатления, необикновената си наблюдателност и шопска подигравка в сферата на преосмислянето, сферата на «циклизацията» на разказите, върху по-общ иден за националната и човешка съдба. От същата болест, но в по-други степени др. Тончо Жечев разболява принудително и писатели като Вазов, Йовков и Фурнаджиев. Под светлината на горните изводи прилагателното «обер шоп», разбира

се, престава да звучи ласкаво, особено когато на този «обер шоп» се противопостави «свръхевропеецът» Иво Андрич. Така нещастният Елин Пелин въпреки признаването на таланта му и почитта, която Тончо Жечев изпитва към него, се превръща в литературен полуинтелигент, на когото ние, а заедно с нас и чужденците, можем да се усмихнем снизходително. Обичам много книгите на Иво Андрич, но в никой случай не мога да се съглася, че Елин Пелин му отстъпва по проникновеност на ума в много социални и общочовешки проблеми.

Със същата лека ръка др. Тончо Жечев превръща др. Петър Берон в «скорозрял Фауст», в титан, подир когото върви като сянка карикатурата на титан. Но ако маститата фигура на д-р Петър Берон може да се охарактеризира с такива гротескни изрази, то същото трябва да приемем и за френските академици, които са приемали да слушат докладите му, а др. Тончо Жечев едва ли би се решил да твърди това. Налице е просто едно откъсване на д-р Петър Берон от епохата му и от етана, в който са се намидали съвременните нему общество, философия и естествознание.

Не ми е много ясно защо др. Тончо Жечев говори за едни писатели в тази част на доклада си, която озаглавява като «Националност и творчески наивитет», а за други в онази, която нарича «Националност и интелектуализъм». Подозирам, че това се дължи на погрешната му теза да търси у всички писатели любимото съотношение между талант и ум. Но тъкмо това механично разделяне на творческата личност на две половини — едната талант, а другата ум — влиза в противоречие с понятията му за «органичността» и «спонтанността» на националното своеобразие на писателя. За всички ни, предполагам, Емилиян Станев е не по-малко умен, отколкото талантлив и да се квалифицира преходът му към големите обществени проблеми, които отразява в «Иван Кондарев», като «сизифовски» усилия е най-малко несправедливо.

Докато др. Андрей Гуляшки съвсем не от липса на марксистеска осведоменост, а просто като случаен пропуск оставя някак си в сянка относителната самостоятелност в развитието на душевността като надстройка, др. Тончо Жечев е наклонен в доклада си да абсолютизира тази самостоятелност. Едва ли може да се изтълкува другояче изразът му, че разумът подготвя най-силните отрови

срещу самия себе си, стига до самоунищожение и скръбна капитулация. Др. Жечев прави уговорката, че това се отнася до разума в загиващото капиталистическо общество и ние безспорно ще се съгласим с него, но загиването на западния разум не може да се разглежда само като «самоунищожение», а и като криминално убийство от палачите му в реакционните философски и естетически среди.

Усещам, че ако продължа, ще почна да критикувам дребнаво доклада на др. Тончо Жечев, и за всичко, което казах, го моля сърдечно и другарски да ме извини. Може би съм разбрал погрешно някои страни от доклада му и той ще има възможност да ме опровергае. Аз казвам това, защото докладът на др. Жечев задълбочава правилно някои марксистески истини в нашата литературна критика, критикува с гражданска смелост наши недостатъци и най-сетне — нека призная, че лично това ми харесва много — е написал един ярък и колоритен доклад, в който преобладават всички положителни и отрицателни страни на една литературно-критична импресия. Може би това е наш недостатък, но ние, белетристите, обичаме хората с остри, внезапни и парадоксални протуберанси на мисълта, с ярки и съгъстени багри на образите в словата им. Обичаме ги дори когато грешат, защото тези протуберанси, тези образи говорят за животворен вътрешен пламък на ума и сърцето, който ги кара да се лутат и да търсят страстно истината. И доколкото докладът на др. Тончо Жечев може да се нарече импресия, той ще допълни необичайни и за темперамента на Гуляшки научно-социологичен доклад.

В двата доклада следователно има върху какво да говорим страстно, ако искате, но с необходимата откровеност и другарско уважение. А тъкмо това може да раздвижи нашите мисли и чувства, да прекъсне най-сетне досадната и меланхолична организационна тишина, която царува в нашия съюз.

Ние не трябва да си правим илюзията, че огромната проблема за националното своеобразие в душевността на българския народ и българската литература може да се реши с няколко доклада, с няколко статии и дори с няколко конференции като днешната. Конкретното решение на проблемата за същността, произхода, структурата и развитието на националното своеобразие на българския на-

род и литература, за преливането и сливането на националното с интернационалното изисква не само доклади и статии, а може би томовете от сериозни философски, литературно-исторически, ентографски и естетични изследвания. С тази проблема са свързани голям брой въпроси от нашата творческа практика. Мненията при нейното решаване могат да вървят успоредно, да се кръстосват, преплитат или сблъскват. Ето защо ние не трябва нито да се сърдим на мненията, изразени от нашите докладчици, нито да премълчаваме онова, в което не сме съгласни с тях. Но нека с нашите изказвания като писатели ударим един обществен акцент и сложим начало за конкретното решаване на тази важна проблема от нас и от специалистите с метода на нашето марксистко-ленинско мислене, което не игнорира нищо материално и дава заслужения блясък на всичко духовно.

СИМВОЛ НА ЕДИНСТВО

Празникът на поезията, който чествуваме всяка година, се превръща в една от най-хубавите и вълнуващи прояви на нашия литературен и обществен живот.

Големият, бих казал, трескав интерес към него у всички възрастни и у всички обществени среди е показателен както за дълбокото вживяване на нашата поезия в историческата съдба на народа, така и за нейния непрекъснат идеен и художествен възход.

И ако това е така, то е, защото поради съчетанието на много исторически фактори в нашето народно и индивидуално поетическо творчество се е установила една здрава, непоклатима и станала дълбоко национална реалистична традиция, която е израз на хуманистичните начала, демократизма и революционния дух в недрата на българския народ.

Благодарение на тази традиция в живота, в труда и в поезията нашият народ, минавайки през дълги и страшни исторически изпитания, се е запазил в продължение на дванадесет века и е създал националната култура, на която се радваме днес.

Благодарение на нея нашият народ по динамизма и размаха на постигнатите преобразования заема едно от челните места в редицата на народите, които вървят по пътя на комунизма. Нека тази революционна, демократична и хуманистична традиция в живота на нашия народ бъде вечният огън на нашата поезия!...

Но както е известно, уважаеми другарки и другари, традицията не е мъртва и неподвижна схема, а само приемственост, която се възражда във вечно развиващия се и вечно подновяващ се материален и духовен живот на народа. Всички ние следователно не можем да си предста-

вим развитието на нашата съвременна поезия, разгарянето на нейния революционен и хуманистичен пламък без разширяване и обогатяване на нейното съдържание, без търсенето на нови форми, без онова ценно начало в нашия целокупен живот, което наричаме новаторство.

Новаторството в поезията, когато открива нови страни на нашата велика социалистическа правда и нови кътчета в бездънната човешка душа, когато в името на тях разширява нашия революционен устрем, мислене и емоционалност — такова новаторство е действително прекрасно и съвпада с традицията на нашата поезия.

Но едновременно с това тази традиция се е съпротивявала, съпротивява се и ще се съпротивява винаги срещу крайностите на модернизма, срещу песимизма, безпочвеното мечтателство или самодоволното жонгльорство с поетични образи.

Хиляди сурови обстоятелства през вековете са направили българина неуязвим реалист както в мисленето, така и в емоционалното усещане на света, без това да накърнява ни най-малко неговата чувствителност или готовност да се жертвува за правдата. Много трудно е да измамиш българина с фалшива поезия. Затова пък той умее да цени истинската.

И доказателство за тази негова високо развита естетическа способност е днешният многолюден празник.

Творческото дело на истинския поет е синтез от мъдрост и чувствителност, от изящество на формата и богатство на съдържанието, от познаване на живота и вглъбяване в себе си, от новаторски порив и обич към традицията. Трудно постижимото единство от толкова противоположни условия е дело на природата и на обществените условия. То представлява онова, което е прието да се нарича поетичен талант и което се изисква както от същността на самата поезия, така и от великите задачи на нашето време.

Истинският поет със своя вътрешен мир е еманация на народната душа, а със своя поетичен глас, със своето обществено мислене и гражданско поведение — ясновидец, прорицател и духовен учител на народа си.

Тази година ние чествуваме празника на поезията в Стара Загора — град, който е дал трима големи наши поети: Гео Милев, Кирил Христов и Николай Лилиев. Творческото дело на всеки от тях е получило от времето раз-

лична оценка и ни вълнува по различен начин, но представлява истинска поезия. То е в пълно съзвучие с нашата поетична традиция, която утвърждава стойността и богатството на човека. То събужда в душите ни героичен устрем в борбата ни за свобода на народа, бурна и жизнерадостна наслада от живота или нежна чувствителност към красотата на природата и човека.

След като отдадем почит на тези трима поети, родени в Стара Загора, а също по косвен начин и на техните предшественици или съвременници, ние ще имаме удоволствието да чуем свежия глас на представители от всички поколения на съвременната българска поезия.

Разрешете ми да поздравя от името на ръководството на Съюза на българските писатели всички присъстващи тук поети и да им пожелаая успех в трудното им и възвишено творческо дело.

Към ветераните на съвременната българска поезия ръководството на Съюза отправя своята почит и признателност, а към по-младите и най-младите — своята увереност, че факелът на нашата славна поетична традиция ще бъде носен от тях със същата творческа сила и достойнство, с което го носеха ветераните през тежките години на борбата срещу фашизма.

Разрешете ми да поздравя също и присъстващите тук поети — гости от балканските и други страни. Тяхното идване на нашия празник е доказателство за хуманистичната сила на поезията да обединява хората в името на мира, добросъседските отношения и културното сътрудничество между народите.

Разрешете ми най-сетне да изкажа дълбоката благодарност на Съюза на българските писатели към старозагорската общественост, която в лицето на другарите от окръжния комитет на партията и на окръжния народен съвет взе инициативата тази година Празникът на поезията да се чествува в Стара Загора и пое най-тежкия дял от работата по организирането му. Вниманието на тези другари към празника показва за лишен път обичта и уважението, с което нашата партия заобикаля българските писатели.

Благодаря сърдечно и на всички присъстващи — граждани на Стара Загора или гости от други селища, — които любовта към българската поезия събра в този салон.

Празникът на поезията, който чествуваме днес, е преди всичко израз на почит към нашите мъртви и живи поети. Но едновременно с това той е символ и на онова дълбоко, сърдечно и неразруσιμο единство, което свързва народа, партията и българските писатели по пътя към комунизма.

НАШИЯТ ШОЛОХОВ

Уважаеми другарю Шолохов,

Разрешете да Ви поднеса от името на всички български писатели и на милионите Ви читатели зсред българския народ най-сърдечни поздравления по случай Вашата шестдесетгодишнина.

Ние Ви поздравяваме не само за всеобщото признание и световната слава на Вашето име, но и за онова вътрешно щастие, до което достигат малцина писатели, да почувствуват хармонията между пълнокръвния личен живот, отдаден в служба на народа, и обществената значимост на своето творческо дело. От Вашето участие като младеж във войната срещу интервентите се роди колосалната художествена епопея на «Тихият Дон», от живота Ви всред народа излезе «Разораната целина», която така правдиво и дълбоко отразява социалистическия прелом в душата на руския селянин, а опитът Ви от Великата отечествена война създаде в «Съдбата на човека» величествения хуманистичен образ на съветския войник, който победи фашизма. С тези произведения Вие утвърдихте социалистическия реализъм като световен литературен процес. Пред тяхната художественост, пред тяхната правдивост и действителен хуманизъм отстъпват безпомощно всички естетични и етични теории, които се мъчат да уязвят или подценят великото дело на Октомврийската революция и литературата, създадена от него.

Всичко това, скъпи другарю Шолохов, Вие постигнахте благодарение на Вашия творчески гений и на неразривната си връзка с живота, с душевността и с интересите на трудещия се народ. Вашата личност представлява чудно единство между живота и творчеството, между писател, народ и партия, между рядко художествено майсторство

и простота в изразните средства, която вълнува, покорява и преобразява милиони читатели по целия свят.

Поради редица исторически, географски, политически и етнографски причини руската класическа и съветската социалистическа литература са се радвали и ще се радват винаги на огромна любов и дълбоко уважение в нашия народ. Един от най-големите писатели, които допринасят за това, сте Вие, другарю Шолохов. За проникването на Вашите произведения, на Вашите идеи и образи в България има написани редица статии, литературни изследвания и книги. В тези изследвания е документирано, че Вие навлизате в сърцата на българските читатели още с първото руско издание на всяка от Вашите книги, които през тъмните години на монархофашизма проникват по нелегални пътища у нас. Удивителни са настойчивостта и гражданското себеотрицание, с което преводачи, редактори и издатели се борят с фашистката полиция и цензура, за да издадат Вашите произведения на български език.

Хиляди политзатворници черпят морална сила и надежда за избавление от дълбочините на мисълта и чувството, до които стига Вашето художествено слово. Хиляди партизани черпят смелост пред смъртта от съдбата и поведението на вашите герои. И нравственото вълнение, което събуждат тези герои у всички наши борци на съпротивата, е така голямо, щото те, където и да се намират, в килиите на затворите, по нелегалните квартири или в сред куршумите, глада и студа на планините, намират сили и време да правят своеобразни литературни семинари върху произведения на съветската литература, включително и Вашите, и да си поставят нелегални партийни имена, заимствувани от тях.

Аз бих могъл да цитирам трогателни изказвания на тези борци, напечатани в спомените им за борбата срещу фашизма у нас, но мястото и времето не ми позволяват това.

Ще си позволя да кажа само, че ако най-висшето удовлетворение на един истински писател е да види не славата си, а действената сила на своите произведения, то Вие, другарю Шолохов, бихте могли да изпитате частица от това удовлетворение, ако знаете какво означаваше през годините на фашизма Вашето художествено слово за нашата борческа интелигенция. Казвам само «частица»,

защото борческите интелигенции на всички народи в света Ви дължат това удовлетворение.

Голямо е въздействието на Вашите произведения и върху нашите произведения, и върху нашата социалистическа литература. То започна още с появата на първите Ваши книги преди Девети септември 1944 година — деня на нашето освобождение от фашизма — и продължава до днес. Вие наред с други големи съветски творци покажете на българските писатели огромната сила на социалистическия реализъм като литературен метод, неговата дълбочина и широчина, неговите възможности към завоюване на нови жизнени терени, към национално, жанрово и стилно разнообразие.

Вашето посещение в България остави незаличим спомен в съзнанието на всички ни.

И в деня на Вашата шестдесетгодишнина — възраст, в която ходът на времето не плаши истинския художник, защото мисълта му става още по-дълбока и ясна, а сърцето му още по-голямо и отзивчиво — ние, българските писатели, Ви пожелаваме, другарю Шолохов, още дълги години творчески живот и желязно казашко здраве за чест на Вашата велика съветска родина и за слава на цялата многонационална литература от лагера на мира и социализма.

ПЪТЯТ НА ПИСАТЕЛЯ

Има няколко основни въпроса, към които писателят трябва да вземе искрено и ясно отношение, ако иска да бъде творчески силен и художествено убедителен. Без честно отношение към тях, дори когато е надарен, той се превръща в самомнителен идол, неспособен да почувствува болката и страданието на света, или в жалък страхливец, недостоеен за таланта, с който природата го е надарила. Едни от тия писатели виждат само мъртвата красота на природата и единичния човек, без да се интересуват от обществото. Те ни забавляват, понякога възхищават, но не сгриват сърцата ни. Други лъжат безчестно и талантливо, оправдавайки привилегиите на малцинството, което владее богатствата. Трети постигат чудеса от еквилибристика между новото и старото, застраховайки се умело в двете посоки, в които могат да се развият събитията. И най-сетне има една бездарна тълпа от нищожества, които крещат до втръсване за своя индивидуализъм и които виждат само себе си, защото нямат нито интелектуалната, нито чувствена сила да разберат света.

Кои са тия въпроси, към които честният писател трябва да вземе ясно и смело отношение?

Писателят е същество, което вижда с ума и сърцето си, за да отрази света в огледалото на своята творческа самобитност. Умът му дава верните контури на света, а сърцето ги изпълва с багри. Но за да вижда вярно, за да казва истината и да вълнува, а не само да забавлява, той трябва да обладава колективния опит на човешката мисъл, натрупан през вековете. Той ще се запознае основно с природните науки, които ще го насочат към диалектиката и към върховете, които тя достига у Хегел, Маркс и Ленин. Така той ще се освободи от страха пред отмъстител-

ния християнски бог, от заблудите на философията и легендите на историята. Така светът ще престане да му се струва отчайващ куп от атоми, сред които вилнее случаят, или възплъщение на абсурдно духовно начало, което никой не е почувствувал сериозно, а още по-малко — доказал. Тогава мисълта му ще стане смела и ясна, а сърцето му ще се изпълни с великата човешка гордост на Максим Горки. Тогава той ще види величествената панорама на материалното битие и закономерностите, които движат развитието му, ще разбере пътя на човечеството, ще почувствува по-дълбоко и ще отрази по-реално красотата на природата, силата на любовта и драматичните гърчове на отделния човек и обществото.

От каквато и социална среда да произхожда, каквото и възпитание да има, честният писател ще види и никога няма да премълчи факта, че едно малцинство, заграбило средствата за производство, владее богатствата на света, експлоатира труда на милиони хора и периодически хвърля човечеството в жестоки войни и нечувани ужаси. Сърцето му ще го накара да потърси причината на това, а умът му ще я открие в абсурдната и жестока система на капиталистичното общество. Тогава той ще види единствения път, по който трябва да върви, ще съзнае на коя страна е правото при много спорове, ще се отвори от глупостта на много мъдреци, от жестокостта на много човеколюбци, от грозотата на много естети. Тогава, ако умът му е честен, а сърцето човешко, той ще извика високо, че над култа към красотата трябва да стои култът към истината и справедливостта. Тогава той ще застане на страната на всички бедни в света, а красотата ще намери, по-вълнуваща и по-съвършена, в нравствения подвиг на героите, които рушат старото и създават новото. Ако първичният елемент на всяко изкуство си остава драмата, писателят ще намери велика човешка драма в Сталинград и червения Мадрид, в ужасните и неописуеми моменти, когато гартизаните застрелваха тежко ранените си другари, за да не паднат живи в ръцете на полицията. Той ще намери тази драма в хаоса на всички революции, в гнева на тълпите, в кръвта на пламъците, от които се ражда новият свят. Истинският писател се гнуся от жестокостта и безсмислените убийства, но той не е ни сантиментален пацифист, ни приспивач на гладните. Той знае много добре, че кръвта на едно поколение струва по-малко от безкръвното физи-

ческо израждане и безкръвната преждевременна гибел на много поколения. Великата идея за социална справедливост, която сияе над неговия духовен хоризонт, му позволява да се отърси от сладникавата чувствителност, от безсилието и пустотата на един съмнителен хуманизъм, който с нищо не облекчава болките на света. Той ще се освободи от скрупулите в посочване на средствата за борба, защото експлоататорите на гладните също не ги избират. Той ще отхвърли предразсъдъците на дивашкия шовинизъм, ще смаже кухата изтънченост и дребнавата гордост на интелекта си, които го откъсват от грубия, покъртващ и болезнен рев на гладните, от дрипите и мизерията им. Така отречен от себе си той ще слезе в тълпата, за да се бори за нея, и ще почувствува истинското си достойнство, а позата на индивидуализма ще остави за контетата и глупците.

Писателят ще отхвърли догмите на онова изкуство, което живее само за себе си и превръща човека в болезнен мечтател или самодоволен естет. Той ще вземе героите си от всекидневната социална драма на цялото човечество, ще посочва безмилостно-трагичната истина, грозотата и лицемерието на стария свят и красотата на новия. Той ще вълнува и тревожи, а няма да успокоява и забавлява. Той ще остави чара на измислиците, романтиката на необикновеното и анализа на безполезната красота за посредствените занаятчии и професионалните фокусници на стила. Ако писателят е издигнат човек, той трябва да бъде преди всичко социален и нравствен човек, а после естет и магьосник на словото. Ние се удивляваме от изкуството на жонгльора в кабарето, но не съзнаваме ли жалката му нищожност и безполезност? Героите, настроението и стилът в един роман могат да бъдат умело постигнати и все пак авторът е безполезен жонгльор, ако откъсва изкуството си от социалната му и нравствена задача. Кое е по-драматично и по-вълнуващо? Анализът на чувствата у нежното момиче в рокля от органдин или последните часове на една Лиляна Димитрова, която пада простреляна за идеите си с оръжие в ръка? Нежността, красотата и романтиката са необходими също на човешката душа, но писателят ще ги остави за спокойствието и хармонията на бъдещия свят и в сегашните решителни часове ще вдигне високо знамето на социалната справедливост.

И най-сетне, писателят е човек и на действието. Никаква идея и никакво възвишено чувство нямат нравствена стойност, ако оня, който ги носи, не е готов да пожертвува нещо от себе си за тях. Каква цена има съчувствието ви към някого, ако не направите нищо да му помогнете? Затова писателят ще се откаже от спокойствието си, ще приеме доброволно отговорностите и желязната дисциплина на една партия, която е лостът на социалния напредък, умът, сърцето и волята на всички потиснати в света.

Но тогава невъзмутимите естети, талантливите шмекери, еквилибристите и сивата, невзрачна тълпа от кряскащи индивидуалисти ще извикат ядовито в хор: «Той стана комунист !...»

А писателят ще почувствува, че е намерил пътя си.

ЗАЩО СЕ БИХА ЗА ИСПАНСКАТА РЕПУБЛИКА

Има две Испании. Едната е голяма и велика, защото живее от векове и представлява самият испански народ. От нея се родиха Колумб, Сервантес, Веласкес, Гойя, Кахал. От нея излязоха бунтовните селяни на Мексико, петролните работници на Юкатан, миньорите на Венецуела и Боливия, хората на черния труд, които работят в безкрайните житни поля на Аржентина. От нея излязоха и работническите полкове на Мадрид и Билбао. Това е Испания на свободната мисъл, на скромността, труда, човешката и пламенното сърдечие. От всички морски народи испанският бе почти единственият, който смеси кръвта си с цветните раси и на всяко човешко същество призна правото на живот и достойнство. Тази Испания роди републиката.

Но има и една друга Испания, която също живее от векове, впити като паразит в тялото на първата. Нейните цезари и монаси дадоха на света инквизицията и Лойола, кръвопролитни войни и разорение. Какво представляваше тази паразитна Испания до идването на републиката? — Един конкумбинат между духовенството, аристокрацията и капиталистите. Испанската черква би могла да се сравни с някаква чудовищна машина за властвване над народа, която светите отци от Ватикана са довели до съвършенство. Безбройни пълчища от хитри кюрета представляват лостовете, колелата и бурмите на тази машина. Философия, наука, изкуство, архитектура, музика, театър — всичко е впрегнато да служи на черквата.

Ако духовниците благославяха и заплашваха с «оня свят», аристократите управляваха и колежа. Историята на испанската династия и на испанските грандове е непрекъс-

ната серия от издевателства и погроми над народа. Наред с духовенството и аристокрацията властвуваше и капиталът. Никъде в света нямаше по-зле платени работници, по-срамно експлоатиран труд. Животът осъди тази Испания.

През 1936 г., подкупена с чуждо злато, въоръжена с чуждо оръжие, тя се вдигна с подлостта на убиец от засада, за да умъртви републиката. Жестока до лудост, тя възстанови привилегиите си върху димящата кръв на един и половина милиона трупове на испански синове и дъщери. Днешна Испания на Франко — това са аристократите ѝ, нагиздени палячовци в еполети и шарфове, които се кланят в дворците. Това са монасите ѝ — впити като въшки в снагата на испанския народ и отдадени на чревоугодие в манастирите си. Това са едрите ѝ капиталисти — ненаситни смукачи на човешкия труд, завладели отново мините, банките, фабриките. Това са фалангистите — въоръжени до зъби, продължаващи да избиват народа си, защото кървавият призрак на отмъщението ги плаши. Това са генералите ѝ, които Франко държи в подчинение, пазейки в бюрото си досиетата за нечестните им доставки и гешефти. Това са най-сетне танцуващите, певиците, тореадорите, китаристите и всички безделници, които залагат дюшеците си, за да отидат на неделната корида и да видят как Лаланда или Монолете ще забият шпагата си в сърцето на бика.

Тази привилегирована банда от тирани, палячовци и паразити бе разгонена от юмрука на испанските работници, от прогресивната и пламенна мисъл на испанските интелектуалци. Републиката зовеше към свобода, към социална справедливост, към труд и скромност. Републиката раздаваше на селяните земя, отваряше училища, строеше университетски градове, отнемаше излишното от преситените, за да го даде на гладните, отхвърляше заблудите и традициите на миналото, за да посочи истинското достойнство на народа. Нима имаше за привилегированите нещо по-омразно от това?

Затова враговете нападنا Испанската република така стръбно, затова защитниците я бранеха така яростно. Затова се биха. Затова войната продължи три години и мохамеданските легиони на Франко, полковете на Хитлер и Мусолини, танковете, огнепръскачките и шуките се справиха така трудно с голите ръце на испанските работници.

Нашият народ също даде принос в тази епична борба. Български имена са записани в релациите на героичните сражения при Гуадалахар, Теруел и Мадрид. Защитата на Испанската република, която издъхна с падането на Мадрид, ще остане велик епизод в борбата на прогресивното човечество за повече справедливост. А участието на българските комунисти в нея е доказателство за боевата сила, героичния дух и пролетарската солидарност, които нашата партия е култивирала.

ПЪТЯТ НА ДЕВЕТИ СЕПТЕМВРИ

В решителните дни на Девети септември 1944 г. нашият народ стоеше изправен пред два свята, пред две идеологии, пред два политически хоризонта.

Единият свят бе капиталистическият. Той почиваше върху бездушния закон на печалбата, върху жестоката експлоатация на човек от човека, върху дивия шовинизъм и политическото робство, върху периодичното редуване на стопански кризи и опустошителни империалистически войни. Нищо хубаво не обещавахе този стар, добре познат свят, в който кобургските монарси и финансовите князе се разпореждаха безконтролно, а министрите им слугуваха като лакеи.

Другият свят бе социалистическият — светът на необятния и могъщ Съветски съюз, на жизнерадостния, творчески труд.

Едната — капиталистическата идеология представляваше бъркотия от стари, опровергани от науката догми, хилядократно прекроявани лъжи, които трябваше да приспиват съзнанието на трудещите се и да ги отклоняват от борбата за човешко съществуване.

Политическият хоризонт на капиталистическия свят бе претоварен с тежки дъждовни облаци, зад които се криеха призраците на нови бедствия. Той обещавахе на българския народ само изстъпленията на шовинизма, само международни интриги, войни, разруха, убийства и кръв.

Напротив, политическият хоризонт на социализма разкриваше пред българския народ режима на народно-демократична република, който щеше да го освободи завинаги от тежките икономически вериги на империализма, от игото и тъмните заговори на Кобургите. Този

режим обещавахе на българския народ да сине властта на финансовите князе, на дворцовите слуги, на самозабравилите се карьеристи в управлението и да предаде тази власт в ръцете на верни синове на народа, които много пъти бяха дали доказателство, че са готови да жертвуват живота си за интересите му.

Имаше ли съмнение из кой път щеше да тръгне българският народ в историческия момент на Девети септември 1944 година, когато приближаването на великата и победоносна съветска армия му осигуряваше закрилата от тъмните попълзновения на империализма? Този път се сочеше от неговите икономически, политически, географски и културни интереси. Този път се сочеше в различните исторически условия под различни форми от най-умните, най-смелите, най-самоотвержените синове на българския народ, които увисаха на бесилките или падаха под куршумите на потисниците.

Българският народ съществува повече от хиляда години. И през време на това дълго съществуване той доказва, че благодарение на конкретните исторически условия, в които се е развивал, той е станал един от най-трезвите, най-жилавите народи в света.

Векове преди Лютер, когато цяла Европа тънеше в политически мрак, сиромашкият български поп Богомил вдигна народа срещу издевателствата на архиепископите и феодалите. В народните песни и предания живее яркият спомен за хайдутите, които с оръжие в ръка водеха борба срещу преплетените интереси на турските паша и българските изедници-чорбаджии. Най-добрите синове на българския народ от предосвободителната епоха като Каравелов, Левски и Ботев черпеха вдъхновение от руските революционни демократи. «Чернишевски — пише Любен Каравелов във вестник «Свобода» през 1870 г. — не само пишеше и говореше в освободителен дух, но и работеше и живееше така, както пишеше. Такива люде са необходими не само на русите, но и на всички други славяни.» Левски, който увисна на бесилката за свободата на българския народ, отчиташе опита от борбата на руските революционни демократи и мечтаеше за република и коренно изменена държавна власт. На всички е известна огнената ненавист, която Ботев изпитваше срещу турските феодала и българските чорбаджии, които ограбваха българския народ. Неговата славна смърт и незабравими,

пламенни песни ще въодушевяват винаги всеки честен българин в борбата срещу народните врагове.

Ако борбата на българския народ за национално освобождение се преплиташе тясно с борбата срещу икономическия гнет на чорбаджиите, след Освобождението тя прerasна в пролетарско-революционна борба срещу империализма и неговите проводници у нас — буржоазията и Кобургите, които заместиха чорбаджиите и пашите. Българският народ даде достойни, самоотвержени синове и в тази борба. Димитър Благоев изгради у нас основите на комунистическата партия, която, опряна на помощта на съветската армия, доведе трудещите се до победата на Девети септември 1944 г. Великият Георги Димитров защити на Лайпцигския процес честта на комунистическото движение и българския народ. Вдъхновеният пролетарски поет Вапцаров загина като Ботев, борейки се за народната свобода.

Но заедно с Левски и Ботев, с Благоев и Димитров, с Вапцаров за освобождението на потиснатите народни маси се бориха и хиляди обикновени български синове. През дългата, повече от хилядолетие, история на българския народ те даваха живота и кръвта си в антифеодални селски бунтове, във въстания за национално, политическо и икономическо освобождение, в последователна и непримирима борба срещу монархията, немския империализъм и гнета на едрия капитал. Тези прости, но горди, жилави, непреклонни български синове не произхождат от болярското съсловие през Първото и Второто българско царство, нито от чорбаджиите през турското робство, нито от финансовите князе, дворцовите подлизурковци и политическите карьеристи през третото българско царство. Те произхождаха винаги от трудещия се народ, от закрепостените и безправни феодални роби, от селяните и работниците, от бедните интелегенти, които просвещаваха народа и делеяха коравия му залък. Феодалите, чорбаджиите и финансовите князе слязоха последователно от историческата сцена, без да оставят нищо след себе си, а делата на народните синове, които увисаха на бесилките, падаха под куршумите или посвещаваха целия си живот на борбата срещу социалния, икономическия и политически гнет, ще останат завинаги в историята на българския народ.

Имаше ли някакво съмнение, че най-верните, най-умните и най-смелите синове на българския народ на Девети

септември 1944 г. ще изберат пътя, по който вървим днес? Никакво! . . .

Сплотен още по-тясно около своята славна комунистическа партия и затегнал още по-здраво връзките си с могъщия и непобедим Съветски съюз — гранитна опора на мира и надеждата на всички потиснати в света — българският народ без отклонения и поврати ще върви по този път.

През епохата, в която живеем, човечеството се разтърсва от най-голямата драма в своята досегашна история — залеза на капитализма и възхода на социализма. Приближават решителни часове. Изплашени от величествените постижения в икономиката, строителството и организацията на Съветския съюз и от големите успехи на страните с народна демокрация, империалистите подготвят нова световна война. Срещу техните планове обаче се противопоставят решителната политика за мир на Съветския съюз и страните с народна демокрация, съпротивата на милиони трезви хора в самите капиталистически страни. И ако империалистите все пак успеят да подпалят войната, то тя ще бъде последното сблъскване на социализма с империализма, на разума с безумието, на пролетарския интернационализъм и хуманизъм с тъпотата на шовинизма, с безмерната алчност и жестокост на капиталистическите върхушки, които потискат и експлоатират своите народи. Каквото и да стане, социализмът ще победи, защото изникна като логична необходимост от недрата, от материалните нужди на самите народи. А народите винаги побеждават и угнетителите им разбиват челата си в техния гняв.

На Девети септември 1944 г. българският народ тръгна по пътя на мира, напредъка, свободата и социализма.

ДИМИТРОВСКАТА НАГРАДА Е НАЙ-ВЪЛНУВАЩИЯТ УСПЕХ В МОЯ ЖИВОТ

При днешните условия, когато американският империализъм се готви да хвърли човечеството в нова световна война, а ние строим социализма и се борим за мир, между народ и писатели трябва да съществува пълно единство. В сегашния напрегнат момент това единство е необходимо повече от всеки друг път.

Литературната история ни учи, че когато един писател обърне гръб на народа си и престане да стои на народни позиции, той престава да бъде истински писател, загубва почвата под краката си и се превръща във фокусник, който служи само за развлечение и когото народът забравя. Единството обаче, което трябва да съществува винаги между писателя и неговите читатели от народа, може да се осъществи само върху идейното съкровище на марксизма-ленинизма, само върху опита, тактиката и политическата мъдрост на Българската комунистическа партия, която осъществява на дело в живота това велико дело у нас.

Съдейки от собствения си опит, аз мога да кажа, че ако написах «Тютюн», ако този роман притежава известни качества, които вълнуват читателя, ако той изобличава ефикасно миналото и сочи бъдещето, то това се дължи на обстоятелството, че аз заставах правилно и безусловно върху позициите на народа благодарение на метода и теорията на марксистическата философия, които ми позволиха да разбера основно закономерностите на общественото развитие.

Моето развитие като писател в тази насока се определя от романите «Поручик Бенц», «Осъдени души» и «Тютюн».

Днес ние живеем във велика епоха. Това е епохата на

всестранния духовен и материален възход на Съветския съюз и страните с народна демокрация, епоха на гигантска борба за унищожаване на жестоката експлоатация на човек от човека, епоха на преобразяване на материалната действителност чрез науката и техниката и превъзпитаването на отделната личност и на цялото общество. В изпълнението на тази задача голямо място се пада и на социалистическото изкуство. Постигането обаче на тази възвишена цел от изкуството може да се осъществи правилно само чрез метода на социалистическия реализъм, който е формата на марксовия диалектически метод в художественото творчество. Методът на социалистическия реализъм в литературата ни разкрива безкрайната сложност, връзките, динамиката и вътрешната противоречивост на обществото, хората и събитията. Той разширява хоризонта, задълбочава погледа, дава възможност на писателя да види неща, които по-рано не е подозирал. Майсторството в този метод е първото, същественото и решаващото условие, което един писател трябва да притежава покрай другите си качества, ако иска да допринесе действително за унищожаването на експлоатацията на човек от човека и преобразуването на света.

Съдейки пак от личния си опит, аз мога да кажа с дълбока признателност, че добих самочувствието на почитан и обществено полезен писател само след моралните и материалните грижи, които правителството на нашата народна република положи за развитието на литературата. Преди 9. IX. 1944 г., за да издам първия си роман, аз трябваше да подпиша полици и не успях да покрия дори част от разносните, които направих за отпечатването му, а буржоазните критици го отминаваха с надменно мълчание. След Девети септември бях приет въз основа на същия роман за редовен член на Съюза на българските писатели, а «Тютюн» бе награден с Димитровска награда първа степен. Тази награда предизвика у мене дълбоко и възбудящо нравствено удовлетворение. Тя служи като указание преди всичко на това, че с моите скромни сили съм допринесъл нещо във великата многостранна борба, която нашият народ под ръководството на комунистическата партия води за наситеното с радост бъдеще на социализма и комунизма.

Написването на романа «Тютюн» бе за мене вътрешна нужда, морален и граждански дълг на писател, който

виждаше мрачната истина на миналото и трябваше да я каже високо на своя народ. Аз направих това в романа според силите си и ще положа старание да поправа допуснатите недостатъци в него.

Димитровската награда, с която бях удостоен от правителството на републиката и която е най-възбуждащият успех в моя живот, ме въодушевява да отдам с още по-голяма готовност силите си за осъществяването на завета на нашия незабравим учител Георги Димитров. А в този завет — да се борим рамо до рамо с могъщия Съветски съюз за мпра, за комунизма и освобождаването на всички потиснати в света — има нещо велико и човечно, което дава смисъл на всеки човешки живот.

[ДОКЛАД, ИЗНЕСЕН ПРЕЗ АПРИЛ
1953 г. ПО ПОВОД ГОДИШНИНАТА
ОТ ПОДПИСВАНЕТО НА ДОГОВОРА
ЗА КУЛТУРНО СЪТРУДНИЧЕСТВО
МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И УНГАРИЯ]

Позволете ми да почна доклада си с едно лично впечатление от Унгария и унгарския народ.

През месец септември миналата година аз имах честта да взема участие, като делегат на Съюза на българските писатели, в тържественото чествуване на десетгодишнината от смъртта на големия унгарски писател Жигмонд Мориц. Случаят ми даде възможност да се запозная с голяма част от Унгария, да видя както паметниците на нейното минало, така и огромните постижения на сегашното ѝ социалистическо строителство. Аз изпитах удоволствието да вляза в непринуден и близък допир с унгарските работници, селяни и народни интелигенти. Видях пред себе си, независимо от социалното им положение, десетки умни и чувствителни хора, които реагираха живо и непосредствено на всичко, за което ги питах или което ми правеше впечатление. И тъкмо тези добри страни в характера на унгарските работници, селяни и народни интелигенти, с които се срещнах, тъкмо способността им да бъдат едновременно разумни и горещи, да обичат живота и да се борят за него, да реагират на всичко и да не се отдават на мигновени импулси, представляваше за мене най-голямото очарование от допира с тях.

Разговорите с тези хора ми дадоха възможност да надникна в близкото историческо минало на унгарския народ и да го възприема не само фактически, но и емоционално. Аз си съставих, макар и в общи линии, правдива и ясна представа за невероятната феодална и буржоазно-капи-

талистическа експлоатация, под която е пшкнал унгарският народ през времето на Хабсбургите и по-късно — на фашисткия регент Хорти.

Когато чужденецът навлезе всред сърдечния, трудолюбив и показващ удивителни организаторски дарби унгарски народ, когато проникне в драмата на неговата експлоатация в миналото, когато види любовта му към живота, радостта и свободата, отразена така хубаво в неговите темпераментни песни и танци, тогава той, чужденецът, разбира и, което е също толкова важно, чувства веднага защо този народ вдига бурна революция през 1848 година, защо през 1918 година успя да вземе властта в свои ръце и да запази при тежки условия Унгарската съветска република няколко месеца и защо, след като бе освободен от Червената армия през 1945 година, възстанови необикновено бързо разрушенията от войната, почна да строи социализма и направи големите материални и духовни постижения, които виждаме днес. Чужденецът разбира и чувства също тъй защо в паметта на унгарския народ живеят така ярко епизодите на революцията през 1848 година и образите на неговите тогавашни водачи — Кошут, Петьофи и Танчич.

Другари, нека се пренесем мислено в атмосферата на социалните и политически борби през 1848 година — борби, които Маркс определя «като първата голяма битка между двете класи, на които се разделя съвременното общество». Нека си представим барикадите на Февруарската революция в Париж и работническите лозунги за смъкването на буржоазията и диктатурата на пролетариата. Нека си представим революцията във Виена през същата година, бягството на Метерних и пушечния огън, който заплашената буржоазия заповядва срещу работниците от въстаналите виенски предградия. Нека си представим първите светлини от зората на научния социализъм, които в това време започват да огряват народните маси, сменили, по силата на общественото развитие, феодалното робство с новото капиталистическо. Нека си представим всичко това, и ние ще разберем как в обширната Хабсбургска империя — «затворът на народите», както са я наричали по онова време — избухва и пламъкът на унгарската революция.

По същество тази революция е буржоазнодемократична, но в нея се вливат мощно както бунтът на селяните

срещу феодаалното потисничество, така и борбата на работниците срещу експлоатацията от засилващата се и прогресивна за времето си буржоазия. Драматизмът на унгарската революция е отразен в съдбата на нейните водачи. Прогресивният благородник Лайош Кошут забягва в изгнание. Великият световен поет Шандор Петьофи загива на бойното поле. Селският трибун Михай Танчич умира полуослепал в пълна материална нищета. Случайна ли е тази съдба? . . . Откъде иде яростта на феодаалните властници, които така упорито и безмилостно преследваха големите народни водачи Кошут, Петьофи и Танчич? Отговор на тези въпроси ни дава преценката на Йозеф Ревай за унгарската революция през 1848 година. «Представителите на народния демократизъм — пише Ревай, — винаги са се стремили идейно и практически да отидат по-далеч, отколкото е желала буржоазната демокрация, стремили са се да проведат ликвидация на феодализма не в полза на буржоазията, а в полза на целия народ.» За нас става ясно защо не само феодаалите, но и буржоазните капиталисти от втората половина на миналия век отредиха такава незавидна съдба на Кошут, Петьофи и Танчич. За нас става ясно и защо унгарският народ — днешните унгарски работници, селяни, и народни интелегенти, — освободени напълно от феодаалното и капиталистическо робство, тачи така дълбоко паметта на своите национални герои от 1848 година и споменава имената им с почит и възлнение.

Другари, откъде идва величието на водачите на унгарската революция през 1848 година? Откъде идва значението им като нравствен и революционен пример не само за унгарския народ, но и за всички останали народи, които са се борили за свободата си през тази епоха? Ние ще разберем това, ако се опитаме да си представим времето и обстановката, в които са живели. Пред нас изпъкват веднага деспотизмът на Хабсбургите, феодаалното мракобесие на унгарските магнати, стихийният и безграничен егоизъм на буржоазната класа, която в това време излиза в Унгария на обществената сцена и за която, както винаги, в последна сметка не съществува нищо друго освен законът за печалбата. Селяните са закрепостени, градският пролетариат тъне в нищета и жестока експлоатация. Научният социализъм е още в пелените си. Никой още не

сочи ясно правилния път на общественото развитие. Опитайте се да си представите тази историческа обстановка, и вие ще разберете каква прозорливост, каква нравствена сила и каква обич към народа трябва да е имало у водачите на унгарската революция, за да се съюзят помежду си въпреки различията, които ги разделят, и да образуват онова, в което днес ние бихме съзрели зачатъка на единен фронт между работници, селяни и народни интелегенти.

Лайош Кошут, благородник и феодал, отначало поддържа възгледите на класата си, но после, в интереса на революцията, не е против реформата, ако родината му бъде освободена от игото на австрийците. «Трябва още малко да страдате и да почакаете със своите искания — казва той на потиснатите селяни, — защото спасяването на родината стои над всичко.»

«Величието на Кошут — пише Йозеф Ревай — се състои в това, че в решителния момент на революцията той е имал смелостта да се обяви против собствената си партия, за да се съюзи с радикалните елементи, с народа. Кошут е най-великият революционен политик на унгарския народ и с достойнство е заемал мястото на водач на унгарската революция. Без неговата революционна смелост и енергия контрареволюцията щеше да спечели една евтина победа през септември 1848 година. Страната нямаше никакво оръжие и въпреки това Кошут само за няколко седмици създаде цяла армия. Неговата енергия съживи и насърчи към велики постижения криещите се в народа сили.»

«За първи път от много отдавна — пишат Маркс и Енгелс — ние срещаме един истински революционен характер, един човек, който в името на народа не се бои да предприеме отчаяна борба, който за своя народ е едно-временно Дантон и Карно — този човек е Лайош Кошут. Масовото надигане, националното производство на оръжие, ликвидацията без формалности на всичко, което спъва революционното движение, продължителността на революцията — накратко: всички отличителни белези на славните времена от 1793 година могат да се забележат наново във въоръжената, организирана и вдъхновявана от Кошут Унгария.»

Такава е, другари, преценката на Маркс и Енгелс за Лайош Кошут. Но унгарската революция през 1848 година имаше и други водачи, чиято личност отразяваше

зараждането на ония обществени сили, които с неопенената помощ на Съветския съюз създадоха днешната народнодемократична република Унгария. Тези предвестници на обществените сили в днешна Унгария бяха, както споменахме, великият поет Петьофи и селският трибун Танчич.

Шандор Петьофи е син на месар. Може би пред вас изпква образът на този тънък, блед и слаб младеж с огнени очи, който живя само двадесет и шест години, но също като нашия незабравим Ботев вълнува всяко човешко сърце и даде живота си за свободата. Може би си представяте как на 14 март 1848 година този младеж влиза в будапещенското кафене «Пилвакс» и наелектризира посетителите му и как, на другия ден, от стълбите на Националния музей подпалва народа с огъня на своята «Национална песен»:

На крак, маджари, днес зове ни
родината — дошло е време.
Народе, трябва да отсъдиш —
свободен или роб да бъдеш!

Трева над нас ще зеленее,
но волни внуци ще живеят
и с благодарност на устата
ще шепнат имената святи. . .

Маджарски боже, клетва да се закълнем,
закълнем,
че няма роби
да умрем!

Когато австрийският император Франц Йосиф иска от унгарските революционери да сложат оръжие и ги заплашва, Петьофи му отговаря с гневния вик: «Бесилю за кралете!»

Кога най-после, глупава земя,
кралете ще отхвърлиш ти сама?
Не мога ли да вдъхна аз на роба
неизчерпаемата моя злоба?
Клокочи в мене тя като морето. . .
Бесилю направете за кралете!

Другари, вие разбирате може би, че Петьофи не би бил велик световен поет и не би разтърсвал така силно човешката душа, ако мощните образи на поезията му не бликаха от неговата пълна искреност, от дълбокото му убеждение в правотата на онова, за което се бори, и от готовността му да жертвува своя млад живот за него. Както е известно, Петьофи загива в сражението при Сегешвар. Готовността му да умре за революционната кауза се вижда както от записването му за доброволец в армията на Кошут, така и от стихотворението «Последна мисъл», което написва преди смъртта си:

Прегазен сред полето, аз ще чакам
деня на погребално тържество.
Ще съберат тогава моите кости,
марш траурен тържествено ще екне
и, под обвити в черно знамена,
ще бъда аз отнесен в общий гроб,
където ще почиват вси герои
за теб, Всемирна Свобода, умрели.

Вие знаете, другари, че подобно въздействие върху нас, българите, упражнява поезията на двамата безсмъртни за нас поети, Ботев и Вацпаров, които спадат към малобройното духовно семейство на Петьофи и които също като него дадоха живота си за свободата. Петьофи познаваше идеите на френския социализъм и беше водач на движението «Млада Унгария», чиято програма според преценката на другаря Йозеф Ревай е била не либерално-реформаторска, а революционно-демократична. Петьофи съзнаваше класовите противоречия, искаше да ги разреши и виждаше единствено възможен път за това — пътя на социализма. Въпреки това обаче благодарение на проникателния си ум Петьофи поддържа Кошут. Великият поет съзира ясно, че най-непосредствената задача в момента е освобождението от феодалното иго на Хабсбургите и постигането на национална независимост.

Селският син Михайл Танчич познаваше ужасите и униженията на крепостничеството. Минавайки през горчивините на робския труд, той стига от тъкач и училищен слуга до попрището на народен писател. От книгите му лъхат идеите на утопичния социализъм. «Някои твърдят — пише Танчич, — че народът още не е дозрял, за

да му дадат права и свобода. Този ли е повече зрял, който пилее богатата, спечелени с потта на другите, или оня, който работи и лее пот? Може би за други неща работещият народ трябва тепърва да узрява, но за свобода и права — не, защото те се раждат с човека.»

Танчич се бори неотклонно за освобождаването на селяните от крепостното робство и за аграрна реформа, отстоява исканията на работниците. Обиждан, преследван, затварян, той най-сетне умира в пълна мизерия. В последните години на живота си, полуослепял, той ходи от къща в къща да продава книгите си. Автобиографията му завършва със следните вълнуващи думи:

«От моите книги — пише той — може да се научи какво значи да бъдеш храбър и да казваш чистата истина дори и пред силните, дори и тогава, когато те заплашват с гилотината.»

Танчич се нарича сам «червен републиканец», но въпреки това пред върховните интереси на революцията, също като Петьофи, поддържа Кошут.

Удивително е единството на тия трима народни водачи — Кошут, Петьофи и Танчич — пред отхвърлянето на феодалното иго на Хабсбургите и нуждите на революцията. Това единство се диктува от обективната необходимост да се сплотят силите на революцията, от далновидните умове на тримата водачи и от благородните им сърца, изпълнени с обич към народа. Личният престиж и педантизмът на убежденията в решителния момент отстъпват място на единството, необходимо за постигането на главната цел. От унгарската революция през 1848 година се усеща ведрината на разума и голяма нравствена чистота. Маркс и Енгелс определят тази революция като най-красивото и последователно народно движение през деветнадесетия век.

«За първи път след революцията от 1793 година — пишат те — един народ, блокиран от обръча на превъзхождащи го по численост контрареволюционни сили, се осмелява да противопостави на слепия контрареволюционен гняв революционната ярост, на белия терор — червения терор. . . Унгарците още не са победени и ако паднат, ще паднат славно и не за дълго.»

Но всред настръхналата реакция в Европа унгарците остават трагично сами. Петьофи се провиква горчиво:

Народите се подчиниха —
унгарецът остана сам.
Днес всички те са в окови —
той сабя стиска в ръка.

Ако не светим ние в този
чер мрак, след който няма ден,
в небето може би ще мислят,
че е света унищожен.

Революционната армия на Кошут води боеве с хървати, сърби и румъни, разбива хърватския бан Йелашич и австрийските войски. Но руският император Николай I изпраща стохилядна армия в помощ на австрийския двор. Напразен ще бъде опитът на руския капитан Гусев и фелдфебела Виноградов, които изобличават императорското правителство, че пролива кръвта на руския народ за интересите на Хабсбургите. Капитан Гусев и другарите му увисват на бесилката в затвора на Минск.

Революционната армия капитулира. Славният Петьофи е вече загинал на полето на честта. Танчич, преследван морално и физически, остава да води бедняшки, но изпълнен с достойнство живот в Унгария, Кошут с няколко хиляди емигранти — остатък от революционната армия — идва в Шумен. Върху политическото и културно значение на това събитие аз ще се спра само с няколко думи. Сигурно е, другари, че нерадостната съдба на българското население под гнета на жестоките турски господари е покъртила дълбоко унгарските емигранти и е засилила тяхната увереност, че ненапразно са се били срещу тиранията за свободата си. Сигурно е също тъй, че досегът с унгарските емигранти е засилил стремежа на българите към национално освобождаване и културен напредък. Под влиянието на унгарците българите в Шуменско усвояват редица нови културни навици и занаяти. И сигурно е също тъй, че това събитие — пребиваването на революционера Кошут и другарите му в България — е една от многото връзки, които съединяват в морално-политическото единство на социализма народите на Унгария и България.

Въпреки всички усилия, които прави да остане при унгарските емигранти, Кошут е принуден да напусне

Шумен. В последните думи, които отправя към тях, той казва между другите вълнуващи неща и следното:

«Съдбата винаги намира и издига личности, които да поемат отново борбата за свобода. И дори когато не успеят да завършат задачите си, все пак те посяват семената, които несъмнено ще дадат плодовете си.»

След напускането на Шумен Кошут отива в Цариград, после живее в Америка и Англия и най-сетне се установява в Торино, където умира след 42-годишно изгнаничество. През всичкото време на това изгнаничество Кошут продължава да води борба срещу Хабсбургите за националното освобождение на Унгария. Но тази борба е безрезултатна. Макар западните буржоазни правителства да се кичеха с идеите за свобода и демокрация, Лайош Кошут не получи от тях никаква помощ — нито през време на освободителната борба, нито след нея. Капитализмът не помага на движения, в които става дума за работническа и селска свобода.

Американските историци твърдят, че Съединените щати подкрепяли Кошут. Това твърдение е лицемерна и нахална фалшификация. Вярно е, другари, че обикновените хора в Америка — работниците, дребните фермери и народните интелегенти — посрещнаха Кошут въодушевено като герой на свободата. Но правителството, едрата буржоазия и робовладелците го приеха студено и подозрително. Те не желаеха да помогнат на поробения унгарски народ. Те допуснаха Кошут в Съединените щати само като преселник, но не като унгарски емигрант, не като унгарски революционен политик. А питебургският архиепископ О'Конори и кардинал Хъдж отидоха дори дотам, щото почнаха да подстрекават срещу Кошут по същия начин и със същата злоба, с която днес кардинал Спелман говори срещу Унгарската народна република. И ненапразно всичко това накара благородния и последователен Кошут да каже във Филаделфия през 1852 година следните справедливи думи:

«Никога досега не съм се вълнувал против капитала, но след като големите капиталисти подпомагат с всичките си средства деспотизма, трябва искрено да кажа, че с това те сами изравняват пътя за социалната революция.»

Другари, думите, които Кошут произнесе при раздялата си с унгарските емигранти в Шумен, се оказаха про-

рочески. Семената, които пося унгарската революция през 1848 година, действително дадоха плодовете си. Десетки години след тази революция унгарският народ продължи да живее под игото на Хабсбургите, на немския империализъм и едрата унгарска буржоазия. Но революционният пламък на унгарския народ не угасна. Доказателство за това е буржоазнодемократичната революция в Унгария след военната катастрофа през 1918 година. Доказателство за това е фактът, че в драматичните години на Великата октомврийска социалистическа революция повече от сто хиляди унгарски военнопленници от Първата световна война, организирани от няколко комунистически дейци, участвуват в Сибир и Ленинград редом с болшевиките в борбата за съветска власт. Доказателство за това е най-сетне и обстоятелството, че през същата 1918 година, в перипетиите на буржоазнодемократичната революция унгарската работническа класа под ръководството на своята комунистическа партия взе управлението в свои ръце, въведе пролетарска диктатура и установи Унгарската съветска република. Но условията, сред които се създаде тази република, другари, бяха, както ви е известно, много тежки, и тя успя да живее само няколко месеца. Тя се роди в сред разрухата, пепелищата и глада на войната, бе ударена в гърба от предателството на десните социалдемократи, а империалистите я заклаха като палачи. На всичко отгоре тогавашните ръководители на унгарската комунистическа партия извършиха грешката да не разпределят земите на феодалите между безимотните селяни, а ги задържаха като държавна собственост. Така те не създадоха гранитния съюз между работниците и бедните селяни, който се сочеше от Ленин като необходимост на революцията.

Унгарската съветска република загина в неравна борба с интервентите. Феодалите отново заграбиха земите на унгарския народ, а едрата буржоазия — банките, заводите и търговията. Бездушният механизъм на буржоазната държава за експлоатиране на работниците и селяните, управляван от фашисткия регент Хорти, отново влезе в действие. Но унгарският народ, унгарските работници, селяни и народни интелегенти изтърпяха твърдо и този временен успех на капитализма и остатъците на феодалното мракобесие.

Другари, аз стигам до събития, които се развиха пред

очите ви. След разгрома на немския империализъм през Втората световна война, след великото освободително дело на Червената армия, се изгради Унгарската народнодемократична република. Какво представлява тази република?

Миналата година аз я видях с очите си, кръстосах я надлъж и нашир. Банално ще прозвучи, другари, но ще го кажа по най-простия начин — видях навсякъде изобилие. Когато кръстосвах Унгария надлъж и шир, аз видях една богата, равна и плодородна страна. Стори ми се, че където и да хвърлиш семе, ще събереш реколта!... Но, разбира се, съвсем не е само плодородието, което можеше да ми обясни нейното благоденствие. А видях другите, основните, решаващите фактори за това благоденствие. Аз видях помощта, която дава Съветският съюз в машини, опит и знания. Аз видях унгарските работници, селяни и народни интелегенти, въодушевени от идеята да построят социализма, организирани от своята комунистическа партия. На помощта на Съветския съюз, на тази идея и тази организираност се дължи благоденствието на днешната Унгарска народнодемократична република. Бих могъл да почна да изреждам цифри. Те значат много нещо, но са сухи.

Ще кажа само, че видях огромните строежи на унгарския Димитровград, чиято площ, магазини и работнически жилища ме удивиха. Видях политехника с интернат за десет хиляди студенти, синове на работници и селяни. Видях земеделски трудово-кооперативни стопанства, образувани от безимотни селяни, които някога са обработвали като ратаи земите на помещиците. В тия стопанства имаше електрически перални и гладачници за членовете им, а добитъкът — сякаш изглеждаше приготвен за скотовъдна изложба. Видях бреговете на езерото Балатон, осеяно с вили, в които сега летуват ударници и герои на социалистически труд. Видях остров Маргарита, всред Дунава при Будапеща, на който някога се забавляваха или скучаеха от безделие унгарските аристократи, а сега играят тенис или почиват работници.

Веднъж ми се случи да остана сам за няколко минути върху землището на едно трудово-кооперативно стопанство. В ръцете си държах букета, който ми бяха поднесли при посрещането няколко пионерчета с червени връзки, с руси коси и бледосини очи. Около мене нямаше нищо

особено — само равнина и под краката ми малко трева. Но пионерчетата и тази трева ме накараха да си спомня стиха на Петьофи:

Трева над нас ще зеленее,
но волни внуци ще живеят
и с благодарност на устата
ще шепнат имената святи...

Големите хора — държавници, мислители и поети — имат дарбата да виждат онова, което е още в зародиш и не се забелязва от обикновените хора. Не предсказва ли този стих на Петьофи днешната народнодемократична Унгария, социализма и великото бъдеще на комунизма?

Другари, обективните закони за общественото развитие и личностите на Кошут, Петьофи и Танчич дадоха характерния облик на унгарската революция през 1848 година. Тази революция със своите особености, с участието на селяните, работниците и народните интелегенти бе един от ранните предвестници на Великата октомврийска социалистическа революция, която промени съдбата на много народи и чиято последица след Втората световна война бе създаването на огромния, единен и могъщ лагер на социализма, мира и напредъка. В този единен и могъщ антиимпериалистичен лагер наред с великия и ръководещ Съветски съюз, наред с героичните и водещи кървава борба народи на Корея, Виетнам и Малая, наред с останалите народнодемократични страни влизат Унгария и България. Двете страни, Унгария и България, са свързани помежду си с договор за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ. Ето какво казва нашият велик Димитров за този договор:

«Ние единодушно считаме, че двете наши страни, прилагайки склучения днес договор, разширявайки и укрепвайки своите братски взаимоотношения, трябва все повече и повече да сплотяваме своите сили в единния демократичен фронт... Те са решени да затвърдят мира, защото мирът е необходим за изграждането на тяхното собствено благополучие; той е необходим, за да вървят напред и да осъществяват в своите страни справедливия, щастливия за трудещите се строй на социалистическото общество.»

Това пожелание на Димитров се осъществява въодуше-

вено от унгарския и българския народ под мъдрото и далновидно ръководство на нашите братски комунистически партии.

Другари, когато си спомняме за героичната и красива — както я наричат Енгелс и Маркс — унгарска революция през 1848 година, когато отдаваме дължимата почит към светлите и благородни образи на Кошут, Петьофи и Танчич, когато трептим от симпатия към високо културния и храбър унгарски народ, който е наш съюзник, ние заедно с това стягаме в сърцата си моралното единство на социалистическия свят, усещаме още по-пълно величието и хуманизма на Октомврийската революция и на Комунистическата партия на Съветския съюз, несъкрушимата ленинска партия, чиято идеология, изкована в борби и замах на гигантско строителство, сочи на всички народи, на цялото човечество пътя на мира, социализма и културния напредък.

[ИНТЕРВЮ СЪС ЗАПАДНОГЕРМАНСКИ ЖУРНАЛИСТ]

1. Кой деятел на немската култура, изкуство и наука е оказал най-силно влияние и какво — лично на Вас и на Вашата работа?

— Понеже съм българин и тъй като искате да определя отношението си към немската култура и някои от нейните представители, позволете ми да кажа първо няколко думи за българите и за критериите, от които те са свикнали да преценяват духовните и материални ценности. Това е необходимо, за да ми отдадете справедливост, ако прецените, че на някои граждани от Федералната република моята откровеност може да се стори малко дръзка.

Ние, българите, сме по начало реалисти. Такива са ни направили суровата историческа действителност, географското ни положение между Изток и Запад, непрекъснатите войни, които сме водили за националното си и социално освобождение. Още през деветия век у нас се заражда богомилството — масово народно и антифеодално революционно движение, което, по силата на условията, взема формата на религиозна ерес. Дълги векове наред ние сме се борили отчаяно срещу политическия гнет на турците и духовния на гърците, като с цената на неизброими жертви сме успели да запазим своята националност и своя език. Нашите най-добри революционни водачи, писатели и просветители от епохата на политическото ни освобождение са били вдъхновени от идеалите на руските революционни демократи. От шестнадесет години насам ние вървим уверено по пътя на социализма. Всичко това естествено е създало в нашето обществено съзнание определени критерии за културните ценности. Разрешете ми следователно

да определя своето отношение към немската култура именно от гледна точка на обществената традиция, в която ме е възпитал моят народ.

Немският народ е дал на човечеството плеяда от велики философи, писатели, музиканти и учени. Ние, макар и реалисти, обичаме романтиката, способни сме да я почувствуваме дори в най-абстрактните спекулации на Хегел, дори в музиката на Вагнер. Но романтика, свързана с дух на месианство, ни кара да правим като французите — иронична гримаса. Немският народ притежава прекрасни качества на ума и волята, но това не е никакъв аргумент да завладява или експлоатира други народи. Историята е показвала, че когато се касае за запазване на свободата, много народи — в това число и българският — са грабвали меча със същата готовност, с която и немците са правили това, тръгвайки на завоевателен поход. Месианството в политиката, философията, изкуството и науката са водели неизбежно към гибел и разруха. Носителите на месианския дух в немската култура не са намирали и не могат да намерят никога сериозни привърженици между българския народ.

Напротив, ведрите духове на немските просветители като Гьоте, Шилер и Лесинг, на музиканти като Бетховен, на философи като Маркс, Енгелс, Хегел и Фойербах, на учени като Маер, Хекел, Кох и Айнщайн създават у нас истинския, неразрушимия от никакви политически събития престиж на немския народ.

Аз съм професор по анатомия в един от нашите висши селскостопански институти. С особено удоволствие използвам междучелюстната кост, за да поговоря пред студентите си за Гьоте като поет, като природопроизводител, като велик и наситен с хуманизъм представител на немския дух. А доколкото съм писател, изпитвам истинско възхищение от равновесието между интелекта и чувствата, с което той възприема света, и от великолепната сила на неговите художествени средства.

2. Какво събитие в ГДР през 1960 година Ви е направило най-силно впечатление?

Ние, българите, следим с особено внимание събитията в ГДР и специално — в Берлин. Най-силно впечатление обаче ми прави не някое определено събитие, а мъдрото и спокойно търпение, с което народът в ГДР и неговите

ръководители посрещат предизвикателствата от Запад. Мъдростта и търпението са качества на народната сила, зад която стоят милиони селяни и работници, придобили от всекидневния труд здрав разум и чувство за реалност. Без съмнение тези хора са много по-убедени от своите съотечественици във Федералната република, че единственият разумен път, по който немският народ може да постигне своето обединение и заедно с това да спечели уважението на другите народи, е не пътят на реваншизма, на шествието и хегемонията, а мирният социалистически труд и съвместното съществуване между системите. Тактът, спокойствието и готовността за решително действие смущават повече от всичко агресивния враг и при сегашната ситуация са почти единствената възможност за запазване на мира.

3. Какво пожелавате на немските дейтели на изкуството и културата и на немските учени през 1961 година?

— Какво друго би трябвало да им пожелаем освен мир и разумно разрешение на всички проблеми, които вълнуват немския народ? Когато мисля за нещата в исторически аспект, почвам да фантазирам неволно колко по-щастлив щеше да бъде немският народ — и заедно с него десетки други народи, включително и българският, — ако не бяха избухвали последните две световни войни. Историята ни учи, че тези войни се дължеха на трагични, почти непредотвратими закономерности, които управляват капиталистическия свят. Сега обаче положението е съвсем друго. Огромни маси от територии и хора са обединени в могъщия лагер на социализма, а социализмът означава мир, хуманност и разбирателство между народите. Десетки народи се освобождават един след друг от колониалната и полуколониална зависимост, като поддържат морално идеята за мир. Войната следователно престава да бъде неизбежна. Мирно съревнование може да реши победата на социализма, стига само силите на агресията да не предизвикат чрез шантаж пожара. В такъв случай има ли по-голямо щастие от мира? Той е предисловие за развитието на всички ценности, ключ към щастливото бъдеще. В момента няма нищо по-важно от запазването на мира. Ето защо аз пожелавам не само на деятелите на немската култура, но и на целия немски народ успехи в борбата за мир. Изобличавайте безпощадно всички хе-

ролди на милитаризма, на шовинизма, на реваншизма от Федералната република, които унижават светлия и хармоничен немски дух на Гьоте, Шилер и Лесинг със смешните пози на месианско величие и хитлеристка злоба към славяните! . . . Тези херолди, съзнателно или несъзнателно, заслепени от яростта си, отравят и тикат към гибел немския народ. . . Те ще загинат без остатък в пожара, който могат да предизвикат, но ще докарат невъобразими бедствия на цялото човечество! . . . Заявявайте високо и неуморно истината, че дълбоките и болезнени рани, които нанесоха на Германия последната война и безумната политика на хитлеризма, могат да се излекуват напълно само чрез мирен труд и великата правда на социализма!... Това е новогодишното ми пожелание към немския народ!... Позволявам си да го кажа малко сурово и без ласкателствата, които налага конвенционалността, защото обичам и уважавам немския народ и защото не искам да бъде отново смазан и унижен, ако международните монополи успеят да го тикнат в една нова война! . . .

«ИМА ТАКАВА ПАРТИЯ!»

Двадесет и вторият конгрес на Комунистическата партия на Съветския съюз завърши. В огромната зала, достойна за мащабите на съветското строителство и събрала делегатите на конгреса, както и делегациите на повече от осемдесет комунистически партии и представители на демократическите национални партии на редица независими африкански държави, бяха произнесени заключителните слова в конгреса сред аплодисменти на ликуване и вяра в бъдещето. Наистина светът не бе виждал досега по-грандиозна проява на единомислие между хора от всички краища на земята.

По какво този конгрес на КПСС се отличава от предишните? По съдбоносното съдържание на поставените проблеми, по смелия анализ на миналото и бъдещето, по възбуждащата откровеност на произнесените речи, в които желязната логика ръководеше неизменно ораторския патос на мислите.

Изминаха четиридесет и четири години от деня, в който великата партия на комунистите, основана от Ленин, взе властта и поведе по нов път съветските народи заедно с потиснатите маси на цялото човечество.

Какво са тези четиридесет и четири години! . . . Миг на вечността и минута в човешката история! . . . Ала какви величествени материални и духовни постижения осъществи тази партия след глада, пепелищата и разрухата на империалистическата и гражданската война! . . . Тези постижения бяха дело на хора, а всички хора, както е известно, не са винаги безгрешни. Мисълта на комунистите не се рее в седмия емпирей на понятията, където реалната действителност изчезва и грешките се загубват в розовата мъгла на абстракциите. Силата на ленинската

партия се крие в реалистичния подход към хората и събитията, в смелия анализ на фактите. Конгресът посочи извършените по време на култа към личността на Сталин нарушения на ленинските норми на партийен живот. Това бе абсолютно необходимо за по-нататъшното правилно развитие на безсмъртното дело на комунизма. Тези грешки вече няма да бъдат допускани или ще бъдат отстранявани веднага чрез вътрешнопартийната демокрация. С този смел обществен, държавнически и партийен акт делегатите на конгреса възстановиха окончателно ленинските норми на партийен живот и сложиха край на всички злонамерени клевети.

Конгресът прие и утвърди новата програма на КПСС. Когато обикновеният човек и неспециалист по държавното строителство чете тази програма, той изпитва чувство на замаяване, подобно на това, което изпитваше при слушането за полетите на Гагарин и Титов в космическото пространство. Съзнанието му се люшка между приказното удивление от могъществото на съветската техника и реалното усещане, че всичко това е построено върху законите на физиката и химията. Новата програма на КПСС е най-величествената ракета, пусната от материалната и духовната съветска действителност. Тя лети върху небосклона на всемирноисторическия процес и се следи със затаен дъх от цялото прогресивно човечество. Нейната траектория е изчислена върху основното познаване на обществените закони, върху реални икономически показатели и темпове на досегашното им развитие. Нейното слизване върху земята ще бъде по време и място не по-малко изумително точно от попаденията на съветските ракети в Тихия океан. Кампанела и Моор рисуваха картини из живота на бъдещото човечество. Но това бяха само горестни, построени върху фантазия мечти на благородни духове, потресени от варварството на своята съвременност. Двадесет и вторият конгрес на КПСС утвърди плана за прехода на социалистическото общество към комунизма. Този план е построен не върху въображението, а върху овладенията от човека закони на науката и техниката. Никога досега човешката мисъл не е сочила на обществото по-величествена и по-реална перспектива. Тя ще осмисли живота и ще преобрази поведението на милиони хора, които досега тънеха в скептицизма и недоверието, насаждани към социализма от реакцията.

Най-сетне Двадесет и вторият конгрес на КПСС из-

дигна високо ленинската идея за мир и мирно съвместно съществуване между народите с различни общественоекономически системи. Ако някога войната беше бич само за отделни класи и народи, днешната техника я превръща във всемирно бедствие. Идеологията на комунизма е изградена върху хуманистичните принципи на освобождаването на човека от експлоатация, на равенство между нациите, на мирния труд. Но тъй като в света има сили, които са чужди на всякакъв хуманизъм, Двадесет и вторият конгрес на КПСС, утвърждавайки идеята за мирно съвместно съществуване, показва и готовността на съветските народи и социалистическите страни да смажат всеки агресор, който се опита да посегне на техния мирен, градивен труд. Социалистическият свят се нуждае от мир, за да построи материалната база на комунизма. Какъв по-силен аргумент от този, че КПСС и съветските народи, а заедно с тях и народите на останалите социалистически страни вървят и ще вървят винаги по пътя на разума и преговорите за предотвратяване на заплахата от нова световна война! Мирно съвместно съществуване — ето още една истина, която на Двадесет и втория конгрес на КПСС беше отново утвърдена категорично и убедително.

Когато някога, преди повече от четиридесет и четири години, един от водачите на меншевиките заяви, че в Русия няма такава партия, която би могла да поеме отговорността за съдбините на страната, Ленин — великият вожд на работническата класа — отговори: «Има такава партия! . . .» През този период от време протекоха много драматични събития и станаха велики социални промени. Но ако някой днес, след Двадесет и втория конгрес на КПСС и съвременната сложна обстановка, зададе въпрос има ли партия, която да изведе човечеството на слънчевия бряг на комунизма, милиони честни хора по света ще повторят в хор думите на Ленин: «Има такава партия! . . .» И това е партията, която възстанови отново в пълната им сила ленинските норми на партийен живот, ленинските принципи в програмата за построяването на комунизма и ленинската идея за мирно съвместно съществуване между народите с различни общественоекономически системи.

Сега, след Двадесет и втория конгрес на КПСС, вратата на прогресивното човечество в комунизма нарасна неизмеримо.

ЩЕ ОТСТРАНИМ МЪТИЛКАТА, ЩЕ ЗАПАЗИМ ТВОРЧЕСКИЯ КИПЕЖ

Речта на др. Тодор Живков при срещата на Политбюро на БКП с представители от творческите съюзи дойде в момент, когато някои прояви в нашия културен живот предизвикаха основателна тревога за по-нататъшното развитие на българското изкуство. На мене ми се струваше наистина много тревожен фактът, че редица творци и критици в своето новаторско усърдие стигнаха несъзнателно до крайности, които дори след повърхностен философски анализ можеха да се сродят лесно с реакционни идеологически течения от Запад. Улегнали критици — да не говорим за по-младите, чиято дързост отиваше твърде далеч — почнаха да разделят (и противопоставят) писателите на «традиционалисти» и «новатори», като че ли в развитието на нашата литература няма приемственост и диалектическият закон за отрицание на отрицанието е загубил своята валидност. Излизаха писания, в които под маската на борба срещу догматизма звучаха глухи подтекстове на съмнения в социалистическия реализъм. Стигна се и до опити на някакъв изтънчен, самоцелен интелектуализъм, който изгонва емоционалния елемент от изкуството и по такъв начин лишава последното от въздействие върху масите.

На всички тези опити, наситени с голяма самонадеяност и твърде малка загриженост към основните принципи на нашата идеология, трябваше да се сложи край. Това не бе вече творчески кипеж, а мътилка, от която можеше да има полза само врагът. Творецът в нашето изкуство не е изолиран атом в междузвездното пространство, а член на колективното социалистическо общество, който е дълъг

жен да се съобразява с интересите на последното. Без този дълг, без тази солидарност с основните интереси на нашето социалистическо общество вероятно всеки от нас би могъл да смае приятелите си с пози на колоритна индивидуалност в мисленето и преценките си, но това не ще допринесе за развитието на нашето изкуство, а само ще разедини и ще докара безполезни спорове в колектива.

Аз имам личното и дълбоко убеждение, че последната реч на др. Тодор Живков ще отстрани мътилката, като запази творческия кипеж в различните сектори на нашето изкуство, настъпил след XXII конгрес на КПСС и VIII конгрес на БКП. Тази реч ще накара мнозина да се замислят по-дълбоко върху метода на социалистическия реализъм и да разберат, че това е единственият възможен метод за изкуството в нашето общество — метод, който е свързан логично и обективно както с базата, така и с надстройката на последното и който трябва да пазим с еднаква бдителност от формализма и догматизма. Темата, сюжетът и художествените образи в произведенията на нашето изкуство трябва да се изграждат върху здравия, действителен и оптимистичен мироглед на марксистическата философия, а не върху свободата на новите, болезнени и песимистични «светоусещания» на съмнителни модернисти, които атакуват равновесието на човешката личност в капиталистическите страни. Гордост на нашия свят е, че ние искаме да запазим това равновесие, да премахнем тъмните сили и условия, които хипертрофират едни страни на човешкото съзнание и принизяват други с единствената цел да убият вярата в човека, да превърнат последния в покорно, пасивно и политически немислещо същество. Великото изкуство на бъдещето може да се роди само от талантиливи творци, които използват проникновено метода на социалистическия реализъм. Ние трябва да пазим грижливо този изящен инструмент както от тромавото усърдие на догматизма, така и от нечистите ръце на формалистичното новаторство.

Опасностите на формализма и догматизма, които изкривяват линията на социалистическия реализъм у нас, се екзалтират често от лични вкусове и спорове, от липса на чувство за отговорност пред партията, както и от позърството на упоритата, но бездарна амбициозност. Не е достатъчно да се биеш в гърдите, че си искал да обновиш социалистическия реализъм с някакво ново сти-

хотворение, разказ или пиеса, нито да твърдиш, че си искал да го запазиш от покушения с някаква прибързана и повърхностна критика; трябва да бъдеш обективно полезен на колектива и критерий за това са основните интереси на народа и принципите на партията, която въпреки всички култовски грешки на отделни лица е била и ще бъде винаги най-вярната защитница на тези интереси. Всичко останало е от лукаваго, всичко останало кара прибързаните новатори в творчеството и критиката да обслужват несъзнателно врага.

Ако тази елементарна истина не се разбере напълно от всички ни, ние режем клона, върху който седим, не допринасяме нищо за изграждането на комунизма и на онова велико световно изкуство, което народите очакват от нашия лагер. Няма никакво съмнение, че основната традиция на това голямо, ново, бъдещо изкуство ще бъдат елементите на социалистическия реализъм. Само формалистичната едностранчивост, само невежеството в марксистическата философия, само скудоумието, бедната емоционалност и творческа безпомощност не могат да видят, да използват и да оценят правилно онези безкрайни възможности за разкриване на света и за създаване на нови естетически ценности, които таи в себе си социалистическият реализъм. Творческите личности могат да стареят, талантите да увяхват, произведенията да губят своята актуалност, но самият метод — никога! . . . И това е така, защото този метод в изкуството още при раждането си е свързан с единство с основните закономерности, които управляват развитието на живота, на мисълта и на борбата за освобождението на човека.

Речта на др. Тодор Живков — бащинска по тон, тактична по форма и категорична по съдържание — иска да изкореним плевелите, чиито семена някои творци и критици със своята новаторска самонадеяност и без зла умисъл към партията хвърлиха в нивата на нашето национално изкуство. Ние трябва да се замислим дълбоко върху многобройните подтекстове на тази реч и да направим мъдри и спокойни изводи. Естествено няма нищо по-вредно от премълчаването и замазването на посочените грешки. Но едва ли би било полезно, ако в творческите среди се удавим в лични разпри или започнем да прещеняваме тези грешки под знака на някаква кампания срещу всяко новаторство изобщо. Самата същност на метода на

социалистическия реализъм произлиза от принципа на развитието, предполага новаторството и се противопоставя на догматизма и закостенелостта.

Но има новаторство, което блика спонтанно от таланта на творческата личност и патоса на нашата идеология, и новаторство, което излъчва чуждите, отровни или съмнителни изпарения на песимизма и безверие в нашия живот. Върховен дълг на критиката е да разграничава ясно тези два вида новаторство и да ги посочва обективно. И върховен дълг на творците и критиците е да не се сърдят на честната критика, която им отправя партията, а да размислят сериозно върху грешките си.

ЖИВОТЪТ НА ГРИМАУ В ОПАСНОСТ

Една от най-благородните традиции в обществения живот на нашия народ е готовността на българина да се бори не само за собствената си, но и за чуждата свобода. Историята е записала имената на българи, взели участие в националните борби на гърци, сърби, унгарци, италианци. Няколкостотин българи, мнозина от тях изпълняващи отговорни ръководни функции, взеха участие във войната против фашизма в Испания.

Българският народ, изпитал на плещите си всички форми на робството — национално, социално и икономическо, — не може да остане безразличен към онова, което става и сега в Испания.

Животът на Гримау, един от най-самоотвержените борци за свободата на испанския народ, сега виси на косъм! Фашистският диктатор подготвя умело и методично процес, който ще завърши с бесилка или разстрел.

Има нещо коварно в подготовката на този процес, твърде подобен на съдебните пародии, с които светата инквизиция в миналото е унищожавала своите жертви. И срещу неговия епилог — физическото унищожаване на Гримау — може да се противопостави само световното обществено мнение, само единодушният протест на всички честни хора в света.

Твърде малко българи познават от лично впечатление Испания, имат истинска представа за невероятните религиозни, феодални и икономически анахронизми, които сковават развитието на нейния народ. Почти цялото образование е под контрола на католическата черква. Легиони от ловки и добре подготвени монаси и кюрета улавят като с клещи душата на испанеца още от люлката му

и я държат чак до гроб. Върху огромни феодални имения — собственост на исторически фамилии, чиито предци имат с малки изключения единствената заслуга, че са докарали духовния и материален упадък на страната — живеят безимотни и фактически закрепостени селяни. Най-ценните природни богатства на полуострова са отдавна в ръцете на международни компании и тръстове. И всичко това се понася от един чувствителен, горд, надарен с прекрасни интелектуални и естетически качества народ, който човек може да оцени само ако влезе в непосредствен допир с него и за чиято трагедия ни осведомяват още през миналия век потресающите графики на Гойя.

Потисничеството и мизерията, под които стени испанският народ, се прикриват непохватно и грубо с помпозен философски идеализъм, с изопачени християнски принципи и с дрипите на кух традиционализъм. Феодалите, както капиталистите и висшите черковни йерарси искат да задържат през атомния век оня духовен облик, който Испания е имала през времето на Лопе де Вега. Един дегенерирали Дон Кихот, лишен от духовния финес и благородството на Сервантесовия герой, иска да внуши на съвременния Санчо да бъде клоун и глупак. Ето срещу това потисничество, срещу тази мизерия и срещу тази лъжа се борят днес прогресивните сили в Испания, чието ядро е оглавявано, както през гражданската война, пак от комунистите. И един от челните борци в това ядро — най-опасният в момента за фашистката диктатура на Франко — е Гримау. Реакцията иска да го унищожи, защото зад него стоят десетки, стотици хиляди испански работници, селяни, интелектуалци, милиони здравомислещи санчовци, които не могат да се съгласят с потисничеството, експлоатацията и лъжата.

Целият български народ трябва да заклеими новия инквизиционен процес срещу Гримау. Друг начин за спасяването на този самоотвержен син на испанския народ няма. А бранейки Гримау, ние браним от посегателствата на империализма и фашизма нашата идея, нашия свят и нашата собствена родина. Може би ще кажете, че гневният протест на българския народ ще заглъхне като глас в пустиня. Не е вярно! Този протест ще се съедини в могъщ хор с протестите от други страни и може би ще стресне диктатора, като му напомни страшния и необуздаем от нищо гняв на народите.

НЯКОИ МИСЛИ ПРЕЗ СЕДМИЦАТА НА КНИГАТА

През Седмицата на книгата ние чествуваме една от най-благородните традиции в нашия културно-обществен живот — уважението на българина към мисловния път, към носителите на просветата, към всички колективни начинания от образователен характер, които са необходима предпоставка за развитието на духовните и материалните сили на човека. От ръкописната Славянобългарска история на хилендарския монах, от издателската дейност на стария Данов и вноските на неговите «спомоществатели» до грамадните издателства и печатарски комбинати, на които се радваме днес и които ни предлагат годишно десетки хиляди книги, вестници и списания, можем да видим като червена нишка трогателната жажда на българина за просвета и духовно усъвършенстване. Какъв дълъг и труден, но славен път от Славянобългарската история и Житието на «грешния Софроний» до съвременното жанрово разнообразие на нашата художествена литература и от Рибния буквар до енциклопедиите, речниците и научните издания на нашите академии и многобройни висши учебни заведения и институти. Стремешът към просветата е едно от духовните качества, с които нашият народ може да се гордее. Това качество му е помогнало да запази националното си съзнание през тъмните векове на двойното робство. То е същевременно и условие за по-нататъшния му път към близкото и щастливо бъдеще на комунизма.

Тук ще се опитам да хвърля бърз поглед върху някои критерии при издаването на научно-техническата и художествената литература, изхождайки от нуждите на читатели с различни интереси и подготовка.

Науката и техниката заемат все по-голямо място в нашия живот. Чрез въвеждането на политехническото обучение в нашите училища и свързването на обучението с производителния труд се подготвят строители на социалистическото и бъдещото комунистическо общество. Това преобразователно дело отговаря не само на нуждите на нашето ново общество, но и на естествената наклонност у младежта към науката и техниката. Съвременната наука дава величествена и замайваща картина на битието, а постиженията на техниката разкриват могъществото на човека. Всемогъщият и наситен с нравствено достойнство човек, изправен със знамето на комунизма върху фона на Космоса — ето романтичното видение, което може да развълнува младежта и да насочи страстно силите ѝ към политехническото обучение. Имаме ли действени книги, които да събуждат тази научна и техническа романтика! Почти никакви, като изключим няколко превода от руски език. Вместо това книжарниците са пълни с лошо написани, още по-лошо оформени брошурки за микроби, вулкани и земетресения, компилирани от автори, които може би са добри специалисти, но нямат достатъчно популяризаторски талант и художествена култура, за да пленят сърцето на младежта. Безвкусната пъстрота на тези книжки съперничи както с банално-претенциозните им заглавия, така и с бедния им, лишен от образност стил. Те не дават цялостна и сочна диалектична картина в даден клон на природознанието, а само разкъсани и повърхностни скици. Илюстрациите в тях, както впрочем и в голямата част от детските ни издания, са под всяка критика. Нашата младеж, бъдещите ни атомни физици, инженери, лекари и агрономи трябва да четат през детската си възраст не такива повърхностни брошурки, а солидни и художествено илюстрирани книги с богато научно съдържание, което да отразява страстта на търсещата мисъл и поезията на научното съзерцание.

Всяка година нашите академии, висши учебни заведения и научноизследователски институти дават огромна научна продукция. Нашите научни издания се търсят и изпращат в чужбина, четат се от специалисти в близки и далечни страни. Разбира се, съществено значение има съдържанието на научното издание, а не външното му оформяване. Но все пак не би ли могло нашите научни годишници и сборници да се печатат на по-добра хартия?

Една постоянно разисквана точка в дневния ред на факултетните съвети на някои висши учебни заведения е късното отпечатване на годишниците. Изследователската работа кипи трескаво в целия свят. Много учени в различни страни работят върху едни и същи въпроси. Късното излизане на годишниците поради причини от планово или канцеларско естество изправят често нашите изследователи пред загуба на научния приоритет.

Една донякъде забравена категория читатели на научна и техническа литература са онези трудещи се, които по различни причини не са получили нито общо, нито специално образование и нямат възможност да посещават вечерни техникуми или гимназии, но биха желали да се самообразоват. Съдържанието на учебниците за средните училища е претрупано и трудно достъпно за тях. Но те биха наваксали с удоволствие знанията, които са пропуснали да добият през училищната възраст, ако тези знания им се поднесат макар и в елементарна, но систематична и подходяща за времето и силите им форма. В чужбина съществуват «малки, джобни» и т. н. библиотеки с енциклопедически характер, които пускат серии от книги, засягащи различни области на науката и изкуството. Това са обикновено добре подвързани и удобни за носене книжки с малък формат и обем, не повече от 150—200 страници, които човек може да вземе със себе си и да използва, когато намери свободен час. Нужно е да се помисли за създаването на такива библиотечки и у нас.

Ако в научната и техническата литература читателите са хиляди, в художествената литература те са десетки и стотици хиляди, а даже и милиони. Това обстоятелство налага както на авторите, така и на издателствата твърде голяма обществена отговорност при пускането на нови книги.

Какви книги предпочитат нашите читатели? Разбира се, такива, които третираат големите и малките проблеми на съвременността. Но съвременната тематика не се състои в картинното описание на строежите и заводите или в развиването на предварително избрана теза, а в извличането на тази теза от обществената практика на самата действителност, в поставянето на цяла редица проблеми за душевната и емоционалната еволюция на съвременния социалистически човек. От мисловното, чувственото и волевото състояние на този, да го наречем, среден социа-

листически човек, който е представен в милиони бройки по строежи, заводи и учреждения, зависи в неподозирано голяма степен изграждането на материалната база на комунизма. На пръв поглед този среден човек изглежда елементарен, но всъщност той е сложен и безкрайно разнообразен като самия живот, който го е създал. Той може да бъде работник, професор, администратор или какъвто е друг, но във всички случаи той има най-разнообразни качества и недостатъци, духовни и материални перспективи, които трябва да изучим и разберем, ако искаме да го превъзпитаем и приобщим още по-тясно към великото дело на комунизма. Разбира се, правдивото и художествено отразяване на социалистическия човек е работа, за която се изисква преди всичко основно познаване на марксистическите истини за живота. Но не в по-малка степен се изисква и талант с художествен опит, както и новаторска смелост.

Нека надникваме по-дълбоко, по-смело и с по-голямо доверие в душата на социалистическия човек. Между човешкото съзнание и средата — духовна или материална, обществена, семейна или приятелска, — която го заобикаля, съществува и трябва да съществува винаги някакво противоречие. Ако отречем това, трябва да отречем и възможността за развитието на самото съзнание. Понякога тези противоречия прерастват в лични драми и дисонанси — обикновените човешки драми и дисонанси, — които са не по-малко реални от щастието. Според мене литературата не може да бъде правдива, ако не отрази тези драми, произлизащи от трудностите в построяването на новата човешка душевност. Съвременният социалистически човек може да преодолява мъжествено тези драми. Но неки литературата не ги премълчава или лакира, защото преодоляването им е един от подвизите, с които нашата съвременност може да се гордее и за които бъдните поколения ще ѝ бъдат признателни.

Друг въпрос е, разбира се, когато авторът на дадено произведение, воден от безнадежден субективизъм или тъмни политически подбуди, превърне драматичния конфликт на художествения образ в метафизична и трагично неразрешима същност на живота. Нашата литература не трябва да премълчава конфликтите, които социалистическият човек преодолява мъжествено и благородно в душата си, но тя не трябва да ги абсолютизира в центъ,

от който могат да се родят дребнобуржоазни писателски спекулации.

Една прекрасна инициатива, подета от издателство «Народна култура», е десетгодишният план за издаването на избрани произведения от класиците на световната художествена литература. Ако тази инициатива се обмисли и изпълни, както трябва, може да се превърне във великолепен и траен паметник на нашата книгоиздателска дейност, към който ще отправят благодарствен поглед хиляди доволни читатели и бъдещи автори. Аз си представям тази серия от книги като библиотека с подходящо наименование, чиито номера не ще се изчерпват, тъй като ще бъдат преиздавани непрекъснато. В постоянната редакторска колегия на библиотеката трябва да влизат покрай вещите в издателското дело хора и по един или няколко изтъкнати писатели, художници и преводачи. Точността и художествените качества на превода, както и литературно-критическият увод към всеки том вероятно ще бъдат безупречни. Външното оформление на отделните томове бих желал да бъде еднообразно, с малки разлики в художествените детайли, а по отношение на печата, хартията и подвързията — според максималните възможности на нашата техника. След създаването на тази библиотека можем да помислим и за колекция от избрани произведения на съвременни и утвърдени български автори, а също и за колекции от избрани произведения на класиците на марксизма-ленинизма, историята и естествознанието.

Тези колекции или библиотеки ще поднасят на българския читател здрава, добре подбрана и разнообразна духовна храна, ще бъдат основни и крайъгълни камъни на неговата социалистическа култура, ще му помагат да вижда постоянно, че марксистическият мироглед е наистина велик синтез от най-доброто, което човешката мисъл и обществена практика са създали през хилядолетното си развитие.

Това са моите мисли през Седмицата на книгата. Поднасям ги разкъсано или по-точно обединени само от идеята за начина на писането, подбората или издаването на книгата. Струва ми се, че те са свързани косвено и с конкретните и най-неотложни задачи, които нашата партия поставя на културния фронт. Сигурният път към практическото изпълнение на тези задачи е пълното доверие в ленинските норми на партийен и обществен живот, дове-

рието на всеки прогресивен човек в честността и другарството на всички останали прогресивни хора. Има нравствени ценности, създадени от всемирноисторическия процес на човешкото развитие. Тези ценности не са празни думи, а жизнени необходиминости, които трябва да легнат в основата на новата ни, социалистическа обществена практика. Без тях : невъзможно да изградим както материалната база на комунизма, така и комунистическите отношения. А тъкмо тези нравствени ценности издигна високо Двадесет и вторият конгрес на КПСС.

Да следваме принципите, под знака на които премина този конгрес, и в писането, подбората и издаването на книгите.

ПРИ НАШИТЕ ГРЪЦКИ ПРИЯТЕЛИ

Ние отидохме в Атина по покана на двата съюза на гръцките писатели и като гости на гръцкото Министерство на просветата, за да върнем посещението на няколко делегации от гръцки писатели, които бяха вече идвали в нашата страна. Пътуването беше старомодно и уморително — с влак през Кулата, — но не и неприятно, защото ни даде възможност да видим интересни пейзажи в планинската част на Гърция. На гарата в Атина бяхме посрещнати сърдечно от ръководствата на двата съюза, от представители на Министерството на външните работи и на Министерството на просветата, както и от приятели на България и журналисти. Бяхме настанени веднага в един от елегантните хотели в центъра на Атина.

Първото ми впечатление от Атина е величествената гледка на Акропола, необичайната за нас, но някак суха и приятна горещина, както и ослепителната белота на къщите върху фона на синьото небе.

Още първия ден разгледахме Акропола под светлините на залеза, разхладяващия бриз на морето и пълните с изящна ерудиция обяснения на нашата екскурзоводка и преводачка. Когато човек е видял изумителната красота на Партеона, трябва да каже или всичко, което е изпитал в момента, или нищо.

В едно интервю, разбира се, многословието е неуместно и затова сега не мога да кажа нищо.

На другия ден присъствувахме на представление на операта «Отело» в древния театър «Одеон», който се намира в подножието на Акропола. От гледна точка на оркестъра, мизансцена, режисурата и изпълнението — в ролята на Яго пееше прочутият италиански тенор Тито Гоби — представлението беше внушително. Съдейки по

реакциите, имам усещането, че гръцката публика е с много висока музикална култура, а това ме накара да си представя какъв успех би постигнал Гяуров.

Второто представление, което гледахме, беше комедията «Женско царство» от Аристофан в един открит летен театър над хълма Ликабет. Ликабет е най-високият хълм на Атина и до върха му се стига със зъбчата железница, което вечерно време създава илюзията, че пътуваме към звездите. От върха под нас във всички посоки се разстиляше море от разноцветни и трепкащи неонов светлини. Атина заедно с Пирея е почти двумилионен град. Самото представление под открито небе с античните костюми и звучния гръцки говор ни хареса много. Аристофан си остава Аристофан дори когато режисьорът е модернист и кара един от героите да предаде за общото имущество на женското царство детски играчки, представляващи космически ракети или съвременни автомобили. Мога да кажа, че ние вкусихме действително от възвращенията, които са изпитвали зрителите на тази комедия две хиляди години преди нас.

След това почнаха нашите пътувания в провинцията. Пътувахме с едно малко автобусче, придружавани винаги от гръцки колеги от двата съюза и нашата енергична екскурзоводка. Посетихме Суннион с храма на Посейдон, върху колоните на които стои подписът на Байрон — един малък, удивително красив полуостров с нарязан като дантела бряг, който под светлините на залеза и във вечерната светлина те кара да мислиш, че плуващата в морето моторна яхта е кораб с аргонавти.

Отидохме в Делфи — светилището на Аполон, — разположен в планинска местност — гола, настръхнала и сурова, но под огнено слънце и безоблачно синьо небе. Представете си една дълбока долина с гъсти маслинови гори, които от замайващите височини на шосето приличат на тъмнозелена река. И тук има древен театър, чиято акустика проверихме опитно: другарката Багряна застана на полукръга на сцената и рецитира с тих глас едно свое стихотворение, което другарите Янков и Драгомир Асенов чуха ясно от последните стъпала на амфитеатъра. Всички древни гръцки театри имат чудна, почти невероятна акустика.

Но най-прекрасното нещо, което ни поднесоха домакините, бе посещението на Арголида — сборно място на

геронте от Троянската война — и спектакълът на «Агамемнон» в театъра на Епидавър. На път за Епидавър видяхме съвременния и остатъците от древния Коринт, чиито жители, обратно на спартакците, са предпочели да търгуват и се забавляват, вместо да воюват — една разумна традиция, която може да бъде поучителна и за много съвременници. Разгледахме циклопските стени на Микена и привечер пристигнахме в Епидавър — свежа и зелена местност, в която се намира прочутият древен театър с места за шестнадесет хиляди зрители.

Почти толкова бяха и съвременните зрители, дошли от цяла Гърция с няколко хиляди автобуса и леки коли за театралния празник. Когато представлението почна, имахме усещането, че ни обхваща някаква магия: дрезната трагедия, която разкрива дълбоко и правдиво човешки конфликти, звездното небе, топлият въздух, наситен със субтропични благоухания, мрачната и старинна музика от флейти и цимбали, прекрасното чувство за мярка от актьорите, простотата на мизансцена и пълната липса на желания у талантливия режисьор да покаже преди Есхил себе си — всичко това превръщаше спектакъла в истинско постижение на съвременното гръцко театрално изкуство.

Искам да кажа нещо и за официалните срещи с писатели. В така наречения «Център на книжовността» се състоя среща между нашата делегация и представители на двата съюза на гръцките писатели. Ние помолихме на тази среща да присъствуват и представители на третия съюз. Желанието ни бе изпълнено. На срещата се изказаха мисли в духа на идеята на развитието на добросъседски отношения и културно сътрудничество между двата народа. Всички гръцки писатели, които са гостували в нашата страна, имат много добри впечатления от нея. Ако на нас ни харесва слънчевият блясък и синевината на Гърция, на тях харесва свежестта и зеленината на България.

На края, мисля, че ще изразя мнението на цялата делегация, ако кажа, че нашето посещение в Гърция бе принос за сближението на писателите от двете страни. Идеите добиват реална стойност, когато се свържат с някаква напълно необходима. А такава необходимост представляват мирът, добросъседските отношения и културното сътрудничество между всички балкански народи.

ПРИВЕТСТВИЕ НА ГОСТУВАЩАТА У НАС ДЕЛЕГАЦИЯ НА ПИСАТЕЛИ

Уважаеми колеги от балканските страни,
Уважаеми гости,

Всеки от четирите големи полуострова на нашия стар континент Европа е направил, така да се каже, по един принос в световната литература.

Ако Скандинавският полуостров откри темата за любовната мъка в легендата за Тристан и Изолда, ако Иберийският полуостров създаде безсмъртния и висок до звездите образ на Дон Кихота, ако Апенинският полуостров въведе в литературата игривите и жизнерадостни герои на Ренесанса, то Балканският полуостров — в най-дълбска древност и преди още да се появят писатели в останалите три полуострова — роди първообразите на литературните жанрове на епоса и трагедията.

Но трагедията, уважаеми приятели, като че ли се превърна от литературен жанр в историческа съдба на всички народи, които от двадесет и пет века населяват Балканския полуостров.

Географското положение на този полуостров е такова, че той служи като неизбежна врата по пътя от Европа към Азия и Африка или от Азия и Африка към Европа. И всеки, който е искал да мине през тази врата или да остане при нея, е трябвало да извади мечта си. Оттук идва трагедията — онази дълга историческа трагедия на почти непрекъснати войни, които балканските народи е трябвало да водят помежду си или с други народи.

Но през тези двадесет и пет века, въпреки трагедията, животът на човешките колективи, населяващи Балканския полуостров, е вървял оптимистично напред; малко по малко са се натрупвали благата на материално-

то производство и техниката; старинни пътища, чиито каменни блокове стърчат още, прорязват равнините на Мизия и Тракия, планините на Илирия и Македония, кораби с гребци и платна почвали да плуват между слънчевите острови и нарязани като дантела брегове на Елада, възникват селища, в чиито имена днес звънти ехото на вековете; образуват се нации, в чиито традиции днес прозира достойнството на дълга история; облагородяват се нравите, съзнават се предимствата на мирния живот и разбирателството и така, неусетно през вековете, в късите промеждутъци между войните и в дългия процес на всемирноисторическото развитие, в обществения живот и в националните литератури на балканските народи са се появили ония разумни прояви на общочовешка и международна солидарност, които наричаме хуманизъм и които днес ни събраха в тази зала.

Нашето събиране тук е опит да превърнем тези прояви, същи в ясна и хубава светлина на културно сътрудничество, да разпръснем мрака на вековната балканска трагедия, която толкова време ни е карала да стоим с извадени мечове в атмосфера на взаимна изолация и недоверие. За първи път в историята представители на най-активните среди на балканската култура, каквито са писателите, се събират в древната София — кръстопътя и географското сърце на Балканския полуостров, — за да обсъдят, върху принципа на равноправието и взаимното уважение, една от най-висшите прояви на човешкия дух — идеите на хуманизма.

И аз си позволявам да мисля, скъпи приятели, като имам пред вид своята вяра в действителните сили на хуманизма, които движат двата народа напред, че ако ние — балканските писатели, присъстващи на тази среща — не успеем да станем безсмъртни в историите на нашите национални литератури, ще осигурим положително това безсмъртие поне в историята на културното сътрудничество между балканските народи.

Разрешете ми да кажа с няколко думи как се осъществява тази първа по рода си среща между всички балкански писатели.

Миналата година председателят на Съюза на румънските писатели, нашият изтъкнат и уважаван колега Бенюк заедно с бившия председател на Съюза на българските писатели, нашия уважаван другар Камен Калчев,

който сега влиза в състава на българската делегация, но за съжаление отсъства, понеже бе поканен лично на тържествата по случай стогодишнината от смъртта на Тарас Шевченко в Киев — подеха инициативата за среща на балканските писатели в София. След като разменихме мисли с румънските колеги като съинициатори, ние се съгласихме честта и удоволствието за организиране на тази среща да падне върху българските писатели. Всяка делегация ще изнесе на срещата информация върху проблемите на хуманизма в своята национална литература. Но тези проблеми имат многобройни теоретични и практични аспекти, които не могат да бъдат обхванати цялостно без риск да се отклоним от главната цел на нашата среща — взаимното опознаване и намиране на платформа за широко културно сътрудничество в областта на литературата.

Едновременно с това е известно, че в различните аспекти на хуманизма съществува винаги една психологична основа, която може да обедини всички хора с добра воля в защита на живота, достойнството и щастието на човека.

Като имаме пред вид това, ние мислим, че нашата среща ще протече най-целесъобразно, ако всяка от делегациите изложи напълно свободно и откровено своето становище върху хуманизма в съответната национална литература и през време на дискусиата, ако такава е необходима, обърнем преди всичко внимание върху това, което ни съединява, и после върху онова, което ни разделя. Ние се надяваме, че по този начин ще преминем по-лесно от първата към втората точка на нашия дневен ред, тоест от хуманизма на теория към хуманизма на практика.

Без съмнение всяка от делегациите е мислила върху практическите резултати, които могат да се постигнат след нашата среща в областта на литературното сътрудничество и в това отношение сигурно ще бъдат направени най-различни предложения. Но каквото и да постигнем на практика в тази среща, на нас ни се струва, че най-важният резултат от нея ще бъде, ако ние се опознаем взаимно и отнесем до сърцата на нашите читатели оня дух на доверие, на добра воля и на най-чист хуманистичен стремеж към разбирателство между балканските народи, който ни събра тук.

По много исторически и съвременни данни може

да се съди, че пред балканските народи стоят огромни перспективи за културно развитие. Към съкровищницата на човешката култура те могат да прибавят най-малко още толкова, колкото са дали досега в историята, а може би и много повече. Но те няма да постигнат нищо, ако ураганът на смъртта и разрушението при една термоядрена война опустоши завинаги земите им.

Ето защо ние мислим, че към благородните чувства на хуманизма, които ни събраха около тази маса, ние трябва да прибавим още едно, което е в пълно съзвучие с останалите — патриотичното чувство да защитим мира. По отношение на природните богатства и климата природата е изсипала върху земите ни рога на изобилието. Нашите народи са прекрасни и ние искаме да живеем в мир. Без взаимно доверие и мир е невъзможно да се осъществи каквото и да било истинско опознаване и сътрудничество в полето на културата.

И аз бих искал да ви уверя, скъпи балкански приятели, че когато румънските колеги и ние подехме инициативата за свикване на тази среща в София, ние имаме пред вид само взаимното опознаване, свързано с безкористно литературно сътрудничество, и нищо друго. Ние знаем много добре, че сърцето на истинския писател може да се предразположи към такова сътрудничество само с искреността и правдата. Всички останали средства са безпомощни пред ума и сърцето му.

И ако ние ви настанихме в този замък, потънал в пищен майска зеленина, ако вашите имена и вашите произведения в продължение на десет дни няма да слезат от страниците на вестниците ни, ако ние искаме да ви покажем хубостите на нашата малка родина след завършването на срещата, то ние правим това не от протоколна вежливост, а само защото знаем, че българският народ цени дълбоко хуманистичното дело на писателя и че вие няма да схванете погрешно тази оценка.

Този малък и скромн дворец е собственост на държавата ни. В него българският народ настанява своите най-скъпи и най-знатни гости. И ние можем да ви уверим, че българският народ и българските писатели ви считат за едни от своите най-скъпи и най-знатни гости!

Бъдете добре дошли в нашата стара, но винаги свежа и зелена София!... Нека тази среща между нас бъде първата стъпка към разкъсването на взаимното недо-

верие, враждебността и тревогата, с които сме живели досега!... Нека се опознаем по-добре помежду си!... И нека широкият хуманизъм, търпимостта и взаимното уважение бъдат основа на нашите предстоящи разговори за сътрудничество между балканските писатели и балканските народи в полето на културата

С ВЯРА В НАШИТЕ ТВОРЧЕСКИ СИЛИ

Времето и историята образуват неизбежния фон, върху който се проектират и от който зависят всичките ни лични планове, надежди и радости.

Но както е известно, ако не можем да повлияем на обективния ход на космическото време, в наша власт е да ускорим развитието на субективния фактор в историята.

В това именно се състои и нашата основна задача като партийни и безпартийни писатели — комунисти.

Какво сме направили през изтеклата година от гледна точка на тази наша основна задача?

Очевидно по-малко от онова, което бихме могли да направим.

Ние някак си повече заседаваме, спорим и празнуваме, а по-малко пишем. За това естествено има много причини, върху които е неуместно да се спирам сега и които се надявам да разгледаме спокойно в нашите бъдещи събрания.

Понякога ние остро се квалифицираме взаимно. Но аз съм наклонен да мисля, че тъкмо страстното увлечение, с което прекаляваме в несправедливата употреба на епитети, е доказателство, че ние в голямото си болшинство стоим всъщност на марксистко-ленински позиции в естетиката и литературата. Разбира се, понякога мненията ни по дадени въпроси са прибързани или погрешни, но в повечето случаи — продиктувани от добри намерения. Само равнодушният чужденец в социалистическия свят не взема становище, няма собствено мнение и следователно не греша в думите или писанията си.

Най-често в споровете ние сме се натъквали и ще се натъкваме на различия около съдържанието, границите и формите на социалистическия реализъм. Употребявам

думата «различия» в най-добрия ѝ смисъл — като термин, който у нас трябва да означава процес на развитие. Но щом има различия, ще има и спорове, докато стигнем до истината, която за нас не може да бъде друго освен конкретна част от всеобщата и многостранна истина на великата комунистическа идея.

Друга тема, върху която вероятно ще спорим през новата година, е темата за хуманизма. Хуманизмът е израз на прастари човешки добродетели, създадени постепенно от историята, без които не би могло да съществува никакво човешко общество. Хуманизмът е една обективна необходимост за живота, както въздухът, водата или енергетичните източници на нашата планета. Без хуманизъм не може да съществува истински и пълноценен човешки живот. Но ние не можем да приемем такъв хитро одъстилян хуманизъм, който би ни задължил чрез силогизми на мисълта или образи в изкуството — ако някой ни удари плесница по едната страна, да си обърнем покорно и другата. На това ще се противопоставят най-елементарните човешки рефлексии, включително и тези, които у нашите далечни предисторични прадеди са родили зачатъците на хуманизма. Марксистко-ленинската философия и практика на международното работническо движение обосновават достатъчно нашия социалистически хуманизъм, който обединява в стройна логична система всички социални, нравствени, естетически и политически понятия, които са били изтъквани от истинските хуманисти в историята. Нашият социалистически хуманизъм е именно този исторически създаден, обективен, конкретен и действителен хуманизъм, който помага на съвестта на писателя да вземе решенията си не в полумрака на горчивите преходни мисли и настроения, които остави в душите ни култът към личността, а под светлината на истинската и ведрата марксистко-ленинска мисъл. Благодарение на тази мисъл социалистическият хуманизъм и социалистическият реализъм се сливат в единен мисловно-емоционален процес, който дава основата на нашето художествено светоусещане, на нашето морално-политическо единство, на нашата обществена сила.

Разбира се, съществуват много допирни точки между нашия и западния буржоазен хуманизъм. Това се дължи на простата причина, че няма общество, което може да

съществува без хуманизъм. Но зад привидно безобидния параван на някои форми на западния абстрактен хуманизъм и неговите естетически концепции се крият етични пози на повърхностна мисъл, комедиантска противоречивост в отношението към социалистическия свят и ефектна спекулация със съвестта и чувствата на обикновения трудов човек, който няма ерудицията, нито излишно време да опровергава хитро построени силогизми. Отделните елементи в нашата идеологична надстройка са свързани по такъв начин, щото една, макар и малка, несъзнателна концесия в даден сектор влече след себе си подобни концесии в други сектори. Лично аз се боя, че някои увлечения, подхлъзнати в страстни полемки по линията на абстрактния хуманизъм, могат да вкарат и да създадат пукнатини между отделните ѝ, монолитни блокове. А това е равносилно да приемем пасивния християнски аспект на хуманизма, т. е. когато ни ударят по едната страна, да си обърнем веднага и другата. Нашето социалистическо и реалистическо изкуство по своята същност се стреми към художествено, дълбоко човешко и перспективно отражение на индивидуалната и колективна душа на историята и природата. Подборът на неговите изразни средства се определя от мъжествената красота, хармонията и вярата в човешката личност, а не от скуката или патологичните извращения на последната. Идеологичното ядро на нашето изкуство съдържа нравствената чистота на истинския и действителен хуманизъм, която излъчва благородното и съдържано сияние на бисер, а не светлини на бенгалски огньове.

Нека да не се съмняваме в дълбочината и възможностите на това изкуство.

Но както обективната действителност, така и изкуството на социалистическия реализъм подлежат на развитие.

Литературният живот е поставил отдавна пред нас важни и сложни проблеми. В нашата творческа и организационна практика има много отживели неща, от които трябва да се отърсим, както и много нови, които здравият комунистически разум ни налага да конкретизираме и да приемем. През годината, която започва, ни предстои да водим спорове и дискусии, да търсим и намерим сполучливото им разрешение с помощта на нашата партия и на нейния богат и дълъг обществен опит.

Нека посрещнем новата година под знака на идейното единство, което трябва да обединява всички партийни и безпартийни членове на съюза.

Нека посрещнем тази година с вяра в човешкия разум, в човешкото сърце и в нашите творчески сили!

ПИСМА

А
Б
В
Г
Д
Е
Ж
З
И
Й
К
Л
М
Н
О
П
Р
С
Т
У
Ф
Х
Ц
Ч
Ш
Щ
Ъ
Ы
Ь
Э
Ю
Я

ДО ПРОФ. БОРИС КОЙЧЕВ

24. VII. 1928 г.
Варна

Ах, Бохоре, дано те намери това писмо! Иначе ще бъда осъден да пиша вечно писма и да не получавам отговори от никой, защото не зная ни един точен адрес.

На плажа свири джаз банд в пълен състав и някои играят върху пясъка чарлстон. Като се свърши танцът, господа танцьорите клякат и почват да си чоплят краката, защото множество остри песъчинки са се забили под кожата на стъпалата им. Сладкарницата върху моста при банята тази година е станала толкова семейна, щото в нея преспокойно си ядат сладоледа господа по гащички и дами с хавлии и чадърчета. Вечерно време на същото място може да се слушат «радиомаанета» от Стамбул.

В новото казино, гдето се храня, има също джаз банд и дансинг, само че аз не танцувам, защото няма кого да поканя. В джаз банда има и един негър, който свири на саксофон и сегиз-тогиз припява. Черен е като дявол, а пък е облечен в бели панталони и бяла блуза — въобще много оригинална персона (дали не ще го поканят за музикалните тържества — не се знае!). Привечер в морската градина между кактусите из алеите плъзва една разноцветна паплач и аз се прибирам да вечерям, а после и да спя. Въобще обстановката тук е ултрамодерна (има и барове), но все имало нещо, което да напомня Ориента, както са се изразявали някои чужденци. Отзарана, плувайки, ритнах един господин в корема и наместо да му се извиня, се скрих под водата. После не знам какво стана! Когато пък излязох във от морето и отидох да се обличам, един господин бе забравил номера на кабината си и гледаше съвсем безпомощно.

Сега довиждане. Пак ще ти пиша за сума смешни неща. Пиши ми непременно адреса на Джам. Моят адрес е следният: ул. «Самсарова» № 6, дом Ст. Панев. Варна. P.S. За научни занимания тук и дума не може да става.

[2. VIII. 1928
Варна

Др. Бох,

Няма защо да предполагаш лоши работи за мен, защото аз никога не бих се унижил с неща, от които ти се страхуваш. Трябва да седя тук още 15 дни, а вече почва да ми омръзва, и аз ти завиждам на идиличното спокойствие, в сред което четеш книги. Вчера бях на първия симфоничен концерт в летния театър. На кино не ходя, защото съм гледал всички филми, които дават тук. Всяка вечер ходя на усамотения дансинг в градината на казино «Панах». Той е много по-елегантен и по-тих от дансинга на морското казино, гдето обядвам и вечерям. Тук свири чудесен джаз банд (Орчински). Бох, да знаеш как почвам да се привързвам към тази музика! Тя ми докарва една приятна тъга. Но да не мислиш, че този джаз банд е нещо подобно на тия, що свирят в Борисовата градина! Пази боже.

Не танцувам. Ето вече 11 ден и никакъв познат! Пред масата ми играят чарлстон чехи, ромъни, немци, турци, българи. Колко е интересна тази международна паплач в разноцветни дрехи, но и колко отегчително е да нямаш никакъв познат в нея, за да потанцуваш поне!

Сега да пиша нещо по онова, което ти загатваш в P.S.

Момичето, с което излязохме познати, може би е онова, което нашата компания нарича ZnO_2 . На бала тя ме позна най-напред. С това считам любопитството ти удовлетворено, защото в тази случка няма нищо особено. От едно нещо се удивлявам само: това е усърдието, с което досадниците дават сведения, които никой не им иска. Може би пък това да запълва свободното им време! В такъв случай никак не ме интересуват. Полицията го чакам. Ще се помъча да го «изправя» и никак не се страхувай, че ще ме увлече в похожденията си.

P.S. Поздрави досадниците, а най-паче Джам и Полицията от Мишайко.

28. VII. 1929 г.
К-л

Др. Бох,

Завчера ти писах една отворена картичка и ти обещах, струва ми се, че ще последва писмо, преди да дочакам твоя отговор.

Тука е ужасно скучно. Въздухът трепти от горещина. Изядоха ме комарите и ръцете ми са изпъстрени с червени подутини. Чудя се откъде са се взели тук тия отвратителни животни. Страхувам се да не са маларични.

Компании има много, особено вечер по «Исарлако». Вдигат шум, пеят, кряскат и после слизат да се разхождат на «площадо», който е нещо като софийския «Цар Освободител».

На площада има много «еврее». Там свири музиката на пожарната команда, наречена «банда», и публиката се наслаждава на разни патриотични маршове.

Преди два месеца царя със зет си дошел в К-л. Околийския началник го срещнал, изгледал го продължително и не можал да го познае. Това страшно възмущава гражданите и чак досега разправят с негодувание за този инцидент.

Братовчед ми вчера ме покани да отидем в окръжния съд, гдето се гледало интересно дело. Отказах, защото нямах желание да се размърдвам, но после съжалявах, като ми каза, че преди това дело се разглеждал процес на някой си поп! Днес било някакъв празник, наречен «горешляк», който се празнува от хлебарите. Сутринта минаха по улицата със знаме и в редици начело с «бандата» (пожарникарската музика).

Преди малко ме караха да ида на някаква вила в лозята, но горещината ме прави ужасно ленив!

Тук момичетата се ужасно стесняват пред родителите си. Това обаче не им пречи да бъдат съвсем *libertées*, когато са сами. Но все пак всичко тук е много скучно — даже и звънливите компании на градската младеж.

Навсякъде обаче цари строга умереност и всичко бледнее, като си спомня за някои работи в София.

Прочетох «Philosophie zoologique» и съм много доволен. Сега нямам абсолютно никаква работа и се шляя из двора, берейки малини и кайсии. Поздрави Полицията, досадниците и напомни на Чудото, ако му пишеш, че ще бъде поласкан, ако съдържа обещанието и ми пише. Също и на

Полицето, ако, разбира се, му остава време от шляй-кане.

Извинявай, че ти пиша с «правец» (молив), защото ме мързи да изнасям на двора мастило. Също бъде снисходителен и към почерка ми. Ужасно е горещо!

Миш

10. X. 1929 г.

Соф.

Др. Бох,

Преди всичко ми е ужасно мъчно за теб и когато минавам покрай вас, съвсем не съм пирефорен. Като приятел остава само Полицето, но той шляе по цял ден и не мога да го видя, освен когато отида преди два часа у тях.

На него периодически се надува ту лявата, ту дясната буза от зъбобол, а един път даже и вратът му. Въобще той страда от полувания и ако на едно място абсцеса спадне, непременно се явява на друго.

Има всички изгледи да ме приемат ветеринарна медицина, но все пак е несигурно. Полицето още не си е установило бъдещата кариера. Ако не стане филолог, ще е астроном, ако не стане астроном, ще е юрист.

Понастоящем е забележителен любовник. Докато ти гледаш разни забележителности във Виена, ние с него също гледаме забележителности, само че по «Царя».

В София няма нищо особено. Малката ми братовчедка замина за американския колеж, без никакви амбиции. Miss'овете прекарали около две седмици при тях във вилата им и ако се съди по фотографите, които видях, всичко е било «extraordinaire». Не съм ги виждал още и не мога да ти кажа дали не са затлъстели.

Играя доста крокет и вече така съм се усъвършенствувал, щото с последователни удари прекарвам цялото игрище и ставам разбойник.

Вярвам, че ще се зарадваш на артистичната персона, която ти изпращам. Ако си спомняш, гледахме я в «7-тях смъртни пороци». Ах, най-важното! Полицето предложи грамофона да се нарича «самосвир». Във Виена има ли много «самосвири»? В подходящи моменти спомняй си за сполучливото лингвистично откритие на П-щето. Чакам писмо и дано не чакам много дълго!

Миш

22. X. 1929 г.

София

Драги Бох,

Аз вече се записах и работата ми се уреди. Остава да видим какво ще стане с Полицето. Сега той прави усилия да влезе в юридическия факултет. Аначко и Гасо също се записаха там.

Днес срещнах Нели Шипков. Най-сетне той ликвидирал с гимназията и щял да отиде във Виена да следва инженерство. Затова потърси го след известно време.

Ти вече си се наредил! Нямаше ли да бъде по-икономично, ако вземехте със Р. една обща камера. Тя ще ти пее, а ти ще бучиш!

Каниме се с Полицето да навестим майка ти. Предиде няколко дни по улица «Шипка» срещнах дядо ти и докато се сетя, че е той — отмина. Ужасно се засрамах поради тая разсеяност!

На една лекция при Ас. Златаров се видях със Стефан — физикът. Смяхме се истерически цели два часа. До нас имаше един много сериозен студент, който, като чу от Стефан, че Парацелс бил пияница, прихна да се смее...

Тази година Ас. Златаров вместо по броматология, ще чете лекции по биохимия и натурфилософия. Ако имам време, ще/ги посещавам.

Чета втория том от *Origine des espèces*. Срещам работи, които досега не знаех и разбирам колко по-високо това съчинение стои над «*Philosophie zoologique*», гдето се говори за флуиди. Поръчах си «*Oeuvres choisies de Lamarck*» и «*Lamarck et l'interprétation de la nature*».

Казваш, че във Виена имало по двама професори на един и същи предмет. А тук, в София, миналата година в нашия факултет нямаше по анатомия поне един професор, а камо ли — двама!

Не съм се виждал с Полицето вече три-четири дни. Нямам време да отида у тях. Нямам време даже да чета Дарвин.

Привършвам посланието си и те моля да ми пишеш и ти. Въобще да си пишем след получаването на всяко писмо.

Миш

Др. Бох,

2. XI. 1929 г.
София

От сутрин до вечер съм зает в университета. Два дни в седмицата имаме по 9 часа, а останалите по 6—8. Така щото в къщи се прибирам само за обед и спане. Даже за бучене нямам време и аз се питам как ще издържа двата изпита през месец февруари. По анатомия имаме един професор германец, на име Зюпел. Във встъпителната си лекция каза, че нашата анатомия (ветеринарната) била много по-сложна от хуманната, защото изучавала видо-измененията на една и съща кост в различните домашни животни. Каза също, че щели сме да учим доста подробно и човешката анатомия, защото «било срамно един студент да познава телата на разните домашни животни и да не знае нищо за своето». Същият този професор по анатомия чете лекциите си на немски, а асистентите му превеждат. Кой знае как превеждат, но понякога нищо не разбираме от това, което ни превеждат. Понякога, като се затегнат, почват да жестикулират и да повтарят думата «въобще» толкова много пъти, щото аз оставам съвсем пирефорен. . . Най-лошото е, че по анатомия няма учебник и кой знае откъде ще буча. Един от асистентите ме посъветва да се не залавям с френски учебници, защото номенклатурата им била съвсем друга.

Дните се редят един след други с убийствено еднообразие. Полището поне има време да шляе. . . Най-лошото е, че отслабвам постоянно и очите ме болят — вероятно от микроскопите. Струва ми се, че някаква фаталност ме преследва във всичко.

Няма нищо чудно в това, че ни е мъчно един за други. Ние сме израсли заедно и вероятно ще бъдем приятели до края на живота си. Ще си пишем често и по този начин ще се чувстваме близко, както преди. Разстоянието, което ни дели, е само географично! Полището най-после постъпи в юридическия факултет. Сега главната ми грижа е да го накарам да учи латински.

Днес бяхме с Полището на танци в Alliance française (днес няма лекции, защото е празникът на будителите) и танцувах ужасно лошо. Шест месеца не бях танцувал и сега се убедих, че съм забравил съвсем. Повече едва ли ще танцувам!

Ужасен песимизъм ме е обхванал във всичко и се чуда

как да се отърва от него. Намирам удоволствие само в упражненията и лекциите, но не във всички. . . Ас. Златаров направи лекциите си съвсем несериозни. Вчера например представи някакъв комичен филм за котака с чизми, на име Felix, който нямаше нищо общо с елементите на халогенната група. И тем подобни! . .

Пиши ми веднага!

Миш

12. XI, 1929 г.
София

Др. Бох,

Писмото ти получих вчера, ако не се лъжа даже вчера. Пропуснах да ти отговоря веднага по независими от мен обстоятелства. Но занапред не ще пропускам! Благодаря ти много и за картичката, която получих преди писмото. Как може да я изпратиш така, че да пристигне точно на именния ми ден! Това е частен случай от пословичната ти акуратност. Именният ми ден мина много тихо. Сутринта братовчедката ми с очилата донесе хризантеми и стоя точно четвърт час. Следобед дойде Полището и остана около 4 часа. Друг никой не дойде и това ми позволи да остана през целия ден в прекрасно настроение. Нашата анатомия се усложнява всеки ден. Ще ти посоча един пример за това. Изучаваме разните страни, ръбове, израстъци на scapula'ta, така както са у човека (разбира се, с латински имена). След това преминаваме към scapula'ta у коня, говедото, кучето, свинята и др. Всяко от тия същества се характеризира с нещо особено и това именно е най-мъчното. После и латинските имена се променят съответно. Например Facies costales у човека става Facies medialis у животното, а Facies dorsales — Facies laterales. Има много други неща от този род. Всичко това се обяснява на един усукан и забъркан език от превеждащите асистенти. След като почнем упражненията по анатомия, ще бъда зает буквално от сутрин до вечер. На кино не съм ходил вече месец. С познати не се виждам. За танци и дума не може да става. Буча вечер, защото няма кога през друго време. В замяна на това Полището блаженствува и шляйка вместо мен.

Пишеш ми, че някакъв професор давал уроци по танци. Сигурно, като се качва на катедрата да ви чете лек-

ции, прави това танцувайки! Свършвам, Бох, защото не съм обядвал, а трябва да изляза в 2 часа, за да се завърна довечера в 7. Представи си. — 5 часа цели упражнения.

Чакам писмо!

Миш

Др. Бох,

19. XI. 1929 г.

Вчера тук имаше протест срещу репарациите, който се изрази по много оригинален, даже малко трагичен начин. . .

Точно в 10 ч. преди пладне всички превозни средства спряха движението си и почнаха да звънят и свирят. Пред Роял се образува една грамадна тълпа от граждани и студенти. Четоха се резолюции, държаха се речи. След това тълпата като порой тръгна към легациите да протестира. Студентите се почувствуваха в елемента си, изпаднаха в патриотичен *delirium* и се затъркаляха по ул. «6 септ.» с намерение противоположеско да манифестират пред английската легация. Насреща се зададе полиция и се сбиха. Полицията стреля, рани един студент, преби няколко и после не зная какво стана. . . Ще научиш подробности, ако прочетеш българските вестници. На всеки случай на манифестации вече не ходя по никои начин!

Пишеш ми, че и във Виена студентите се били. Там поне полицията сигурно не ще стреля в живо месо, както тук.

Драги Бох, много се страхувам за теб от разни превозни средства. За това, моля ти се, внимавай! Освен това във Виена сигурно има много повече трамваи и автомобили, отколкото в София. Завчера отидох да видя майка ти. Докато излезе, бях много пирогорен, защото мислено виждах главата ти да се показва зад някоя врата. . . Видях грамофона, с който се забавлявахме едно време толкова много, видях портретите ти и ми стана много мъчно. Освен това и портрета на дядо ти с медалите! Майка ти ми се оплака, че си ѝ писал много лаконични писма. Пиши ѝ по-дълги. Освен това трябва да ядеш много, за да не отслабнеш. Вярвам, че познаваш добре физиологията, за да има нужда и аз да настоявам върху това. В четвъртък е именният ден на братовчедката ми. Предполагам, че като всяка година ще има чай, но не

съм сигурен, защото родителите ѝ по много съображения са станали много строги относно сърдечните ѝ работи. Може да не стане нищо и в такъв случай ще напразя само една официална визита. На всеки случай, ако има нещо интересно, не ще пропусна да ти го пиша.

Ние бучиме много. Свикнах да съм зает и празничните дни ме отегчават. Омръзна ми да ходя на кино.

Полицето не го виждам. Но слава богу, че взе да учи латински и мисли да се яви през февруарий на няколко изпита.

Пиши ми!

Миш

29. XI. 1929 г.

Др. Бох,

Тъкмо четях в зоологията за паразитите на «*Malaria quartana*», когато ми донесоха писмото ти. . .

Трябва да знаеш, че нямам нито минута свободно време. Същото сигурно е и с теб, щом сте започнали занятията. Разбира се, това ни най-малко не ще попречи на редовната ни кореспонденция. Завчера бях на едно студентско събрание против репарациите в Свободния театър. Говориха двама оратори и с пермутирана реч казаха едно и също нещо. Речта им се прекъсваше с викове: «Долу! Позор! Да живее Унгария!» Накрай един студент каза, че било по-добре да плащаме репарации, отколкото да слушаме такива речи. През време на събранието в двора на театъра стояха стражари с кожени камшици и на излизане не ни позволиха никаква манифестация.

Утре вечер има «медицинска» вечер в градското казино. Ако Полицето иде, може да ида и аз. Но не зная къде да го намеря — толкова много шляйка! Постоянно говори за блондинки и тем подобни същества.

Сега взимало уроци по латински от същия учител, от който вземаше и ти. Ах, Бох, да знаеш колко пирогорен ставам, когато професорът по ботаника почне да говори за «коренище», за «бучиниш» и др.

Същият професор почва лекцията си обикновено със следните изрази: Трябва да се отбележи, че. . . Не е лабораторна тайна, че. . . и т. н. Един път употреби израза «растения-пролетарий». Вчера бях на един много хубав

филм в Модерния театър: «Летящите демони». Отидох, защото Ас. Златаров беше обявил, че няма да чете лекция. Филмът беше колониален, развиваше се в Крайния изток и отговаряше напълно на вкуса ми: в него имаше аероплани, бой с картечници... Защо ли не дават често такива филми, та да се поддържа милитаристичния дух в населението? Вчера видях Асенчо Генадиев и му казах, че трябва да ти пише. Той обеща да стори това. Ако Полището не ти пише, не му се сърди. То има толкова много сърдечни грижи!... А освен това последния път, когато го видях, бузата му беше пак подута от абцес. Напоследък Полището се вдъхнови от идеята да възобнови кръжокът. Обещах му да ида на учредителното събрание, но за нещастие, тъкмо тогава се случи ангарията: Деканът беше заповядал всички да отидат при новото здание на вегеринарния факултет и да го залесяват. Ще видим какво ще стане, но у Полището, па даже и във всичките членове на новооснованото дружество едва ли ще преобладават научните интереси.

Писмо!

Миш

8. XII. 1929 г.

София

Др. Бох,

Миналият понеделник ходих в кино «Хемус» и си забравих чантата. Не ме е яд толкова за нея, колкото за колите и записките по анатомия, които се намираха вътре. Ето как стана всичко това: беше оповестено из вестниците, че Ас. Златаров ще държи сказка на тема «Опакото на съвременната цивилизация» и след това щяло да се представи филмът «Белите сенки». Филмът бе чудесен, сказката също. Имаше много почтенна публика от студенти и възрастни хора. Но преди да почне, от предните редове, заети от ваксаджии и хамали, се чуваха нетърпеливи викове: «Професорът! Професорът!»

Никой не бе взел мерки да не се допусне тази интелегентна публика! Най-после сказката почна. През това време хамалите и ваксаджии, които никога не ще разберат защо този професор бе дошел да им разправя такива неразбираеми за тях неща, тропаха, свиреха и крещяха да почне по-скоро филмът. Разбира се, аз бях

ужасно пирефорен! Но филмът и сказката бяха много хубави. Когато си тръгнах, едва при «Св. Крал» се сетих, че носех със себе си чанта. Върнах се, но бе късно. От чантата нямаше и помен! Така щото това кино ми излезе солено!

Пишеш ми за упражненията по химия. Точно същото е и у нас. Да намериш за по-малко от 10 минути търсения реактив, е цял подвиг! Тук студентите не са така галантни по отношение на момичетата, та затова и последните се блъскат наравно с нас. Реактивите се изливат в изобилие. Когато се привършат, асистентът взима реактивното шише и го допълва от чешмата. Така се получават безкрайно разредени разтвори, в които едва ли има няколко йони в кубически сантиметър. С тия прекомерно дисоциирани разтвори не могат да се правят никакви опити.

По стените на лабораторията висят разни надписи за ред, сякаш за да подчертаят безредието! Напр. има надпис: «Забранено е пушенето, свиренето, пеенето», а през това време някой пее «Добре дошла, Маша!».

Вчера търсих Полището и, разбира се, не го намерих. Тъкмо чаках трамвая, до мен се приближи една благовидна «miss» и ме попита със сладък глас: «Моля ви се, не знаете ли къде е улица «Баба Неделя»? Ах, Бох, дано не ти се случи подобно нещо. Добре, че вместо мен отговори един друг господин, та ме спаси! Но докато се върна в къщи! Ах!... Да знаеш само!

Писмо!

Миш

17. XII. 1929 г.

София

Др. Бох,

Днес снежи. Улиците са кални и е много неприятно за ходене, особено когато правим пътешествията си от едно здание в друго. Преди няколко дни почнахме дисекциите по анатомия. Асистентът ни даде *Articulatio metacarpophalangea*. Почнахме да режем кой както си знае и след един час съвсем развалихме препарата. Дадоха ни нов. Най-лошото е, че няма учебник по анатомия, а колите са нещо ужасно. От друга страна, професорът не се шегува и изглежда, че ще бъде много строг на изпита. Ето защо много съм загрижен. Вече два месеца дъвчим само предни

крайници и едва напоследък почнахме с *Singulum extrematis peloinae* (не зная дали вярно съм написал тия латински имена!).

От лигаментите и мускулите и понятие си нямам, защото мисля да ги науча на упражненията. Елегантните човешки кости са безкрайно прости в сравнение с животинските. За какъв бяс ни са специалните названия у човека, това не мога да разбера. На февруарий имаме два изпита. Сериозно не съм почнал да уча, защото няма кога. Много ми се иска напоследък да придобия средновековно настроение, но в аудиториите това не може да стане, защото е много прозаично. Мисля да отида в музея. Преди една седмица ме избрах в настоятелството на ветеринарно-медицинската секция от организацията «Хр. Ботев». Избраха ме за съветник, а Полището ме нарича «таен съветник»!

На танци не ходя. В юридическия факултет се учреди специален «танц-кръжок». Полището успяло да основе «кръжок» с председател Григоров и още преди някой да е чел реферат, уредили другарска среща с грамофон.

Пиши!

Миш

27. XII. 1929 г.
София

Др. Бох,

Физико-математическият факултет се запали и без малко щеше да изгори. Сега няма къде да правим упражненията си по ботаника. В деня на пожара видях асистента по ботаника. Той имаше така посърнал и опечален вид, че и на мен ми стана жално! Вестник «Свободна реч» писа, че се запалил «ботаническият факултет», а «химическият факултет», който бил в съседство с него, също щял да изгори! Причините на пожара са неизвестни! Били изгорели ценни хербарии на видни ботаници.

Миналата неделя Полището намери два miss-ове и отидохме на танц в дома на изкуствата и печата. Не ни пуснаха, защото тъкмо тогава имало някаква забава на завършили един френски колеж. Входът бил само с покани. Но намери се един приятел на Полището, който каза: «Ceux sont mes amis!», и ни пуснаха. Имаше твърде много благовидни miss-ове, от латински произ-

ход и предимно чернокоси. Играха кадрил, което бе твърде забавно. Даже и Полището игра. (Представи си го как тичаше и подскачаше с малки крачки в гимназиалния двор!) Аз за пръв път танцувах танго, но много тромаво.

Тази вечер имаше общо събрание на представители от секциите в организацията «Хр. Ботев». Като «таен съветник» отидох и аз. Между другото се спомена името на Хр. Гатев, «комуто бил отнет мандата» за не знам какво си. . . Станах много пирефорен и си излязох под учудените погледи на много председатели, секретари, делегати, тайни съветници и др. Представяш си, нали! Но иначе много гордея с титлата «таен съветник». Даже когато влязох в стаята (аудитория 45), гдето ставаше общото събрание, и когато много познати ме изгледаха учудено, като че се питаха: «Как ли е попаднал този тук», мен ми се искаше да им отговоря: «Какво ме гледате, господа. . . Аз съм съветник!»

Даже ми се иска да си напечатам визитни карти, на които отдолу да пише — съветник. Постепенно почвам да ставам важен и да понасям с твърдост почтително-ироничните погледи на другите. . .

Бох, много ми е мъчно за теб. . .

Често гледам портрета ти — но какво! Той е една безплътна сянка. Сега чувствавам, че сме били много повече приятели, отколкото може да съм го предполагал преди.

Писмо!

Миш

4. I. 1930 г.
София

Др. Бох,

Преди всичко честити празници! Получих писмото ти от 1. I, също и картичката, която е много интересна. Вчераше беше у дома Джем. Казва, че ти писал две писма, но както сам той предполага, на погрешен адрес. Изпи няколко чашки ликьор, без никакъв признак на замайване. Във военното училище пие одеколон, който не бил така вкусен като ликьора. Утре в 4 ч. сл. пл. в Opera Italiana pro Oriente ще има забава (балилки), за която получих специален билет.

Но танци не ще има, понеже забавата се дава от «Circo-

малните студове. Във Виена как е времето? Вярвам, че и ти очакваш връщането на животворната топлина.

Пиши ми непременно! Иначе ми е много мъчно...

Миш

30. I. 1930 г.

София

Др. Бох,

Сигурно писмата ни са се разминали. Днес получих последното ти писмо и сядам веднага да ти пиша, за да се възстанови редовността на кореспонденцията ни.

Миналата седмица отидох на бала на юристите. И братовчедка ми щеше да дойде, но внезапно се отказа, та отидох сам. Докато си предам палтото и шапката на гардероба (балът беше в казиното), чаках цял час — такава навалица имаше! Няколко пъти настъпиха лачените ми обувки, което ме наскърби много, а освен това един господин, който предаваше над главата ми един чифт дамски шушони, едва не ги избърса в косата ми. Най-после влязох в залата. Първото, което ми обърна внимание, бяха огромни картонени везни, окачени на средата на салона. Тия везни символизираха правосъдието! Имаше гирлянди, серпантини, прожектори, полумрак и тем подобни. В литературната част имаше балет (Надя Виларова). Намерих Полището, което се беше запило на една маса с две момичета, от които едното доста благовидна брюнетка. Аз ги познавах от по-рано, но бях толкова разсеян, че вместо «добър вечер» им казах «добър ден». Те помислиха, че се подигравам и през всичкото време бях настроени крамолически към мене, както и към Радоева, който малко преди идването ми също бил на тази маса и се скарал с тях.

Изпих две чаши вино, но понеже не съм свикнал с алкохола, главата ми се замая порядъчно. Прекарах в интересен разговор с Радоева, през което време Полището занимаваше момичетата. След няколко часа поизтрезнях и се раздвижих из салоните, но за танцуване и дума не можеше да става, защото бях загубил статичното си чувство.

Снощи бях в театър Стойчев на «Черното домино».

След няколко дни ми предстоят два, а всъщност три изпита: зоология, сравнителна анатомия и неорганична химия. Изпитите по зоология и сравнителна анатомия са освен теоретични, още и практични.

По анатомия нашата група (ние работихме на групи) е получила и предала само преден крайник. Напоследък ни дадох да стави на преден крайник, които още не сме довършили... И само това! От предаденото досега по анатомия и понятие си нямам, защото асистентите не ни изпитват.

Както може би си научил, дъщерята на Кевор е избрана за подгласник на Miss Bulgaria. Представям си гладко избръснатото лице на Кевор, озарено от щастлива усмивка.

Други важни събития в София няма. Напоследък времето се стопли — в смисъл, че вместо сняг вали дъжд. Върлува инфлуенцата. Даже сестричката ми е болна и има температура. Аз пък имам ужасна хрема, очите ми сълзят и това дава повод да не уча. Тия дни си купих около 5—6 френски книги от «Bibliothèque de philosophie scientifique». Много са интересни, доколкото съдя по заглавията им, но няма кога да ги чета. Ще останат сигурно за през лятото.

Вижда ми се много интересен изпитът по ботаника, за който ми пишеш. Тук сигурно нашият професор ще ни изстиска като лимони.

Пиши ми веднага!

Миш

8. II. 1930 г.

Др. Бох,

Вчера получих писмото ти и благодаря за пожеланието да изкарам добре изпитите си. Аз вече издържах благополучно изпита по неорганична химия. Остават зоология и сравнителна анатомия, по които много се страхувам, защото изпита бил и практически. Напр. може да ни дадат някой *Ascaris* и ние трябва с игли и щипци да направим дисекция на всичките му органи. Освен това показвали разни спиртосани животни и питали кое какво е. Разбира се, всички тия работи сме ги минавали в

практическите упражнения, но все пак много ме е страх, защото съм отсъствал два пъти.

Изпита по химия мина много забавно и бях пирорфорен. Имаше невероятни глупави отговори. На един студент Ас. Златаров каза: «Какво ме гледаш като Далай-Лама?», а на друг: «Ей, че си Про-о-ст!»

А ти ходиш на цирк, а! Ах, вий. . . Но не се бой, не ще кажа никому! Ходи, ходи, миличък, за да не умреш с отворени очи!

Преди няколко дни Полището без малко щяло да се отрови. Яло сърми в късна доба (нали знаеш, че се прибира късно), които били стояди на открито в бакърен съд. Повръщало, охкало, помислило, че ще умре. През това време родителите му спокойно спели в съседната стая, без да подозират нищо. Чак на сутринта им казало. Вчера си поръчах в немската книжарница една *Anatomie comparée des animaux domestiques* в два тома. Струва ми се, че ужасно ще ме оскубят в тази книжарница, но отидох там, защото асистента по анатомия ми каза това. Тук времето е чудно! Синьо небе и топъл въздух. . .

Пиши веднага!

Миш

24. II. 1930 г.

Др. Бох,

Нямам оправдание, че не отговорих веднага на последното ти писмо. Ще ме простиш, нали? Изпитите си завърших благополучно. Сега ще почна да буча по-сериозно анатомия и физика. Особено по първия предмет съм много назад. Досега съм предал по анатомия само един препарат — преден крайник. По физика професорът чете много подробно. Мисля да отложа някои изпити за през есента.

Днес ходих у Полището. Вчера бил на жамборе и се занасял с една женена госпожа. Тича нагоре-надолу, защото е в комисия, която уреждала бал-маске.

Ако, благодарение на Полището, има шанс да се промъкна без пари, ще ида и аз. Иначе не бих дал в никой случай 35 лв. за вход.

В събота голямата ми братовчедка била на професорския бал. Каза ми, че ужасно миришело на нафталин, ве-

роятно защото г-да професорите вадели смокингите си един-единствен път в годината.

В София е констатиран един случай от проказа (Lepra).

Много ми се иска да ида в кожното отделение на Александровската болница и да го видя. Според проф. д-р Берон, това било от Освобождението насам двадесети случай, констатиран в България. Ако не се лъжа, струва ми се, че съм виждал прокажен. През войната, докато живеехме в Дупница, имаше един просек с отвратителни рани по тялото. На някои места даже се виждаха части от костта. Най-интересното беше, че просекът не изпитваше никак-ви болки от тези рани.

Аз не съм много добре. Гърдите ме болят от настинка и кашлям.

До преди една седмица тук имаме чудно време. Небето беше ясносиньо, въздухът топъл. Но след това пак застудя и сега навън има сняг.

В списанието «Листопад» прочетох, че на немски излязла една книга за Парацелс. Понеже мисля, че може да те интересува, ето името на автора, заглавието на книгата и издателството: Friedrich Gundolf — Paracelsus. Verlag Georg Bondi, Berlin, 1929 стр. 135 стр.

Още един път те моля да ми простиш!

Пиши!

Миш

5. III. 1930 г.

София

Др. Бох,

Вчера получих писмото ти от 1 т. м, а няколко дни преди това бяхвообразната картичка. Лекциите ни почнаха. Като нови предмети през втория семестър ще учиме: топографска анатомия (само с два часа седмично упражнение), ембриология и хистология. Не зная какво ще стане с дескриптивната анатомия.

Напоследък бях изстинал и кашлях много. Даже имам температура и ходих при доктор Ангелов по настояване на майка си. Преди няколко дни видях Джам. Той е ужасно надебелял — просто затлъстял! Оплаква се много от по-старите юнкери. Изглежда, че казармата е нещо като преизподня. Фелдфебелите наказвали за най-дребните

неща. Например, ако видят, че някой войник ходи с ръце в джобовите, карали войника да си зашие джобовите. Това се случило един път с Гегата! Давали им срок от четири минути да се съблекат (вечер при лягане) и който не направи това в определеното време, пак го наказвали, макар да закъснее с няколко секунди.

Купих си доста френски книги, но няма кога да ги чета. Преди няколко дни видях някъде следната карикатура: Ернест Хекел седи до една маса, а върху масата, хванати за ръка, стоят едно малко човече във фрак и една маймунка! Човечето и маймунката се гледат приятелски.

На улица «Шипка», пред училището «Априлов», вчера в 1 часа станало убийство (пак македонско!) Труповите стояли дълго време, но аз не знаех това. Иначе, щях да ида да ги видя. Ще узная повече подробности от Полището.

Тук времето е чудо. Много често, като излизам в Борисовата градина на разходка, срещам Лалето и командата му... Поздравяваме се учтиво. Един път видях Тричка-та, а друг път Кево... .

Пиши!

Миш

[8.] IV. 1930 г.
София

Много неща ми попречиха да отговоря на последните ти писма. Ще научиш защо, като се върнеш в София.

Вишните цъфнаха и времето е чудесно, но пролетта не ме вълнува никак.

По-миналата събота бях на чай у братовчедка ми. Хармонията на избраното общество се нарушаваше от мен. Ядох, пиха и се веселиха. За жалост, аз бях в много лошо настроение (тъкмо поради причините, за които не ти писах така дълго) и не можах вътрешно да резонирам с общото веселие, макар и да танцувах много (даже твърде много, защото чаят продължи до полунощ).

Miss-овете са много хубави. Имаше и по-хубави, но все пак в един евентуален конкурс, съвсем безпристрастно бих гласувал за тях. Много ми е съвестно, че не можах да издействувам и Полището да бъде поканено на този чай.

Накрай благодарих на милата си братовчедка. С нея сме добри приятели.

Тук има два Тон-филма (Модерния и Пачев, готви се също и Глория-палас). Гледахме с Полището тон-филма «Атлантик» — едно действително голямо постижение.

Полището е извънредно «заето». Каза ми, че в събота ще ме чака у тях в 6 ч., а като отидох, не го заварих! Все пак той е забавен човек!

Пиши! Пиши! Веднага!

Миш

2. V. 1930 г.
София

Др. Бох,

Почвам да се вълнувам при мисълта, че наближава ваканцията, т. е., че пак ще се видим. В началото на юний имам три изпита: химия (органична), физика и медицинска ботаника. Особено последната е нещо страшно! Само латински имена, дроги, алкалоиди... А пък аз не съм прочел половината от колите и това, което съм прочел, е четено «като роман». Сигурно няма да изкарам благополучно изпита.

Днес взех от Данов една «Anatomie comparée des animaux domestiques», която бях поръчал много отдавна. Има много хубава външност, in — 8, и фигурите са ясни. Но номенклатурата е много мъчна. Напр. processus spinosus се нарича на френски arophyse spineuse. Струва 1350 лв. Все пак, по липса на друг учебник и тоз е добър.

Миналата събота бяхме с Пальо на Княжево и прекарахме много добре. Там е било чудо, особено горичката, а пък аз да не знам! Ако е хубаво времето, утре пак ще идем. Обещавам ти, че ако прекарате лятото в Княжево, ще те посещавам често заедно с Полището. Тук няма нищо особено. Тон-кината никнат като гъби и се конкурират много. Предпочитам неми филми, макар че «Атлантик» ми хареса. Но за жалост не дават нищо свестно. Ах да има един военен филм!...

Джам е затлъстял невероятно. Очите му приличат на две цепнатини, а бузите му ще се пръснат... .

Гочо Вазов е станал толстоист.
Муро ходи увит в бинтове и памуци. «Пребили» го, но
не казва кои.
Очаквам писмо!

Миш

9. V. 1930 г.

Др. Бох,

Миналата събота направихме една чудесна разходка в Княжево. Още щом пристигнахме, заваля дъжд. Решихме да идем в киното. Но касиерката нямаше да ни развали пари, та трябваше да обиколим всички съседни бакалници докато намерим дребни. Най-после влязохме. В луксозния салон на киното имаше две-три еврейки, между впрочем благовидни, един ученик и още няколко простаци като нас (за мен и Полището е думата). Всичко 9—10 души. Понеже нямаше достатъчно публика, следователно и приход, оркестърът, състоящ се от един пиенист и един цигулар, напусна залата. Най-после на мъгливия екран се показва баналното заглавие на филма, който се състоеше от дванадесет дълги части.

На излизане валеше като из ведро. Изтичахме до спирката и се качихме на трамвая. Оттам отидохме в «Гараш» да подкрепим силите си. През лятото ще идем в Княжево, още повече след като писа, че имало много хубави места. И самото пътуване до Княжево било приятно! Аз просто се чудя как ще изкарам изпитите, които ми предстоят. Особено по ботаника! А какво ще правя догодина, когато ми предстоят дванадесет изпита? Невероятната ми тъпост не се компенсира поне от достатъчно силна памет.

Полището стойчески понася мисълта за предстоящия изпит по латински. Кога учи, нищо не знам! От оригиналност може да се запиша в д-вото за мир чрез О. Н., в което е член Полището. Мирът и войната ми са по-безразлични от Аначко и Гасо, но въпреки това! Защо да не бъдеш миролюбец срещу някакъв членски внос?

Пиши веднага!

Миш

25. X. 1930 г.
София

Др. Бох,

Получих писмото ти при много интересни обстоятелства: раздавачът ми го донесе разпечатано. Работата се състои в това, че на същата улица живее някой си друг Д. Димов и раздавачът помислил, че това писмо е за него, без да погледне номера на къщата. Д. Димов №2 го отворил и го прочел! После казал на раздавача, че това писмо не е за него. Горкият раздавач! Той много се бе уплашил от тази грешка и тъй жалко се извиняваше, че не помислих да му се сърдя.

Аз не съм добре със здравето си: имам пясък (не море-ни — като Полището) в бъбреците. Освен това вчера ми извадиха три зъба наведнъж и страната ми е подута.

Почнахме лекции, но професорът ни по анатомия още го няма. Тази година имаме 11 изпита и всички разправят, че била най-мъчна. Новият ни факултет е грамадно здание с дисекционна и амфитеатрална зала, с порцеланови умивалници, парно отопление и всички други удобства. Но е много далече!

Ох! Зъба ме боли много.

На English ходя редовно, но не знам какво ще бъде, когато всички професори почнат да четат лекции. Поръчах си една «Gramaire espagnol» — тъй, да я имам.

Поздравлявам те за щастливите ти библиофилски екскурзии!

Дявол да го вземе този зъб. . .

Тази година ще си кореспондирам редовно.

Ако дават във Виена тон-филма Rio Rita, непременно го гледай. Великолепно! . .

Пиши веднага!

Миш

20. XI. 1930 г.
София

Др. Бох,

Минава полунощ. Досега бучех по анатомия, защото утре ще предаваме препарата си (един грамаден торакс!) и ще ни изпитват асистентите. Много неприятно е да се

чистят мазнините, но няма какво да се прави. Гнусна работа!... На това отгоре парното отопление не е готово и всички са хремави. Много весело е, на всеки случай, да слушаш как всички подсмърчат. Днес асистентът чете лекция с шапка на главата и полушубка, под която, от бедрата надолу, се подаваше бялата му престилка. Другият асистент, като му казах, че уча от френска анатомия, ми каза с крайно състрадателен тон: «Ще ми загазите през февруарий, колега!» Това не ми направи голямо впечатление, защото преди всичко нямам никакво намерение да се явявам на изпит през февруарий и да «изпищя» (т. е. да пропадна; изразът го чух случайно днес).

Утре е именният ден на голямата ми братовчедка, но не знам дали ще има сериозно жамборе. От една страна, не искам да загубя дисекциите, от друга страна, ми се иска да отида *beacose y ditn't dance a great deal of time*.

Но не съм сигурен, а пък крайно неучтиво е да питам дали ще приема строго официално (поради зрялото си юношество!) или както я карахме досега.

Ще видя!...

На тавана бях поставил конски челюсти, мандибули и пр., взети от университета. Хазайката ги видяла и се уплашила. В това няма нищо смешно. Но интересни са предположенията, които направила: 1) Че тия кости са донесени и огризани от котки (сравни котка и конски череп!) 2) Че мандибулите са огризани остатъци от храна, захвърлени от работниците, които са работили през лятото на тавана. Между мандибулите имаше и грамадни *humerus'и*. Представи си апетитът на работниците!...

Пиши веднага!

Миш

[10. IV. 1931 г.]

Др. Бох,

Отзарана, от 8 до 12 ч. съм седял на бюрото си и не съм прочел повече от 4 страници. Това е просто ужасна разсеяност. Не знам какво ще правя, как ще подготвя поне два от изпитите, които ми предстоят през юний и които са на брой 8 (осем!). Но да не те занимавам с тия досадни работи!... По-малко безинтересно би било да знаеш, че Гегата ще стане пиротехник, че Чудото направило някакви

изследвания върху мозъчната кора, които били напечатани в едно парижко списание.

Великденът мина ужасно скучно. Даже не отидох и на черква (вечерта срещу събота). Щом си поел грижата да пазиш С. от измамници, ще гледам да ти услужа. Ако се е разхайтила, ти в що си крив? В София времето е студено, но в сърцето на Полището, както винаги, е пролет. То има, тъй да се каже, частен климат. На английски ходя доста редовно, но не винаги с пригответени уроци. Поръчах си Турпооп (Тайфун) от Джозеф Конрад и ще се опитам да го прочета. Искам да асимилирам повече думи и чак тогава да почна да чета научни книги. Изпращай ми сегизтогиз други портретчета. Полището си купи апарат и също прави снимки. Дадох му моя статив. Като направим с него снимки, ще ти изпратим и ние. Пиши!

Миш

[IV. 1931 г.]

Др. Бох,

Не знам дали заслужавам да ме извиниш. Тъй много съм виновен, че просто не се решавам да седна и да пиша. Февруарските си изпити завърших благополучно. През юний излизат 8 изпита, но ще се явя само на 2 или 3. Със здравето си не съм съвсем добре. Вадят ми зъби, имам пясък в бъбреците и пр. Надявам се, че ти си по-добре. Полището ми каза, че си купил трупа на някое момиче, за да го режеш. Вярно ли е това? Ще изучиш много добре анатомията — мислим с Полището и се смееме. Вчера бях с него. Той се чувства превъзходно и жъне успех след успех по жамборетата.

Завчера пък ме заведе на два именни дни, но момичетата, с които танцувахме, бяха направени от много проста глина. Нищо особено няма в София. Американският колеж даде в Роял «Three one-act pieces». Меркур препоръча на учениците си да отидат, но аз не отидох, защото мислех, че няма да разбера нищо.

Научих два спомагателни испански глагола. Ужасно са мъчни... Ще ги учиме през лятото двамата по един особен метод. Безполезен език, но оригинално е да разбираш малко от него.

Много съм уморен от февруарската сесия и съвсем не

ми се учи. Каня се постоянно да почна, но все се записвам с томчета от «Bibliothèque de phil. scientifique».

Пиши ми веднага, за да видя, че не ми се сърдиш. Веднага!

Миш

4. VIII. 1931 г.

Марково

Др. Бох,

Прекарвам по-голямата част от времето си в невероятно безделие. Лягам към полунощ, ставам към 9¹/₂—10 часа. През деня чета «Брат ми Ив» от Пиер Лоти, а останалото време дрънкам с братовчедката си. Тука съвсем не е тъй горещо, както си въобразявах. Селото е разположено в полите на Родопите. Вечерно време става тъй хладно, че не може да се седи без горно сако. Въздухът е много сух. Водата варовита. През деня слънцето пече. Лъчите му са много силни. Вече почернях малко. Носът ми, както винаги, страда ужасно. Червен е като домат. Приличам на плашило. Селото е забележително с многото си магара. Всеки 1/2 час реве по едно магаре. Вечерно време се чуват звънци на овци, мучения на крави, модни шлагери и тем подобни. . .

Тук има едно темпераментно момиче, което за най-дребното произшествие вдига огромна гюрултия. Прилича на пенлив поток в каменисто корито. Скача, пее, вика, смее се. . . Прилича на «Вагабонтина от екватора»!

Много ме е грижа за Пальо. Дали ще оздравее? Ти ходи ли да го видиш? Гледай да се осведомиш по някакъв начин как е и ми пиши. Съвестно ми е да му пиша, че прекарвам добре, докато свестяват сърцето му с камфорови инжекции.

Оставих испанската граматика на баба ти. Надявам се да ти послужи. Почни най-напред с глаголите. Надявам се, че и ти си добре. Пиши ми веднага!

Миш

16. IV. 1932 г.

Драги Бох,

От десет дни факултетът ни стачкува. Едва вчера, след безуспешни пазарлъци с факултетния съвет, стачният комитет обяви стачката за пропаднала. Ставаше дума да закрият факултета за летния семестър. Това щеше да бъде нещо като гарнитура за мене. Не можеш да си представиш колко много грижи от всякакво естество се струпат тая година върху бедната ми глава.

Чрез едно героично усилие влязох през февруарий в клиника (вътрешна и хирургия — всеки ден). Вземах пет изпита и дълго време после се чудех как съм ги взел. Клиниката не е толкова интересна, даже понякога досадна. Аз имам двама пациенти: една мисирка и един вол, болен от актиномикоза. С мисирката лесно се справих, но волът е цяло нещастие. След операцията положението му се усложни с разни едеми и температура, които ме просто шашардисват, и не мога да поставя никаква прогноза. Цяло наказание е да му преброиш пулса, който въобще мъчно се напипва у преживните, а пък моя вол на това отгоре е агресивен и злонравен като испански бик.

Аз прекарах един много остър бронхит (който получих пак в тая пуста клиника, където няма отопление). Внимавай много да не простинеш и ти, защото това, което изпитах, докато разбира, че е бронхит, а не пневмония, беше ужасно. Спомнях си за тебе и си мислех с кого ще се смееш занапред, ако и аз пукна, като Полището. Споменах за Полището, та се сетих за баща му. Той също умря горкия.

Сега съм горе-долу добре. През юлската сесия излизат ми 4 изпита, които, разбира се, не ще взема. Пиши!

Миш

8. IV. 1933 г.

Др. Бох,

Преди няколко дни бях у майка ти, която много се безпокои за тебе. Мисля, че е добре да се съгласиш с всички неща, които ѝ се струват необходими за спокойното ти пребивание във Виена. Не забравяй, че се тревожи много. Поседях при нея доста, в твоята стая, която винаги, след

заминаването ти се превръща в трапезария. В София няма нищо интересно. Пролетта е анемична, като пансионерка след изпити, но обещава да се поправи. Този семестър съм по-свободен. Все пак трябва да чета много и да мисля за докторската си теза. В морално отношение съм много добре. (Искам да кажа, че не се измъчвам от никакви носталгии!) Поръчах си няколко тома от една зоотехника и едно ръководство върху млякото. Не съм виждал досадниците скоро, но тази вечер видях «барона», който разхождаше по булеварда тънката си, елегантна и безупречна фигура. Той обаче не ме видя!

Щях да забравя: като ходих при майка ти, заварих при нея френската ти братовчедка. Тя бе със симпатична бяла шапчица и изглеждала по-деликатна, отколкото я бях запомнил последния път. Тя заяви, че е много религиозна и вярва в някакъв господ (който аз си представих като радиовълни, защото бил навсякъде). Освен това спомена нещо и за евангелските църкви. Какъв екземпляр!... Тя вярва в господа! Тя ще вярва утре в любовта, в приятелството, във верността, може би. Но не е ли по-добре да вярваш в илюзии, отколкото да не вярваш в нищо и да се храниш като мене с горчива ирония? Спомням си колко цинично се надсмивахме над нея, само заради това всъщност, че не е порочна, не е блестяща и не може да причинява страдания като другите жени.

Ужасно съм уморен и лека нощ. (Buenas noches. Моят испанец заболя от стомашна язва, *ulcus pepticum*, помисли, че ще умре, но остана жив и ми подари един великолепен екземпляр от списанието «Blanco y negro».) Книгата ти във френската книжарница взех. Чиста, неподгъната и свежа. Пиши!

Миш

Др. Бох,

Ужасно заспала провинция е това Кюстендил, макар туземците да са безобидни и общителни.

Има много плодове, комари, горещина и прозявки. Не ми се вярва да остана за дълго в К-л.

Ти как си? Надявам се, че ще ми пишеш и ще припомниш на Полицето да направи същото. Горещината ме измъчва ужасно. Разхляждам се с кайсии и малини, които тук са в изобилие. Комарите немилостиво ми смучат кръв-

та. Ръцете ми са покрити с червени подутини, които ужасно сърбят. Времето тук скърца като биволска кола и сякаш всички боледуват от сънната болест. Ще ти пиша и затворени писма.

Поздравява те

Миш

ДО ПРОФ. Д. Ф. МАРКОВ

Уважаеми другарю Марков,

Изпращам Ви най-после писмени отговори на въпросите, които разисквахме през време на Вашето пребиваване в София. Моля да ме извините, задето ги малко позабавих. Едната от причините е, както вече ви казах, краят на учебната година (изпитах над 250 студенти), а другата — работата ми върху пиесата, която трябваше да представя срочно в завършена форма. Надявам се, че изпратеното все пак ще Ви послужи за статията на украински език върху мене, колкото откъслечно и схематично да е. Трябва да повторя, че когато седна да пиша върху себе си, обзема ме просто някакво физическо неразположение. Аз съм сигурен, че Вие ще разберете това и няма да се сърдите както на откровеното ми признание, така и на непълнотите, които произтичат от нежеланието ми да ставам център на внимание. Новата пиеса ще Ви изпратя, след като бъдат готови копията на пишеща машина. Всички налични екземпляри раздадох на театралите, които се интересуваха от нея, тъй като сега е времето, в което се установяват репертоарите.

Сърдечни поздрави на Вас и на всички приятели в Москва.

Д. Димов

10. VII. 1960 г.
София

1. Как е вървял у мене процесът на усвояване на комунистическия мироглед.

— Още от юношески години имах не влечение, а про-

сто страст към естествените науки. Когато бях в първите класове на гимназията, майка ми, от страх да не си изгоря очите, изхвърли безжалостно химическата лаборатория, която си бях устроил в една таванска стаичка. Тази, сега бих казал, едностранчива наклонност към природните науки, от една страна, ме отклоняваше от важни обществени проблеми, но, от друга, създаваше предпоставките за здраво реалистично отношение към света и ме спасяваше от цял куп изхабяващи и празни удоволствия, на които се отдаваха моите връстници. С други думи, преди да стана диалектик, аз бях вече — макар и стихийен — материалист. След като се запознах с източниците на марксистическата философия, познанията ми в природните науки се оказаха много ценен материал, върху който изградих новия си мироглед. Не зная дали няма да ви се стори странно, ако кажа, че самият аз бях поразен от яснотата и бързината, с която този мироглед израсна в съзнанието ми като хармонична и здраво построена кула, докато всички мои по-раншни опити да съгласувам фактите на естествените науки и жизнения си опит с други философски системи се натъкнаха на противоречия. След като изясних отношението си към проблемите на битието, съзнанието и познанието, стана ми някак лесно да разбирам и преценявам обществените събития. Това бе просветление на мисълта, а в един човек, който се занимава с наука, мисълта владее и обуздава чувствата. Благодарение на това просветление на мисълта от духа ми изчезнаха много колебания и настроения, които понякога ми се струваха мъчителни.

2) Каква е ролята на комунистическия мироглед в моето идейно-художествено развитие.

— Каква ли? . . . а) Накара ме да видя много неща, които дотогава не виждах. б) Помогна ми да разбера още повече неща, които дотогава виждах, но не разбирах напълно, или разбирах, но не преценявах с необходимата естетическа задълбоченост. в) Създаде ми определен и ясен метод на работа — метода на социалистическия реализъм. г) Едновременно с това разбрах, че този метод е наистина много гъвкав и необикновено богат с възможности, когато го използваме правилно. д) Засили убеждението ми, че нашата литература трябва да отразява живота и хората в техните многостранни и заплетени връзки. Разсъждавах така: за да изпълня задачата си на писател комунист,

трябва да бъде убедителен. Мога да бъде убедителен само ако съм правдив и боравя с художествени средства. Следователно, ако гледам на живота и хората през великата комунистическа истина, правдивостта ми няма да стигне до политическа грешка и художествените средства до упадъчност, ако отразя факти, хора или отношения, които биха шокирали някои тесногърди хорица. Оттук произлиза и чувството ми за достатъчността, за големите възможности на социалистическия реализъм.е) Комунистическият мироглед ми даде усещане за развитие. Оставам в пълно съгласие с формулата, че литературата трябва да бъде социалистическа по съдържание и национална по форма. Но не е ли време да помислим за нови национални форми? Съдържанието на нашия живот след Девети септември отдавна изисква това.

3) Моето влизане в комунистическата партия.

— Няколко години преди Девети септември симпатизирах (доколкото ме занимаваха обществените проблеми тогава) на т. нар. политически кръг «Звено». За този «кръг» можете да прочетете в историята. След Девети септември той се превърна в нещо като ОФ партия. И в него се оформиха две фракции: Една, която държеше за искрено сътрудничество с комунистите, и друга, която разсъждаваше като Дамян Велчев. Аз принадлежах към първата. Тъкмо тогава Иван Мартинов, Ангел Тодоров и някои други другари ми предложиха да стана член на БКП. Приех с готовност, защото се бях запознал вече с комунистическата идеология и известни прояви на резервираност, а може би и на неискреност, дори у лоялната фракция на «Звено», почнаха да ме дразнят. С други думи, разбрах, че комунистическата идеология е неделима на части и ако човек иска да бъде честен и последователен, трябва да я приеме изцяло. Съзнах това, което може би трябваше да съзная отдавна: че съм всъщност пролетаризиран интелигент и че моето място е именно в партията. Този факт има голямо значение в живота ми, защото ме превърна от съзерцателен в действителен човек, създаде чувство на отговорност и солидарност в мене, внесе някаква яснота, духовен порядък и увереност в творчеството ми. Дори когато критиките на «Тютюн» ме разпъваха накръст и съвсем близки партийни другари, като напр. Иван Мартинов, ме уверяваха, че макар романът да е художествен, в него има допуснати големи идеологически грешки, аз си останах ня-

как с чиста съвест и странно спокоен. Мисля, че това спокойствие идеше именно от увереността в силите, която ми даде запознаването ми с марксистическата философия и влизането ми в партията.

4) Замисъл и жизнен материал на «Тютюн».

— Съвсем естествено е, че аз можех да замисля и да напиша «Тютюн» само след като се запознах с основните въпроси на марксистическата философия. Без мирогледа на тази философия целият жизнен материал на романа щеше да се излее във формата на сладникава мелодрама, в която щеше да има най-много зачатъци на критически реализъм. Откъде и защо идват конфликтите — затова авторът, както и читателите му щяха само смътно да се догаждат. От друга страна, жизненият материал — спомени от детинството ми, от познати, от собствения ми опит, от огорчения и лични възмущения срещу неправдите на капитализма, — екзалтиран от патоса на новата ми вяра в бъдещето на човека и обществото, напираше да се излее в произведение с широк обхват на събитията. Писах романа при доста трудни условия като доцент в новоосновения след Девети септември университет в Пловдив. Трябваше да чета лекции, да върша научна работа, да обзавеждам катедра. . . и да пиша «Тютюн», когато другите почиваха, т. е. през нощта или ваканциите. Но творческата работа над жизнения материал, събиран пасивно в продължение на много години и обобщаван активно от новия светоглед, ми създаваше дълбока наслада — нравствено удовлетворение. Всичко, което дотогава бях таил несъзнателно в душата си срещу миналия свят и което не можеше да намери определен израз, понеже се заплиташе в безизходни противоречия, сега кристализираше в категориите на ясно изразени мисли и чувства.

5) Над какво работя сега и какви планове имам?

— В момента завършвам пиесата «Виновният», която третира проблемите на брака, изневяратата, любовта и дълга в съвременния етап от развитието на социалистическото общество в България. Решението на тези проблеми в пиесата се свежда към следното: 1) Любовта е законно чувство дори когато е свързано с изневяра, но може да бъде оправдана само ако почива върху възвишени пориви на духа. 2) Над любовта трябва да стои дългът към човека, към борбата за щастие на всички хора в света; дългът е нравствена красота на живота и в нея човек намира

истинското си осъществяване. Героите в пиесата са комунисти и безпартийни, които са се преустроили в духа на социалистическото общество. Но душите им носят преживелици от миналото, които гнетят сегашния им живот и внасят безредию дори в браковете на комунистите. След тази пиеса мисля да започна или, по-точно, да продължа работата си върху една повест из живота на интелегентите, която обхваща периода от преди Девети септември и продължава след него. Мисля, че още е твърде рано да говоря върху нея.

Д. Димов

Б Е Л Е Ж К И

В том пети на настоящото издание се публикуват незавършените романи на Д. Димов «АХИЛЕСОВА ПЕТА» и «РОМАН БЕЗ ЗАГЛАВИЕ», негови доклади, речи, статии по литературни и обществени въпроси, писма.

Стр. 7 АХИЛЕСОВА ПЕТА. Незавършен роман. За пръв път публикуван в «ПЛАМЪК», 1966, кн. 10.

Стр. 83 РОМАН БЕЗ ЗАГЛАВИЕ. Незавършен роман. Ръкописът се съхранява у съпругата на писателя. Разчетен и подготвен за печат от Е. Огнянова и Л. Димова, откъсът е публикуван за пръв път в том 6 на Събрани съчинения на Д. Димов, 1966 г. Тук се печата по текста на първата публикация.

СТАТИИ

Стр. 219 ИЗКАЗВАНЕ-ОТГОВОР ЗА РОМАНА «ТЮТЮН». Отговор на писателя на направените по време на обсъждането на романа (8, 11, 13. II. 1952 г.) в Съюза на българските писатели бележки и възражения. За пръв път публикуван в Д. Димов, Събрани съчинения, том 6, 1966 г. Тук се печата по текста на първата публикация. По-подробно виж в бел. към том 3.

Стр. 250 КАК ПРЕРАБОТИХ РОМАНА «ТЮТЮН». Интервю на в. «Вечерни новини», поместено в бр. 247 от 21. X. 1953 година на вестника.

Стр. 254 [Статия, писана през 1952 г. по молба на унгарската журналистка Шарлота Ланъи.] Непубликувана от автора. За пръв път публикувана в Д. Димов, Събрани съчинения, том 5, 1966 г. Тук се печата по текста на първата публикация.

Стр. 261 ТОЛСТОЙ И НАШАТА СЪВРЕМЕННОСТ. За първи път публикувана в «Литературна мисъл», 1960, кн. 5.

Стр. 266 [Пиесата «ВИНОВНИЯТ»]. Изложение на автора на състоялото се в Народния театър обсъждане на пиесата (20. XII. 1960 г.). За пръв път се публикува в Д. Димов, Събрани съчинения, том 5, 1966 г. Тук се печата по текста на първата публикация.

Стр. 274 РАЗГОВОР ЗА ФИЛМА «ТЮТЮН». За пръв път публикуван в «РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО», бр. 329 от 25. XI. 1962 г.

Стр. 277 [Днешната българска литература]. Непубликувана от автора. За пръв път публикувана в Д. Димов, Събрани съчинения, том 5, 1966 г. Тук се печата по текста на първата публикация.

Стр. 288 20 ГОДИНИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ЛИТЕРАТУРА. Разговор с Д. Димов в редакцията на сп. «СЕПТЕМВРИ» — публикувана в кн. 6, 1964 г.

Стр. 297 [Доклад, изнесен на първата среща на балканските писатели, 25. IV. 1964 г.] За пръв път публикуван в Д. Димов, Събрани съчинения, том 5, 1966 г. Тук се печата по текста на първата публикация. На стр. 298 авт. погрешно отбелязва родното място на К. Варналис, роден в Бургас.

Стр. 316 ЗА НАЦИОНАЛНОТО СВОЕОБРАЗИЕ НА ЛИТЕРАТУРАТА. Изказване на писателя на теоретичната конференция на партийната организация на Съюза на българските писатели (11, 21. X. 1965), посветена на проблема за националното своеобразие на литературата. За пръв път публикувано в «За националното своеобразие на литературата», Сб. Б. П. 1965 г.

Стр. 323 СИМВОЛ НА ЕДИНСТВО. Слово на Д. Димов при откриването на Празника на поезията, 2. X. 1965 г., в Стара Загора. За пръв път публикувано в «Литературен фронт», бр. 41 от 7. X. 1965 г.

Стр. 327 НАШИЯТ ШОЛОХОВ. Приветствие, поднесено на състоялото се на 24. V. 1965 г. тържествено чествуване на 60-годишнината на писателя. За пръв път публикувано в «Литературен фронт», бр. 22 от 27. V. 1965 г.

Стр. 330 ПЪТЯТ НА ПИСАТЕЛЯ. Публикувано за пръв път в «РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО», бр. 194 от 1946 г.

Стр. 334 ЗАЩО СЕ БИХА ЗА ИСПАНСКАТА РЕПУБЛИКА? Публикувано за пръв път в «РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО», бр. 169 от 27. VII. 1946 г.

Стр. 337 ПЪТЯТ НА ДЕВЕТИ СЕПТЕМВРИ. Публикувано за пръв път в «РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО», бр. 255 от 11. IX. 1952 г.

Стр. 341 ДИМИТРОВСКАТА НАГРАДА Е НАЙ-ВЪЛНУВАЩИЯТ УСПЕХ В МОЯ ЖИВОТ. За пръв път публикувано в «НАРОДНА АРМИЯ», бр. 1201 от 25. VII. 1952 г.

Стр. 344 [Доклад, изнесен през април 1953 г. в Клуба на културните дейци по повод годишнината ст подписването на договора за културно сътрудничество между България и Унгария.] За пръв път публикуван в Д. Димов, Събрани съчинения, том 5, 1966 г. Тук се печата по текста на първата публикация.

Стр. 357 Интервю със западногермански журналист. Ръкопис с дата 10 декември 1960 г. Публикуван за пръв път в Д. Димов, Събрани съчинения, том 5. Тук се печата по текста на първата публикация.

Стр. 361 «ИМА ТАКАВА ПАРТИЯ.» За пръв път публикувано в «ЗЕМЕДЕЛСКО ЗНАМЕ», бр. 4721 от 5. XI. 1961 г.

Стр. 364 ЩЕ ОТСТРАНИМ МЪТИЛКАТА, ЩЕ ЗАПАЗИМ ТВОРЧЕСКИЯ КИПЕЖ. Статия, писана по повод речта на др. Тодор Живков на срещата на Политбюро с дейците на културата и изкуството — «Комунистическата идеяност — висш принцип на нашата литература» (15 април 1963 г.). Публикувана за пръв път в «РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО», бр. 132 от 12. V. 1963 г.

Стр. 368 ЖИВОТЪТ НА ГРИМАУ В ОПАСНОСТ. За пръв път публикувана в «ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ», бр. 15 от 11. IV. 1963 г.

Стр. 370 НЯКОИ МИСЛИ ПРЕЗ СЕДМИЦАТА НА КНИГАТА. Статия, писана около 1964 г. Непубликувана от автора. Публикувана за пръв път в Д. Димов, Събрани съчинения, том 6. Тук се печата по текста на първата публикация.

Стр. 376 ПРИ НАШИТЕ ГРЪЦКИ ПРИЯТЕЛИ. Впечатления от гостуването на Съюза на гръцките писатели и Министерството на културата, споделени пред редакцията на в «ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ». Публикува се за пръв път в «ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ», бр. 28 от 8. VII. 1965 г.

Стр. 379 ПРИВЕТСТВИЕ НА ГОСТУВАЩАТА У НАС ДЕЛЕГАЦИЯ НА ПИСАТЕЛИ ОТ БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ по повод Първия конгрес на балканските писатели. Публикува се за пръв път.

Стр. 384 С ВЯРА В НАШИТЕ ТВОРЧЕСКИ СИЛИ. За пръв път публикувано в «ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ», бр. 2 от 7. I. 1965 г.

П И С М А

Стр. 394 Писма до проф. Борис Койчев. Кореспонденцията на Димитър Димов с най-близкия негов приятел проф. Б. Койчев разкрива интересни страни от психологията и характера на младия човек и представлява ценен извор за изследователите на неговия живот и творчество. Засягащи един малко осветлен период в неговия живот, писмата на Д. Димов до Б. Койчев създават представа за някои интереси и занимания, изявени по-пълно в неговото белетристично творчество, затова ги печатаме изцяло въпреки някои повторения на сведения и характеристики на лица. Писмата са публикувани от Е. Иванова, директор на музей Д. Димов, в сп. «Пламяк», 1971 г., кн. 15 и сп. «Литературна мисъл», 1971 г., кн. 6. Публикуват се по ръкописите, съхранявани в музея на писателя, предоставени на издателството от др. Иванова, за което издателството ѝ изказва благодарност.

Стр. 420 Писмото до член-кор. Д. Ф. Марков — директор на Института по славяноведение в Москва — е публикувано за пръв път в Димитър Димов, Събрани съчинения, т. 6, 1966 г.

ДИМИТЪР ДИМОВ

(Биографична справка)

Животът на Димитър Димов е живот на типичен интелектуалец. В неговата биография няма нищо необикновено, никакви приключения или някакви опасни житейски перипетии. Той завършва ветеринарна медицина, после постъпва на научна работа, става доцент, професор, написва три романа и всеки от тях му носи все по-голяма известност, завършва живота си като един от най-популярните писатели на България, учен и общественик. Може би най-интересният епизод от неговата биография е близо едногодишният му престой в Испания през 1943 година. Но това е само жалка компенсация на неговата мечта да замине за Южна Америка. От юноша той мечтае за пътешествия из тия далечни страни, за приключения и авантюри, за слънцето на Юга и опасния живот из пампасите на Аржентина. Затова и научава испански език. В университета най-напред постъпва в Юридическия факултет, но след един семестър се прехвърля ветеринарна медицина, тъй като ветеринарната медицина е подходящ занаят за Аржентина, където животновъдството е силно развито. Намерението му е било съвсем сериозно!

Получава се едно смешно противоречие. Димитър Димов покрива напълно представата ни за интелектуалеца, човека на книгите и мисълта, учения и мислителя. Представете си тоя несръчен, силно късоглед човек на кон сред прериите! . . . Той винаги е възбуждал смях сред своите приятели и познати, когато е споделял своята «идея».

Ако вземем това само като юношеска екзалтация, незряло увлечение, нямаше да можем да си обясним неговия вечен копнеж по екзотиката. Още в първия си роман, писан на двайсет и няколко годишна възраст, той взема за герой един чужденец. Малкият му жизнен опит не му позволява да опише средата, която познава, пък и тънките, сложни, почти болезнени и необикновени преживявания, за които иска да разкаже, не могат да се припишат на никой обикновен човек, с каквито ни сблъсква ежедневието. Тук трябва

нещо изключително, чуждо, необикновено. Испания го привлича по същата причина: защото не прилича на никоя друга страна, защото е загадъчна, странна, болезнено любопитна и необяснима. Когато заминава за Испания, той е вече 34-годишен мъж, юношеските блуждания за пътешествия по далечни континенти са отминали, но страстта по екзотиката и необикновеното не загасва. Тоя младеж с грозно лице и занесен, разсеян поглед е надарен с голямо, почти болезнено въображение. То го подтиква да търси винаги странното, необикновеното в живота, да се интересува от редки човешки характеристики, от съдбоносното, извънмерното у човека. Екзотиката винаги ще го привлича, тя винаги ще присъствува в творчеството му — и в географски смисъл, и като душевен пейзаж. Той никога няма да описва обикновеното, делничното в живота, никога няма да търси смисъла на «всекидневния трагизъм». Него винаги ще го интересува трагизмът на големите неща, на великите страсти.

За щастие на българската литература Димитър Димов не успява да замине за Южна Америка. . . Вместо да живее необикновен живот, той ще описва необикновени съдби. Отнемайки му живописните краски и очаровашки подробности на една необикновена биография, съдбата го утешава с други, по-духовни блага. Образите на неговото въображение ще утоляват жаждата му по екзотиката, по всичко извънмерно, странно и необичайно. Биографията на неговите герои ще бъде собствената му неосъществена биография.

Димитър Димов е роден в Ловеч на 25 юни 1909 година. Тая случайност не играе никаква роля в неговия духовен живот. Едно, защото детството му не е преминало там, а в Дупница и София, и друго — защото центърът на неговия духовен и психически живот не е свързан с определено място, със спомена от детството, с «родното огнище» и «бащин дом». Той е човек на идеите, на абстракциите. Ако се помъчим по творчеството му да открием «гения на мястото», както това бихме могли да направим с много български писатели, нищо няма да постигнем. Него еднакво го вълнува испанският и българският пейзаж. Много от неговите герои са хора на отчуждението. Те не помнят своя род и роден дом.

Майка му, Веса Харизанова, е от Дупница. Харизанови са били известни в тоя край. Баща ѝ, Спас Харизанов, е бил преселник от село Влахи, Горноджумайско. Следвал в Русия, той става адвокат в Дупница. Успял да даде добро образование на децата си. Единият брат на Веса Харизанова, Иван Харизанов, е известен политически деец и журналист, с влияние в политическия и културния живот на страната между двете войни. Той е бил много привързан към своя племенник, помагал му е и е оказал влияние върху неговите вкусове

и културни интереси. Яне Сандански е бил сестрин син на Спас Харизанов и Димитър Димов е имал голямо желание да напише книга за своя прочут родственик. До края на живота си той е събирал материали и се е готвел за тая книга. За съжаление не успява да я напише.

Веса Харизанова е имала само гимназиално образование (което за една жена от онова време не е малко нещо), но тя цял живот проявява интерес към литературата и изкуствата. Тя е живеела с книгите и поезията. Навярно времето преди войните, онова романтично време на «Сън за щастие» и «Немски поети», на Хамсун и Ибсен, на Яворов и Лора, когато за нашата интелигенция поезията е била не само нещо достойно за уважение, но и действителна душевна нужда, навярно онова време не е минало безследно за нея. Своята романтична любов към литературата тя пренася и в по-късни години, когато в някои отношения времето налага един по-груб практицизъм. Тя е създавала странно впечатление у тия, които са я виждали. В самата ѝ външност е имало нещо не от нейното време, нещо екстравагантно. Ходела е винаги в черно. Изискано облечена, но не по модата, дори подчертано демоде. Носела бастунче със сребърна дръжка. Сякаш е подчертавала своята привързаност към други, поромантични времена.

Веса Харизанова не е била обикновена жена. В нея има нещо духовно ексцентрично. Това винаги приковава вниманието на околните. Виждаме я на портретите от различна възраст. С годините чертите на лицето ѝ добиват по-голяма изтънченост, то става по-оухотворено. Това е лице на жена със свой свят и вътрешен живот. Времето е работило тънко върху него, но са му помагали не грижите и сънпващата умора на ежедневието, а някаква благородна тъга и меланхолия. За това говорят и очите ѝ — навсякъде те са необикновено тъжни. На един от портретите, вече на възрастта на балзаковите жени, тя е почти красавица. В нежния овал на лицето, във фината мекота на чертите има някакво уморено изящество. Във вътрешния ѝ поглед има нещо непоносимо тъжно, той издава една екзалтирана мечтателност и меланхолия.

Димитър Димов е отраснал сред книги и това дължи на майка си. Тя самата е имала литературни грехове, пишела е стихове и разкази и мечта ѝ било да направи своя страстно, почти болезнено обичан син поет или художник. Приложила е много старания да го подтикне към литературата и изкуствата, но интересите на момчето са били в естествените науки. Дори на тая почва между тях са съществували конфликти. От детски години Димитър Димов, по собствено признание, имал «не влечение, а страст към естествените науки». Заниманията му с физика и химия са били неприятни на майката,

защото освен всичко друго тия химически вещества са опасни, една грешка може да убие или осакати любимото дете. На няколко пъти в негово отсъствие, тя безмилостно изхвърля химическите му лаборатории, които той отново възстановява.

Баща му, Тотю Димов, е от Габрѝвско. От него Димитър Димов има само откъслечни спомени. Той е загинал като капитан в Междусъюзническата война, в последните дни преди примирието. Както са казвали в семейство Харизанови, «последният куршум бил за него». Тотю Димов е бил любимец на всички. Той нямал солидно образование, завършил е само военно училище, но в семейството на жена му са го смятали за културен, фин и възпитан човек. В детската стая на Димитър Димов има една рисунка с някакъв голи, сухи баири. Казвал, че това е месността, където е убит баща му, някъде към сръбската граница.

Димитър Димов е бил странно дете. Не обичал шумните и груби детски игри, предпочитал да стои в стаята си със своите книги. Въображаемия свят, който са му създавали «Крадецът на милиони» «Конникът без глава», Карл Май и Густав Емар, му е бил по-нужен от забавленията на неговите връстници. Всъщност тая ранна затвореност е била горещо поддържана и от майка му, макар че в основата ѝ стои неговото отрано развито въображение, което му създава богат личен, вътрешен свят.

По-късно като ученик в прогимназията, той се увлича от химията. Заниманията в неговата «лаборатория» са поглъщали цялото му свободно време. Малкият Фауст обичал да се занимава при червена светлина. Това го кара да се чувства средновековен алхимик. По-късно като студент във Ветеринарния факултет, той се оплаква на своя приятел Б. Койчев, че не може да придобие «средновековно настроение», «в аудиториите това не може да стане, защото е много прозачно». Опиянението от химическите опити той споделя само със своя приятел Борис Койчев, който също е посветен в тия «науки» и може да разбере неговите възторзи.

Твърде ранната сериозност и затвореност го отделят рязко от неговите съученици. Между тях той прави впечатление на «чудак». Разсеян, съсредоточен в себе си, силно късоглед и несръчен, той често е обект на техните незлобиви подигравки, които понасял с добродушна усмивка. Сам той не е бил темерутин и високомерен. Напротив, отрано проявява своето чувство за хумор и остроумие, участва във всички шеги, рисувал карикатури на учителите (между другото рисувал доста добре, с лявата ръка, както и пишел, и всички са мислели, че ще се отдаде на живописата), но в същото време някаква тънка граница го отделя от другите, някаква невиди-

ма преграда, която цял живот ще стои между него и околните и ще го прави недостъпен. Всички са чувствували, че той не е обикновено момче, че зад странностите, «чуждачествата» на неговото поведение се крие нещо особено, което кога да е ще се прояви. Разбира се, не е работата само в това, че той се отдава на «науката» и книгите, доато другите използват свободното си време за празни забавления. Ранният интерес към по-високи предмети, към познанието, любопитството към света, към тайните, създава у него самочувствието на човека, устремен към по-висши цели. Той съзнава своето призвание в познанието. Когато престане да се занимава с естествена история, той ще започне да се интересува от философия, от хората, характеристиките и техните отношения, от обществото и неговите закономерности. Интелектуалното му любопитство към всичко, което го заобикаля, ще трае цял живот. Както цял живот стремежът към положителните знания, към точността на науката, към яснота и строгост на мисленето у него ще се съчетават със сила и горещина на въображението, с фантазия и романтични полети на мисълта, така и в ранна възраст страстта към естествените науки, към сериозните занимания, интересът към книгите не за годините се съчетават у него с четене на каубойски романи и филми, криминално и булевардно четиво. За него заниманията с естествена история и Менделеевия учебник по неорганична химия не изключва четенето на «Рокамбол» и «Крадецът на милиони», интересът към Бергсон и Фройд, една твърде тежка храна за младия ум, може да се съчетава с филми като «Вагабонда от екватора», «Летящите демони» и т. н. Дори в по-късни години в неговите романи по един невъобразим начин се съчетават Морис Декобра и Пинигрили, автори на булевардни книги, с Мери и Теофил Готие. И едното, и другото дават храна на въображението. По странни пътища може да върви оформяването на човешкия характер, ум и вкусове. Разбира се, Димитър Димов никога не се е отнасял сериозно към несериозните неща в културата, но винаги му е чужда педантичната сериозност на учения. Всъщност неговите ученически занимания с науката са повече игра, такава, каквато може да задоволи една не за възрастта си развита душа. Червената светлина на химическата лаборатория е също така необходимост от поезия, нужда на въображението от двусмисленост и романтика. Науката не превръща професор Димов в академичен сухар, както изкуството не го прави необуздан фантаст. Той запазва пълнотата на човешките си изживявания, макар и сериозно отдаден на научна кариера, както в изкуството влага цялата дисциплинираност на своя ум на учен.

През 1918 година Веса Харизанова встъпва във втори брак с Руси Генов. Руси Генов е също офицер и излиза в оставка през

1921 година с чин майор. Той е завършил Киевския кадетски корпус, а след уволнението си завършва право и Свободния университет за политически и стопански науки. Работил е повече като специалист по тютюните. Без да бъде от първостепенните тютюневи експерти, които са били изключително добре възнаградени в тютюневите фирми, той е получавал добри доходи и в семейството, с изключение на редки периоди, съществува доволство и сигурност. Димитър Димов никога не е чувствал лишения. На Руси Генов той дължи още едно важно нещо: голяма част от сведенията за тютюневия свят, които са му били нужни за романа, той е получил от втория си баща.

Обграден от нежните грижи на майка си, той е имал възможност спокойно да се отдава на своите занимания сред книгите и в своите «лаборатории». Силен ученик никога не е бил, просто не е имал такива амбиции, специалните му интереси го отклоняват от повечето училищни предмети. По български език и литература също е бил посредствен. Учителите не са забелязали литературни дарби в страстния поклонник на естествената история. През последните години на гимназията Димитър Димов неочаквано за своите близки приятели изгубва интерес към химията, започва да чете философия. Най-напред се запознава с психоанализата на Фройд. Философската му литература се е състояла главно от «Натурфилософско четиво», библиотека издавана под редакцията на Асен Златаров. По това време той знае френски доста добре и е възможно да не се е задоволявал само с популярните изложения и откъси на «Натурфилософско четиво». Сигурно е, че като студент е четял сериозна философска литература на френски. Но още от гимназията интересът му към Анри Бергсон е задълбочен. За това говори и статията му за Бергсон в списание «Ученически подем», издавано от учениците от I мъжка и II девическа гимназия. Тук печата още една статия — «Подсъзнателното в художественото творчество». Тия статии не са повече от ученически компилации. По тях можем да съдим само за интересите и наклонностите на юношата. Явно Бергсон и Фройд са му правили силно впечатление в оная възраст.

Димитър Димов не е имал системно философско образование, но интересът му към философията, нуждата от мироглед, от общ възглед, от цялостно обяснение на света се поражда много рано в него. До голяма степен това е свързано с интереса му към науката. Като учен, като наблюдател на човешките нрави, на обществото и историята, той винаги е чувствал нужда от система, от обща идея. По-късно, в зрели години, той работи върху един чисто философски проблем — Теория на отражението и биологията. Но не само това доказва, че интересът му към философията не е случаен. Доказва

го неговото концепционално, заредено с големи художествено-философски идеи и схеми творчество. Когато по-късно Димитър Димов се запознава с марксизма, той е един човек, подготвен за абстрактно-философско мислене. Това е един метафизично устроен ум, за който познанието, обяснението на света е от основните въпроси на човешкото съществуване. Ако е търсил обяснението на много свои вътрешни духовни конфликти във философията на Бергсон, Фройд, Ницше и други модерни философи, той често се натъква на неразрешени за мисълта противоречия. «Всички мои по-раншни опити, казва той, да съгласувам фактите на естествената история и жизнения си опит се натъкваха на противоречия.» Дialeктическият материализъм, според него, задоволява точно тая нужда на неговия дух от яснота. Човек, който принадлежи колкото на изкуството, на въображението, толкова и на науката, той винаги е чувствувал нужда от здрава основа за своето мислене.

В гимназията Димитър Димов е имал една среда за нашите условия над средното равнище развита в интелектуално и културно отношение. Това, което наричаме «будни момчета», с интереси в образованието, надхвърлящи училищната програма, кръжоци, дружества, реферати и т. н. По своя състав тая среда е от среднобуржоазните слоеве. Социалните и обществено-политическите въпроси тук почти не проникват. През последните класове на гимназията е имало изключения, но, общо взето, тия младежи не живеят с политическите проблеми на времето. «Бях политически индиферентен», казва Дим. Димов за своите ученически и студентски години. Обяснява го със специалните си научни и културни интереси. Един човек от неговия философско-съзерцателен тип, трудно би се впуснал в рисковете на политическите увлечения.

През 1928 г. по настояване на Руси Генов Димитър Димов постъпва в Юридическия факултет, но на следващата година се прехвърля ветеринарна медицина. От една страна, няма влечение към правото и естествените науки са му много по-близки. От друга — трябва да има положителна професия, за Южна Америка, това ще му е крайно нужно! По това време започва да учи испански език. «Безполезен език — срамежливо съобщава той на Борис Койчев за своето начинание, — но оригинално е да разбираш малко от него.» За Испания започва да говори с възторг. Борис Койчев разказва, че когато говорел за Испания, попадал в същата екзалтация, както на времето, когато правели химически опити.

Наред с тежките занимания в университета, лекции, упражнения, изпити той продължава да се занимава с философия. И през този период никой не забелязва у него склонност към литературата. Затова голяма била изненадата на близките му, когато научили, че

пише роман. Това е било някъде към 1934 година, след завършване на университета. По това време той е постъпил на работа в Софийския централен бактериологически институт. По-късно е командирован в Бургас, в тамошния бактериологичен център. От 1935 до 1939 година той е участъков лекар в няколко села в Троянско, Белослатинско и Кюстендилско. «Нямах никаква наклонност, казва той, към практическата лечебна дейност по животните, която изпълнявах доста посредствено.» Нищо чудно. Той винаги е бил по-близо до света на идеите, отколкото до природата. Изненадващо би било да изпитва интерес към селския живот, към света на своите безобидни пациенти. Той има нужда от тишината на библиотеките. Неговата мисъл е заражена от големите философски проблеми на човешкото битие. Драмите на познанието, антиномите на човешкото мислене са поразили отрано духа му, той за цял живот се е приобщиц към тях. Неговото въображение го води отвъд заобикалящия го свят. В света на природното вече за него няма уют и хармония. По това време той пише «Поручик Бенц». Тук той трябва да реши един необикновен психологически конфликт, една душевна трагедия, каквато нашата литература не е описвала. Идеята е за «фаталната жена», за нейната опасна, разрушителна власт. Тая мъчителка, която ще присъства във всичките му романи, е едно студено покварено същество, което винаги само себе си разрушава. От нея винаги ще лъха чарът на разрухата и смъртта. Той сам не я познава, тя е повече идея, представа, тя се е родила в сънищата, тя е една сянка на собственото му съзнание. Но от това не е по-малко реална, опасно, гибелно привлекателна.

След три редакции романът е готов. През 1938 година той го чете на всички познати и приятели. Издател е трудно да се намери, но се срещат, че бившият им съученик Добромир Чилингиров се занимава с такива работи. Добромир Чилингиров е силно изненадан и се отнася отначало доста сдържано. Но след като прочита романа, се съгласява да го издаде.

Успехът не е малък за един начеващ автор, но не това е очаквал Димитър Димов. Критиката е учудена от темата и проблематиката на тоя странен роман. Учудваща е и белетристичната техника на начеващия писател, неговият интелектуален слог и финес на психологическата характеристика. Но това са съчинени герои, книжни построения, видения на младия човек, създадени под влияние на модерната декадентска философия. Неговата героиня е създадена сякаш по рецепта от Ото Вайнингер, Шоленхауер, Ницше. Тук няма житейска достоверност. Младият писател е далеч от духовните потребности на българския културен живот. В неговия роман има някаква интелектуална екзотика. Наистина тук има една духовна

изтънченост, но това е нещо чуждо, небългарско; това е безплодно психологизиране, решаване на психологически етюди и ребуси. Все пак тоя неуспех е великолепен. Имаме работа с несъмнен талант. Той трябва да опознае повече живота, да намери своята българска тема.

Димитър Димов не е доволен от полууспеха на «Поручик Бенц», но не се отчайва. През следващите няколко години той пак пише няколко разказа, които не допринасят нищо за литературното му име и в някои отношения са отстъпление от завоюваното в романа. Между другото, отпечатването на «Поручик Бенц» става причина да се запознае с бъдещата си съпруга. Недялка Доспевска е една образована млада жена, която пише първата възторжена рецензия за неговото произведение. Тя е заинтересована от необикновения дух и интелект, който личи в автора на тоя роман. Те се запознават и няколко години по-късно се оженват.

Все пак ветеринарната медицина си остава основното занятие на младия човек. Литературната слава не го увлича по опасните си пътища. През 1939 година той става асистент по анатомия на домашните животни във Ветеринарно-медицинския факултет. Освен с научната си работа изучава испански език и литература. Започва един роман, който остава недовършен. Замисля нови литературни произведения. Мечтата по Испания не го напуска. Той успява да издействува една стипендия за специализация в Мадрид, в института по хистология «Рамон и Кахал». През 1943 година в разгара на Втората световна война Димитър Димов заминава за една година в Испания.

За Испания Димитър Димов не заминава, за да потвърди романтичната си представа за тая страна, а за да я опознае. Научната работа в института «Рамон и Кахал» не го задоволява, макар че там написва един труд, който се оценява високо. По-голяма част от времето си посвещава да изучи испанския живот. Страната наскоро е излязла от няколкогодишна гражданска война. Навсякъде цари разруха и униние. Франкисткият режим потиска всяка свободна проява на демократичната мисъл. Испания е по това време една полицейска държава. Но за тънък и умен наблюдател като Димитър Димов има толкова неща за изучаване. Зад привидната му разсеяност стои една съсредоточена мисъл и един поглед, от който нищо не убягва. Тук той има малко познатства, но от всичко извлича сведенията, които са му нужни. Дори испанците, които са разговаряли с него, са се учудвали на тънките подробности и детайли, които той открива. Неговият интерес е целенасочен, писателски. Явно, той предварително е имал намерение да пише за Испания.

Случайно се запознава с един йезуит, падре Веркус, висш пред-

ставител на Йезуитския орден в Испания. Падре Венкус го поканва да му гостува в Толедо, резиденцията на ордена. Вероятно със свойствения на йезуита нюх към хората Венкус е забелязал, че има работа не с обикновен човек. В Толедо Димитър Димов се запознава с устройството на ордена, с атмосферата и духа, които царят в него, с характера на тая ужасна организация, която после великолепно ще опише в «Осъдени души». Тук му хрумва сюжетът за любовта на красивата англичанка Фани Хорн към зловещия монах отец Еридиа.

През май 1944 година Димитър Димов се завръща в България. Няколко месеца той е мобилизиран и изпратен в Гърция. Впечатленията от Беломорието по-късно ще му послужат за романа «Тютюн». След 9 септември 1944 година той се завръща в България. Впечатленията му от Испания кристализират в художествените образи на романа «Осъдени души». «Осъдени души» излиза през 1945 година. Тоя роман му създава голяма популярност. Критиката единодушно го оценява като успех за нашата литература. От абстрактното психологизиране в «Поручик Бенц» той се е обърнал към една действителна историческа драма на испанския народ. Най-високо е оценена оная страна на романа, която изобразява Испанската гражданска война и разобличението на античовешкия, реакционен характер на испанската църква. Романът получава държавна награда.

Успоредно с неговите писателски успехи върви и неговото идеологическо развитие. Той се освобождава от ония упадъчни елементи в своето творчество, които характеризират първите му произведения, и стъпва здраво по пътя на реализма. В тоя период той се запознава с марксизма, който му помага да вникне по-дълбоко в закономерностите на общественото развитие, да разкрие ония движещи сили в историята, без чието познание не би нарисувал такава широка картина на общественния живот, каквато е романът «Тютюн». През 1946 година той става член на БКП.

През 1947 година Димитър Димов се хабилитира за доцент в Пловдивския университет. През 1949 година става редовен доцент в Селскостопанската академия в София. В неговия творчески живот пловдивския период се оказва най-плодотворното време. Тук той започва да пише «Тютюн», романа, който ще му осигури високото място в историята на българската литература. Романът е замислен много по-отрано, но в Пловдив, като един от важните центрове на тютюневата индустрия, той успява да събере голяма част от сведенията и материалите, които са му били нужни. По-късно той споделя: «Писах романа при доста трудни условия като доцент в новооснования след Девети септември университет в Пловдив. Трябваше да

чета лекции, да върша научна работа, да обзавеждам катедра... и да пиша «Тютюн», когато другите почиваха, т. е. през нощта или ваканциите. Но творческата работа над жизнения материал, събиран насивно в продължение на много години и обобщаван активно от новия светоглед, ми създаваше дълбока наслада и нравствено удовлетворение. Всичко, което дотогава бях таил несъзнателно в душата си срещу миналия свят и което не можеше да намери определен израз, понеже се заплиташе в безизходни противоречия, сега кристализираше в категориите на ясно изразени мисли и чувства».

Романът «Тютюн» доби грамадна популярност и се оцени като един от върховете на българската проза, за което авторът получи Димитровска награда. През 1954 година Димитър Димов преработи романа, като въведе нови герои от работническата среда, за да разкрие по-пълно борбите на работническата класа и партията срещу капитализма. «Тютюн» е преведен на много чужди езици.

По-късно Димитър Димов се утвърди като един от нашите изтъкнати драматурзи със своите пиеси «Жени с минало», «Виновният» и «Почивка в Арко Ирис».

Ненадейната смърт на 1 април 1966 година завари Димитър Димов като председател на Съюза на българските писатели.

Кръстьо Куюмджиев

СЪДЪРЖАНИЕ

НЕЗАВЪРШЕНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Ахилесова пета	7
Роман без заглавие	83

СТАТИИ

Изказване-отговор за романа «Тютюн»	219
Как преработих романа «Тютюн»	250
Статия, писана през 1952 г. по молба на унгарската журналистка Шарлота Ланъи	254
Толстой и нашата съвременност	261
Пиесата «Виновният»	266
Разговор за филма «Тютюн»	274
[Днешната българска литература]	277
Двадесет години социалистическа литература	288
[Доклад, изнесен на първата среща на балканските писатели, 25. IV. 1964 г.]	297
За националното своеобразие на литературата	316
Символ на единство	323
Нашият Шолохов	327
Пътят на писателя	330
Защо се биха за Испанската република?	334
Пътят на Девети септември	337
Димитровската награда е най-вълнуващият успех в моя живот [Доклад, изнесен през април 1953 г. в Клуба на културните дейци по повод годишнината от подписването на договора за културно сътрудничество между България и Унгария]	341
Интервю със западногермански журналист	357
«Има такава партия»	361
Ще отстраним мътилката, ще запазим творческия кипеж.	364

Животът на Гримау в опасност	368
Някои мисли през Седмичата на книгата	370
При нашите гръцки приятели	376
Приветствие на гостуващата у нас делегация на писатели от балканските страни	379
С вяра в нашите творчески сили	384

ПИСМА

Бележки	425
Биографична справка	431

Редактор Светла Гюрова
Художник Елена Маринчева
Худ. редактор Евгени Клинчаров
Тех. редактор Любен Петров
Коректор Цветана Ганева

Формат 84/108/32; тираж 70100 екз.; печатни коли 28;
издателски коли 21,42; л. г. VI/32; изд. № 3839; по-
ръчка № 74/1975 година на изд. «Български писател»;
дадена за набор на 5. II. 1975 г.; излиза от печат
на 30. V. 1975 г.; цена 2·10 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София